ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
В ДВАДЕСЕТ И ДВА ТОМА

Редакционна колегия
ПЕТЪР ДИНЕКОВ, ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ,
ГЕОРГИ ЦАНЕВ, МИЛЕНА ЦАНЕВА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

том шести

ПОВЕСТИ

Под редакцията
[illegible] ЗАРЕВ

СОФИЯ • 1976

ИВАН ВАЗОВ

6

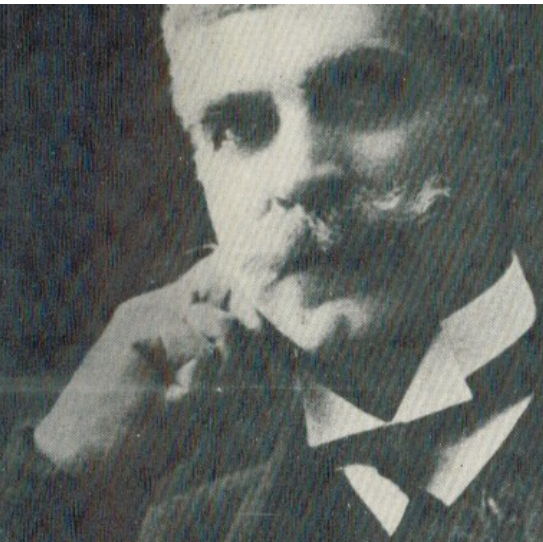

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

6

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

6

ИВАН ВАЗОВ

6

Б-3

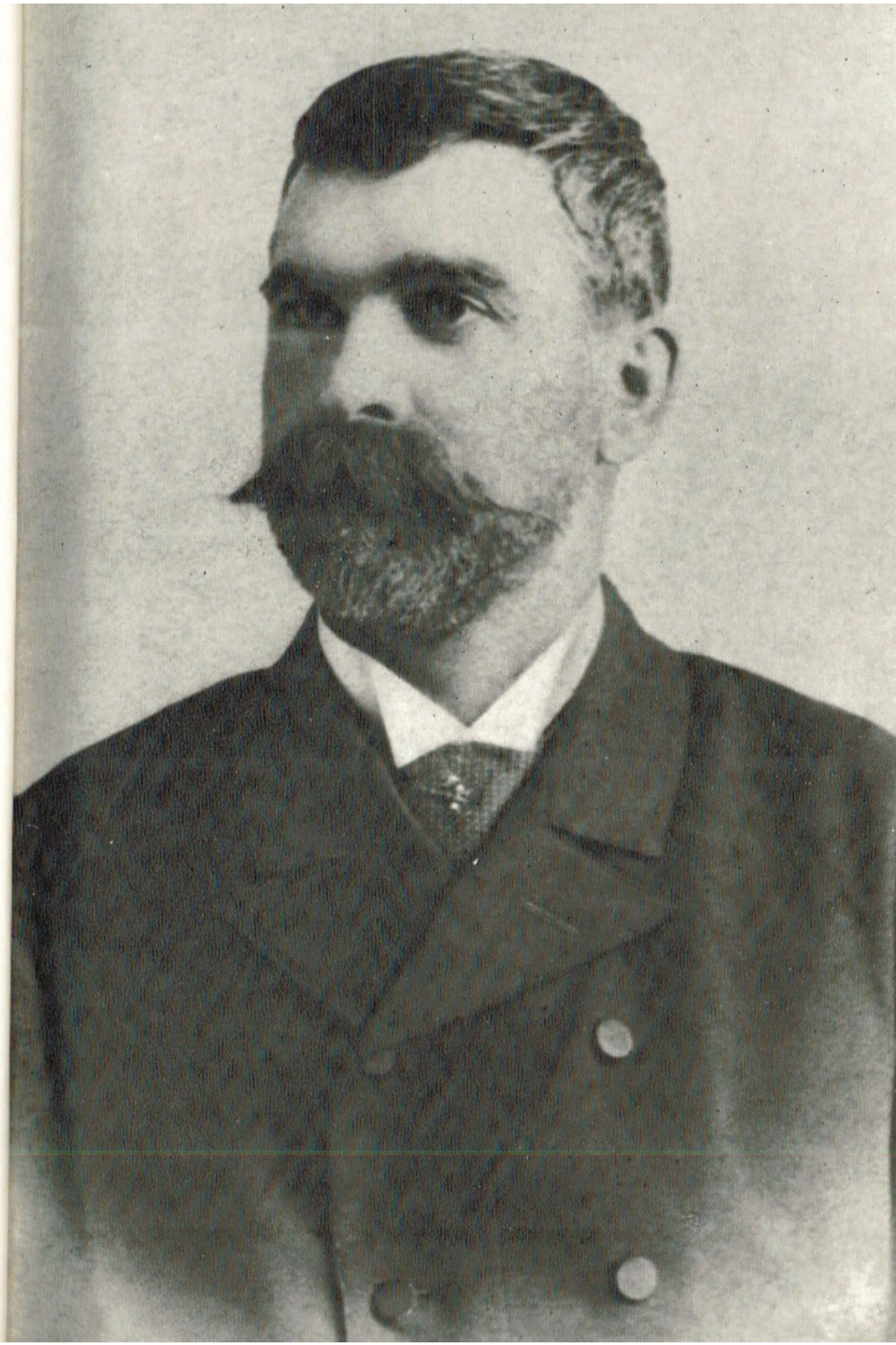

I

НЕОТДАВНА

(ЛИЧНИ И ИСТОРИЧЕСКИ ВЪЗПОМИНАНИЯ
ОТ СЪБИТИЯТА В 1876 ГОДИНА)

I

Беще 1876, април 23.

Почти 6 години оттогава.[1] Каква развълнувана пролет беше! Събитията, едно от друго по-нови, страшни, потресаващи, с необикновена скорост се следваха, сблъскваха, надпреваряха. И сега, като поискам да приведа в ред тогавашните впечатления, аз се сбърквам пред тяхната разновидност, гъстота и причудливо групиране. Колкото повече се вдълбочавам в тях, колкото повече си търкам челото, толкоз повече в паметта ми се съживяват по-нови образи, по-други представления, както словата върху една написана със симпатическо мастило хартия, която нагряват. Действително, пролетта беше размирна, небосклонът беше пълен със зловеща бурност, сърцата със страх, душите с ожидание. Бяха настали дните. На 19 април Панагюрище бе дигнало знамето, на 20 въстана Копривщица, подир 6 часа възмути се Клисура!. . . Очакваше се още. . . Думите ставаха дело, мечтата действителност. Задими се пожарът, който Левски беше подготвил, Каблешков запалил, Бенковски раздухал!...

Аз пътувах с талига из Стремската долина, по направление на Средна гора.

В селото, което оставях, нямаше въстание. Имаше само решение за съпротивление, което просто значеше: мируване. . . Бунтът прибърза с десетина дена преди срока и тая преждевременност на избуха причини първото смайване, първото колебание: то беше една първа несполука! Такова положение на бездействие държаха и повечето градове и села. При това, турската власт, която досега присторено дремеше,

[1] Писано на 1881 г.

реши да действува и хвана да лови. Двама конници пристигнаха от Карлово за мене. . . Опасността беше неминуема. През нощта един предан приятел ми достави тескере на мое име и с неверни очертания! Също и кола. Тия средства представяха ми едничък и печален шанс за избавление. . . Аз бягах слепешката към Пловдив, без да знам какво ме очаква там и дотам.

Макар че тоя ден имаше пазар в ближния град, но селяни из пътя не се срещаха. По всичката си дължина пътят беше пуст и мъртъв. Никакъв прашец от кола не се вдигаше, никакво добиче или човек не се мяркаше по него. Гарваните само се виждаха накацали на купове, като чер пласт, на някои зеленини, или се повдигаха на облак, грачеха кресливо и пак се спущаха на друго място. Но тяхното присъствие не оживяваше, а правеше още по-пуста местността. Понякъде стърчеше сред полуизораната черна нива като скелет някое изоставено рало, което навсуе очакваше орача си. . . Нямаше жива диха.

Наляво и надясно, по полите на Балкана и на Средна гора и в долината между тях, се тъмнееха, обрасли в плодовити и шумести дървеса и украсени с високи тополи, многочислените цветущи селца, които личеха отдалеч само по белите си нови черковки! Уви! Когато ги видях втори път пак, те представляваха картина на разорение; градежите и плетищата им рухнали и изгорели, градините им изсечени, черквите без покриви и остали с неправилно разсипани, почернели от огъня зидове!. . .

На юг от светлите зеленини на пашите се лъщеше бистрата като сълза и шумлива Стрема.

Между туй каляската се търкаляше монотонно по песъчливия и прокопан от пороя път, като се друскаше непрестанно и поваляше ту на една, ту на друга страна. . .

Кочияшинът, турчин с благодушно лице, пляскаше от час на час с бича си по костеливите гърбове на конете.

Той беше угрижен и мълчалив. Мълчах и аз.

Но най-после помислих, че е добре да проговоря с него. Мълчането му ми вдъхваше безпокойствие, при всичката добрина на лицето му. Аз си увих цига-

ра и му поисках огън. Той чак тогава се обърна към мене, погледна ме, бръкна в пояса си и ми подаде паливото.

— Осман ага, защо сме се умълчали?. . . Кажи нещо? — захванах аз.

Той се извърна пак, удари дваж конете, издяхка ги и каза спокойно:

— Какво има по вас?

— По нас?. . . Нищо — отговорих с притворна разсеяност. Но аз се убоях тая минута от изпитателния му поглед. Впрочем, той се не извърна.

Изведнаж видях, че ние вървяхме не из общия път. Ние вървяхме из един друг, непознат мене път, който отиваше малко на югозапад, към едно непознато село, турско, защото виждах ниската му мечет. Аз се разтревожих.

— Осман ага — викнах бърже, — ние сме сбъркали пътя, не е тоя пътят!

— Ние ще излезем пак на главния път, но тоя път не е каменлив, конете се не уморяват — отговори той, като си палеше дългата цигара.

Аз трябваше да се покажа задоволен от това обяснение. Защо ме закарваше Осман в това турско село? — дойдоха ми триста ума.

Полето беше широко, но пусто. Нямаше жива душа.

Неволно погледнах назад дали не ме следват. Никой нямаше из пътя. Влезнахме в селото. Името на това село не зная, нито сега пък мога да си го представя кое е и де е. То състоеше, като всичките турски села, от няколко хижи, покрити с ръженица, накръстосана с вейки, с безкрайни дворове, обградени с ниски плетове и пълни с шумести дървета, с високи бурени и пущинак. По някои комини стърчаха на един крак червеноклюнести щъркели, които клепеха звънливо и смущаваха мъртвешката тишина на селото. При трещенето на талигата някои стари безобразни були, които шетаха в дворовете си, бързо грабваха и се намятаха с някакви си избелели и нечисти дрипели и се скриваха в дупките си от погледа на чужденеца. За да успокоя тяхната подплашена целомъдреност, аз се сгуших в най-дълбокото дъно на колата.

На площада седяха на търкало, въз зелената трева, около петдесет души турци — стари, млади и деца. На всичките в ръцете бяха разни оръжия, едни точеха големи ножове, прави или прикривени, други търкаха с парцали пушки и пищови, други лееха куршуми на един малък огън. Всичките бяха заняти с тия смъртоносни оръдия. . . Зловещи изражения покриваха дивите им лица и когато съгледаха приближаващите се кола, всички спряха работата си и вторачиха злобни мъстителни погледи в мене. Аз помислих, че Осман коварно ме докара тук, за да стана първа жертва на фанатизма им. . . Няколко души пресрещнаха колата и погълчаха нещо с Османа. Мисля си, че те го питаха не ида ли от размирените села. Вероятно той ги успокои, защото те му пожелаха с а а д е т л е н и се върнаха към купа. За последен път си посрещнах погледа с тия кръвожадни човеци и отминах напред.

Уви! Те бяха бъдещите башибозуци, които щяха да увеличат сганта на Т о с у н б е я.

В тоя куп се криеше гибелта на Клисура.

Но аз тогава не мислех това. Всички вярвахме в успеха на светото дело. Въодушевлението беше толкова голямо, надеждите бяха тъй тъмни и пленителни! Кой можеше да отрече тогава нуждата на въстанието, сполуката на борбата? Градовете и селата бяха готови. Желанията, стремленията, надеждите на всички тогава се сливаха в един фокус. Един общ дух вееше навсъде. . . Неуморимият Каблешков до него ден тичаше като в полуда, пропорядваше, учеше, обещаваше, застрашаваше, заклеваше, гореше сърцата и омайваше духовете, правеше чудеса: жените преобръщаше на мъже, мъжете в юнаци, търпението в гняв, вилите и косерите в оръжия; той беше вред! Огненото му красноречие побеждаваше маловерието, прогонваше малодушието из сърцата, както вятърът мъглата, възкресяваше пред удивените очи на слушателите си цели идеали. . . Уви! И всичкото това величествено здание, което той със своите сподвижници въздигна, създаде, трябваше да рухне подир малко на прах пред ужасната действителност!. . . По жестоката ирония на съдбата тези, които с възторг слушаха неговите възвишени и патриотически проповеди,

трябваше в нещастието да го прокълнат, него, виновникът на светото движение, мъченикът на светата идея... Той умря в забвение и не остави име в сърцата, нито гроб на земята!. . .

II

Каляската продължаваше да се търкаля към Средна гора. Осман удряше по-често конете, които пристъпяха вече тежко, защото пътят ни беше през едни изгубени мочури, из които се разнасяха в пущинака хиляди крякания от жаби. . . Дълго ние се тътразихме из тия непроходими места. Беше явно, че кола с коне оттука никога не бе минувала. Аз разбрах най-после, че добрият Осман нарочно беше избрал тоя един вид път, за да избегне от възможното нападение на въстаници. Защото, трябва да кажа, в тая критическа минута неизвестността и страхът бяха общи.

Още един час ние пълзяхме по песъчливите и просечени изданки на бърдата и зад Баненския мост ние излязохме на шосето. Пустинният проход, който се простира оттам до селото Чукурли, ние изминахме в дълбоко мълчание. Селото Чукурли се намира на южния край на прохода, в един безводен дол. Това село, доволно кичесто, се отличаваше с жителите си: мъжете там ги сматряха за хайдушка порода и юнаци, а жените хубавици. Но тоя път аз не видях ни едните, ни другите. Селото беше пусто. Едничката кръчма, която беше открита, се вардеше от един белобрад полусляп старец. След малко почивка ние пак потеглихме и къде пет часа видях ясно хълмовете при Пловдив, че се чернееха и очертаваха в тъмния фон на Родопите.

— Какво ще бъде това там, дето пуши? — попита ме внезапно Осман, като ми сочеше надясно нейде в широкото поле. Аз погледнах внимателно.

— Трябва да е огън, чорбаджи! — прибави той.

— Огън ли? — И аз си извадих главата из колата, за да видя по-добре. И, наистина, на доволно далеко разстояние се издигаха на две места големи черни стълпове дим, които се точеха вертикално до известна висота, па се пръскаха по вси страни на облачета.

Това беше пожар. Горяха две села.

Осман удари силно конете и те хукнаха като пощръклели. Той бързаше, бързах и аз към Пловдив, но пътят се не скъсяваше и Пловдив се не приближаваше. Знаят всички, които са идвали откъм Средна гора за Пловдив, колко се види дълг и нескончаем пътя, най-паче от Чирпали до тоя град. Върви, върви и тъмните могили нито се уголемяват, нито проясняват: сякаш че малкото пространство, което те дели от тях, колкото го минуваш, по-широко става. За нас обаче тоя път беше твърде мъчителна измамата на перспективата. Между това на хоризонта се появиха и други пушеци и полето заприлича на вулканическо землище, дето подземният огън издиша из някакви си отвърстия. . .

Поспряхме на Чирпалийския хан.

Кръчмата и вратите на двора бяха заключени. Никакъв шум от селото. Една селянка до кладенеца плачеше и викаше уплашена. Като видя Османа, който караше конете си към кладенеца да ги напои, тя се спусна при него и захвана плачешком да го пита на български:

— Аго! Какво ще стане с нас? Кажи ми какво да правя!

— Не плачи, не плачи, невясто, няма нищо — отговори ѝ Осман по български.

Като ме съгледа в колата, селянката приближи до мене все плачешком.

— Чичо! Ти пò знаеш. . . Кажи ми, наистина ли има сеч? Тая нощ всичките избягаха из село. . . Селото е запустяло, няма жив човек. . . Всичките бегаха. . . Само аз съм остала и не зная какво да правя! О, божичко! О, майчице! — викаше тя, като си отриваше сълзите с краищата на забрадката си. — Чичо, наистина ли има сеч? Ами кажи ми, какво да правя?. . .

В утешение ней аз не можах, освен да повторя думите на турчина, думи студени и безчовечно лъжливи! Как! Селата горят, светът бяга, а тя да бъде спокойна и да не плаче! Какво щеше да стане подир малко тая бедна българка? Какво я очаква? Тя питаше какво да прави! Тя, жена, искаше помощ.

— А къде отидоха вашите селяни? — питах аз.

— Бегаха, бегаха! Всичките се махнаха и мене сама

оставиха. . . Никой не ми обади —ази съм спала! Ох, божице. . .

Аз внезапно помислих да я прибера в колата и да я оставя в града. . . В туй време се зададе с конете от кладенеца Осман. Лицето му се беше променило и лишило от прежните добродушни черти. Той хвърли въз мене, после въз селянката суров, фанатически поглед и взе да впряга конете.Додето мислех как да му предложа да се съгласи да вземе в колата селянката, той ненадейно се метна на седалището си, като измърмори сърдито:

— Хъъ. . . Да вървим, да вървим. . . — И шибна конете и каляската се понесе.

Селянката плачеше зад нас. . .

Сърцето ми се свиваше силно. . . Аз чувствувах съвестта си неспокойна, аз чувствувах, че трябваше да направя нещо за тая клетница и не направих.

Изведнаж Осман засили конете.

Пред нас, на петдесет разкрача, се появиха около петима конници черкези; те идеха из нивята без път, дойдоха до рова на шосето, навалиха се с ниските коне, минаха го, излязоха на самото шосе. Осман хвана да шиба силно уморените си коне, без да обръща внимание на идещите черкези. Аз бях в критическо положение. Нямах нито оръжие да се браня, нито възможност да избягна. Черкезите идеха, като шибаха с бичове непрестанно конете си. Когато се срещнаха с каляската, някои от тях надникнаха къде прозореца и изгледаха. Било че ме взеха за турчин, било че селянката със своя плач им привлече вниманието, те отминаха бърже и препуснаха пак. Чини ми се, че чувах уплашения вик на селянката, вик отчаян, зверски.

Чини ми се, че го чувам и сега. . .

Свечеряваше се. Тъничка мъгла падаше на полето. Пловдив още не се освещаваше, но на запад хвана да се освещава пространното поле. Огньовете се не виждаха: виждаше се само зàрата им; въздухът беше там червеникав, на места червенината ставаше по-силна и по-силна. Пожарите, значи, траеха. Кой запали тия села? Какви бяха тия села, дето ставаха жертва на пламъците? Български или турски? Дали въстаници или турци нападаха? Във всеки случай, аз вярвах, че творителите

на пожарите бяха българите. Помня, че по наставленията на апостолите във всяко българско село трябваше да се запалят по няколко къщи, когато удари часът на въстанието. . . Това беше в програмата. Пожарът щеше да бъде знак за тревогата, началото на самоотричането и на жертвите. . . По мръкнало влязох в Пловдив.

III

Още от пръв поглед познаваше се, че в града ставаше промяна. Някакво смущение владееше. Дюкените се затваряха или бяха затворени вече. По улиците рядко се срещаше християнин. От двете страни на тесните кални тротоари се точеха цели върволици от турци, въоръжени от главата до петите с пищови, револвери, дълги и къси ятагани. Мюсюлманското население беше развълнувано, уплашено, разярено. Те се срещаха, сбираха, разделяха, сновяха назад и напред. Понейде си, в някой ъгъл, в някоя сляпа улица бяха се събрали на купове и си шушнеха. Това движение следваше до самия мост. Мога да уверя, че всичките лица бяха изпокривени от злоба, всичките погледи засветлели от кръвожадност. Това щяха да бъдат башибозуците на Хафъз паша. Мостът беше пълен със свят! Но ни един българин или грък не забелязах. Помня какви зверски погледи хвърляха към мене тия фанатици, когато се принуждаваха да се отбият пред талигата. На всяка минута си мислех, че ще видя някоя ръка да ме изтегли. Калдъръмът на моста гърмеше яката, Марица се синееше отдясно, отляво се чернееше. Шумът ѝ беше глух и плачевен, както е и днес. Скрит в дъното на каляската, аз се потаях... Колелата страшно трещяха вече по камъните на дългата и запустяла У з у н-ч а р ш и я. На всяка минута тази улица ставаше по-глуха и по-безжизнена. Беше тъмно, когато достигнах до гостилницата К а ц и г р а. Пристигнах тъкмо навреме. Едвам успях да сваля от колата пътното си ковчежче, големите пътни врата на гостилницата се затвориха с трясък и веригите злобно дрънна-ха. Портата беше заключена, подлостена, свързана. Наобиколиха ме тозчас приятели и познайници, взеха

да ми задават хиляди въпроси, за новини откъде нас. Аз съгледах, че те не бяха усърнали, не бяха уплашени; бяха само безпокойни, но весели. Когато им потвърдих новината за действителността на размирицата, те се въодушевиха, поръчаха да донесат ракия, хванаха да изливат чувствата си в буйни и разпалени изражения, защото надеждата крепеше всинца ни. Разказаха тогаз за похода на пазарджишкия каймакамин към Панагюрище. Той бил разбит и се връщал посрамен. Въстаниците завзели горите и проходите. Бунтът ще се простре. Тая нощ Пловдив ще бъде запален. Богаташите пренесли съкровищата си в Куршум хан, за здравина. Турците са съвършено уплашени. Войска няма да дойде от Цариград. Мостът на Търново Сеймен разрушен с динамит и въодушевление!. . .

Беше съвсем тъмно.

От улицата не пристигаше никакъв звук. Изведнаж гръм от топ! — еднаж, дваж, триж! Въздухът заехтя, стъклата зазвънтяха.

И пак тишина.

— Що е? — всички стреснати запитахме един другиго. И замълчахме.

— Чакайте, вижте! — каза един от другарите, изправи се и взе да гледа внимателно на изток.

Всички гледахме.

— Пожар! — извика някой. Действително, на източна страна от гостилницата, над самата ограда на двора, светнаха изеднаж червени пламенни езици и се разхвърчаха из черния гъстък дим милиони искри. На всяка минута пламъкът се разширяваше, възвишаваше и огряваше белите зидове на двора. Вятърът раздухваше и разклащаше живите му островърхи клонове, които се мятаха, лееха, лижеха на вси страни. Целият въздух беше осветлен.

— Ето, захвана се — прошушна един.

— Да — прошушна други.

Пламъците повече и повече излизаха нависоко и тяхното пращене и фучене стигаше до ушите ни.

Но никакъв глас, никакъв вик не се обаждаше. На улицата нямаше никой. Тишината беше страшна всред тоя многолюден град. Сякаш всичките жители бяха заспали вече. Не спеше само адският пламък.

Той си играеше в синия простор, делеше се, цепеше се, превиваше се като змей, съединяваше алените си езици и бухтеше като някое фантастическо чудовище.

Пожарът се гледаше близо, до самата стена на оградата, в която бяхме заключени. Дворът, хората бяха осветлени като дене, чувствувахме даже, че печеше; стъклата на прозорците чудно блестяха от отраженията на трептящата игра на пламъците.

А навън, на улицата, беше все тихо. Ние хванахме да се озъртаме най-после до крайна степен смутени и заблудени в тая страшна ограда, която бедствуваше да се прихване от пожара, а още повече от страшната тишина, която цареше на улицата. Възкачихме се на чардака. Пламъкът се видя не толкоз близко, но още по-заслепителен. Отсрещните грамадни скали на Джамбазтепе бяха зловещо осветлени с някаква червена, мрачна светлина. Никой не се съмняваше от нас, че тая нощ избухна въстание в Пловдив. Всичките слухове през деня, всичките тревожни приготовления на турското население за отбрана или нападение, а сега този огън, който никой не тича да гаси из запустелите улици, потвърдяваха това.

Ние чакахме с покорност. Господин С. ни снабди с по един револвер. Можехме да умрем, поне като се браним, не мърцина.

Смутена беше нощта.

На заранта, рано още, голямата външна порта беше отворена. Пожарът беше угаснал, градът беше се поуспокоил. Тук-там се отваряха лениво някои лавки.

Вярвам, че пловдивските жители никога няма да забравят силните усещания на тая нощ.

Научихме се всичко. Избухването, действително, било изпитано. Тялото на съзаклятниците в града било решило да се запали града през нощта на Гергьовден на няколко места. Планът отчасти се турил в действие. Едно свещарче запалва свещарницата си, пълна със свещи, лой и сапун, като присъвокупило при тях десет ковчега с газ. Тя се намираше на южния край на Узун чаршия, при Джумаята. Оттук тоя силен огън през нощта. На две други места пак в Узун чаршия се намериха два ковчега с газ. Съзаклятниците, не се знае как, не успели да ги подпалят. Говореха даже, че се

опитали да запалят с динамит хранилището на пупала на Сахаттепе. Посегателите били хванати.

Подир тоя промах за въстание в Пловдив не можеше и дума да става. Та и какво можеха да свършат няколко смели и несвестни младежи при апатията и враждебността на елементите, които ги окръжаваха? Тук не беше, както в чисто българските паланки в полите на Стара планина: Панагюрище, Копривщица, Клисура, Сопот, Карлово, Калофер и прочие. Там всичките бяха сдушени и готови за борбата и за жертвите. Гоненията между партиите, наследствените вражди между някои родове като по чудо се изгубиха пред светото подухване на пробудения патриотизъм! Неприятели с неприятели се прегърнаха, чорбаджиите, турколюбците, богатите не бяха вече елемент за противодействие: те бяха станали просто българи. Младите правеха съвещания в домовете им. На някои жилищата бяха се превърнали на арсенали. Нямаше вече страх, съмнение, недоверие. Всичките бяха като челяд на едно и също семейство. Бащата най-напред измъмруваше сина си, когато му пошушнеше нещо, втория път не отговаряше нищо, третия път — той се съветваше вече с него: от баща ставаше другар. Крайностите понякога се сближават. Невероятното, невъзможното придават по някой път по-голяма енергия на душите, по-голяма сила на волята, за да ги постигнат. А човек мисли не само с главата, но и със сърцето и с чувствата. Там, дето умът се поколебае, явява се сърцето, за да го съгрее, притича се чувството, за да го галванизира. Когато пръв път зачу баща ми, че шаваме, че кроим нещо тайно и безумно, той се намръщи и ми изложи, грубо, разбира се, всичкото безумие на такова невъзможно предприятие и за да ми представи нагледно това, той важно каза: Ние се намираме в чрево адово! Никога няма да забравя тия изразителни думи. Уви! Те бяха истинни. Ние се намирахме в самата среда, в обятията на тираните и никаква подпорка не можехме да очакваме отникъде и от никого. Около нас бяха само роби и тирани. Робите смазани, с голи ръце; тираните многочислени и готови да мъстят, готови да нападнат жертвата си като ястреби, при най-малкия знак за живот, който би показала! Херцеговина имаше Австрия

и Черна гора за прибежище; Крит имаше свободния простор на Средиземното море; ние имахме Турция — страшна мрежа от вериги, които схващаха ногата ни при първо движение. Но тогава кой мислеше тъй? Въодушевлението беше оставило едно малко място на разсъдъка. Силата на турчина беше една сянка, свирепостта му беше една причина да го победим, слабостта ни беше един резон да се борим! Мисълта беше взела плът и кръв, идеалът беше се възпречил изведнаж отпреде ни хубав, величествен, страшен! Умовете чувствуваха, сърцата мислеха!. . .

Мина се немного време и потокът упояваше и обхващаше. Баща ми ми каза подир един дълъг разговор: Тъй и тъй ще се мре, барем.. . Той беше упит от общото замайване. Гаче един магически дим премрежваше очите на всичките и отнемаше на предметите първата им краска. Турчинът не беше опасен вече. Никой му се не боеше. Един младеж в една минута на разпаленост, като застигнал един турчин на пътя между Карлово и Сопот, метнал му се беше на гърба и го беше яздил на половина километър разстояние, като му беше казал: «Тъй ще да ви яздим занапред, читаци!» Турчинът не се оплака от срам, не си отмъсти от страх, а младежът ходеше спокоен и разказваше всекиму. Друг един младеж в Карлово на пазара, като беше чул един онбашия, че викаше на един куп селяни: «калп,миллет», кипна и като му викаше: «сус, читак!»— удари го по образа и се изгуби из навалицата. Гръмоносните по него време членове на «Век» и «Напредък» Н. И. ги четеше насред мегдана, пред един голям куп слушатели, и никой не се уплаши от опасните коментарии, които даваше. М. К., человек петдесетгодишен, състоятелен, почитан от всичките и обожател на Русия, навсякъде декламираше тиради от Мартин Задека за пропадането на Турция. Всички слушаха с благоговение тия загадъчни пророчества. Младежите му се смееха тайно и се радваха за доброто следствие на тия невинни лъжи, но най-после и те хванаха да ги вярват: ние вярвахме всичко невероятно, само едно не вярвахме, че няма да падне Турция. От ръка на ръка ходеше някаква таинствена загадка с цифри и черковни букви, на

които от комбинацията излазяше двоен резултат: 1876 и Турция ке падне. . .

А между всичките тия Каблешков, неуморимият, вездесъщият Каблешков, трескав, бледен като привидение, като демон чаруюш, се луташе, скриваше, излазяше и със силата на чудното си слово поддържаше величественото настроение.

Той беше дух!

Нямахме само глава!

Някой Костюшко, някой Гарибалди.

С такъв елемент те биха направили чудеса. Те биха подкрепили първото сблъскване на идеята с действителността. Но те липсваха. Нямаше организация, душата на всяко предприятие, нямаше общ план, нямаше срок, нямаше водители. Движението се спъна в самото си начало, борбата се преобърна на жертвуване. Бенковски падна мъртъв в горите в едно сбиване, самси останал от всичката дружина. Волов се хвърли в Янтра и се удави, за да не падне в турски плен. Каблешков, паднал в плен, самси се опушна, за да се избави от живота. . . .

Въстаналите селяни се покориха срамотно: те проводиха поповете и кметовете си да просят милост и да целуват нозете на главатарите на башибозушките орди, сложиха оръжията и предадоха дъщерите си. . .

Корабокрушението беше пълно, ужасно!

Никога по-голяма несполука, по-срамно падане!

Букурещките чорбаджии и дипломати ad hoc осъдиха в безумство всичкия народ, че въстанал, без да пита тях!

Хафъз паша в Панагюрище плуваше до шия в кръв и в сладострастие.

Майките проклеха виновниците, причинителите на това злощастно движение.

Цанков и Балабанов в своята брошура към Европа отрекоха съществуването на движението и признаха за турски шпиони Бенковски, Каблешкова, Волова и пр.

Може би по политическа мъдрост.

Но никой не каза добро!

Да видим историята какво ще каже.

IV

Железницата за Цариград тръгваше по пладне. Аз реших да тръгна същия ден. Предадох си пътното джамаданче на приятеля Н., защото не исках да имам нищо със себе си, което би привлякло вниманието или забавило пътуването ми. Приятелят ми настоя да види какви вещи му предавам. Аз разгърнах джамаданчето и той прегледа всичко с вниманието на един пруски митар. При другите вещи там се намираше една тетрадка с еротически стихотворения, която в бързината на тръгването си успях да взема; всичките си други съчинения, съставящи няколко обемисти тетради, аз бях заровил един ден по-напред у дома в зимника, при нощвите, под купа жълта глина, която лежеше там от много време. Но на 1877 г. през юли Омаровите потомци, преди да преобърнат в пепелище къщата ни, разкопали доволно старателно глината, извадили тенекиевата кутийка с произведенията на българската муза и ги откарали в плен заедно с другите плячки.

Господин Н. разгледа внимателно съдържанието на стихотворенията, най-после тури си показателния пръст въз последния куплет на стихотворението «Име» и прочете:

В бой да бъда, в страшна битва,
всред гърмежа него чувам
и дор в моята молитва,
без да ща, го споменувам.[1]

— Чувай, байно, аз не мога да приема тая книжка, тоя стих ще ме тури в опасност, ако би да тършуват и намерят.

Аз отдрах злополучния куплет и приятелят ми се успокои.

— Ну, сбогом! — и си подадох ръката.

— Как? Отивате ли?

— Тозчас.

— А тескерето си каятихте ли?

[1] В «Майска китка».

— Тескерето? — викнах аз. — Ах, забравих! Дявол го взел!. . .

Както всякога, аз забравих най-нужното.

Аз неволно се обладах от някакъв ужас, от някакъв студ при мисълта, че трябва да ида на конака. Конакът! Тая дума винаги ми внушаваше силно отвращение. Когато бях малък, щом заминувах край вечно зеещата вратня на конака, аз бързах да мина по-скоро, като си извръщах лицето настрана. Тия заптиета, обути в широки черни панталони и сетре с ширити по ръкавите, с червени фесове, под които винаги се подаваха нечистите краища на белите им фесове, препасани с кожен пояс, който се закопчаше отпред посредством една жълта, четвероъгълна тенекиена дъсчица, изрязана с турски букви; този двор широк, обрасъл с треви; тоя четвъртит камък насред двора, дето слагаха да бият нещастниците; тая тъмница, на която зееха две черни дупки, кръстосани с дебели пръчки и из които поглеждаха лица жълти и сухи като на някои мъртъвци — всичко това, казвам, ми вдъхваше неодолимо отвращение или ужас. . .

Аз извадих из пазвата си тескерето си и го погледах. То беше извадено връз друг човек, на мое име. Но трябваше да се каяти и аз тръгнах бързо към конака. Когато влязох в голямата му порта, аз видях двора пълен с жандари, с черкези, с извързани селяни, налягали до зида; в същото време вкараха в противоположната порта един поп висок и едър. Ръцете му бяха вързани отзад, шията му стискаше някакво черно колело. Отзади му вървяха две заптиета, които, докато дойдоха досред двора, удариха го по гърба десетина пъти. Когато той дойде по-наблизо, видях лицето му обляно в пот, дясното му ухо и възбялата коса обагрени с кръв, която беше загоряла наполовина от слънчевия пек; калимавката му опрашена, схлупена, изкривена. Той гледаше слисан и развълнуван; виждаше се, че страхът беше парализирал в него другите чувствувания. Клетникът! Никога не мога да забравя тоя страдалчески образ. Може би да е уловен с кръста в ръката, като е завождал паството си на — голгота. . .

Аз научих де е тескереджийницата и боязливо бутнах вратата. Влезнах. На одъра, постлан с малко ша-

рено килимче, седеше на подгънато коляно тескереджията, облечен алафранга. Лицето му беше бледно, продълговато, но добро.

Подадох му тескерето си. Той, преди да го отвори, попита:

— За къде?

— За Цариград, желая да ми го каятиш.

Той захвана да чете бързешката, като често изговаряше полугласно някои думи. Изведнаж впери очи в мене и ме изгледа изпитателно. Аз издържах юнашки погледа му.

— Далеко ли е Копривщица от вашето село? — попита ме, пак замислен.

Аз му отговорих.

— Какво има по ония страни? — продължи да ме пита с още по-проницателен поглед.

— Нищо не знам — отговорих. Аз се държах здраво. Спокойният вид на тоя човек ми придаде дързостта, от която имах толкова нужда да се покажа безметежен. Гаче имаше в погледа му нещо симпатично и насърчително. Аз тайно благодарях провидението. Вярвах, че митарството беше свършено.

Но ефендито ме пак изгледа.

— Това тескере твое ли е?

— Мое.

— На колко си години?

— На двайсет и пет.

— Хъъ. . . тука пише трийсет.

Аз бях забравил, че толкова трябваше да кажа.

— Сбъркали са. . . не са ми познали годините — прибързах да кажа с увереност.

— Но тука има и друга разлика?

— Каква?

— Очите са писани сини, а твоите са инакви. . .

— Как?!. . .

— И цветът на косата не е същият. . . — Той ми подаде тескерето.

— Това тескере не струва, ще те върнат от станцията още. . . Извади си ново, мили мой. Донеси поръчителство и аз ще ти дам ново.

Аз гледах смаян на него. Това добродушно лице, тоя снизходителен поглед ме смаяха и умилиха. Аз по-

мислих да му поблагодаря за предупредителността, но стори ми се, че не ще е благоразумно. Тескерето ми беше невярно. Той можеше да каже една дума на заптието, що стоеше до вратата, и аз бях изгубен!!

По-напред кочияшът ми, а сега тескереджият, какви добри хора!

Види се, провидението се намеси тоя път.

Аз излязох из тескереджийницата, после минах през двора и докато изляза из вратнята, признавам се, краката ми се подкосиха. . . Бързо отидох при един арменец, добър и стар приятел на баща ми, разказах му, доколкото трябваше право, работата с тескерето и го помолих да ми даде нужното поръчителство. Той прие любезно просбата ми, зарадва се, че съм се обърнал към него в тоя случай, и ми разказа откога се познава с баща ми, по кои панаири ходил с него и даже няколко случки с тескерета, подобни на моята, и ме прикани да го почакам на един дюкян половина час нещо, додето се върне, за да ми напише поръчителство. Аз го чаках. Той не идеше. Мина се половина час, още половина час — няма го, а железницата ще тръгне подир един час и тогава трябваше да чакам още 24 часа в най-големи терзания, а всяка минута беше пълна с опасности за мене. . . Аз сетих, че Карабет ми отказа по един учтив начин, и почнах да се озъртам из тържището, дано зърна някой познайник или нашенец. Изведнаж сърцето ми затупка от радост. Аз видях г. И., селския наш м у х т а р и н. Като такъв непременно той носеше и печата със себе си. Какво благовремие! В два скока аз го докопах.

— Бай И., добре, че ви намерих. Бързам за железницата, а тескерето ми излезе побъркано, дайте ми, моля, поръчителство, потвърдено със селския печат, за да си извадя ново тескере.

Дивитът му беше втъкнат на пояса, валчестата му глава се усмихваше; аз го гледах с любов и ми се чинеше, че сега ей ще си отвори кръглите с почернели джуни уста, за да пропусне перото, за да поеме мастилото, с което щеше да ми напише желаемото поръчителство. Но дивитът не отвори устата си, а отвори ги господарят му:

— Господине, право да ви кажа: аз не мога да ви дам поръчителство, недейте ме.

— Как, но аз ви моля, аз бързам. . . Защо ми не давате?

— Сега е огън. . . вие видите, друг път да беше, да, с всяко благодарение, но сега, в тоя огън, не мога.

— Ами аз какво да правя?

— Нищо. Върнете се на село, оттам си извадете пак ново поръчителство и. . .

— Невъзможно! — прекъснах го аз.

— И така е невъзможно — допълни той.

Аз го изгледах отчаяно. Този човек ми се стори сега чудовище. Аз никога не съм мислил, че е бил такъв зъл. Между това той беше прав. . .

V

Усърнал, угрижен, отчаян, аз тръгнах из улиците. Ушите ми бръмчаха, светът ми се въртеше и аз, без да видя, сблъсках се с един жандарин, който за възнаграждение ми даде един юмрук в гърба, който струваше двайсет от моя страна. . . Но аз се задоволих само да го устреля с погледа си. Тогаз видях, че той караше отпреде си един куп вързани селяни, като продължаваше да раздава удари ту по тоя, ту по оня гръб. Аз се скитах като смаян из улиците. На гостилницата Кацигра не смеех вече да отида. Какво да се стори? — думах си. Всяко едно заптие, което виждах, струваше ми се, че иде към мене, да ме хване; всеки турчин, който ме изглеждаше, беше за мене изследвател на тайната ми, шпионин. При всичката пословична пипкавост на турската полиция тя можеше най-после да ми хване дирята и тука, дето бях почти непознат. Всяка нова минута бавене тука увеличаваше тоя шанс. Изведнаж някой произнесе името ми. Аз се обърнах с трепет.

Някакъв студ мина по всичката ми кожа.

Аз се посрещнах с шпионина П.

Шпионинът, казвам, защото общото мнение за такъв го сматряше.

Тоя човек правеше всекиго да трепери или да се отвращава.

Физиономията му беше зловеща. В тъмночерноземеното му лице, набърчено, сухо, набраздено със знаковете на старостта и на бедствията, украсено с къси и подстригани мустаци, блещяха из дълбоките си орбити две очи черни като нощ, проницателни, лукави, в постоянно движение, като че търсеха навсъде жертви. Под завехтелия му морав фес, отхлупен назад, се лъщееше плешивото му изпъкнало чело, а отзади се показваха полупобелелите му косми и падаха на търкала на мазния вратник на моравото му шаячно сетре. Останалата част на облеклото му беше явно свидетелство на нуждите, в които живееше тоя отверженик на обществото.

Той познаваше мене и беше узнал някои неща, защото дохождаше често в село.

Той ми подаде ръката си.

— Къде, байно?. . .

Аз се колебаех да му кажа ли, или не намерението си. Па му обадих.

— Но тогава е време — каза той, като погледа часовника си. — Подир половина час ще тръгне. . . Е, какво има там? Работата добре ли отива?

Аз се смутих при това ненадейно извръщане на разговора, но беше глупаво да се преструвам на тоя час, че не разбирам загатванията му.

— Средна хубост — отговорих значително.

Изведнаж се разкаях за тия думи; но той подзе:

— Да, аз знаех, че ще иде зле, помните, че ви казах още на село. . . не ви трябва. . . Страшна сила иде откъм Цариград. От утре железницата пътници няма да взема вече. . . Отвявайте се по-скоро, да ви няма. . . добър час! — И той си тръгна.

Но аз го повиках. Аз реших да вляза на ламята в устата. Добрината на тоя човек ме одързости, искреността беше на лицето му изобразена. Физиономията му ми се стори по-малко отблъсквателна, сега я намерих само печална.

Аз му изложих накратко трудното си положение и му исках съвет. Той бърже ме дръпна.

— Моля ви, елате с мене!

Аз тръгнах. Из улицата беше доста свят. Някои минувачи ни изглеждаха с учудване; заптиета две, които

ги срещнахме, погледнаха П. въпросително; познайниците ми Г. и С., с които снощи бяхме се черпили в Кациграта, пребледняха, като ме зърнаха, че ме води П. към конака. Аз бях ни уплашен, ни спокоен, бях смутен, че се намирам в такова извънредно положение. . . П. нищо ми не продума из пътя, гледаше само разсеяно назад-напред. Напразно се стараех да прочета в очите на тоя човек вътрешните му намерения и чувства. Аз хванах да губя кураж. Дойде ми страшната мисъл, че признанието, което направих на П., ще му даде случай да покаже ревността си пред правителството, като ме предаде в ръцете му. Даже хрумна ми да се мушна из навалицата, за да се скрия, да побягна. . . П. се отстрани малко и взе да си шушне нещо с едно ефенди, доволно изискано облечено. Видях, че два пъти то се извърна към мене. Вероятно, аз бях предметът на разговора им. Какво можеше да казва П. на чисто облеченото ефенди? Стори ми се, че ефендито ме погледа иронически и си отмина. Ние продължавахме пътя към конака. Положението ми може да разбере само оня, който се е намирал в него. Аз вървях покорен на съдбата си, не опитах да се моля за пощада, нито пък да разбера поне решението му.

Влезнахме в конака. Той беше вече пълен със селяни, имаше и градски жители; едни от тях прави и вързани, а други налягали и с глави опрени до зида, дето една малка ивица от сянка засенява потните им чела от лютите пладнешки лъчи на слънцето.

П. бутна вратата на тескереджийницата, кимна ми да вляза по него и като поздрави добродушното ефенди, което пак намерих на същото му място и в същото положение, с подгънато коляно, каза:

— Нешид бей, дайте едно тескере на приятеля ми. Ставам поръчител!

Ефендито хвърли първен на него, после на мене поглед, пълен с доверчивост и благодушие, надраска няколко реда на едно късче книга, забележи нещо въз друга една книга, която личеше да е тескере, подаде първата на П. с думите: «Подпишете се», и втората на мене, като каза:

— Девет гроша!

П. подписа поръчителството, аз платих тескерето и излязохме навън. Аз въздъхнах свободно. П. ми каза:

— Тръгвайте по-скоро. Хайде, и недейте забравя българския предател, шпионинът П. Бог един само знай. . .

Аз му стиснах силно, горещо ръката и тръгнах тичешком.

Подир няколко минути бях на гарата.

Влакът беше вече готов за тръгване. Звънецът издрънка първи път. Аз си извадих бързо билет и се упътих към вратата, която води към влака. Но спря ме един стар висок турски ветеран.

— Тескерето?

— Нà — казах и му го подадох небрежно.

Той го отвори, прочете, кимна и ми го върна. Аз скокнах в един вагон.

В туй време звънецът издрънка трети път, фуражката на кондуктора се мярна пред прозорчето на вагона, вратицата чатна и влакът тръгна с глух тропот.

Пловдив със своите покрити с къщя хълмове полека-лека се изгуби от очите ми.

На юг издигаха върховете си тъмните и диви родопски гори. Зад тях като зад една гигантска стена се криеше една таинствена земя, която никое име нямаше, никой не говореше за нея, никой не слушаше за нея, но която, уви! след няколко време трябваше да разтрепери света, трябваше да развълнува и морето, и сушата чрез ужасното зрелище, което даде в Батак и което съобщи, описа, изобрази на вселената неуморимият Мак Гахан!

VI

Твърде късно на другия ден влакът се спря на С и р к е д ж и-С к е л е с и в Цариград. Щом слезнах от вагона и влезнах в оградата за пътниците, един чиновник ми поиска тескерето и додето той го преглеждаше внимателно под жумящия висящ фенер, двама войници, по най-прозаически начин, тършуваха из джобовете ми, изпод дрехите ми, пипаха навсякъде и най-после ме отпуснаха, като казаха: Б и ш е й й о к!

Аз бях чужденец, не познавах добре Цариград. Не помня кой познайник се случи там и има добрината да ме заведе до Бал-Капан, дето г. Т. ми даде гостоприемство. Аз живо помня дружеската любезност на това лице. През нея нощ се научих за избиването на европейските консули в Солун. Това произшествие беше причинило голям шум и вълнение в Цариград и съпоставено с размирието в Тракия, правеше всички да вярват, че Европа ще се намеси вече енергически в източните дела.

Между това в неволното си пет-шестдневно пребиваване в Цариград аз се уверих, че там нямали ни най-малкото понятие за приготовленията, които ставаха цялата зима и в началото на пролетта, нито за характера и размерите на самото движение. Вестниците донасяха новини чудовищни и безсмислени. Ту казваха, че въстаниците са повече от 100 000 души, ту че в Балкана имало 20 000 души сръбска войска, ту че Пловдив станал на пепел. По-после известията хванаха да стават по-положителни и правдоподобни. Явиха, че панагюрци още владеят Панагюрище, че копривщенци убили забитина си и че много села в Средна гора вдигнали оръжието.

В Цариград се вдигна тревога. Турците бяха уплашени и раздразнени. Българите се потаяха. Всяка заран изпращаха войска на Сиркеджи-Скелеси с музиката. Влаковете пренасяха само войски, които пълнеха всичките вагони, хамбари, кола за скотове, прикачени едни за други. Патрони в ковчежчета се трупаха денонощно на гарата с назначение за България.

Жално ми е, че не мога да си припомня ясно сега всичките неща, които държаха ума ми в постоянно възбуждение! Помня само, че беше общо смущение и страх пред неизвестността, общо смайване пред събитията, които се следваха с такава бързина. В същото време се пишеше Берлинският меморандум, в Херцеговина вирлуваше въстание, в Солун турското простонародие изби безчовечно европейските консули, в България застрашителна размирица, в Цариград се тоже шушнеше за някакво въстание на турците, за някаква сеч, но не вече на европейските представители, а на всичките християни в столицата!

В същото време дойде страшното известие за баташкото клане! И вярваха, и не вярваха. Но в Цариград димеше нещо.

В един от последните дни на април аз с двама още ученици от медицинското училище, В. и. М., седяхме на балкона, който виси до книжарницата на печатарското дружество, управлявана от моя добър приятел Г. Насреща ми беше разтворена огромната железообкована порта на Бал-Капан хан, дето няколко търговци, насядали на ниски столчета, пиеха кафе и разсъждаваха вероятно върху политиката. Точно това правехме и ние. В. държеше в ръка «Напредък» и от време на време ни обаждаше по нещо.

Аз приказвах с М. върху произшествията на деня. Всички с чаши кафе в ръцете. Защото в Стамбул, столицата на мохамеданския свят, е непростително да седиш нейде без заветната чаша кафе в ръката.

В туй време В. остави «Напредък» и бързо извади един жълт лист с турски печатни букви и каза:

— Забравих да ви кажа едно любопитно нещо.

— Що е това? — попитах го.

— Притурка от вчерашния «Басърет». Много страшно напада Махмуд-Недим паша. Изкарва него виновен във въстанието на българите; даже го прави предводител. . .

— Глупост! Турска глупост! — извиках аз.

— Глупост, но тоя член е произвел чудовищен ефект въз турското население. Уверяват, че до снощи само са се продали пет хиляди притурки от тая.

— Значи, мразят Махмуд-Недим паша?

— Те и отпреди го мразеха, но сега негодуването е страшно против него. От съученици турчета чух, че щели да го убият, ако не се отмахне от везирата.

— Слазяйте! — извикаха няколко гласове. Ние погледнахме през пречките на балкона към голямата порта на Бал-Капан, отдето ни дойде гласът, и видяхме, че и двете ѝ тежки крила с трясък се затвориха. Търговците бяха изчезнали.

— Какво е? — попитах аз слисан.

— Не знам! — продума М. безпокоен. — Вижте! Бягат! Улицата пустее. . . Дюкяните затварят!

Дюкяните бързо се затваряха, долу на улицата

тичаха с голяма сила едни назад, други напред; всички бягаха. . .

— По-скоро! Да бягаме!. . . Въстание има!. . . — извика В., стана, наметна си военния капот и се хвърли из стълбите. Последвахме го и ние. Бързо и силно чаткаха краищата на сабите на моите другари, като се блъскаха о стъпалата.

Излязохме на улицата.

Берберниците, кафенетата, лавките, които преди две минути оживяваха тая улица на Стамбул, бяха затворени, заключени, неми!

Никой се не мяркаше вече по улиците. Беше пусто и страшно. Другарите ми се поозърнаха малко в нерешителност коя посока да се вземе.

— Към Балък пазар! — викна В.

— Към моста! — викна М.

И хукнахме.

Минахме едно по друго няколко криви, тесни и запустели улици и излязохме на Балък пазар. Тая улица, дето обикновено става такова голямо движение на търговия, дето шумната навалица с мъка се движи между два реда рибопродавници, покрити, изпълнени, претрупани с всичките богати и разновидни произведения на Черно море, Архипелаг, Мраморно море и Дунава, беше и тя почти пуста! Всеки се стремеше към малката площад, пред Ени джамия, за да се докопа до моста, вратата на Пера, като единствен шанс за спасение.

Стремяхме се и ние.

Когато излязохме и ние на площада, още не можехме да разберем защо бягат, кого гонят, кои гонят. Никой не гонеше; всеки бягаше! На моста, по всичката му дължина, се чернееше една страшна маса от хора. Хиляди и хиляди глави се клатеха там, извръщаха се, изгубваха се. Фесове, шапки, цилиндри, капели, бели яшмаци, кауци, смесени, разбъркани, наплъстени едни до други, се движеха, мърдаха, вълнуваха като море. Шумни гласове на всички езици, викове странни се издигаха из сгъстената тълпа и изчезваха всред растящото гърмене; от другите улици на Стамбул се появяваха непрестанно нови бежанци и всичките летяха към моста, сливаха се, увеличаваха, сгъстяваха, напъваха навалицата, която, наместо да отмине напред, гаче се

връщаше назад, защото опашката ѝ, рошава, разкъсана, растеше, ставаше по-дълга и по-дълга на площада от прихождането на нови елементи!

Ние се клатехме — не движехме — между гърбовете и гърдите на множеството, под един ужасен натиск, който ни задушаваше, задавяше. Ние се носехме без ръце, без крака, без воля, без движение, като безжизнени маси, всред непроницаемата навалица. Тук вече страхът от опасността се изгуби: появи се страхът от задушването, от смазването; имахме нужда от въздух, ние мъчно поемахме, глас нямахме, а между това не пристъпяхме напред по моста. Всеки викаше, всеки се чудеше за тоя застой. Никой не отговаряше. Но паниката се уголемяваше, тълпата се притискаше, натискът се усилваше,

Изведнаж едно непонятно движение стана. Гърбовете пред нас отстъпиха, вдадоха се на нашите гърди и ние се понесохме напред, полека наистина, но то беше напред. Понеже силата, препятствието, което съществуваше преди и ни поставяше между две живи стени, които се стремяха да се съединят, се отмахна, то навалицата, като намери път за своя напор, с още по-голяма сила се устреми, но тя вече не ни помазваше, защото отпреде ни другата половина на навалицата отстъпваше и тъй се уравновесяваше в обратен смисъл притискането на тия две атмосфери от твърди тела. Ненадейно аз почувствувах силен болеж в гърба. Някое кораво тяло, като лакът, беше се опряло о гръбнака ми, натискаше го. Аз примирах от болест, тъмни петна ми се замяркаха из въздуха и помислих, че ще изгубя съзнание; гърдите ми се притискаха страшно, схлупваха се от натиска, от който не можех да избягна. Тогава направих едно последно, отчаяно усилие на всичките си мишци, измъкнах си дясната ръка, издигнах я, възвих я отдясно наляво към гърба си и я стоварих с една неизразима сила върху субекта, комуто принадлежеше железният лакът. Ударът произведе един звучен плясък и железният лакът остави гръбнака ми на покой. Тогава се обърнах, за да видя кой беше приемателят на тая спасителна плесница. Видях озъбеното, изкривено лице на един анадолец, същи Голиат, който вдигаше яростно вцепенения си юмрук, за да ме блъсне

в главата. В същия миг го хванаха за гушата две ръце и той побледня и свали девствен юмрука си: той разбра, че има още двама противници — военни, с които борбата щеше да има гибелни следствия за него. Той изскърца злобно със зъби и се промушна малко по-нататък. Мостът се клатеше, потъваше, превиваше под тежестта на няколко хиляди човешки същества. Положението беше опасно. На всяка минута можеше да се прекъсне или пречупи и една част от тоя народ да попадне в зелените, бистри вълни на Златния рог. Ние с мъчително нетърпение гледахме да стигнем северния изход на моста. Там беше само спасението от сечта, от задушването, от железните лакти, от вълните.

Най-после се изтътразихме на края на моста; шумната навалица ни изхвърли на свободното пространство и ние си отдъхнахме, като плаватели, претърпели корабокрушение, които яростното море изхвърля на брега. . .

По Златния рог плуваха за насам безчислени лодки с жители, които се спасяваха от Стамбул в Пера, дето вярваха, че изключителното й население от европейци и присъствието на европейските посланици ще им бъдат ограда против всяка опасност от кипенето на мохамеданския фанатизъм.

Отбихме се от каменните широки степени на улицата и влезнахме в едно европейско казино. Поискахме лимонада. Това разхладително благотворно подействува на утеснените ни гърди. Ние се посъживихме.

Между това на улицата сгъстената навалица шумно бягаше нагоре. Паниката се поддържаше.

Многолюдните центрове, както е Цариград, често от най-малкото приключение, което от уста в уста, от уши в уши, с бързината на светкавицата, минува от край до край, като приема все повече и повече чудовищни размери, стават театри на подобни паники.

— Почакайте ме тука, аз ще ида да събера сведения при моста, аз съм военен, неприкосновен съм — каза В. и излезе.

Ние очаквахме тревожно.

Подир половин час В. се върна и ни разправи обстоятелно за това произшествие.

Всички помнят за внезапната демонстрация, която

няколко хиляди софти бяха направили тоя ден пред палата на султана против Махмуд-Недим паша.

Християнското население се подплашило, като видяло няколкохилядната сган, помислило, че става сеч за християните, и ударило в луд бяг къде моста, за да мине на европейската страна; а мюсюлманското население, като видяло, без да разбере това смущение и тревога, присъединило се с бежанците. В това същото време мостът се отворил, за да даде проход на един голям параход, който минувал от Босфора в Златния рог, от което се причинило спирането и извънредното натрупване на множеството на едната половина на моста.

След това приятелите ме разходиха по височините и градините на Бейолу. Не ще да се заемам с описание на хубостите на тоя ориентален град, на неговата чудесна природа и местоположение. Описвали са го всичките знаменити западни пътешественици, възпели са го велики поети, рисували са го талантливи художници, но неговият очарователен изглед никой не е си го представил напълно освен оня, който го е виждал в неговата действителност и му се е възхищавал като мене. Вземете всичко, каквото имат природно хубаво Венеция, Неапол, Лозана, Рио-Жанейро, Амстердам, Александрия, сгрупирайте го във въображението си и вие ще имате едно, ако и неясно, но приблизително представление за града на Константина.

В една улица се срещнахме с младия публицист Б., разговаряхме се няколко минути и той ми обяви за намерението си да остави скритом Цариград, за да избегне опасности, които го застрашаваха.

Когато се завърнах вечерта в Стамбул, подир смущението на софтите, което потресе столицата, аз не отидох вече в Бал-Капан, дето присъствието ми можеше да навлече беда на дома, в който бях намерил гостоприемство. Аз реших да се потуля и се настаних в една проста, малоизвестна гостилница при пристанището. В това същото време приятелите ми се грижеха да ми извадят от екзархията паспорт за Влашко.

Аз стоях цели два дена в доброволен затвор. Едничкото нещо, което развличаше погледа, бяха турските войски, състоящи все от азиатци, които не преставаха,

заран-вечер, с военната музика да отиват за станцията. Една вечер бях се облегнал до прозореца и замислено скитах погледа си по Босфора, по цветущия му бряг и в дълбочината на хоризонта, дето неясно се синееха азиатските планини, покрити още със сняг. Изведнаж съзрях долу на улицата един от тия хлапаци, които продават обикновено вестници на моста и който викаше с висок глас на гръцки, размесено с французки:

— Басърет! Неологос! Новини много! Сюплеман де Курие д'Ориан! Фар дю Босфор! Велико въстание в България!. . .

Аз бях жаден да прочета нещо ново.

Викнах хлапака, купих един «Фар дю Босфор» и захванах да чета тревожно.

Ненадейно ме стреснаха приблизително тия редове: «Снощи полицията нападна жилището на Т. в Бал-Капан, дето било прието някое съмнително и преследвано от властите лице, наскоро дошло от размирените места. Полицията не го нашла, но е по дирите му.»

Очевидно, за мене се касаеше!

Докато съображавах върху такова едно трудно положение, чух бързи стъпки на хора, които се възкачваха по стълбата към стаята ми.

Без да почукат, влезнаха. Бяха приятелите ми.

Аз им подадох «Фар дю Босфор».

Те ме погледнаха слисани.

— Утре тръгва французки параход за Галац. Утре рано ще тръгнете. Додето ви не изпратим на самия параход, няма да се разделим — каза ми В.

Аз благодарих. Но цяла нощ не спах и в ума ми се въртяха, оживяваха, приемаха образ на пет заптиета зловещите пет реда на вестника.

На сутринта аз и двамата ми приятели се качихме от Сиркеджи-Скелеси на лодка и заплувахме по тъмнозелените води на Босфора. Ние се стремяхме към отпътуващия за Галац параход, който стоеше на котва на значително разстояние от брега. Грациозно плуваше дългоносата турска лодка, направлявана с голяма бързина. Параходът беше вече на пара, готов да тръгне. Аз се опростих братски с другарите си на кувертата и те се върнаха обратно.

VII

По 9 часа колелетата параходни се завъртяха всред пяната, коминът блъвна няколко гъсти облаци дим, който се разхвърча на сажди въз пътниците, параходът се поклати, обърна се, тръгна. . .

Той тръгна на север.

Аз си отдъхнах.

Бързо оставяхме омайните околности на Цариград. Дворците, сводовете, мечетите, сградите ярко блещяха от златните зари на южното слънце. Босфорските брегове бяха прелест. Пролетта им беше дала всичкия си разкош и обаяние. Дъбравите, зелени, гъсти, прошарени тук-таме с чисти равни полянки, се групираха своенравно и таинствено около засмените бели дворци, които се оглеждаха в Босфора. Спокойните и кокетни вили стърчаха из долинките или по стръмнините на зелените и вълнообразни бърда, които се спущаха бързо към морето.

А кога дойдохме на изхода на пролива, нам ни се представи пред удивения взор с всичкото си величие и необятност Черното море!

Бърже, но еднакво параходът пореше дебелите тъмнозелени води на Черно море, пенеше ги, обеляваше ги, разшумотяваше ги и ги оставяше дълго време да се преливат, разиграват и бърчат по дирята му. Южната половина на морето беше прилична на разтопено злато от заслепителното отражение на слънчевия блистателен диск, който се размножаваше на милиони още от трепетното игране на тихите вълни. На изток морският шир се повече и повече закръгляваше и най-после се сливаше със синината на небето, и вече не се виждаше нищо. Тайното с непроницаемото издигаха преграда пред очите. Хаосът заместяше живата, познатата природа. Защото морето и небето, при всичките фантастически открития и разходки из техните неизпитани дълбочини на неизчерпаемия Жул Верна, са още и днес елементи чужди, непознати за човечеството. Монблан, Хималая, Кордилиерите, Хекла, Сахара, Сибир са вече изходени, кръстосани, разровени, възлезени, прескокнати от човешкия ум и крак. Техните тайни науката ги владее, техните пустини, върхове, бездни човек

познава, той им е дал място в природата и име в науката. Но небето? Но морето? Самото им споменуване дава ни понятие за нещо тайно, непостижимо, по-горно от полета на нашия ум, по-могъщо от усилията на нашето вечно стремление. . . Те са за нас още тъмни области за хипотези, един свят мъглив, един хаос.

Дълго време се синееха на юг и на запад бреговете на Турция, които се къпеха във вълните на небето и морето. Най-после се изгубиха в хаоса и пред нас не остана нищо, което да наумява за човека, за живота.

Слънцето зайде.

Параходът плуваше по неизмеримия простор. Небето постепенно се покриваше с тънки прозрачни пари, които се преобръщаха на мъгли, които ставаха на облаци. Излезе несилен вятър, но достатъчен, да докара във вълнение играещите талази на морето. Параходът се залюшка, тъмният край на морето хвана ту да се издига изцяло, ту да се навожда в дълбочините на небето. Мене ми се зави свят. Смути ми се погледът и аз паднах като безчувствен. Мене ме хвана морето!

. . . . . .

. . . . . .

Осъмнахме къде бреговете на Добруджа. Те се простираха на запад, от юг към север, по съвършено права черта. Ние плувахме успоредно с тях и аз се любувах на техния пустинен, див и печален вид. Аз си мислено представях Овида, изгнаникът на Августа, как се е разхождал по тия вечно глухи брегове, пред това вечно шумящо море, което му е вдъхвало песните. Бяхме близо до Кюстенджа — древния Томи.

Къде пладне влезнахме в устието на Дунава при Сулина.

Минахме край доволно западналия в търговско отношение Исмаил, покрай цветущата Тулча, край Исакча, видяхме отдалеч Мачин и стигнахме на Галац. Румънският часовой-доробанец, с шапка на Михайвитяза, ми поиска паспорта, заведе ме в една малка дъсчена постройка, дето респективният чиновник ми го прегледа и визира и аз му благодарих дружески;

— Мулцумеск, домнуле. Адио!

— Ку мулта санатате! — отговори той.

Аз се качих на местния параход, който в същия час тръгваше за Браила. Там пристигнах вечерта и пренощувах в хотел «Петербург». Цял следния ден преминах в разходки и свиждания с някои познайници. На пристанището постоянно се качваха в парахода доброволци за Сърбия, та оттам да минат на чети в България. Градинарите оставяха градините си необрани, малките търговчета и бакалчета разпродаваха с убити цени стоката си, за да тръгнат по-скоро. Старите сподвижници на Раковски, на Хаджи Димитра, на Тотя, забравени хъшове и от години погребани в някои подземни кръчми-готварници на Браила, подаряваха съдовете си и трошеха стъклата си. Кръвта на хъша пак се обаждаше в тях. В Сърбия! В Сърбия! Това беше общият вик. На пристанището бях свидетел на една трогателна сцена.

Двама братя, бакалчета, се караха сред едно множество любопитни.

— Ти остани тука, брате — казваше по-старият брат, който държеше един вързоп в ръката си, — аз отивам. . . Недей зарязва и ти дюкяна. . . Толкова години се трудихме.

— Ти отиваш, а мене оставяш тука, да ти вардя кибритите!. . . Само ти ли си българин?! — викаше упорито по-малкият.

— Недей бе, недей бе! Остани!

— Остани ти! Защо не останеш ти?

— Аз вече реших за Сърбия: ще ида в Сърбия. Ако умра, остани баре ти жив, имаме майка.

— Не ща, не ща, не ща! Отивам и аз! Всичките отиват! И аз съм българин!

Мене ми се наляха очите със сълзи: аз бях поразен от това въодушевление, от това високо самоотвержение, което се изразяваше в такива прости думи.

На заранта тръгнах за Букурещ с железницата; вагонът, в който бях аз, беше пълен с момчета. Те бяха весели и буйни: викаха, шегуваха се, свиреха с уста, пееха народни песни. Повечето бяха млади, още деца. . .

Когато стигнах на букурещката гара, аз се качих в едни кола и попитах кочияша в коя гостилница е по-добре да слезна.

— Хотел «Булгария»! — отговори той, като ме позна, че съм българин.

— Добре, в «Булгария» карай. . . името е добро. — Това беше, ако добре помня, на 3 май!

На заранта си пиех кафето вече в «Трансилвания».

«Трансилвания»! Кой български емигрант, хъш, скитник, политик не познава това прочуто кафене?

То беше центърът, постоянното свърталище на всичките съотечественици, които искаха да намерят някой свой другар, да научат някоя новост за България, да прочетат някой вестник или просто да блеснат със своето красноречие или патриотизъм — на думи. . . Там се срещаха, запознаваха, проумяваха, наговаряха тия бедни бежанци, избягнали от въжето, от тъмницата, от Диарбекир, които по-после съставиха храбрата чета на Ботева, доброволските чети в Сърбия, дето под командата на капитан Райча Николова при Гредетин и другаде покриха със слава българското име; по-после тия същите борци, окъсани, презрени, гладни през цялата зима, уголемиха напролет в Плоещ опълчението, за да измрат геройски при Шипка и Стара Загора, в критическите минути на побеснелите нападения на пълчищата Сюлейманови!

Тук, в «Трансилвания», седяха и се допираха едно до друго, в пълно равенство, всичките състояния и звания. До стария хъш, останка забравена от разбитите уломки на някоя от четите на Хаджи Димитра, Тотя, Панайота, Иля, Цека войводи, седеше младият учител, бягал през горите от Априлското въстание; до разорилия се в народни предприятия търговец стоеше благодушно някой селски поп с хвърлена брада; на същата маса се облягаха и агитаторът, и градинарят; и източният българин в самочерни шаячни гащи, и дебърският македонец в бялата си хабяна риза до колене;тук богаташът даваше ум на сиромаха, който имаше нужда от хляб; амбулантинът вестникар разсъждаваше с непризнатия поет; недоученият студент, прогонен или избягал из някоя руска гимназия, с бедния тухлар, дошъл от краищата на Букурещ; чудна смес от същества, разделени по понятия, възпитание, характер, но които нещастието на отечеството сближаваше, уравняваше, сливаше. . .

Всеки ден в Букурещ прихождаха по-нови бежанци, които или смъртта, или гоненията, или просто страхът направили да търсят тука прибежище. През Дунава, през Цариград и Браила, даже през Виена всеки ден се озоваваха нови братя пришълци, дошли до Букурещ, един по железницата, други с кола, а трети — повечето сиреч, пеши, скъсани, бледни, болнави, нещастни. Тежко чувство обладаваше душата, кога гледаше човек тия окаяни, безпомощни хора, без средства, без познайници, без надежда; а още по-тежко ставаше, когато разказваха ужасните сцени, на които са били участници или свидетели, разбунтуването, битките, пораженията, предаванията, малодушието, което заразявало най-храбрите при вида на несполуката; когато разказваха за унищожението на Панагюрище и Клисура, за падането на Дряновския манастир, опустошението от башибозуците на много цветущи села, въстанали или готови да въстанат.

VIII

През това време видях се и с Ботева.

Аз се познавах добре с него. Бяхме се срещнали най-напред в Браила на 1870 г., когато списваше вестник «Дума», чрез който заяви своя пръв протест против настоящия строй и своя списателски талант. По-после, повдигнал страшна буря против себе си от страна на браилското общество, по причина на своя неспокоен авантюрски живот, той заряза «Дума» и дойде на 1871 година в Галац.

Там го виждах много месеци.

Той беше, както винаги, скитник безпомощен, бездомен и сиромах като Йова. Ходеше постоянно придружен от един руски нихилист, който носеше лъжливо име Флореско. . .

Ботев имаше лоша репутация. Вред при заминуването му българите си шушнеха за разните истории, които го направиха да стане известен в Бесарабия, Браила, Александрия. Всички му се бояха, ненавиждаха го, уважаваха го. Той правеше навред да говорят за него повечето лошо.

Полицията го следеше.

Богаташите го презираха.

Младежите го отбягваха, но обичаха.

Никой не можеше да издържи смелия му орлов поглед.

Той беше висок, едър — почти исполин, — с черни пламенни очи, с нос дълъг, римски, малко кривичък към лявата буза, челото му широко, благородно, на двата края на което, под бялата кожа, постоянно трепереха сини жилчици, косата му черна, щръкнала. Умната му физиономия, необикновено високият му стан, гърлестият му говор и смях, гордият му смел и разкрачест ход го отличаваха и туряха по-горе от множеството, всред което вървеше замислен.

А тоя момък не мислеше, както другите. Неговият ум занимаваха социални, общочовешки въпроси, задачи страшни, неразрешими, които вълнуват в нашето време всичките мислящи умове и ги смущават, и ги плашат.

В неговата глава се въртяха мътни, неясни и смели някои мечти, някои бъдещи големи планове, невъзможни може би, но които се появяват само в главите на хората, които чувствуват, че тяхното назначение е по-високо, по-идеално, отколкото да работят и мислят само за насъщния хляб. Равенството с тълпата, в което го туряха обстоятелствата, унижението, в което го поставяше нуждата, убиващата нужда, го мъчеха, възмущаваха. Той беше жив протест против неравенството, против неправедното възвишение на някои в обществото. Той съзираше своята мисия в борбата със силните, били те добри или лоши, все едно: той беше благодарен да смаже силния, да свали високия. За чорбаджиите ли се касаеше, за Митхад паша ли, за Вилхелма ли, те бяха вече негови противници. Тая идея беше се сродила с душата му.

Той един път нарочно беше отишъл от Браила в Букурещ, дето се готвеше за представление «Иванко», само за да вземе ролята му и да убие ц а р А с е н я. Скърбеше само, че на Иванка беше даден характер твърде бледен и несамостоятелен. Но аз ще приема на Иванка само задачата, казваше той, но не и характера.

Друг един път ми каза:

— Жално ми е, че не скоро ще се представи у нас

трагедията «Разбойници» от Шилера. Аз бих играл Карла Моора!. . . Аз непременно искам да съм Карл Моор!. . .

Ботев беше роден, за да стои по-горе от общото равнище.

Но на оня час в Галац тоя могъщ дух вехнеше, изстиваше, гинеше всред бездействието и апатията.

. . . . . .

През цялата първа половина на май Ботев бе зает с четата си.

От много напрягания, трудове, вълнение по това велико дело беше се измахнал и изменил в лицето. Бузите му бяха доволно слепнати и брадата, която беше оставил вече да расте без стеснение, му придаваше още по-мъжествен, мрачен вид. Той не сядаше, не лягаше, не дояждаше в тия дни. Той тичаше от кафене в кафене, от кръчма в кръчма, от хан на хан, от къща на къща, да навижда, да разговаря, да подсеща, да разпаля бъдещите си другари в трудното предприятие. Той се беше преобърнал в мисъл. Смелата, завет-на идея, която отдавна мъчеше духа му като таен демон, сега беше се въплътила в него.

Всичките момчета вече бяха въоръжени с тежки винчестери; всички имаха затворени в ковчезите си хубавата хъшовска униформа, която горяха от нетърпение да облекат. Жертвите и помощите идеха отвсякъде изобилно. Патриотизмът в тия минути на надежда и лудо въодушевление беше развързал кесиите и уголемил сърцата. За да бъде тайно както приготовлението на четата, тъй и качването ѝ на парахода, момчетата се разпръснаха по крайдунавските градове: Олтеница, Гюргево, Зимнич, Турно Магурели. Военният материал и униформите се пратиха в ковчези всички на Гюргево. Пазеха тайна всеобща. А когато не можеше да се потули работата, поверително шушнеха, че тая чета отива в Сърбия. Всичките емигранти в Букурещ и по другите градове криеха, че знаят за предприятието, за да не разбере и побърка румънската власт. А властта знаеше от всички по-добре. Тайни съобщения бяха разпратени до префектите (Братияно беше водител на политиката тогава) да се втеляват. Всички знаеха тайната. Но истинската тайна: планът да

мине четата на българския бряг, знаеше само Ботев, войводата ѝ, и двама-трима другари негови.

На 18 май неустрашимата чета се качваше по части на парахода «Радецки» и подир няколко часа целуваше светата земя на бащите ни при Козлодуй. . .

Величествена страница!

На 21 май Кавалджиев, приятел на Ботева, приемаше от героя писмо, датирано: «17 май 1876 параход «Радецки».

В него Ботев явяваше накратко завладяването на парахода, поздравяваше с горещи думи жена си и детето си и свършваше със забележката, че е щастлив сега, че провидението изпълня молитвата му.

А тая молитва беше света.

Знаем я всички наизуст.

. . . . . .

Пловдив, 1881 г.

IX

Последният комитет[1]

През същия месец аз заминах за няколко време за Олтеница, за да се видя с един роднина. Но преди това аз имах случая да се запозная и с другия знаменит деятел на емиграцията: Любен Каравелов.

Намерих го на калната улица Мошилор в една бедна и тъмна квартира, дето му беше и печатницата. Мургав, бледен, с рунтава черна брада и такава къдра коса, окръжаващи широкото му насмихнато лице, с високо чело и дебели бърни, готови всякога да се свият иронически, облечен небрежно в синя блуза вместо сетре, той имаше в себе си нещо оригинално и изключително, много малко българско, какъвто беше и самият му гений. Тихият му пламтящ поглед се впиваше в тебе мек, но проницателен. Той ме порази с някаква кротост, благост и с приветлив характер, които не би предполагал човек у революционера и автора на злъчните и саркастически «Знаеш ли ти кои сме?» Разговорът ни беше повече за литературата. Аз видях, че му съм познат вече по две-три стихотворения, първите ми опити, напечатани в списания. С горещината на ученик пред майстора аз му изказах искрения си възторг от критиките му, както и за услугата, която правеше на младата българска литература. Той ми поиска мнението и за неговите белетристически и поетически работи. Казах му, че в повестите си е превъзходен портретист; за стихотворенията му премълчах. Той ми се оплака от крайната претрупаност на разнообразни занятия, които му не оставяха достатъчно време да обработи, както трябва, и едните, и другите, и ме зачуди с процеса на сътворяването им; той ги пишел в промеждутките между един уводен член и една научна статия или една критика и една скована дописка от България (във в. «Свобода»), често под раздражението от домашни и други тревоги и вечно смутен от парични стеснения. . .

Под такива угнетени условия са работили и другите ни емиграционни писатели и затова произведенията им носят на себе печат на известна незавършеност.

Любен току наскоро беше парясал издаването на «Знание», което правеше дисонанс; сега вече не знанието, а оръжието имаше думата на Балканския полуостров. Каравелов, който в «Знание» си издигна най-трайния паметник в нашата литература, трябваше да снася за него укори, даже омраза от патриотите. В оня момент на патриотическо възбуждение и разпаленост емиграцията искà да види в «Знание» непоследователност и отричане от революционната идея, на която Любен беше най-силният представител. На тоя час особено пасивността му го беше поставила в твърде трудно положение. Звездата на Ботева, загинал геройски при Веслец, светеше най-ярко и оставяше в обидна сянка личността и заслугите на Каравелова. Подвигът на неговия бивши другар се хвърляше в лицето му като укор и осъждане. . . Въобще Караве-

[1] Ние направихме значителни съкращения в горните исторически възпоминания именно на сния нещa, ксито ни се видяха или лишни, или пък вече добре известни на читателите български. Вместо тях прибавихме накратко историята на последния Букурещки централен комитет, който има за нас своя интерес като последен политически фактор в живота на емиграцията и е почти непознат на новото поколение.

лов беше много захвърлен по това време. Самолюбието му — а то беше безкрайно — страдаше жестоко от тия и други огорчения, що угнетяваха съществуването му в Букурещ. Когато след едномесечно отсъствие из този град аз пак се завърнах и го потърсих — вече не го намерих: той беше се преместил в Белград. Там той се уедини в лозето на митрополита Михаила през цялото траяне на Сръбско-турската война и се завърна пак, когато руски войски стъпиха в Букурещ.

Между това още през юни избухването на една война между Сърбия и Турция стана несъмнено. И двете страни трупаха войски на границата си. Генерал Черняев беше взел предводителството на сръбската армия. Ентусиазмът на българите наново се подигна, надеждите за нова и по-успешна борба с турчина се възродиха. Емиграцията съзна, че пред настъпващия велик момент трябва да се организува. Всичките български общини от Влашко и Молдова пратиха свои представители в румънската столица, които избраха комитет, натоварен да ръководи деятелността на емиграцията. Тоя комитет беше едно подновяване на прежния исторически букурещки Централен революционен комитет, оставил такива славни традиции. За благовидност настоящият прие названието «Централен Благотворителен», но кръгът на неговата деятелност беше широк и кратковременният му живот — пълен с исторически интерес. Аз именно на него ще се спра и с него ще свърша своите възпоминания.

Централният благотворителен комитет имаше главна цел засега препращането доброволци в Сърбия за четите на Тотя и на Панайота и снабдяването им с пътни разноски. Сърбия сега беше едно дебуше за тоя порой от безпокоен емигрантски елемент, кипящ за огнена работа и за борба, който наводняваше влашките градове. Някои от новопристигналите емигранти комитетът прие в състава си, между тях — г. Ст. Стамболов, Олимпия Панов и пишещият тия редове. Първият се натовари и с редактирането на Блъсковия вестник в Гюргево, Н о в а Б ъ л г а р и я, който стана орган на комитета. В това същото време се пробуди и Д о б р о д е т е л н а т а д р у ж и н а на «старите», която си основа орган С т а р а п л а н и-

н а под редакцията на г. С. Бобчев, избягнал наскоро из Цариград. Тия две тела поведоха трескава деятелност в бързото препращане българи доброволци за Сърбия, дето топовете гърмяха сега. И едното, и другото черпеха сила главно от паричните помощи на руските славянофилски комитети. Но както винаги и всякъде у нас, партийният дух и тука проникваше и безполезна борба препъваше деятелността на двете благотворителни общества. . . Крепък приятел и поощрител на комитета на «младите» (както обикновено го наричаха) беше Влад. Семенович Йонин (брат на бившия по-после руски дипломатически агент в София, Йонин). Тоя русин беше човек идеален и възторжен славянофил, възпитан в школата на Хомякова. Той беше наскоро пристигнал от Босна, дето бе давал подтик на въстанието с цел да съживи българското. По негова инициатива и беше възкръсен комитетът, на който бе избран почетен председател (действителният беше г. Кирияк Цанков). Катастрофата, която постигна сърбите при Джунис и тури край на войната, страшно го огорчи, но той не искаше да се помири с идеята, че понататъшна борба е невъзможна на Балканския полуостров. В екзалтацията си той предложи, вече късно в есента, образуването чета и прехвърлянето ѝ през Дунава с цел да иде на Балкана и да повика изново народа на оръжие; той сам въпреки слабото си здраве щеше да участвува в тоя лудешко-рицарски поход, безцелността и неосъществимостта на който комитетът лесно можа да му докаже. . . Тоя русин, първият, когото видях, ми е оставил впечатлението на човек с рядко благородна и наивна душа, възторжен, доверчив, непрактичен, снабден с добродетелите и недостатките, свойствени на славянина. Нему посветих първата си стихотворна сбирка П р я п о р е ц и г у с л а, обнародвана същата година в Букурещ.

Патриотическото мнение на комитета в изпращане доброволци за Сърбия се обезсърчаваше от лошите новини за горката им участ там. От най-напред приети студено, те скоро станаха предмет на най-оскърбително недоверие, ненавист и презрение. Зачуха се думите «тунеядци», «грабители», «турски шпиони», «страшливци». Сякаш доброволците бяха не съюзници,

а душмани. И действително сърбите ги счетоха за такива, щом помирисаха, че доброволците идат тука не да се ефасират в сръбските редове, а във вид на самобитни български отряди да минат с оръжие в съседните крайнини на България, които сърбите считаха сръбски! Тежко разочарование постигна нашите бедни борци, мрачно обезсърчаване обзе всинца ни за идеята на южнославянската солидарност, тъй нежно и любовно галена в душата на всеки български патриот. Но храбрите доброволци защитиха по един славен начин българското име с Гредетин[1]. Гредетин! Това име е останало почти неизвестно у нас, но то трябва да стои в историята ни наравно с Шипка, Стара Загора и Сливница. . .

Подир разгрома на сърбите, с което се осуетиха и нашите патриотически надежди, деятелността на комитета доби много неблагоприятен характер. Понеже изворите на паричните помощи пресекнаха поради последвалото разочарование в сръбското дело, той трябваше всеки ден да повръща гладни или неудовлетворени купове върнали се от войната роптаещи доброволци, които се обръщаха към него за помощ. Тия нещастни поборници се връщаха страшно разочаровани от Сърбия; те бяха отишли там с въодушевление, а се връщаха озлобени, с псувни. . . Те се виждаха жертва на едно заблуждение, измамени в най-скъпите си ожидания. . . Покъртително зрелище представляваше сганта на тия уломки от славянското корабокрушение из букурещките улици и кафенета!. . . Наставаха пак дни за гладуване, страдания и неизвестност, перспектива на най-тъмно бъдеще. . .

Но богът на Балканския полуостров готвеше нови съдбини за него; събитията се следваха, едни докарваха други, източният въпрос нахлуваше силом в историята и в кабинетите на дипломацията и заглушаваше всичките други в Европа. Гърмежът при Морава замлъкна, но Цариградската конференция пое въпроса, който не можа да реши оръжието, а зад шума на нейните безплодни словопрения зачуваше се вече

[1]Описанието на гредетинския бой е дадено в повестта «Немили-недраги».

кликът на войната от север. Из въздуха миришеше на буря. . . По начинанието на комитета се събра главно събрание в Букурещ. То състоеше от представители на другите му клонове в Румъния и от всичките главни български общини там; дойдоха делегати и от крайдунавските градове на България. Задачата на това многобройно събрание беше да определи и организува поведението на емиграцията през настъпващите съдбоносни събития, а също и да се конституира в тоя момент какво-годе тяло, какъв-годе орган, който да служи като тълкувател на чувствата и желанията на българския народ. В богатия салон на улица Подумогушой (сега Виктория), срещу театъра, главното събрание, което се нарече с е й м, откри тържествено заседанията си. Разискванията ставаха по строго парламентарен ред, с искане думата, с ораторски прения, с гласуване предложенията. Тоя с е й м, съставен от интелигенция на България от двете страни на Дунава, беше доста импозантен. Той беше първият неофициален български парламент.

Един от въпросите, който много увлече събранието, беше и определянето етнографическите граници на България. Именно в това време Цариградската конференция бе заета със същата задача: уясняването кои са български страни в Турция, за да се простират над тях реформите, що се препоръчваха султану да осъществи. . . Имаше голям страх, че България ще бъде много нащърбена, понеже Сализбури упорито уверяваше в конференцията, че българи има само в Дунавска България, а в Тракия и Македония са гърци и турци. За щастие, конференцията реши въпроса справедливо, като призна за български страни ония, които султанският ферман беше сместил в областта на екзархията. Както и да е, нашето събрание начерта своята карта на една велика България, по-велика и от Санстефанската!. . . Управлението й реши да се положи на широки конституционни начала, който въпрос тоже стана предмет на дълги и жежки разисквания.

Както на тия, така и на други постановления на главното събрание беше дадена най-широка гласност. . . Може би то се увличаше в оценението на важност-

та си, но постъпката му беше уместна в едно време, когато цял свят знаеше, че колят българите, но какви бяха техните политически идеали — не знаеше: гласът им беше задушен.

Главното събрание се фотографира вкупом, па се разотиде.

Времето се влачеше, зимата настъпи. Работите на Цариградската конференция излязоха ялови. Преживяваше се период от мъчителни ожидания, безпокойства и страхуване за съдбата на България. Масата бежанци из нея всеки ден нарастваше, Букурещ кипеше от голи и безпомощни скитници българи, които, може да се каже, живееха само с надежда.

Самият комитет, лишен от всякакви материални средства и гладуващ наравно с останалите братя из Румъния, премести канцеларията си в едно бедно помещение в отдалечената и глуха уличка Intrarea Rosetti, при градината Чишмеджиу. Оттука той продължаваше своята деятелност, водеше кореспонденция със славянофилските комитети, пишеше дописки по руските и европейски вестници, поддържаше духа и надеждите чрез органа си Нова България, който прониквашe и отсам Дунава посредством агенти и пътници. От тая уличка летяха възвания и мемоари към Европа, благодарителни депеши за съчувствието им към България до Гладстона, лорд Роселя, Гарибалди, Виктора Хюго, които ни удостояваха с отговор; дипломи за почетни членове на комитета до разни деятели руски и европейски: Аксаков, генерал Фадеев, Мак-Гахан, Черняев. Комитетът, нищожен по материалното си положение, но горд с мисията си и с доверието на румънската емиграция, по традициите на стария комитет, окръжаваше се отвън с помп, правеше шум, под който скриваше своето бохемско съществуване, говореше високо от името на България. Това беше необходимо тогава. . .

Членовете се натъкмиха с няколко мобелирани стаи на Intrarea Rosetti, влажни, тъжни; някои от тях рядко осветляваше огнец. Тук мръзнеха, гладуваха, боледуваха, но бодро очакваха пролетта червата с велики обещания. . . В такава една стая, влажна, със стени подгизнали и замирисали на мухъл, и аз

прекарах, с покойния Хр. Висковски. Той повече лежеше болен и очакваше нетърпеливо хонорара си за дописките в Новое время, за да си купим дръвца, които печката ни още не беше видяла; но многожеланият хонорар не идеше — той не дойде цяла зима — и ние търсехме някои пробити обуща, някоя забравена вещ в куфарите си, някоя дрешка, за която подир съвещание решавахме, че е излишна, и ги продавахме на евреите за стойност, с която едвам ден или два можехме да измамим глада — за дърва и не помисляхме: то беше лукс сега. Ние съкратявахме нашите потребности до минимума им; от спартански животът ни се превърна на аскетически. Но енергията на младостта беше там: ние пренасяхме юнашки голотията, даже намирахме и вдъхновение: аз да пиша Тъгите на България — когато се връщах затоплен в някое кафене, — Висковски — дописките си за Новое время, пълни със сензационни новини, които той наполовина измисляше на страдалческото си легло. Понякога аз му ставах репортьор и му донасях някой слух отвън. Висковски, по обичая си, раздухваше го в дописките си до неимоверност, като имаше пред вид преди всичко по-голямото число на редовете. . . Впрочем, Висковски беше честна и благородна душа, способна на великодушни увлечения, но детински непрактичен в живота, който и дотогава, и по-после не му беше твърде завиден. Мисля, че в тази безотрадна стая на Intrarea Rosetti той спечели зародиша на болестта, която го свали по-после в гроба.

Но комитетът, както и целият български народ подир толкова ожидания бидоха щастливи да видят, че войната за нашето освобождение се обяви. Страшните жертви на България не останаха безплодни. . . Когато русите преминаха Прут, комитетът съзна, че неговата мисия е свършена, по-нататъшното му съществуване нямаше вече смисъл, щом делото на България се поемаше от могъществените ръце на императора Александър II. Единодушно желание на членовете му беше сега да се присъединят към руските войски и с тях да влязат в България. Той реши да се разтури и стори това чрез едно възвание. В тоя си политически

акт, който беше и последният му, той, при другото, правеше апел към патриотизма на народа да стане като един човек и да подкрепи делото на освободителната война. Тоя акт, подписан от всичките членове и напечатан в няколко стотини листове, биде разпратен навред, както и до по-главните европейски вестници.

Гръмове и мълнии се струпаха на главите ни! В. Политише кореспонденц, погрешно или умишлено, бе преиначил в превода текста на възванието, от което излазяше, че ние се конституираме в привременно правителство на България, и с такова тълкуване беше го придружил! Руските вестници го препечатаха от немските в същия изопачен вид и със сърдити бележки. И една буря от негодуване се понесе отвсякъде. Българите студенти от Одеса, Киев и други руски университети напечатаха протести против «престъпните самозванци», нашите руски приятели се слисаха, а в самата емиграция враждебният ропот против нас растеше. . . При всичките ни оправдания и опровержението, обнародвано от същата Политическа кореспонденция, лошото впечатление не се изглаждаше. Положението ни от неприятно стана опасно, когато русите дойдоха в Плоещ. Едно по предубеждение, породено от горната мистификация, друго — от по-рано получени нашъпвания, че ние всъщност сме едно тяло от радикали комунари и опасни за русите и за войната човеци, в руската главна квартира е било една минута въпрос да ни уловят и ни екстернират. . . в Сибир. Тоя удар биде отстранен благодарение на младия, съчувствуващ нам офицерин Соболев — попосле генерал Соболев в България. Между другите доказателства за нашите славянски чувства и благонадеждност г. Соболев представил даже и моята скоропечатана сбирка Тъгите на България, дето се изражаваха убеждения съвсем други от ония, които интригата приписваше на мене и другарите ми.

Подир това бурята мина. Но недоверието на русите към нас остана. При всичката голяма нужда от интелигентни българи нас ни оттикваха и ни оставяха да ходим сега празни, убити и никому ненужни из букурещките улици. Руският полковник Паренсов,

командирован в Букурещ, рекрутираше преводчици за полковете от всякакви безграмотни и неизвестни лица, но нашите предложения учтиво се отклоняваха, както и онова — да постъпим в опълчението. . . Горко и мъчително чувство обхващаше душите ни за това пренебрежение подир една честна патриотическа деятелност. Някои от нас, лишени съвсем от средства, както и през зимата, положително гладуваха; но това не беше нищо пред моралната мъка. Впрочем, те криеха от всекиго това. Между тях бях и аз. Само къде средата на май бях щастлив да се пообогатя с два полуимпериала. Тях ги получих от Любена Каравелов, състоящ вече при русите — за превода на български известното пламенно Аксаково слово (което русите искаха да се разпространи и между българите) и което Любен изново преведе, защото намери превода ми досущ нехелен. . .

Най-после през юни нас ни повикаха в Плоещ, при княза Черкаски, натоварен с въвеждането администрация в България. Князът, човек хубавец, пълен и червендалест, ни посрещна разгърден, по риза, с лице начумерено, с поглед строг. Подир една гневна нотация и забележката, че ще бъдем надзиравани, той ни обяви, че ще бъдем назначени като преводчици при разни военни части или чиновници по администрацията. В последната попаднах само аз в качество на писар в канцеларията на свищовския губернатор г. Найден Геров (юли 1877 г.).

По тоя начин свърши своето съществуване последният Букурещки централен комитет. Конец, незаслужено тежък за нас; толкоз повече, че той се дължеше на едно заблуждение на нашите освободители, които, по едно фатално противоречие, още в първия ден отнесоха се недоверчиво и недружелюбно към интелигенцията, на която делото идеха да довършат.

Това предубеждение спрямо една част от българския народ — младата, — която щеше да бъде носителка на съдбините му, прониквaше и в духа на по-нататъшната деятелност на покойния княз Черкаски в България. В една конфиденциална брошурка, разпратена до губернаторите, аз с голямо изумление прочетох пасаж, в който

се препоръчваше на надзора им «Омладината» и нейното зловредно влияние в тия обстоятелства!. . .

Отде се бе взела тая «Омладина» в ума на първия администратор на България?

Той се помина след една година в Сан Стефано. Дали успя князът да разбере несправедливостта си, която беше може би една политическа грешка?

София, юни 1892 г.

МИТРОФАН И ДОРМИДОЛСКИ

I

Два месеца вече ставаха, откато Митрофан Дакито, именуем още Прасето, беше назначен мирови съдия в спокойния градец Б.[1] Много пъти Дакито беше прочел министерското предписание и гледал лъскавия червен печат на конверта; дълго време беше се чудил и размишлявал и най-после беше дошъл до заключение, че понеже е назначен за съдия, то той вече е съдия. След като разреши тъй чудно голямата тая задача, той се успокои. Това знаменито произшествие произведе бързи изменения в обичаите и в характера му. Той вече не посещаваше Донювото кафене всяка вечер късно, за да гаврътне един «напръстяк» ракийка, както се изразяваше, и да позакачи дяда Рача Бейката. А трябва да ви кажа, че Донювото кафене беше мястото, дето се събираха всичките първенци, а дядо Рачо Бейката беше общия смехотворец, без когото Донювото кафене губеше непременно посетителите си. Например дойде някой до вратата и попита: тука ли е Бейката? Ако кажат: тука, той влизаше; ако ли кажеха: няма го, той се връщаше, като избъбряше със зъбите си някоя къса, но енергична псувня. Но, за щастие, дядо Рачо Бейката отсъствуваше от поста си твърде рядко. Доколкото се помни, само два пъти се беше случило да го няма, и то по причини, независещи от него: първият път, когато го беше затворил началникът за една нощ в Ранковия обор при старото му магаре по причина, че Бейката в присъствие на мнозина съграждани беше нарекъл началника не знам защо «добитък», като мислел, че няма да разберат тая влашка дума, и втори път, когато се беше подхлъзнал и строполясал из осем-

[1] Берковица

наисетте стъпала на стълоата на Вакуфския хан, в който случай не беше изгубил друго освен един преден зъб и ключа от килера си. Тия две приключения бяха произвели голям шум на времето си и дядо Рачо Бейката беше станал по-предпазлив и беше дал клетва да няма никакво сношение с тия две коварни неща: влашкия език и стълбата на Вакуфския хан. Но той напразно хвърляше негодуването си върху тях единствено. Причината на гореописаните злочестини лежеше подълбоко, а именно: в дъното на чашите на Донювото кафене. Но дядо Рачо Бейката нямаше способността на философа и не обичаше да се впуска в дълбоки размишления и да издирва причината на причините. И добре правеше.

Но както казахме, Дакито вече не посещаваше прочутото кафене. Много дни наред посетителите хвърляха печални погледи на мястото между излепения с хартия прозорец и къта, което отсъствието на почтената фигура на съдията беше оставило празно. Всеки разбираше причината на това внезапно изчезване на Дакито от хоризонта на Донювото кафене и правеше надлежните разсъждения в тоя случай.

— Прасето не иде вече, надува се — казваше важно един, като ударяше силно по масата чашата, що едвам беше изпразнил.

— Судия човек, порасте му работата — отговаряше други, доволен, че е казал една голяма истина.

— Магаре-човек! — избъбра Иванчо Добрутрото, който беше много сърдит на Дакито по причина, че Дакито, когато заминаваше край лавката му, не се спираше и не посядаше на дъската между кринчето с циганските гвоздеи и копанята с кромида, както правеше преди назначението си. — Магаре-човек: едно добрутро не ти казва вече! Судия!

— Я си гледай работата ти! Тебе остало да мислиш!. . . Да не искаш тебе да изберат за в судо? Хей, братушка, там трябва ум! Не се иска да знаеш как се продават мъниста на селянките и как се бранят мухите с метла от книга, ами глава, глава се иска, братушка! — каза една друга личност, която имаше вече съдба при Дакито; тя придружи последните си думи с едно движение на ръце около главата си, като ги постави

на почтено разстояние от ушите, чрез което определяше големината на главата на съдията.

Горе-долу все подобни на тия бяха размишленията, които Дакито с променението образа на живота си възбуждаше в обществото от Донювото кафене. Но той малко се грижеше какво е мнението на неговите съграждани и от ден на ден пазеше по-голямо достолепие и тържественост в обноските си. Например, когато вървеше из пътя, той гледаше все направо пред себе си и само когато забележеше с някое око, че се готвят да му станат на крака, той се извръщаше с достоинство и поздравяваше, като прибързваше да каже и «благодарим» в предположение, че отсрещният го е питал: «Как сте със здравето?» Преобразование се виждаше и в облеклото му. Прежната кожена шапка, лъснала от носене, се замени с нова, която Дакито имаше грижа всяка заран да свива на върха, това му придаваше по-голямо благородство; сетрето си, което на гърба имаше като герб едно околчесто петно от дървено масло, белезняво и лъскаво, беше дал на един евреин да го изчисти с газ, от което винаги се разпространяваше около Дакито някакъв неприятен дъх. Но Дакито беше привикнал на тоя дъх и когато някой учуден и с потърсване кажеше: «Тук нейде се е разсипало газ, вонее страшно», Дакито отговаряше спокойно: «Ба, нищо няма разляно. . . газът, то е здраво!»

Той знаеше, че съдията, за да го почитат, трябва да се държи тежко и да не показва слабост в нищо. Когато щеше да каже нещо, той по-напред помислюваше, което се познаваше от това, дето лявото му ухо трепереше бързо. Усмивката му беше много рядка, но затова, когато се усмихваше (той никога не се засмиваше), устата му се разтваряха грациозно и очите му добиваха изражение толкова приятно, щото ти се чинеше, че ти казват: «Господине, да!» Но въобще лицето му беше сериозно и занято. Например появи се някой селянин на полуотворената порта с гъска в ръка и гледа към двора... Дакито, който обикновено седеше на одърчето си и гледаше към лозата замислено, заведнаж направяше да излязат две големи бръчки на челото му — отдолу нагоре — и викаше:

— Що дириш ти там, чичо Иване!. . . Остав там

онуй. . . на момчето — и той смигваше на слугата си, който поемаше гъската и изчезваше.

— Дòди, дòди, да видим що има на ваше село.

Или пък го попиташе някой приятел:

— Бай Митрофане, не се виждаме. . . що правиш, боже мой?

Тогава Дакито направяше едно друго начумеряне, сиреч тоя път резките се простираха надлъж по челото, и като примижаваше като човек, който се готви да кихне, казваше:

— Решения! Решения! Дела много! Бог да пази!... Пък време няма. . . Законите, новите закони. . . Знайш. . . иска човек да. . . Право ти казвам, бог да пази!

И Дакито пак отваряше очите си и гледаше въпросително в лицето на събеседника си.

Но Дакито никога не правеше решения. Г. Лукиановите закони за него бяха непонятни и несъществуващи. Процедурата на съденето, току-речи, беше същата, както и при каймакам Нусреф бей във Враца, при когото Дакито беше стоял дванайсет месеца в качество на ааза. По щастие, секретарят беше оставил на Дакито труда само да подписва книжата.

Но за чест на Дакито трябва да кажем, че милосърдието му се равняваше с невежеството му и той побледняваше, когато секретарят му покажеше някой член от наказателния закон, чрез който се осъждаше някой, задето е дал плесница някому, на три месеца затвор.

— Не, не, аз не мога. . . Тоя закон не е християнски. . . Бог да пази!

— Но друг член няма. . . това е наказанието — казваше му секретарят, разчувствуван от думите на съдията.

— Не, не, това не бива! За една плесница три месеца затвор! Та какво е една плесница?. . . Една плесница е нищо. . . Човек, доде е жив, все ще му се случи да даде или да му дадат една плесница. . . Ти помниш, лани на Първановата сватба докторът ми удари една плесница, че бях казал, че кобилата му е сляпа с едно око, а той я хвърляше на пиянко и тогава беше писал във вестниците, че е английско-тюркийско произхождение. . . Пхюй. . . лъжец. . . Е, виках ли го на съд аз?

— Вие го не викахте. . . защото то беше на сватба. Ламбо Минчев се оплаква сега и иска да накажем според закона Митрето. . .

— Три месеца! Пхюй! Ами нали тоя челечец има деца и фамилия?. . . Турци ли сме?. . . Не, аз тоя закон не припознавам!

— Няма какво да правим, по тоя закон съдят сега из България — думаше секретарят.

— Не можем ли инак да решим работата, а?

— Как инак?

— Например да решим и Ламбо да удари на Митрето плесница. . . две плесници!. . . Тъй правеше и Ахмед ходжа — кадията едно време. Тъй и Ламбо ще стане задоволен, и хазната няма да храни затворници.

— Не може! — думаше секретарят и клюмаше значително.

— Не може? Е добре, тогава осъди го ти! Умивам си ръцете.

— А, туй не може. . .

— Как не може?

— Аз съм секретар.

— А аз съм съдия. . . сиреч твой началник! Аз ти заповядвам, аз те упълномощавам! Който каже нещо, отговарям аз! Но ти отговаряй на бога! — викаше развълнуван Дакито и отиваше към вратата, като гледаше секретаря си в носа.

Но тая чувствителност не бъркаше ни най-малко на Дакито да расте нашир и дебелина. Природата го беше създала за съдия. Всичко в неговата персона беше пълно, валчесто, кръгло, гладко и спокойно, като широка съвест. Снага въобще имаше ниска, но дебела и когато зимно време обличаше големия си кожух и си увиваше врата, или по-добре мястото между главата и трупа, с безконечния си шал, тялото му ставаше една четвъртита маса, която се движеше с мъка. Главата му беше удивително валчеста и носът, който беше малък и чипав, едвам се показваше между меснатите му бузи. Очите му бяха малки и както и подстриганите му мустаци, не даваха голяма изразителност на лицето му, освен когато мечтателно погледнеше лозата: само лявото му ухо оживяваше физиономията му, като трепе-

реше бързешката, когато Дакито решаваше в ума си някоя съдебна задача.

Обаче при всичката невисокост на стана си той вървеше големливо и крачеше едро и дълбокото съзнание за общественото му възвишение го правеше да се мисли и телом висок и винаги се понавеждаше, когато влазяше под портата на полицейския дом, която впрочем беше два пъти и половина по-висока от него.

Макар че по природа Дакито трябваше да бъде консерватор, но за голямо изумление на всички той се показваше либерален. Но той не беше такъв по убеждение или по съображение. Не! Постоянното стремление на тялото му да тлъстее беше парализирало способността на ума му да мисли вън от тесния кръгозор, в който се въртеше съществуването на Дакито. Три министерства се бяха вече променили и Дакито беше си останал либерал. Сегашното беше наистина либерално, но това обстоятелство никак не влияеше върху политическите му мнения. Той беше либерал, ей тъй, по случай, кой знае как, както по случай беше се родил човек.

Съществуваше обаче един тъмен анекдот за това чудно обращение. Уверяваха някои, че това, което следва, било разказано от жена му. А понеже в тоя разказ мъжът ѝ действително играе голяма роля, то, като познавам женското славолюбие, наклонен съм да вярвам вече, че тя действително трябва да е разказвала нейде това, което ѝ е разказвал мъжът ѝ относително причините на неговите силни политически убеждения. Когато бил в София, отишъл един ден в Градската градина да се разходи; като се нагледал на дърветата, на дамите, на левообразното чудовище, що е прилепено на княжеския палат, той поседнал на една пейка, извадил табакерата, увил си цигаро и попросил седящия до него господин с цилиндър да му позволи да си запали от неговото цигаро. Господинът твърде вежливо се обърнал, отърсил с пръст пепелта от цигарото си и като грациозно зажумял, поднесъл му цигарото. Дакито, очарован от такава любезност, попитал да узнае кой бил негова милост. Казали му, че той е министър Х. . . от либералите.

И Дакито станал либерал.

II

Дакито имаше един верен приятел. Викаха го дядо Иван. Викаха го още Песоглавецът. Но понеже тази забележителна личност ще играе важна роля в разказа ми, то аз ще изобразя по-едрите ѝ черти. Приятелят на Дакито, при всичко че го назоваваха дядо, беше още млад, на 33 години. Легендата казва, че той пръв пуснал брада в тоя град и от това всичките граждани, мало и голямо, захванали да му казват дядо Иван. Скоро славата му заедно с прозвището се разпространила из целия окръг и той не бил известен освен под името дядо Иван, за голямо отчаяние на нежната му съпруга. Истинското му име, господин Иван Аспазиевич Дормидолски, беше известно само нему. Брадата на дяда Ивана — виновница на тая му бърза известност — покриваше цялото му лице, с изключение на веждите, очите и грамадния му нос. Устата му се покриваха от мустаците, съвършено слени и отождествени с брадата. Бузите му бяха обрасли с цял лес косми, в които никога не бяха проникнали слънчевите лучи, нито зъбите на гребена. Боже мой, каква брада! Гъста, дълга, сплъстена, непроницаема, тя даваше приятна симетрия на лицето му. А очите му? А носът му, грапав и бележен със знаковете на сипаницата, като един гренадер, излязъл из двайсет сражения? А ушите му, обрасли с косми само извътре? Когато жена му първата нощ за пръв път го видяла, настръхнала и трябвало да я гонят по улиците, за да я върнат. Това е цяла история. Жена му, преди да му стане жена, била туркиня. Бабичката, която отишла да ѝ направи предложение, за да приеме ръката на Ивана Аспазиевича Дормидолски, помислила, че е необходимо за успеха на мисията си да назове личността на дяда Ивана с името на хубавия пристав в градеца. В същата нощ Джамиле била отведена, кръстена и венчана с хубавия пристав, както мислела. Какво разочарование, когато вместо милото лице на пристава в полумрака на брачната стая тя видяла пред себе си една космата глава и един голям нос, който гледал в нея! Види се, че тогава тя го е нарекла «песоглавец», като е бягала, защото от сутринта всичкият град го наричаше вече дядо

Иван Песоглавецът! Боже господи! Човек, който се е наричал господин Иван Аспазиевич Дормидолски (какво звучно, какво благородно име!), изведнъж да го нарекат дядо Иван Песоглавецът!

Занятието на дяда-Ивана беше лозарство, но той се занимаваше и с адвокатство, и с политика. Той от най-напред беше либерал, но като му не дадоха служба, именно длъжността, която занимаваше приятелят му, той мина в консервативния лагер и се обяви смъртен враг на либералното правителство.

— Либерали! Подлеци. . . — казваше той с негодувание; — човек, който е служил в Бесарабия и е знаком с руски язиком, и е участвувал в Сръбската война и понимава, и пише, оставят го будто би!. . . А турят на служба кого? Прасето! Говедото!. . . А аз дойдох във возродителната Болгария, да ползувам своего народа . . . и нито те поглеждат. . . Хей, Дормидолски, Дормидолски!. . . Честний человек, глупава глава!. . . Жертвувай се колко щеш. . . бъди либерален до уши:оставят те да копаеш лозето. . . Подлеци и мерзавци!

В такива минути на праведен гняв дядо Иван беше величествен. Очите му се разширяваха и наливаха с кръв, косата му щръкваше и носът му ставаше одушевен предмет и от огорчение трепереше заедно с брадата.

За разяснение ще кажем, че под думите «служил в Бесарабия» дядо Иван разбираше служенето си в качество на визитиин (колар) при кишиневския изправник, от която длъжност беше уволнен по причина, че беше си заръчал визитни картички, в които под името си беше приложил и думите: «товарищ изправника», а под фразата «участвувал в Сръбската война» разумяваше времето, когато продаваше немски колбаси и фалшиво неготинско вино в една кръчма близо при Княжевац и която после биде изгорена от турските войски.

Възпоминанията за това историческо минало винаги тревожеха ума му и те му даваха постоянно право да се оплаква от настоящето си незавидно положение и да излива негодуванието си върху либералите.

Понякога той закачаше верния си приятел Дакито, дълбоко убеден в остроумието на думите си:

— Е, ти си либерал, а? Дакито либерал?

Но Дакито, който не искаше да отговори на шутливото питане на другаря си, попитваше го сериозно:

— Ами ти какъв си?

— Аз съм консерватор! Консерваторите са человеци честни и хора почтени. . . знаят да ценят ония человеци, които идат да ползуват возродителната Болгария. . . Аз да ме назначат и мирови съдия, не ставам либерал, а?

— Като си консерватор, бъди консерватор.

— До гроба ще бъда! — отговаряше решително дядо Иван и изскубваше няколко косъма от левия си мустак.

— Бъди! — отговаряше безстрастно и спокойно Дакито, като си поглаждаше корема.

Но дядо Иван, който непременно искаше да се попрепира с Дакито въз почвата на политиката, не се удовлетворяваше от тия сухи и уклончиви отговори и като изпусна към небето един гъст облак дим, каза му един път натъртено:

— Ти, ако си разумний человек, трябва да знаеш защо си либерал, както и аз знам защо съм консерватор. . . Във возродителната Болгария има две партии. . . разбираш? Ти с коя партия си? Но по правда кажи?. . . Да! либерал, конечно. . . А защо си либерал?. . . Че те направиха. . .а?

Тука Дакито се найде в мъчно положение, защото въпросът, така поставен от приятеля му, изискваше непременно възражение и всяко умълчаване или уклоняване от прекия отговор можеше да укрепи у приятеля му съмнението за нечестността на политическите му убеждения и като направи да изскокнат двете вертикални бръчки на челото му, той взе дълбоко да мисли, според както се виждаше от треперенето на лявото му ухо.

Дядо Иван иронически и с тържествуващо лице гледаше Дакито в очите, които потъваха постепенно в главата и зажумяваха. Той се любуваше на зрелището на напрягането, което приятелят му даваше на мозъка си, за да намери отговор на хитрия му въпрос.

Най-подир две капки пот се проточиха по бузите на Дакито, бръчките на челото му се умножиха против обикновеното и като поотвори очите си, допря пръста до пъпа си и каза:

— Аз имам совест!

И издъхна силно.

Дядо Иван беше победен от тоя философски отговор и прекъсна тоя път борбата; която тъй нещастна излизаше за него.

Тия малки разномислия и недоразумения в областта на политиката никак не пречеха да се развиват у тях повече и повече дружески чувства и да бъдат примерни приятели. Те винаги почти бяха заедно и интимността дохаждаше по някой път до такава степен, щото дядо Иван си позволяваше да каже на Дакито в очите му: «прасенце!», в който случай Дакито не забравяше да му прикачи някоя титла, например: плашидеца, немска луканка, с което почтеният съдия правеше алюзия, както се сещат читателите, на чорлавата глава и на големия нос на дяда Иван.

В такива приятелски разговори и излияния двамата приятели минуваха свободното си време и представяха предмет за завист на публиката.

Впрочем, дядо Иван не ограничаваше сношенията си само със съдията. Той беше натура общежителна и жадна за вълнения и деятелност. Видеше ли нейде събрание, той бързо отиваше там и вземаше живо участие в разговора; говореха ли нейде за политика, той захващаше да доказва по кои причини той е консерватор; сбиваха ли се нейде двама пияници, той се туряше съдия между тях и им налагаше решението си; смесеше ли се в тоя случай полицейският жандарм, той протестираше с всичкия си глас, че според конституцията всякой гражданин е неприкосновен и че полицията няма право да се меси в работите на честните хора; ставаше ли нейде угощение, той пръв ставаше да пие наздравица за «възродителна Болгария». Тая страст за тостове особено силна беше в него. В едно общенародно тържество още през окупацията, когато подир речта на учителя захванаха да се напиват здравица за много коронясани глави, последвани все от гръмогласни ура, дядо Иван, който почувствува сърцето си прекипяло от вълнение и благодарност, стана с чашата и пи за здравето на Ивана Аспазиевича Дормидолский. Народът помисли, че това е името на някой голям руски генерал, и изрева своето обикновено ура, и пляскаше с ръце, а дядо Иван с най-голяма скромност, почервенял, се разкланяше наляво-надясно, ощастливен от честта, която му правеше народът.

Патриотизмът му се проявяваше по един чуден начин — той имаше манията да покръщава туркини и освен дето беше покръстил жена си, той се наричаше кръстник още на три туркини. Чуеше ли, че нейде някоя поклонница на Мохамеда желаеше да се просвети в християнството, той тутакси предлагаше услугите си. По тая причина беше станал популярен и между турци, и между християни и да нямаше вече две турки името му, «дядо» и «песоглавец», непременно биха го нарекли «Иван Кръстител». Той правеше деня си на светаго Ивана Кукузела, защото той беше именния и рождения му ден, и гражданите решиха, че по̀ прилича да му се правят визити на св. Ивана Кръстителя, защото, казваше поп Михо, той е «кръстител» като св. Ивана и космат като него.

III

Беше хубав майски ден. (Тъй се почнуват романите.) Слънцето весело и сияеще, като лицето на един новоизбран депутатин, беше излязло вече доволно високо над хоризонта и разливаше своите златни лучи върху всичките гори и поляни, върху птиците, които пееха, човеците, които мислеха. Казвам, мислеха, защото на тая минута Дакито мислеше. Той беше седнал на дворския си одър по турски, единият крак бос, гологлав, с наметнато сетре и с отворени гърди. Той държеше в ръцете си цигаро и от време на време дърпаше силно, като примижаваше и като повдигаше чудно валчестата си глава, изхвърляше шумно дима от устата си и гледаше през него на облаците. После пак навождаше дълбокозамисленото си чело и гледаше в един вехтък, мазен тефтер, дето бяха писани с паче перо разни груби числа и имена. Това бе тефтерът, старият тефтер, в който той бе записвал вересиите си едно време, преди 16 години, когато дюкянът му беше само бакалница, а не кръчма, както сега. Той прелистваше тия пожълтели листове с вниманието на един

антиквар, който е намерил един пергамент от времето на Навуходоносора, и преглеждаше имената на забавените длъжници, на които тоя тефтер тъй безцеремонно изваждаше наяве старите дългове. Намерението на Дакито беше да ги вика на съд при себе си и да ги осъди най-късно в тридневен срок да платят парите. Това важно занятие го поглъщаше цял. На челото му се изобразяваха ясно разните мисли, които зрелището на тоя паметник на миналото пробуждаше в душата му. Понякога излазяха вертикални резки по челото му, понякога хоризонтални или просто две вертикални и една хоризонтална, които образуваха буква П (покой). Тяхното умножаване или намаляване беше в пряка зависимост от цифрите, които бяха пред очите му. Той преобръщаше всяко листо бавно и внимателно, като си плюнчеше постоянно пръстите. Всичката тая операция той я придружаваше с полугласни избъбряния, отнасящи се към личността, която му дължеше.

— Петър Драганов. . . Хъ. . . и той не е заплатил; двадесет и два и руп, за шарлаган, съчи-кърпъсъ и прочия. Мазник! Давидко Пумпалов: 102 гроша, броил 41. . . хъ. . . остават 61 гроша пари. . . Той имаше пари, магарето недно, от Влашко се е върнал. . . Дядо Райко Паяджият! Бог да го прости. . . остави ни здраве; Нистор лигата! Пияницата! 120 гроша. Ху, у, у! Ще видим, ще видим и него. Доко Рангелов, махни го това псе!. . . На жена си носи два пъти в годината по торба брашно. . . Никола Стефата. . . Хей, брайно! тебе няма да ги простя. 32 гроша пари са това, да ти кажа аз кому викаш «прасе!» В дупката! Петкана Нешовичина, три гроша. . . завчера купи едно турско лозе, хъ. . . Морска сол, фурда и прочие, три гроша...

Нено Петканът. . . кривата шия. . . 13 и руп за сол, рожкове, бяла кълница и свещи. . . да е просто: едно прасе ми донесе оня четвъртък. . . нему няма да диря. Иван Доро. . . Дорум, Дорими. . . Доромидолски, хъ, това е наш дядо Иван, Песоглавеца, майки, какво поганско име!. . . Не мога да слушам неговото консерваторство. . . Разбира много какво ще каже консерватор. . . на свиня звънец. И тъй, моят песоглавец не си е платил борча: 72 гроша тъкмо! Но стар хесап достлук разваля, казваше баща ми, бог да го прости,

зарежи го и късо!. . . Ама и той свиня човек! Консерватор!. . . Не си остригва косата по една година!

Ненадейно вратнята поизскърца и се полуотвори, Дакито, пробуден от дълбоките си разсъждения, вдигна бързо глава, погледна към вратнята и щеше да извика:

— Хей! Ти ли си там? Остав онуй на момчето. . .— но той стисна уста, като видя, че се подаде из вратнята Рачо Бейката.

VI

Рачо Бейката полека и замислено приближи към съдията. Против обикновеното, лицето му тоя път имаше сериозно изражение; види се, някаква беда бе го слетяла; види се, той имаше нещо да се плаче на съдията.

Рачо Бейката не беше пиян.

Дакито бързо намръщи чело.

— Добрутро ти, кир Митрофане! — каза Бейката, като си поотдигна шапката.

— Дал ти бог добро, Рачо! — избъбра Дакито, като се поизкашля машинално и си потегли сетрето въз рамото. — Какво те гони насам?

— Нищо, кир Митрофане — отговори добросъвестно Бейката, като си поотдигна шапката и смигна три пъти.

— Да не те е била пак невястата?

— Ба, сполай богу. . .

Дакито погледна лозата и изхвърли към облаците един син облак дим.

— Какво има ново?. . . Как отива работата? Пазиш ли добре Донювото кафене да не бяга? — полуусмихнато попита Дакито.

— Че как не? Приятели се не оставят. . . Току рекли Бейката, па не могат без Бейката. . . па и аз не мога без тях. . . Господ дал любовта за хората, а не за добитъците.

— Влашките помниш ли още?. . . Пази се харно от началника, Рачо! — продължаваше да се шегува Дакито.

Ненадейно очите му паднаха върху тефтера и лице-

то му стана пак сериозно. Той се сети, че на съдия не подобава да се подкача с един Бейка, и като наведе главата си над тефтера, захвана да го прелистя пак с прежното внимание. Две-три минути той остана замислен над него.

— Кир Митрофане — продума Бейката.

Дакито мълчеше.

— Кир Митрофане — продума пак Бейката.

Дакито мълчеше.

— Кир Митрофане! — продума по-силно Бейката и плюна.

Дакито не показа ни най-малкия знак, че слуша. Само лявото му ухо мръдна няколко пъти.

Рачо Бейката се изкашля гръмогласно. Тая внезапна гръмотевица стресна Дакито. Той повдигна челото си, претоварено с бръчки, и избъбра строго:

— Казвай, казвай, аз те слушам — и пак се наведе над тефтера.

— Аз додох да ти се оплача. . .аз искам жалба да дам... Тоя кучи син Киро Айрянът ме настъпи на честта! Аз си искам честта. . . Човек за една чест живее, нали?

— Тъй, тъй, казвай по-нататък!

— Той ме настъпи на честта. . . аз това не го приимам. . . Нямам ли право?

— Хе, още?. . . Да видим — каза Дакито.

— Ти знаеш ли неговата лоза?

— Зная.

— Гдето е срещу моя двор.

— Зная. Хе?

— Той ме е турил на лозата си за смях на хората!

— Как те е турил на лозата?. . . Ти тая заран трябва да си ходил пак при Доня.

— Вярвай бога! Турил ме е за смях на хората и за страх на фтичките. . . и аз не съм ли човек? Който мине, казва: ето Бейката! Направил ме сущият от дрипи. . . А? Аз искам да дам жалба. Нямам ли право?. . .

— Дай жалба! — избъбра накъсо Дакито, като се приготви пак да се вдълбочи в тефтера си.

Той мислеше, че даде край на аудиенцията.

Но Бейката пое:

— Кир Митрофане, прощавай, но аз ще те попитам

още две думи да ми кажеш. Когато един звяр ти влезе в двора, законът казва ли, че можеш да го утрепиш?

Тоя ненадеен въпрос озадачи Дакито; той не си наумяваше да е чел такова нещо нейде. Втори път подир знаменитото политическо прение с Ивана Аспазиевича Дормидолски Дакито дохождаше в такова силно смущение. Ако ти влезе някой звяр в двора, можеш ли да го утрепиш? Какъв звяр? Кой да го утрепи? Как да го утрепи? Защо да го утрепи?. . . Какво проклето запитване! Да му го беше задал други, той би му отговорил в часа и без да мисли даже. . . Но Бейката да пита това!. . . Тука има нещо. . . Но Дакито пак употреби своята хитра стратагема и като един изкусен капитан той ловко прокара кораба на своето съдийско достолепие помежду скалите, що му препречиха пътя.

Вместо да отговори, той попита:

— А какъв звяр?

— Един звяр. . . какъвто да е.

— Какъв например?

— Кажи го, мечка. . . — каза Бейката и тупна с крак.

— Как може мечка? По нас мечки има ли?. . . Какъв звяр — питам те.

— Но, да го речем. . . аслан! — каза Бейката, като смигна няколко пъти.

— Какъв аслан? Простако! Кажи го барем вълк! Вълци има по нас, колко щеш. . . Тая зима изядоха две овци и една болна крава на дърти хаджи Петка.

— Е, вълк! И той е звяр. . . Е, може ли?. . .

Дакито засука подстригания си мустак. Той направи да излязат няколко бръчки на челото му, погледна внимателно в тефтера, именно дълга на Ивана Дормидолски, избъбра със зъбите си: — свиня-човек, и каза решително на Рача Бейката:

— Можеш!

— Мога?. . . — каза със светнало от удоволствие лице Рачо Бейката. — Тогава чакай да разкажа каква е работата! Снощи късно — ти знаеш, че моята къща е на края — моята булка иде уплашена, тича и вика: Рачо! Рачо! — Що? — питам, тя трепери, нà,тъй трепери ей, като листо. . . Питам, що има? Тя ми казва: «Мечката! Мечката! Ето я в градината. Яде лука и мару-

лите!» Аз грабвам топора и цап! Удрям я в главата!... Тя изрева като свиня и падна!

— Вай, мечката, а?. . . Уби я, а?. . . Ами кожата? Колко искаш?. . . — викаше прехласнат от удивление Дакито.

— Кожата не струва, кир Митрофане!

— Как не струва?. . . Да я видим!. . .

— Само чекиня има хубава.

— Чекиня? На мечка?. . . Будала ли си?

— Виж каква е работата: като я утрепах пущината, гледам, не щеш ли, мечката излезе свиня! Гледам. . . вай, аман! Свинята на Кирка Айряна. В тъмнината кой да я познае? Убих я и свършено! Крив ли съм?

— Не си крив, ами си клепоухо! Пак трябва да полежиш в Ранковия обор.

— Ами аз крив ли съм? Кажи ми сега.

— Още ли ще питаш? Крив си и прякрив!

— То е от старост. . . Но душата ми е права!. . . Вярвай бога. . . Искаш ли да ти се кълна!

— Махай се, прави каквото знаеш.

— Да дам прошение?

— Дай каквото щеш!

— Той защо да ме прави на плашило от дрипи? Аз нямам ли чест?

— Съди се с него!

— Той няма право за мечката. В двора ми влязла!

— За каква мечка? Свинята му ще платиш! Да! Хай, иди си, остави ме да дочета. . . законо.

— Нали казваш, че звярът се трепи? Свинята не е ли звяр?

— Какъв звяр? Звярът е звяр, а свинята е свиня, сиреч гадина. . . създание божие. . .

— И мечката, и вълкът нямат ли душа? Защо казваш тях да ги убиват!

— Свинята друго. . . то е божие създание. . . гадина. . .

— Гадина какво, звяр какво? — каза Рачо Бейката, който се усети силен по зоологическата част.

Но Дакито, който имаше преимущество във филологията, възрази:

— Звяр. . . означава диво!. . . А гадина, гадинка — добиче. . . създание божие. . . Ти още български не отбираш!. . .

— Аз ще дам прошение — каза най-после Рачо Бейката, убеден от необоримите езикословни доказателства на съдията.

— Дай, ти казах. . . па си отваряй очите други път!. . . Мечка и свиня не са едно нещо. . . Може ли да бъде? То е, като да речат: Дакито и Бейката. . . от челяк до челяк разлика има — каза дълбокомислено Дакито.

— Аз ще ида да се допитам и до големеца — каза Бейката, като се готвеше да тръгне.

— Кой големец? — попита стреснато Дакито.

— Дето е дошъл сега от София.

— Как го викат?. . . Не видя ли го?. . . Де е слезнал? — питаше бързо Дакито, който беше слушал, че идел ревизор да преглежда съдилищата.

— Не го знам. . . големец, дето наглежда.

— Ревизор?

— Не отбирам. . . но види се, че е за туй — каза безучастно Бейката, който никак не догаждаше колко това интересуваше Дакито. — Когато слезна във Вакуфския хан, аз бях там, той попита Николича, сърбина: Има ли много работа тука судията? — И после се възкачи на чардака. . . Той имаше голяма брада, като на дяда Ивана, но не рошава, и с бяла казашка шапка със звезда; познава се, че е голям човек.

— Тъй, а?. . . Щом слезнал, попитал: има ли судията работа? — повтаряше Дакито, без да се труди да скрие смущението си. Той прехлупи бързо тефтера, обу си калцуна и хвана да си запетлява отпред ризата, като бъблеше, без да се сеща: Питал, а? Судията, а? Има ли, а? Работа, а?. . . Хе! Не можа ли да идеш при него и да го разпиташ да не заминува за други град, да не би да бърза?. . .

— Не, нали знаеш? По стълбата на Вакуфския хан не се качвам вече, да знам, че ще убия сто мечки още... Клетва съм дал — каза Рачо Бейката, като се озъби към Дакито, за да му докаже всичката окончателност на своето заричане. Дакито захвана да ходи назад-напред по одърчето, като си често мърдаше лявото ухо в знак на голямата борба в главата му. Той беше дълбоко

замислен върху това грамадно произшествие: идването на ревизора. Бейката си излезе, но Дакито не го видя. Дакито гледаше само къде лозата, като се правеше, че изпуща голям облак дим из устата си от цигарото, което отдавна беше загаснало. Изведнаж едно нечаяно вдъхновение осия кръглото лице на Дакито и той извика:

— Стойко! Иди викай скоро дяда Ивана. Скоро! Чуеш ли?. . .

И внесе тефтера в стаята си.

V

Не помня кой философ беше казал не помня какво за приятелството.

И той имаше право.

Да, приятелството, това небесно утешение за човека, е чувство, което има сила да сближава най-отдалечените същества; то е свръзка, която прави да живеят с един живот, да страдаят с едни страдания две същества, които случаят или природата са хвърлили на най-разноположните стъпала на лестницата на човеческото общество; приятелството не знае ни богатство, ни звание, ни род, ни каста, ни политика даже. То оживява и разтреперва най-нежните струни на две души, били те принадлежали на две различни по форма, по облекло, по дебелина човечески тела. О, дружбо света! О, чувство непритворно! О, чувство безкористно и вечно, твоето могъщество е непреодолимо! В твоето име Пилат се принася жертва на жертвеника на Таврида наместо драгия си приятел Ореста; ти направи Дамона да приеме с радост смъртта, която очакваше жаркия му другар Питиаса; ти унищожаваш степените и предразсъдките. Ти правиш пашата и кокошарят да приказват като равни; министърът да се черпи с безделника в кръчмата; в твоето име, когато остана без пари, моите горещи приятели не намират вече най-пряка тая улица, из която аз минавам, а обикалят из друга, или ако ме срещнат случайно, изваждат кърпата си да се секнат, без да чувствуват нужда, или някое писмо из джеба си, което четат наопаки, за да се

присторят, че не могат да ме видят! О, приятелство! В твоето име Клит Клитич и Григорий Аркадич ми стискат ръцете тъй силно; ти правиш на деня двесте пъти да приемам поклоните на толкова си «приятели», които, щом ме видят, наумяват си за моето съществуване. А могат ли да се оплачат, че им не повръщам щедро и аз засвидетелствуванията на дружбата си? Предното крило на капелата ми, оваляно и почерняло, е един блестящ отговор. Ти ми служиш за средство, когато искам да бутна брата си по-сигурно в ямата или когато пожелая да падна в нея; в твоето име аз се възхищавам от най-плоските нелепости и даже ръкопляскаx, бог да ме прости, на една незаконнородена сказка!

Ах, малко ли примери има за твоето благотворно влияние върху съдбините на человечеството? Не напразно, не помня кой философ беше казал не помня какво за тебе, о приятелство! Защо не съм класически поет, за да ти изпея една пиндарическа ода, или поне не знам езика на Вергилия, за да ти посветя един латински цитат? А какво по-чисто, по-трогателно, повъзвишено нещо от дружбата на Дакито с Ивана Аспазиевича Дормидолски? Такива две противоположни натури, такива две различни глави, едната покрита с такава разкошна растителност от косми, а другата — с такова богато количество лой, люде с такива коренни, силни, непримирими политически мнения, ти ги надви, ти ги сближи, ти ги сля, за удивление на всичките безбожници!. . .

Иван Аспазиевич Дормидолски скоро пристигна. Той беше се запъхтял. Той намери Дакито потънал до шията в размишления. Една малка забележка. Дядо Иван нито почука на вратата, преди да влезе, нито си свали шапката, като влезна. Не че не знаеше етикетите и правилата на благоприличието! Боже мой, в Бесарабия беше живял! Но защото слугата на Дакито беше го повикал така бързешката, така развълнуван, щото дядо Иван в мисълта, че някоя голяма беда застрашава приятеля му (приятелството е внимателно), нямаше време да мисли за етикети, нито даже да си направи тоалета. Това се виждаше твърде ясно от туй, дето в бързината си вместо жилет той беше облякъл шареното късо турско елече на жена си и вместо ежедневната си

шапка беше нахлузил шапката, с която нощуваше и която по причина на своята почтена възраст имаше едно отверстие на върха, из което излазяха буйно нагоре няколко жадни за чист въздух косми от горната брада на дяда Ивана.

Не говоря за палтото му — възпоминание от Бесарабия, — от седемте копчета на което не липсваха освен шест. Те бяха паднали още преди две години и понеже дядо Иван не намираше в града подобни на останалото копче, то палтото беше остало и до днес тъй неглиже.

Като си поотдъхна малко, дядо Иван си обърна носа право към Дакито и каза:

— Ну что?

Дакито му разказа какво се е научил от Рача Бейката относително дохаждането на ревизора във Вакуфския хан.

Дълго време трая съвещанието на двамата приятели.

Най-после решиха, по предложение на дяда Ивана, да идат тозчас във Вакуфския хан и да се представят на пристигналия ревизор.

— Знайш, трябва. . . — каза дядо Иван в заключение. . . — изискват обстоятелствата. . . малко политика да му се направи. . . Без политика нищо не става в настояще време. . . Ну, ревизор! и той человек, и ние человеци, все равно. . . Виждал съм какво не в Бесарабията! Всякая всячина! Ти не си срещал до днес такава птица, конечно, боиш са. . . а питай Дормидолски! Знайш. . . доде в Комрат ревизорът например, гдето ревизира водките в кабаците, сиреч кръчмите по нашему; отивам: здравствуй, ваше високоблагородие, имеем чест представиться: Иван Аспазиевич Дормидолски, содержател кабака в город Камрат!. . . и вдруг. . . знаком. . . завъртя работата. . . и после ничего!. . . Но това го прави само Дормидолски: много съм ходил, а още повече видял. . . Знаком съм с руским язиком, говоря влашки, приказвам молдовански, сръбски, румънски и от маджарски помня няколко псувни — маджарите са мерзавци: те не говорят, а само псуват: Ечà баратум басс. . . пошевардум гегелок радом аджа!. . . Във возродителната Болгария народ

простий!. . . Трябва да се учи. . . Всякой е должен да ползува своего народа. . . Не оценяват сега? — Няма нищо. . . Дормидолски може да занимае служба. . . Не дават? Дормидолски може да копае. . . все равно... Те ще го молят, той няма них. . . Хъъ. . . Той се не бои. . . Аз съм твой приятел. . . Ти гледай на мене. . . Аз ще понюхам що за човек е тоя ревизор, добролюбивост каква, желание какво, партия каква: консерватор или либерал. Аз ще го усетя. Ако би да те попита какъв си — ревизорите питат, — ти погледни мене: ако си почеша брадата, ще кажеш консерватор, ако си мръдна носа е тъй е — либерал!

Дакито гледаше слисан и замаян в лицето на дяда Ивана, който изявяваше такова небивало красноречие и остроумие. Той слушаше с благоговейно внимание тия мъдри наставления и хвана да гледа на дяда Ивана не като на приятел само, но и като на избавител.

Той не видя нито продупчената му шапка, нито кадънското му елече.

Той видя само своя избавител.

Той бърже си облече сетрето, обу си кундурите и си поглади косата пред иконата, която взе за огледало, а се прекръсти пред мусандрата и излезе подир дяда Ивана, който бързо отвори дворската порта, изскокна на улицата и захвана да върви с твърдостта и величието на един генерал, който повежда войската си на приступ върху една твърдина. Войската му, сиреч Дакито, смутена и развълнувана, го следваше по стъпките му и понеже генералът в ожесточението си бързаше много силно към твърдината, сиреч Вакуфския хан, тя, войската му, за да го не изпусне,подприпкваше твърде грациозно; а когато си пробиваха път из навалицата на пазара и минутно войската биваше разделена от полководеца, единствената пътеводна звезда за нея беше китката косми, които като пряпорец се развяваха над озобената шапка на дяда Ивана Песоглавеца.

Ненадейно дядо Иван съгледа един куп селяни, които смеешком гледаха как един бакалин биеше по гърба едно улично хлапе, което беше му откраднало и скрило в пояса си една кожа за цървул. Като зачу крясъка на уплашеното момче, дядо Иван се облада от някакво доблестно чувство и с наострена брада и муста-

ци си проби път из навалицата и се изправи във всичкото си космато величие пред сърдития бакалин.

— Спри ти! — извика той с тържествен тон и с негодуващ поглед. Той имаше позата на знаменития хидалго Дон Кихота, когато застигна на полето бръснаря, който беше турил на главата си чародейния шлем на великия император Мамбрина.

— Спри ти, грубий! Как смееш? Във возродителната Болгария. . . гдето има свободно слово!. . . Как дерзайш. . . Ти! Конституцията!. . . Аз, който съм служил в Бесарабия и участвувал в Сръбската война. . . неуже ли за тебе вършехме и жертвувахме, та да можеш свободно да биеш честните хора на улицата? А кой ти даде право? А суд няма ли? По кой закон дерзаеш, о ти, грубий?

Дакито, който стоеше зад Дон Кихота и поглеждаше през рамото му, било че се зарази от благородното негодувание на другаря си, било че пожела да си оварди правото на съдия, което Иван Аспазиевич Дормидолски тъй неправедно му го присвояваше, излезе пред бакалина, избърса си челото и като посочи себе си,каза сепнато:

— А суд няма ли? Как смееш ти? — Но в туй време навалицата, която се беше удвоила вече, хвана да шуми и да киска по един неприличен начин. Бакалинът, който най-напред се готвеше да възразява на Ивана Аспазиевича Дормидолски, се изкикоти тоже с глас; навалицата и тя по-силно се изкикоти: вдигна се общ смях! Всички гледаха към шапката на дяда Ивана. . . Дядо Иван, който съвсем противоположен ефект очакваше да произведат словата му, помисли, че тоя смях причиниха думите на Дакито, и той бързо го потегли из тълпата и му каза тихо:

— Като не знаеш, защо се мешаеш?. . . Когато си там в судò, приказвай каквито щеш дурачества, там се не смеят. . . Ну, при ревизора ням с немите!. . .

Дакито, който намери разсъжденията на дяда Ивана основателни, кимна с глава в знак на съгласие.

Подир тоя малък епизод двамата другари продължиха пътуването си.

Най-подир след много кривуления из тесните и

кални улици те пристигнаха до Вакуфския хан, който беше накрай градеца.

Като дойдоха под портата на двора, те се поспряха, за да си поотдъхнат от уморяването на похода и да размислят за начина, по който да се представят пред ревизора.

Тогава чак дядо Иван съгледа на себе си присъствието на коварното елече, което тоже бе пожелало да се яви на аудиенцията.Той го изпсува полугласно и за да го скрие от погледите, закопча палтото си на едното копче отпред.

Силно тупаше сърцето на Дакито. Той пръв път излизаше пред голям човек. Наистина в София в градината той бе си палил цигарото от един министър, но това беше станало случайно и без да подозира важността на лицето, с което стоеше на едно и също столче.

Всеки може си въобрази вълнението, което непременно ще обладае ученика, който вижда за пръв път новия си учител; разсилния, който ще проси служба от един началник на отделение; един провинциален член на градски съвет пред министъра на вероизповеданието; един мирови съдия, който не отбира нищо,пред един ревизор, който има кокарда още на шапката си.

За успокоение на читателите спеша да им явя, че ревизорът, който заоблачи тъй неприятно хоризонта на Дакито и внуши на дяда Ивана такава отважност и готовност за самопожертвуване към приятеля си, не беше ревизор, а един беден жалбописец,дошъл от ближния град с цел да се установи тука и да се занимава с писане прошения.

Ето защо го чул Рачо Бейката да пита: «Има ли судията много работа?»

Но нека ние да продължаваме да го наричаме пак ревизор, защото такъв го мислят нашите приятели.

VI

Дядо Иван погледна към чардака.

Видя ревизора.

Той беше седнал на заградките на чардака и пушеше цигаро.

Той беше гърбом към двамата приятели.

Дядо Иван тръгна към стълбата.

Дакито подир него.

Дядо Иван хвана да се покачва по стълбите, като се мъчеше да си закопчае палтото и за ония копчета, които не съществуваха.

Дакито тръгна по стъпките му, като си остави предварително бастуна долу на двора.

Дядо Иван свали шапката си, щом възлезе на осемнайсетата, сиреч на най-горната, стълба.

Дакито свали своята още на тринайсетата стълба.

И двамата бяха вече гологлави.

На едногото главата месната като тиква, на която носът никак не пречеше да бъде съвършено валчеста.

На другия — безформена, или по-добре, състояща цяла от две бради, на които един огромен нос пречеше да се съединят отпреж.

Дядо Иван стоеше отпред, Дакито стоеше зад него и се потеше. Но дядо Иван запази всичкото присъствие на духа си и повика на помощ всичкото си красноречие.

Ревизорът продължаваше да стои в първото си положение, с гърба към стълбата, без да обръща внимание на тропота, който чуваше зад себе си. Той си пушеше спокойно цигарата и мислеше за кариерата си как да я устрои тука. Той правеше план най-напред да се запознае с мировия съдия и да се постарае да му придобие благоволението. Трябваше да се изкарва хлябът; трябваше да се правят прошения. Той беше жалбописец.

Той не подозираше, че е ревизор.

— Здравствуй, ваше високоблагородие! Имам чест да се представя, Иван Аспазиевич Дормидолски! — изгърмя един страшен глас пред него. Забравих да спомена на мястото, гдето правех описанието на дяда Ивана, че при другите си качества природни той беше надарен и с гласа на един стентор и в тържествените случаи, когато трябваше да се вика ура, началникът, за да запази службата си, полагаше особени старания да го доведе на мястото, гдето най се чувствуваше нужда от силни дробове, и го туряше начело на авангардията за урата. Ревизорът бързо се извърна и погледна:

той щръкна цял от ужас, като съзря една страшна глава пред себе си, из която излезе страшният глас.

Но дядо Иван продължи, като показа Дакито:

— Имам чест да ви представя господина Митрофаний Дакич, мировой судья в город Х.

Дядо Иван, по едно вдъхновение, облагороди пред ревизора името на Дакито.

Ревизорът още повече се смая, когато видя същият мирови съдия, че му иде на крака и с такова уважение. Той застана прав, свали почтително фуражката си с кокарда, наведе си челото и се ръкува с Дакито и с дяда Ивана.

Дакито си наведе още по-ниско челото, отстъпи малко настрана и направи отгоре още едно темане на ревизора.

Ревизорът беше очарован!

— Как сте? Добре ли сте? Моля, седнете! — каза учтиво ревизорът, като показваше на някои столове, които липсваха.

Той говореше повече на Дакито.

— Благодарим — каза Дакито.

— Покорно благодарим! — каза досетливият дядо Иван.

Но дядо Иван, който беше обещал да играе ролята на ръководител и избавител на Дакито в тая важна среща, пое думата.

— Давно ли оставихте София — попита дядо Иван.

— Ба, три месеца има, откак бях там — отговори ревизорът безстрастно, но удивен малко за тоя въпрос.

— Значит, ваше високоблагородие, вие сте произвели вече рекогносцировка по цялото княжество и сега правите чест и на наший город, в който имаме чест да ви соглеждаме.

— Вие трябва да ме познавате? — попита зачудено ревизорът.

— Никак не, нямам чест лично, но бидохме предизвестени за ваше прибитие. . .

— От кого?

— От тайни съобщения.

— За мене тайни съобщения? — каза захласнат от недоумение ревизорът. Той помисли, че го вземат за съмнително лице, гонено от властите, и че това не са

друго освен преоблечени полицейски агенти, твърде учтиви впрочем. . .

— Тоест искам да кажа, от слухове. . . от писма на приятели — отговори дядо Иван.

Удивлението на ревизора се увеличаваше. Защо и кои се интересуват толкова за неговата скромна личност? Кой си е дал труд да го следи и да води преписка с тоя учтив Дормидолски за маршрута му? Да му дадяха време една четвърт век да мисли, пак не би могъл да разгадае тая тайна!

— Трябва и вестниците да са писали за мене! — каза ревизорът иронически, но безпокоен.

Дядо Иван виждаше, че разговорът взема нежелателно направление за него. Работата се заплиташе по един фатален начин: той не беше чел вестници. Но той съобрази, че един ревизор на съдилищата по цялото княжество не може да не бъде достоен и високопоставен човек и че вестниците не могат да не пишат за неговото тръгване, което интересува толкова свят. Като направи това дълбокоумно разсъждение, той счете за възможно да отговори утвърдително на въпроса на ревизора.

— Вестниците?. . . Помилуйте!. . . Как да не пишат?. . . Пишат, пишат за всички отлични събратия като вас. . .

Дакито, който досега беше пазил пасивно положение и беше се ограничил да гледа ту в лицето на ревизора, ту в носа на дяда Ивана, като чакаше да го види да се мръдне (за честта на Дакито трябва да кажем, че той от цяло сърце и душа желаеше да мръдне носът на дяда Ивана, за да не бъде принуден да жертвува, макар минутно, политическите си убеждения на изискванията на неумолими обстоятелства), той помисли, че ще е прилично и той да каже няколко думи. Какво ще рече още отсега ревизорът? «Мировият съдия мълчи като теле!» Той напрегна всичките си умствени способности, приведе в движение лявото си ухо и като клюмна два пъти на ревизора с глава, каза остроумно:

— Да, да!. . .

Ревизорът се изправи във всичката си височина, разпери си ръцете, сниши си главата между раменатa,

а тях издигна и като погледна към посетителите си, имащ вид на една удивителна, избъбла:

— Не отбирам нищо!

Дядо Иван забележи лошото впечатление, което произведе тоя разговор на ревизора, и се намери в неловко положение: той си обясни, че причината на тая несполука ще да са двете «Да! да!», които произнесе неблагоразумният Митрофан; той се извърна бързе към него и му хвърли такъв зверски поглед, щото Дакито, който гледаше с кое ще му направи знак дядо Иван, с брадата ли, или с носа, се уплаши неволно, наведе очи надолу и прочете колко гвоздеи имаше на дъската, на която стоеше.

Но ревизорът подзе:

— Имате ли много работа тука, господин Дякович?

Господин Дякович, сиреч Дакито, комуто хортуваше ревизорът, каза, без да чака разрешение от избавителя си:

— Работа дал господ. . . работа колкото щеш. . . решения много! Бог да те пази. . .

— Имате ли тука кой да ви пише прошения?

— Ваше високоблагородие, извольте в судо. . . очевидно извольте да видите организация и порядок судебни. . . совершено либералним образом. . . — каза дядо Иван, като мислеше, че Дакито не отговаряше, както подобава, на ревизора.

— Благодаря. . . По-после. . . А кой ви пише тука прошенията? — попита ревизорът, който не обръщаше внимание на учтивите фрази на дяда Ивана.

Дакито, възхитен, че може да отговори тоя път положително и с увереност, посочи другаря си и каза:

— Господин. . . Додо. . . Дорм. . .

— Иван Аспазиевич Дормидолски! Слугата ви! — прибърза да каже дядо Иван, за да не даде време на Дакито да го назове с неприличното му име.

— Радвам се, радвам се — каза ревизорът, като се поклони вежливо към дяда Ивана, на когото тъкмеше да стане колега.

— Сбогом! С моим почитаниям! — каза дядо Иван и се поклони.

— Сбогом — каза Дакито и се поклони.

Аудиенцията се свърши. Приятелите потеглиха

към стълбите. Дакито тоя път тръгна напред, понеже естествено се намираше по-близо до стълбите, и хвана да слиза, като си държеше още шапката под мишницата. Но дядо Иван, преди да последва другаря си, бързо се приближи до ухото на ревизора, посочи му отходящия Митрофана с носа си и му пришъпна:

— Дурак, ваше високоблагородие!

И слезна и той.

VII

През нощта дядо Иван сънувà чудни работи. Присъни му се, че ревизорът беше се преобърнал на една ужасна ламя, тъкмо такваз, каквато е изобразена над голямата порта на Лясковския манастир: зелена, шарена, с биволски очи, из които излазяше пламък, с две крила бодлясти, едно на гърба, друго на корема, и с уста зинали и червени, като пещта на Нейка Бухала, да лапнат цял свети Георгя.

А тая ламя гълташе Дакито!

Когато се разсъмна, дядо Иван стана от леглото си, наметна се със завивката си и хвана да мисли и мечтае върху значението на тоя сън. Дълго време той стоя в постелката си с ръце кръстосани и глава наведена. Триста мисли му минуваха и святкаха през ума и пак се губеха като пара. Неговият дълбок ум искаше да проникне непроницаемото, сиреч бъдещето. Пред него се мяркаше още огнената ламя и Дакито в устата ѝ, когото гълташе със сетрето. Какво значи това? Какво казва тая ламя? А Дакито?. . . Жал му беше, че изгуби липованския си сънотълкувател, а то с него завчас би отгадал тоя страшен сън. Никога дядо Иван не беше падал в по-голямо мечтание. Даже когато се замисляше върху политиката. Да го гледа човек тъй, обвит с тая шарена черга и с тая антична шапка на глава, би го взел за някоя библейска личност; би го взел за един от ония египетски влъхви, които тълкуваха сънищата на царя Фараона. Най-после той си вдигна главата, изкълчи си ръцете и издаде един звук, едно ръмжение, което не се отбираше отгде иде: от гърлото ли, от зъбите ли, от носа ли. Но във всеки случай това

глухо виене имаше голямо значение, защото очите му светнаха, брадата му затрепера изразително и лицето му стана така мило, така светло, така щастливо, щото ти се чинеше, че на миг се изгубиха грапелите на носа му, които му беше дала добродушната баба шарка.

Сънят беше отгадан, и благополучно!

Дядо Иван повика жена си:

— Милѐ! Миленце!

Това беше съкращение на Джамилѐ. Дядо Иван, който имаше поетическо чувство, не намираше дотам изящно християнското име на жена си и винаги, в нежни минути, в радостно настроение, той я зовеше с мохамеданското ѝ име: Милѐ! Миленце!. . .

Ах, ти, злодей Дормидолски!

Сладострастна натура!

Скоро съпругата му се яви. Аз моля читателите да ми не искат портрета ѝ. . . Аз, който не по-малко от Ивана Аспазиевича Дормидолски имам слабост към очарователните прелести на златния възток, уважавам и пазя свето тайната на домашния бит и не бих се никога осмелил да изложа пред злобните погледи на публиката, и то в утринното му неглиже, предмета, който съставляваше семейното щастие на дяда Ивана.

— Милѐ! (Ах, боже мой! Какво сладко име.) Милѐ, ти знаеш ли?. . . — каза дядо Иван и я погледна нежно.

— Викаш мене?

— Дакито го лапна ламята вече — каза дядо Иван, като направи да стане една голяма дупка на лицето му, обрасла околовръст с един непроницаем лес от черни косми. Тая дупка не беше друго освен устата му, които зееха. Дали с това дядо Иван искаше да представи устата на ламята, или то беше прозявка? Или бяха и двете?. . .

— Каква ламята? — попита безстрастно жена му.

— Дакито ще го изпъдят. . . разбираш ли? Прасето го няма вече, разбираш, и аз съм судия!

— Хъъъ! Нима тебе направили судията?

— Не са ме направили, но то се вика, че са ме направили. Проста си, не понимаваш от политиката. . . Донеси ми мастилницата и една книга, там, гдето са на масата. . . Лапна го вече, лапна. . . — продължаваше дядо Иван, като си гладеше с ръката долнята брада.

Ако да беше видял Дакито какво адско радостно изражение имаше сега лицето на приятеля му, той би се разтреперал от негодуване пред неблагодарността на човечеството и тутакси би го теглил на съд за седемдесетте и два гроша, които вчера тъй великодушно му беше простил.

Жена му влезе и подаде мастилница и книга.

Дядо Иван, който вече беше се вдълбочил в напрегнато размишление, без да погледне на съпругата си, пое мастилницата и книгата, положи ги на ковчега, който беше донесъл от Бесарабия, и като се наблегна на него, хвана да пише.

Цели два часа той писувà.

Той не усети присъствието на жена си, която шеташе и требеше из къщи. Той не усети даже, когато тя изтегли изпод него постелката, за да я вдигне.

Когато свърши писуването си, той си засука самодоволно мустаките и хвърли победителен поглед към съдраната чанта, що висеше на стената, донесена тоже от Бесарабия.

Той прочете пак писмото.

И пак остана доволен.

А ето какво беше написал:

«До Негово високоблагородие ревизор всеболгарский и покровител на судовете и правдолюбието от Ивана Аспазиевича Дормидолски, уроженец города Х., а служил в Бесарабията и участвовал в Сърбия!

Рапорт!

Нижедолупотписавший ся покорний имам чест да ви явля нижеследующето! Господин Митрофаний Дакич именуемий по простолюдно Прасето и мировой судия в город Б. Според и по назначения министерскаго по судебной части имам чест да ви представля нижеследующето! И той който е невежественний судия и прави позор на возродителната Болгария! Защото той дето го назовават прасето имат право понеже е человек който в судилището като са го видели всичките сограждани да спи и не върши нищо! Както засвидетелствува образо му който показва изображение на

прасе! Извинете за мое виражение и сожаление! Перво Митрофаний Дакич именуемий Прасето освен гореописаните по точности события позволява си незаконни и неудобримочеловечески гъсковзимания като противно на конституцията и позор на возродителната Болгария! И защото той е судия а недостоен при всичко че носи судийско название а има человеци знающи судебни порядки и говорящи много язици и които са достойни в тая служба а Дакито не! Второ Митрофаний Дакич на двадесет и втораго Априлия текущаго года който без никакво уважение и законопочитание в судо испсува недостопристойно Ивана Гаргата от село деревна Боряни дошол в судо да се суди с чорбаджи Парване от градо че му не платил за две кола тор що му искара на нивата Гаргата при бойкови кладенци на когото аз бях адвокат и защитник по справедливости който имаше право но казаний мировой судия Митрофаний Дакич по закононеправдие и противоблаговоспитания не само че не присуди право но още испсува Гаргата! извинете за мое виражение и сожаление! На което може да свидетелствуе целий город а именно Нико Петриката и Хаджи-Драгошовий син Кону дето беше там присътствующий и сам нижепотписвашийся който го чух с ушите си! Трето! Митрофаний Дакич именуемий Прасето за вреда на возродителната Болгария и за державное добростроение и благоутишение който тайно бунтува народа против правителство според толкова человеци които са го чули с ушите си и той дето се нарича либерален не вярвайте това никак! И нижепотписавшийся често го убеждаю и наставляю и думам му! Стани либерал а он говори! остав! консерваторите са честни люде а аз говоря! мерзавци а он говори! не! сиреч според както самичък мога да засвидетелствувам! Заради това! което имам чест пòвише да ви представля поточности и справедливости гореречений Митрофаний Дакич молим ви покорно за да съобщите неотложимо на министерство в первопрестолний город че он заслужва да не бъде

мировой судия по никой начин! И от всичките гореизложени и гореописани молим покорно да препоручите за гореказаная служба нижепотписавшийся ваш слуга който сам знаком с судебними порядками според достоинството ми както ся уверихте вече!

С отличним почитанием и ревнител на возродителната Болгария и доброжелающ ваш ничтожний раб и служител:

признателний
Дормидолский.»

След като прочете това с голямо услаждение трети път и произнесе с особен тон подписа: «Дормидолский»! дядо Иван сгъна рапорта и го постави на поличката, която хранеше и други важни документи и книжа.

Той стана, уми се и понеже не намираше презръчник да си отрие лицето, той се избриса с оваляната престилка на жена си, която влизаше тоя час из вратата.

— Проклетото Бейка! Пак иде—каза жена му начумерено. Съпругата на дяда Ивана чувствуваше непримирима вражда към Рача Бейката, защото си позволяваше неприличността да нарича съпруга ѝ просто: дядо Иван.

— Защо го викаш това поразник? — казваше раздражено почтената съпруга, като гледаше през прозореца на Бейката, който продължаваше да вика дяда Ивана и смигаше.

— Чорт го взел. . . приходи за прошението си. Дай му прошението, вот там на лавицата е, гдето е подгънато на четири — каза дядо Иван, като си обуваше втория крачол на панталоните.

— Хъъ! Сега ще му стана и слугиня на твойто Бейка, бог го убил! — каза съпругата и хвърли из прозореца прошението на Бейката.

Но Иван Аспазиевич Дормидолски, който изискваше от всекиго съблюдението на правилата на вежливостта, както беше вече доказал това вчера при срещата с бакалина и ревизора, и минуваше понякога за человек с твърде деликатен характер, се възмути от грубата постъпка на жена си и като я назова с християнското ѝ име, каза ѝ сърдито:

— Защо ти грубо го ругаеш!И той е человек честний!

— Той е человек, а ти си дядо — каза с досада госпожа Дормидолска и се изплези на мъжа си. — Поразено Бейка! Сляпо ли е, та не знай твойто име?

— Името не прави человека, а главата — каза философски дядо Иван и посочи горнята си брада. — Аз да ми викат и Имрихор паша, пак не ме е еня . . . Подлеци!. . . Но Дормидолски е един! Няма друг Дормидолски!. . . Човек се гледа, а не името! Ти знаеш. . . че във всичкий город един Дормидолски има!. . . Кой да им напише прошение? Дормидолски! Кого туря началникът начело, кога минува княза? Дормидолски! Кой е служил в Бесарабия, кой е ходил и видял, и знае? Дормидолски! А? Дойде ревизор, отивам при него: здраствуй, ваше високо благородие! Дойде тоя, викат Дормидолски; дойде оня — пак Дормидолски — продължаваше дядо Иван с истинска гордост да излага всичкото значение, което имаше неговото присъствие в градеца.

Но почтената съпруга не утихваше още.

— Ти, като станеш съдия, да го запреш всеки, който ти рече на тебе дядо. Само у тебе ли брадата има? А-а-ах, да бъда ази съдията, ще обеся тоя Бейка насред мегдана, там, гдето обесиха турците Божин!... Ти дядо ли си?

— Не съм. . . но брадата ме прави да ме именуват дядо. . . Но няма нищо, аз съм млад и млад ще си остана — казваше дядо Иван разсеяно на свирепата си съпруга, като си туряше шапката да иде при ревизора и да му предаде поразителния си рапорт против Дакито.

VIII

Между това в същото време Дакито спеше дълбоко.

Ранобудните птици отдавна бяха свършили концерта си в чест на изгряването на слънцето; цветята бяха извърнали малките си главички към изток и гълтаха оживителната топлина на блестящото светило; всичко живо беше се разбудило и размърдало; мушиците хвърчаха; ластовичките стреляха из въз-

духа своите крилца и своите чичикания; козарят беше изкарал вече козите към Клисурската река, говедарят пасеше вече говедата в Мътни дол; Донювото кафене беше пълно вече с дим от цигари и гърмеше от сърбанията на кафетата; Бейката беше вече на поста си, полупиян; Иван Джакът, бръснарят, беше обръснал вече няколко турски глави; поп Кону Канджата беше изповядал две бабички, офицеринът Ч. . . свършваше вече пред огледалото тоалета си, като беше направил грациозно да се красуват над очите му две китчици косми, по модата разделени и прикривени, като търтата на патарока; вятърът вееше, гората шушнеше, птиците вилнееха, реката шумеше, дядо Иван интригуваше; всичко беше в движение, в живот.

Само Дакито спеше, спеше дълбоко.

Най-после и той се разбуди. . .

Понеже присъствувахме на разбуждането на дяда Ивана, аз ще разкажа как ставаше обикновено ставането от сън и на приятеля му — Дакито.

Дакито обикновено не ставаше ни рано, ни късно; по кой час именно, не се знаеше. Часовникът му, който почиваше в пет захлупци, от много години не беше мръднувал стрелките си. Но Дакито все го държеше, окачен със старомоден ланец на жилета си, и уверяваше, че откак умря полуслепият Дуду Ибраим, на когото даваше да му поправя часовника, той не смее да го даде на никой друг майстор.

— Антика е това — казваше той, — с пари се не купува.

Впрочем той никога не беше почувствувал нужда от показанията на часовника си. Той нямаше нищо общо с часовете и с времето, както главата му беше чужда за всякакви мисли и вълнения (с изключение обаче на приключението с дохаждането на ревизора), мозъкът му стоеше затворен в повече захлупки от самия часовник. Ах, блажени ония, които не питат за часовете!

Като станеше прочее, той се изкашлюваше няколко пъти и се намяташе със сетрето си и от леглото си

поглеждаше през прозорците, да види где е слънцето или ако няма слънце, да види какво е времето.

После извикваше с тежък глас:

— Дòди тука!

Това викане се отправяше на жена му, която отдавна биваше станала и издоила шестте кози и хвърлила кукуруз на кокошките.

— Дòди тука! — викваше Дакито. В противоположност на дяда Ивана, извънреден обожател на красивия пол, Дакито не си позволяваше да бъде любезен към жена си и не я зовеше никога по име. Това му идеше някак принуждено и неприлично. Откак се беше венчал с нея, сиреч от десет години и два месеца, той ни един път не беше ѝ казал Петро! (Тя се викаше Петра.) Когато хоратуваше със Стойка за нея, той заместяше името ѝ с местоимение.

— Стойко! Кажи ѝ нека доде тука! Кажи ѝ да не пресолява чорбата!. . .

Но пред вънкашни хора той употребяваше други изражения.

— Пратих на «децата» да сготвят малко рибица. Трябва да си ида веки. . . късно, знайш, «децата» се плашат сами вечер. . . Да те пази бог!. . . (Забелязвам, че Дакито нямаше още чада.)

Пред началника той се изразяваше още по-уважително за съпругата си.

— Да, господине, фамилията е малко трескава. . .

И тъй, жена му на неговото повикване се явяваше тоя си час на прага.

— Направ кафе! — казваше строго Дакито.

— Я подай табакерата и донеси един òген! Кажи на оня обесник да упира хубаво гебрето и да ми занесе кундурата да я закърпят, ако той няма време. . . Козето месо тлъсто ли е? Направ ми днес попска яхния. . . чесън повече. . . чесънът държи хладно. . . За оногова сготви коприва. . . Малко шарлаган. . . копривата е тлъста таз година. . . Димо Церовченино доходѝ ли тая заран? Кога доде, зъмни от него, каквото носи, и му кажи да чека при оборо!. . .

И Дакито се изкашляше пак и дърпаше с неизразимо услаждане цигарото. После ставаше из леглото си, бос, гологлав, по бели гащи и наметнат, отиваше да

седне на одърчето, що е на двора, за да си пие кафето, като гледа към облаците.

Защото Митрофан Дакито обичаше природата.

Но тая заран той не следва правилото си. Мисълта за ревизора изведнаж пак му доде на ума. Той се смути и захвана да си мърда лявото ухо, дълбоко замислен; той мислеще, това не беше ли сън? Истина ли е, че ревизорът е дошъл? Истина ли е, че вчера ходиха с дяда Ивана на Вакуфския хан и се представиха на ревизора? Той си припомни всичките подробности, брадата, шапката, кокардата на ревизора. Припомни си всичко това и две капки пот се проточиха по челото му. Ах, да би било сън! Какво ще го прави ревизорът? Как ще го изпита той? Как ще му отговаря Дакито? Дали е лош тоя ревизор? Вчера той така приятно му се усмихваше. . . И как сладко казваше: «Господин Дякович!» Какъв добър човек. . . Ами ако ревизорът бъде някой проклет?. . . Ако го изпъди от служба? Боже мой, какво ще каже тогава Бейката? Ще му каже: Кир Митрофане! Мястото ти в Донювото кафене стои още празно, заповядай, пак е твое!. . . А какъв е поразен тоя Бейка! Особено когато се напие! Ами Иванчо Добрутрото? Когато му каже: Господин Даки, заповядайте, починете си малко тука. . . при кромида. . . не бързайте за судò!. . . По-добре да не живее человек! Ами сметките му? Как ще ги разправи тогава! Па освен туй как ще се среща вече с хората? Всичките ще викат: Прасето го пратиха да пасе!. . . А той имаше толкова завистници! Той забрави в тия дълбоки размишления да допуши цигарата си и никак не излезе навън, за да си пие кафето на одъра. Той се уми надве-натри и когато жена му влезе в стаята, за да му даде изстиналото кафе, той я изгледа грозно и извика:

— Остав ме!

— Ами изпий си кафето!

— Остав ме ти мари! Тебе казвам. . .

— Ами че кафето. . . тъй ще изстине. . . Какво да го правя? — викаше нежната съпруга.

— Умий си очите с него!

— Ами!

— Остав ме!. . . Сега само твойто кафе ще мисля!. . .

Дошъл е ревизор, а тя иска разговòр. . . — Дакито я погледна внимателно, за да види какво впечатление ще ѝ направи римата. — Пхюй! Остав ме! Стойко! Стойко бре!. . . Викни го мари! Где е той? — разрева се раздразнен Дакито.

Съпругата му се уплаши. Лицето на Дакито вземаше повече и повече застрашително изражение. Бръчките му се увеличаваха, изправяха по челото и лицето му, обикновено кръгло, като пълна месечина, взе да става дългнесто. Такова то беше, когато преди две години я би с точилката, защото беше си подала ръката на Христя Петровича, който им беше дошъл на гости. Съпругата, за да предвари повторението на всяко стълкновение между нейния гръб и мишците на мъжа си, благоразумно се оттегли в килера, като остави чашата с кафето на прозорчето, за да го изпие Стойко, когато найде време.

Стойко се яви.

— Тичай! Иди викай дяда Ивана — викна Дакито, като си обуваше десния крачол на панталона.

Мисълта, че ще може да се разговори с Ивана Аспазиевича Дормидолски, го поукроти малко. Той имаше кому да изкаже страховете си и да иска помощ и съвет. Пръв път в живота си негли Дакито чувствуваше тъй добре всичкото величие на приятелството.

Уви! А в туй същото време Иван Аспазиевич Дормидолски се качваше по стълбите на Вакуфския хан с поразителния рапорт в пазвата си.

IX

Вратнята се бутна.

Вместо дяда Ивана, влезе Рачо Бейката с книга в ръка.

Дакито го посрещна намръщено.

— Добрутро ти, кир Митрофане, ето прошението за Кирка Айряна, дето ме настъпи на честта — каза Бейката, като смигаше често.

Той беше пиян.

— Занеси го в судò! — каза Дакито, като поимаше прошението. — В судò се гледат такива работи. . .

Пхюй! Каква дълга жалба! Гаче е житието на свети Пантелеймона, гдето ни го четеше Канджата, и от четирите страни написано, и то за една кукла от дрипи. . . Дядо Иван го е писувал цяла нощ. Пхюй, май из песоглавец! Е, какво искаш сега? А?

— Да го прочетеш, кир Митрофане, да прощаваш, аз съм малко пиян, но аз ти го донесох да го прочетеш, та като го прочетеш, каквото пише,да видиш дали не пише криво. . . Дядо Иван е учен човек, но челяк все греши. . . Цар Соломон и той беше согрешил. . . Едно време беше измамил с мудрост и запрял в една стомна чумата, па й рече: Господи, прости ме, съгреших!. . . Вземах жената на пророк Гедеона, гдето беше хвръкнал на седмото небе. И той беше цар я. . . премудрий Соломон. . . таний ли няма да грешим? Прощавай, че съм малко пиян. . . християния!. . .

Докато Бейката преговаряше тия библейски възпоминания, Митрофан четеше жалбата с голямо внимание. Той повече и повече впиваше очи в книгата, която трепереше в ръцете му. Скоро лявото му ухо се размърда силно и той, като хвърли поглед на подписа, извика с гръмовен глас:

— Кой ти даде това?

— Булката на дяда Ивана. . . хвърли ми го из прозореца.

Дакито гледаше прехласнат на Бейката.

— Булката ми го даде, кир Митрофане — повтори благодушно Бейката и тупна с крак.

— Ами тук Дормидолски!

— А?

— Дормидолски подписал! . . . Дядо Иван подписал се е тука. . . това е за мене!

— Е, той го за тебе писува я. . . Аз да знаех да пиша, досега щях да стана калугер в Лясковския манастир. . .санким да знаех да пиша и да не беше жената. . .

Дакито прочете пак една част от рапорта.

Изведнъж той съвсем побледня, кадрата му коса и подстриганите му мустаци щръкнаха и той отпусна рапорта, като погледна към Бейката с такъв страшен поглед, с такъв поглед, щото той помисли, че

Дакито ще заповяда на Стойка да го запре в обора, задето е утрепал свинята на Кирка Айряна.

Страшното откритие порази Дакито.

Той разбра измяната на дяда Ивана.

Тоя рапорт беше назначен да се връчи на ревизора.

Ненапразно тая нощ Дакито сънувà, че скачаше от Пискюллиева канара, и когато се събуди от потресението на удара, той си намери главата отишла под лавицата.

— Магаре-човек! Предател! Поганска вяра!. . . В черква не ходи никога!. . . Папищашин и скот бесарабски! Песоглавец проклет и сатана галилейска и Юда искариотска! Ах! Да имах една пушка! Не! Пушка не трябва!. . . Дайте ми бича. . . Стойко! Не! Бичът не бива! Аз ще му оскубя брадата! Предател и враг человечески! Да прави рапорто против мене!. . . Чакай ти, песоглавец безчестиви! Да видим кой е сега консерватор!

Всичката тая буря от слова и проклятия (Дакито не знаеше да псува, само проклинаше, за което жена му много се сърдеше и му казваше,че той не прилича на мъж, а проклина като поп Кона Канджата) из най-напред зачудиха Рача Бейката, после той помисли, че Дакито ругаеше Кирка Айряна, а най-после му се стори, че Дакито иска да се спусне въз него, за да го удуши. За да избегне възможността на такава една неприятност, Бейката офейка из вратнята, без да дочака да узнае право ли е писано прошението.

Никога Дакито не беше дохождал в такова едно изстъпление! Всичката му душа се възмущаваше при самата мисъл за дяда Иван, с когото толкова пъти беше ходил на лозята фамилиарно, с когото един път бяха се заедно катурнали от колата в една локва, с когото бяха почти неразделни, на когото беше простил тъй великодушно седемдесет и два гроша, на когото бе изповядал най-скритите си, най-задушевните си политически убеждения, щял сега да го издаде на ревизора, да го нарича прасе и да го обвинява в «гъсковзимания» и в закононеправдие в съдилището. . . Това как и да е, може да се преглътне, човекът грешен. . . но това, което е нетърпимо, то е да го именува «консерватор»!

Лъжа! Чиста лъжа! Дакито консерватор!. . . Не! Такава подлост изискваше отмъщение! Какво да му направи? Да го вика на съд за тая работа беше неблагоразумно. Там се споменуваше за работи, които по много причини Дакито имаше интерес да се потулят. Да иде при ревизора да се оплаче, не идеше, защото не знаеше руски, както тоя разбойник Дормидолски, а между това, дядо Иван не трябваше вече да живее на тоя свят!. . . Как да го унищожи?

Дълго време мисли Дакито за начина, по който да си отмъсти на дяда Ивана. Той подпря глава с ръцете си и стоя в това неподвижно положение четвърт час. Нютон не е правил такова силно умствено напрягане, когато е откривал великия закон за всемирното теготение. Жена му, която от вековете му беше се спотаила в килера, поглеждаше плахо-плахо из една дупка върху позата на учен, която имаше сега съдията. Стойко се върна и обади, че дядо Иван излязъл от тях си. Но Дакито не го чу. Дакито продължаваше да мисли.

Изведнъж злобна радост огря лицето му.

— Стойко! Донеси ми джуздано, дето стои окачен на вратата!

Стойко донесе джуздана.

Дакито го разтвори, извади из него много вехти и пожълтели книжа, разгъна няколко, други прочете, други никак не отвори и най-после самодоволно изръмжа и изтегли една книга, която бързо взе да чете.

А тая книга съдържаше приятни неща.

Защото лицето му светна от дива радост.

Това беше една тъжба против Ивана Аспазиевича Дормидолски, който бил отсякъл и изгорил черешата на Абдул Нуха тая зима. Но от приятелство Дакито беше оставил това прошение у дома си. Не беше работа за една череша, и то турска, да се разделя с един стар приятел.

Но сега това прошение послужи като оръжие за отмъщение на Дакито.

Той реши незабавно, утре даже, да тури Иван Аспазиевича под съд.

— Той е убийцът! — казваше си Дакито. — Той е убил една череша. . . едно създание божие. . . едно живо нещо, гдето е расло и големяло с години, и то

сущо като человек. . . И Песоглавецът го е пресякъл, заклал, утрепал, убил го, свършено. А законо пише, че който убие някого. . . но после ще четем законо. . . Ей, Песоглавецо, изгубен си, няма те веке!

Дакито си спомняше, че в турско време за утрепване куче или пресичане дърво турците куршум теглеха и законът ги оправдаваше. Значи, законът допуща смъртно наказание за отсичане чуждо дърво, а особено една родовита череша; значи, на Дормидолски е спукана работата; значи. . .

И като се обърна към жена си, която в това време минуваше из двора, той каза съобщително:

— Ех, ти, чуйш ли?. . . Няма го веке.

Тя зяпна към него в недоумение.

— За Песоглавеца ти казвам, за Песоглавеца! Утре ще бъде обесен на мегдана, пред полицията!

— Хаааооо! — изви чувствителната съпруга. — Клетият дядо Иван!. . . Ами булката какво ще стане?

Но Дакито, без да отговори на человеколюбивото питане на жена си, сгъна тъжбата, тури си шапката, като я сви на върха, и излезе из вратнята.

Той отиваше на съдилището, за да се съветва със секретаря си относително турянето под съд дяда Ивана и незабавното му обесване на мегдана пред полицията.

X

На другия ден заранта Иван Аспазиевич Дормидолски получи такава призовка от съдилището:

«Господ. Иван Дормидолски, именуем песоглавец се приглаш. Да се яв. на 4 Май по 3 сахато ала турка пред мир. судия обвинява се в убийство и да отговори 3 Май 188. . . град Б. . . Мир. Судия Митроф. Дакито.»

Призовката беше написана саморъчно от Дакито, който при всичките възражения на секретаря си, беше настоял да се гледа на престъплението на дяда Ивана като на убийство и в тая смисъл сам беше направил призовката.

Скоро всичкият град гръмна от това известие. Навред се хортуваше само за скарването на Дакито с дяда

Ивана. Ивлвата тълкуваше по своему причините на това страшно нещо. А кого беше убил дядо Иван? Всичките се питаха и вдигаха рамене.

Когато дядо Иван прочете призовката, най-напред не повярва очите си. Той помисли, че Дакито се подиграва с него. Защото той още не беше усетил злощастната си погрешка. Той не беше съгледал, че държи в пазвата си не поразителния рапорт против Дакито, а невинната жалба на Бейката. (Той не беше успял да я даде на ревизора, който същата вечер, не се знае защо, беше заминал за друго място.) Той прочее не знаеше, че рапортът се намира в ръцете на Дакито. Ето защо той се смути толкова от това неприятелско поведение на Дакито. Дали Дакито не е помирисал работата? А отгде ще помирише? — казваше си той. Но още по-страшно беше обвинението, което ненадейно хвърляха против него. Обвиняват го в убийство! Кого убил? Как убил? Що значи това? Наистина, дядо Иван винаги е минувал за юнак и даже беше участвувал в Сръбската война, но той нямаше да му тежи на съвестта никое убийство, освен закалянето на седем кокошки и един вол, от които първите беше откраднал от един пуст двор в Княжевац, а втория беше вземал плячка. Неговата кръвожадност не се простираше по-нататък. Да, той беше се хвалил един път в Донювото кафене, че бил съсякъл във време на турското бягство един арапски паша, три аршина висок, на когото бил задържал сабята за трофей, но това го не вярваше никой, а най-малко той. Дали не беше това причина, дето го обвиняваха в убийство? Някои турци, види се. . . Но той можеше, без да лъже, да се закълне сто пъти в съдилището, че наистина е лъгал! Той позна, че както някога в Бесарабия, при кишиневския изправник, тъй и сега, е жертва на своето необуздано славолюбие — единственият сериозен недостатък на дяда Ивана.

На заранта прустът пред съдилището беше пълен вече с публика. Всички очакваха с нетърпение появяването на дяда Ивана. Разни слухове се носеха за него. Едни казваха, че той бил утрепал евреина Себаха, който се намери лани в планината обран и съблечен. Това се доказвало от присъствието в дома на дяда Ивана на едни еврейски шалвари, които даваха голямо

съмнение да са шалварите на убития Себаха, при всичките уверения на дяда Ивана, че те са от плячката! Друго едно обстоятелство, което служеше за подкрепление на горното предположение, беше голямата вражда на дяда Ивана против еврейското племе, против което в началото на окупацията вдигна кръстоносен поход с цел да разграби с тълпата дюкените израилски, но понеже сполуката на тая велика цел се парализира от кнутовете на половина рота казаци, то дядо Иван, за да си отмъсти колко-годе, начертаваше кръстове по вратните на еврейските домове, колчем му паднеше случай. Други уверяваха, че той бил убил новороденото отроче, което сводницата Цана Руменкина беше оставила нощем пред вратата му, кой знае защо. Върху това последно събитие циркулираха разни истории, не дотам благоприятни за целомудрието и съпружеската вярност на Ивана Аспазиевича Дормидолски. . . Наконец други, по-догадливи, доказваха, че работата се касаела за утрепване не на човек, а на свинята на Кирка Айрянът и отговорността на Бейката дядо Иван нарочно взел въз себе си, за да има сгоден случай да изкаже по-бляскаво всичкото си красноречие и адвокатско изкуство. Тия разни слухове и догадки още повече правеха да расте любопитството на навалицата, която тоже растеше на всяка минута. Най-подире дядо Иван се показа из стълбата. Общо мълчание се възцари. Всичките обърнаха очи към него. Той беше облечен в непременното си бесарабско палто. Той беше смутен и уплашен, но благодарение на всепокриващата му брада тия недостойни чувства не се съзираха на лицето му. Само очите му играеха и носът му, удлъгнял още повече, стърчеше във всичката си големина, удивен за това голямо внимание, което оказваха на стопанина му. Почти в същото време се подаде и обвинителят Абдул Нух. Вратата на съдилищната стая се отвориха тогава и дадоха проход на двамата съдещи се. Навалицата нахлу подир тях.

При една длъгнеста, четвъртита, покрита с черна мушама маса седеше на стол мировият съдия. Валчестата му глава гледаше неподвижна и горда към публиката. Той не хвърли ни един поглед на Ивана Ас-

пазиевича Дормидолски. Физиономията му беше решителна и неумолима. Той не беше мигнал цяла нощ и процесът на Ивана Аспазиевича Дормидолски беше му предал такава енергия, такъв огън! Това ли беше оня кротък Даки, който тъй невинно гледаше пред себе си и отговаряше тъй сладко-чувствително: «благодарим» на всяко едно поздравление! Това ли беше вчерашният изгубен, умоляващ Митрофан, на когото съдбата зависеше от едно мръдване на носа на дяда Ивана? И седнали да казват някои, че самолюбието не правело велики хора!

Най-после той повдигна очи и погледна дяда Ивана.

Въцари се съвършено мълчание.

Дядо Иван, до вчера тъй влиятелен и самоуверен пред Дакито, сега почувствува, че трепери от сътресение под тоя студен съдийски поглед.

Лявото ухо на Дакито се замърда.

— Приближи! — каза той.

Дядо Иван се приближи и се поклони.

— Какво се зовеш по име? — попита съдията.

— Иван Аспазиевич Дормидолски, слугата ви! — отвеща дядо Иван с треперлив глас.

— По фамилия Песоглавец. . . добро. . . На колко си години?

— Тридесет и две години.

— От коя вяра си? И в коя черква ходиш?

— Православной вери и християнской религии — каза дядо Иван твърде уместно.

— А народ какъв си?

— От възродителната Болгария, ваше правдолюбие!

— А художество какво имаш? — продължаваше да пита Дакито по реда, който му беше показал секретарят.

— По настоящему адвокат судебний, а по-напред служител в Бесарабията и участвувал в Сърбия — отговори внушително дядо Иван.

— Ти си извършил убийство в лозето на Абдул Нуха. . . Ето го тука. . . А? Отговори!

— Не съм. . . лъжа е, ваше правдолюбие — отговори дядо Иван доволно изкусно.

— На осемнадесетий февруария.

— Не съм, ваше правдолюбие, шега е. . .

— И си го пресякъл с брадвата. . .

— Никак не, ваше правдолюбие, то го за смях казах.

— И си го докарал през нощта у вас!

— То е лъжа. . . Как може! Да уплаша жената. . .

— За да го гориш на оген. . . без правда. . .

— Лъжа, ваше правдолюбие, лъжа, клевета и доношение злоязичное!. . . Във возродителната Болгария, гдето има свободно слово. . . как може?. . .

— А кой ти даде право?. . . Питам те сега, отговори! — пресече го съдията.

— Ваше правдолюбие! Аз не съм го убил. . . а само се шегувах по случайности. . . и когато казвах за арапскио паша. . . то не беше истина, защото как може да има арапски паша, и то три аршина долог?. . . От което заключаю, че това е злоумишлено клевещение противу меня. . . от завистници и врагове мои. . . Защото, гдето го казах, то беше суща шега приятелска; и аз, че не съм убил до днеска ни муха, ни мравка божия, както мога да засвидетелствую със свидетелство точно и правоверно. . . А главное доказателство, че аз нямам желание да убийствувам, това по справедливости, да кажа, че аз в Сръбската война не убих един черкезин, що беше паднал в праха близо до Княжевац; напротив, обадих го на доброволци, та тий го премахнаха!. . . Защото аз на никоя душа грехо не бера. . . И гдето съм говорил, че съм вземал сабля негова, то беше за смях и не беше достосправедливо. . . Защото, ваше правдолюбие, както може всеки да се убеди, аз досега никой не е видял у мене гореказаная сабля, която, като несуществующа, не съм взимал от никой арапски паша. Което показва, че съм совершено невинен и оправдан по справедливости. . . И достопочитаемий Абдул Нух, който чест има да ме обвинява незаконоосновательно пред почитаемио суд, нека се закълне в пророк Мохамеда, който се родил в Мека, на когото се молят всите мохамедански вери от мечетьо — нямам нищо против тях — всякой е должен да пази своята вяра, — ако он, казаний Абдул Нух, ме е видял, кога съм закалял арапскио паша, което е съвсем неистенно и е лъжа поганска, извинете за

мое виражение и сожаление. Аз съм го само за смях казувал това и не съм нудил никого да го вярва вточности, както го доказах на ваше правдолюбие. . .

Абдул Нух гледаше учуден на дяда Ивана. Той трудно разбираше неговия изкусен език. Но когато чу дяда Ивана да говори все за някой арапски паша и за Мохамеда, той се раздразни и извика:

— Какъв арапски паша мешаш тука! Черешата ми, черешата ми, дето я дядо ми беше посадил, ти нали я отсече? Ти нали я закара с колата на Стойко у дома си през нощта? И я изгори на огено? А?Какъва паша и шикики-микики? Черешата ми!. . .

Публиката, която досега беше в недоумение от тоя странен съд и се удивляваше на красноречието на дяда Ивана, хвана най-после тихо да бъбри и да киска от направлението, което вземаше прението.

— Ваше правдолюбие — подзе пак дядо Иван, — достопочитаемий Абдул Нух, присуствующий здес, който иска с друго клевещение да ме обвини. . . което аз по никой начин не возприемлям. . . Защото, първо: неговата череша, той няма свидетели да съм я отсякъл ноще. . . Защото, как може той, казаний Абдул Нух, или друго лице случайно, да е видяло, че съм отсякъл черешата, която му беше в лозето, понеже е било мрак и невидимо, от което произходи, че по судебним порядком той, казаний Абдул Нух, совершено клеветнически ме обвинява, както и за закаляние арапскио паша, за което никакви свидетели няма и е лъжа, поганска. . . Извинете за мое виражение и сожаление. . . Но ако и да предположим, по случайности, че съм отсякъл гореказаная череша, което отнюд не е истина, за което мога клетва да произведа, давай да посмотрю берлинскио контракт (при тия думи дядо Иван се поклони), който уверява законносправедливо, че всичките турски имущества, движими називаеми и недвижими, очевидно принадлежат на жителей туземних. . .сиреч на возродителната Болгария. . . Защото, как може иначе да бъде, когато примерно сказати, и ваше правдолюбие три месеца точно горите турецки древеса, според берлинскаго контракта (при тия думи дядо Иван се поклони). И достоуважаемий Абдул Нух, който е

турецкая скотина. . . извинете за мое виражение и сожаление. . . е мерзавец по справедливости, защото не само че няма либерални убеждения, но е още и консерватор настоящий и двигател противоузаконний!

При тия думи Дакито се намръщи, челото му стана на дипли.

— Изскочи нàдвор! — изкряска той.

— Ваше правдолюбие, позволете. . . Аз, който съм служил в Бесарабия и участвувал в Сърбия, както е удостоверено вече. . . — хвана да говори дядо Иван, като си закопча палтото.

— Нàдвор! Нàдвор! — викаше съдията и показваше на съдещите се вратата.

— За оправдание мое. . . Ваше правдолюбие, имам чест да ви явля. . . — каза дядо Иван, като си откопча палтото.

— Остав ме!. . . Судò ще реши!. . . Судò знай!. . . Нàдвор! Решение ще пиша.

Но дядо Иван, който беше человек с голямо самолюбие, не искаше по тоя начин да го изтласкат из съдилището, додето не бъде осигурен за едно благоприятно решение. Това беше жизнен въпрос за него. От една страна, щеше да се похвали на жена си, че «Прасето» не е можал да каже «копче» пред него, а от друга— да придобие още по-голям авторитет на изкусен адвокатин. Па освен това беше срамотно да се остави да го надвие, него, Ивана Аспазиевича Дормидолски, някой си Нух — дурак. Той, който беше излизал пред толкова ревизори и в Бесарабията, и във возродителната Болгария, който в Сърбия беше почерпил един път Черняева с неготинско вино и беше му показал пътя за едно село, който знаеше толкова езици, дори и маджарски, за което насмалко щяха през войната да го направят драгоманин, ако един мерзавец евреин-маркитантин, комуто дядо Иван беше се представил за бердичевски гражданин, не беше го набедил пред полковника, че му откраднал стоката, което беше цяла история — какво ще кажат хората, ако би да го осъди Дакито и на двайсет и четири часа затвор, макар и не в обора, както стори началникът с Бейката, и то защо? За една гнила турска череша! Тогава,Дормидолски, де остана твоята слава? Не! Това по никой

начин не трябва да бъде! Прочие той, като се навъси внушително, тури си ръката на гърдите и каза развълнувано:

— Господин судия! Внимавайте. . . преди да произведете убийство върху моята чест, а честта е най-драгоценная вещ в живòто человечески, както е казал някой философ, помислете зрелоумствено, че Дормидолски има чест. . . и че Дормидолски съхранява тайни някои акти, сиреч касателно за ваша личност, да. . .

И умната му брада трепереше от вълнение и гренадерът му побеля.

Дакито разбра угрозата и скокна чевръсто от стола си.

— Как смееш?. . . Ти, безчестивий! Нàдвор! — закряска той и затупа с крак разярено.

Но дядо Иван направи вече първата крачка.

И като взема още по-решителен вид, хвърли недоверчив поглед към Абдул Нуха, който държеше вратата за брънката, готов да избяга при първа опасност, пристъпи по-близо до съдията, навъси се още по-страшно и каза на Митрофана по руски, за да го не разбере турчинът:

— Я рапорт буду вручати. . . в первопрестолний город, если присудищи противу меня. . . за гускозимания и закононеправдия, произведенния честним вашим лицом. . . Я рапорту буду вручати. . . в кармане имеем его!

И дядо Иван тури ръка на палтото си, дето стоеше поразителният рапорт.

Дакито кипна. Нямаше вече спасение за Дормидолски. Той бръкна в пазвата си, извади една хартия, разгъна я с треперлива ръка и показа я отвисоко на дяда Ивана, като го гледаше право в очите и викаше: Да, да, да? Да, да, да?

Дядо Иван позна веднага рапорта си. Той прочете отдалеч саморъчния си подпис: Дормидолский, написан с убийствено едри букви.

И побледня като платно.

Тогава Дакито избухна:

— Я буду вручати рапорто!. . . Я буду вручати

рапорто!. . . А я тебе буду пràти на чорто!. . . Нàдвор! Папищашино! — извика Дакито.

Дядо Иван, поразен от това неочаквано откритие, щеше да извика: Ваше правдолюбие! Шега приятелска. . . — но изведнъж езикът му се сплете: той не напипа вече копчето на палтото си, което беше се откъснало. Напразно ръката му машинално пак се опита да закопчи копчето! Ах, нищо нямаше! А трябва да се говори! Боже мой, как често съдбините на человека висят на конец, който държи едно копче о палтото!

Но в това време вратата се отвори внезапно и една напукана и нечиста ръка го изтегли грубо за палтото навън.

— Пиши! — каза повелително съдията на секретаря си тогава.

Секретарят гледаше с недоумение.

— Не!. . . Остав!. . . Дай аз ще го напиша, решението — каза подир кратко замислюване Дакито и седна с шум на съдийското си място.

И хвана да пише.

Страшно му мърдаше лявото ухо!

Вън, на пруста, беше още по-голямо множество, защото съпругата на дяда Ивана, която беше се научила в къщата на Дакито от жена му, че мъжа ѝ щели да го обесят, в уплашването си беше фукнала бежешком из улиците към съдилището с разплакани очи, с разпусната коса и с червената рокля с жълти лози, преправена от шалварите ѝ. Минувачите, които я срещнаха в такова интересно положение, върнаха се от пътя си и я последваха. Иванчо Добрутрото, голям охотник за новости и вълнения, препречи стола на вратата на лавката си и тичешком тръгна към съдилището. Рачо Бейката в Донювото кафене беше разказал вече подробно как е работата и разтълкувал, че дядо Иван е станал магесник, понеже в прошението при неговото име било записано и името на някоя галилейска сатана мордиборска, за което кир Митрофан щял насмалко да го удуши, него, Бейката. . . Но Нистор Лигата, като прекъсна играта си на табла, направи Бейката простак и му каза, че той не отбира нищо, че сатана мордиборска няма, а трябва да е Дормидолски — влашкото име на дяда Ивана Песоглавеца. Но Бейката, който беше

живял в Турну-Мугурели пет години, обяви, че няма такова влашко име и че Нистор Лигата е цял добитък. Лигата щеше да отговори, когато видяха из прозореца много хора, що минуваха през мегдана тичешком, и всичкото общество от Донювото кафене настава, за да излезе. Бейката допи няколкото капки ракия, що оставаха още в чашата му. Лигата затвори таблата с трясък, за което го изпсува Никола Стефата, който печелеше играта. Всичкото кафене се изтърколи надолу из стълбата. Всички отидоха към съдилището. . . Прустът пред съдилището вече гърмеше цял от многото тропотения и гласове. Дядо Иван утешаваше жена си, която плачеше и молеше мъжа си да не дава да го бесят. Това и той сам не желаеше по никой начин, защото имаше силно желание подир съдбата, преди да тръгне за първопрестолний город, да удари на жена си осем юмрука бесарабски, загдето от глупостта си вместо прошението дала рапорта на Бейката, който го дал на Дакито. Малко по-нататък гръмогласно се караха Рачо Бейката и Кирко Айрянът заради свинята, която през миналата нощ Бейката, спомогнат от жена си, беше завлякъл пред вратнята на Кирка Айрянът, което нещо отричаше впрочем и отгоре още си искаше честта от Айряна. Те в разгара си бяха се опитали два пъти да насилят вратата и да влязат при съдията, но Пенко жандаринът беше геройски отблъснал тоя двукратен щурм. Навалицата шумеше и очакваше нетърпеливо да се отворят вратата. Любопитството ѝ растеше на всяка минута, защото от Абдул Нуха се научи, че Иван Аспазиевич Дормидолски и съдията се карали по руски в съдилището!

Вратата се отвориха.

Пенко жандаринът извика дрезгаво:

— Дядо Иван и Абдул Нух!. . . Хайде!

Множеството влезна и то подир тях.

Дакито седеше при масата с една книга в ръце. Едри капки пот шуртяха по меснатото му почервеняло лице. Защото той никога не беше писувал и мислил толкова много. Той беше имал упорита препирня със секретаря си, който казваше, че дядо Иван не е убийца, а само разрушител. Но Дакито възразяваше, че разрушител и убийца все едно са, и не отстъпваше, както

винаги, от своето мнение. Той погледна право в очите Ивана Аспазиевича Дормидолски и се изкашля.

Общо мълчание.

Дакито стана и захвана да чете важно:

«Судебно решение на мировой судия в город Б. 4-го май 1880 года по четире сахато, както следова:

Иван Аспазиевич Дормидолски, по фамилия Песоглавецо, който е совершил убийство над черешата на Абдул Нуха, мусулманской вери и жител от город Б.

И понеже тая череша не е била негова, а чужда;

и понеже я убил с топоро си;

и понеже убийството е станало ноще;

и понеже има хайдушко лице и безчеловеческа брада, което е доказателство, че той е сумнителен човек;

и понеже от петнаесе години не си плаща борчо и пише безчестиви рапорти;

и понеже е подозревателен още в обийството на Сабах Евреина, според едни шалвари, които са доказателство матерно. . .»

— Материално! — поправи го секретарят.

«И понеже законо за обийство доброволно и временощно наказва се сос смертний казни; решавам:

Иван Аспазиевич Дормидолски, жител из город Х., по Фамилия Песоглавецо, да биде убесен!»

— Стражар!

Всичката публика издаде тогава един шум от ужас.

— Как може?. . . Протестирам!. . . Според конституцията!. . . Шчо?. . . Аз, син на возродителната Болгария!. . . — викаше отчаяно Иван Аспазиевич Дормидолски, но Пенко жандаринът и съдебният разсилен не го оставиха да каже повече нещо за своите родствени отношения с «возродителната Болгария» и го изтеглиха за палтото навън.

Публиката излезе с голяма глъчка. Чуваха се гласове уплашени: «Ще го бесят!», размесени с бурния смях на окръжния врач и с гръмогласните протести на Ивана Аспазиевича Дормидолски против Пенка жандаринът, който го влачеше из стълбите. . .

Пловдив, 1881 г.

НЕМИЛИ-НЕДРАГИ

I

Нощта беше влажна и мрачна и браилските улици пустееха. Студената декемврийска мъгла, която обикновено пада покрай бреговете на Дунава, се беше напластила в една от главните улици на града и задушаваше с отровния си дъх последните минувачи, които бързаха да се приберат у дома си. Мъжделивите фенери, що стърчеха на почтителни разстояния по двете страни на улицата, едвам прокарваха мътна и неопределена светлина през мъглата и като че още повече увеличаваха мрака. Всичките лавки и магазини бяха затворени вече; никаква светлина или шум не излазяше навън; понякога само се чуваха уединени крясъци и псувни на някои закъснели картоиграчи в някое затворено казино.

Само едно малко, тясно, защитено с железни пръчки прозорче светеше още. Това прозорче беше равно със самата земя и откриваше съществуването на една будна кръчма, с каквито бяха богати по онова време браилските пиаци. Ако се приближеше някой до ниската врата на тая кръчма и надникнеше хубаво в нея, щеше да види, благодарение на слабата виделина, дошла от един близък фенер, една вапсана дъска със следующия надпис: Народна кръчма на Знаменосецът! Такива чудновати надписи бяха на мода по онова време. Всяко кафене, държано от българин, имаше своята девиза; всяка кръчма, посещавана от българите, се гордееше с някакъв гръмлив или безсмислен надпис: над тая се четяха думите: Български лев; над оная названието: Филип Тотю, храбрий Български войвода; над третя думите: Свободна България с три възкли-

цателни. Но най-любопитни бяха лавките на тютюнджиите българи. Ето там една лавка с разтворена врата. Вътрешната страна, сиреч тая, която гледа сега към улицата, представлява един турчин с традиционната чалма на глава и с дълъг чибук в ръката. Минувачът не би се заинтересувал в това изображение от много обикновена и първобитна живопис, ако да не забележеше под коленете на турчина думите, раздраскани с гвоздей, вероятно от патриотина тютюнджия: Д о л у т и р а н и т е! По-нататък, на друга тютюнджийска лавка, с подобно изображение, нямаше тия думи; но затова едното око на добрия турчин бе изчовъркано. Други тютюнджия, вероятно по̀ патриот и по-разпален неприятел на турското племе, при турчина си заръчваше да изпишат и един хъш с гола сабя, който показваше вид, че се готви да заколи злополучния чалмоносец. Обикновено такива лавки биваха най-много посещавани от емигрантите и хъшовете. Съдържателите на тия лавки бяха въобще все «народни». «Народен» се наричаше там всякой българин, избягал от въжето, от тъмницата или от насилието на турците, който имаше какво-годе състояние и помагаше по силата си на бедните и презрени останки от героическите чети на Хаджи Димитра и Филип Тотя. Всеки такъв «народен» тютюнджия даваше на вяра тютюн на съотечествениците си, с блага надежда, че ще му се разплатят при по-добри времена; най-после, и да му не платят — нищо няма: те са хъшове, бедни хора, казваше си той и се усмихваше.

— Бай Андо, я ми претегли още двайсет и пет драма тютюн, па го запиши при другия — казваше един дрипав, неопран и едър хъш на «народния» тютюнджия.— Чорбаджията — исках му тая заран пари, — но каза: утре ела. Той ми помага, не е лъжа; но ако ме излъже и утре, ще му разпукна главата на това куче. . .

— Крумов! — казваше един друг хъш, като се обръщаше към един бакалин. — Займи ми два франка още.

— Ще ги изпукаш и тях; знам си аз стоката. . . На̀ ти петдесет бана, па се пилей!. . . — казваше Крумов. Тогава беше патриотическо да се носят гръмки

прякори. Имаше още Перунов, Асенев, Балкански, Левски, Гръмников, Планински и пр.

Но нека влезем в кръчмата, на която прозорчето светеше още през нощта.

Тая кръчма беше една дълбока изба, в която се слазяше по една стръмна и извита стълба.

Една опушена и полуразбита лампа висеше на потона и осветляваше вътрешността.

Един топъл и задушлив въздух, сгъстен от кадежа на лампата и цигарите и от киселите изпарения на питиетата, пълнеше това подземие. На една страна, въз една висока усамотена и измокрена полица, стоеха йерархически наредени чашите и шулците. На срещната стена бяха налепени няколко литографически картини, които представляваха боевете на Хаджи Димитровата чета при Върбовка, при Караисен и клетвата, която прави същата чета на дунавския бряг. Няма нужда да описвам подробностите на тия картини; те са разпространени по всичките кътове на отечеството ни и всеки от нас ги е гледал на времето с благоговение и възторг. Достойна за любопитството беше още една картина, изписана грубо с ръка, залепена под горните три. На лявата ѝ страна беше изобразено нещо като село. Из това село излазяха няколко селяни. Пред тия селяни вървеше един стар турчин с огромна гъжва, с едно блюдо на ръцете, в което като да стоеше пита хляб. Срещу тая буколическа група задаваше се друга една група, състояща от въоръжени человеци, с бели хъшовски дрехи, с цървули и с калпаци, на които личеха малки левчета. В средата се издигаше един великан, който държеше висок червен байрак със словата: свобода или смърт! Отдолу с едри неправилни букви се разказваше съдържанието на картината, представляюща посрещането, което направи един турски първенец на четата, не помня добре в кое село. Това разказване се свършваше с думите: Д а ж и в е е х р а б р и я т С т р а н д ж а — з н а м е н о с е ц!

Една дружина от шестима души, насядали на одърчето в дъното на избата, допълняше изгледа.

Те бяха всичките хъшове или почти хъшове. Най-старият от тях, който беше най-снажен, дълголик,

сух, жълт, с гъста черна брада, се беше изтегнал до стената и от време на време изпущаше един гъстък пушек из устата си. Той слушаше внимателно какво разказваше един от събеседниците му. Види се, че разговорът беше много интересен за него, защото сегиз-тогиз челото му, въз което личеха зарасли рани, се набърчаше отрицателно, или пък клюмаше утвърдително. Той често пресичаше говорещия, като викаше високо и кашляше:

— Не, не! При Саръ яр убиха Тончо Тралалата, а не в селото, лъжеш, Македонски!. . .

Или:

— Той беше Иванчо Гърбата. . . Гърбата беше, удари Мишева с револвера. . . нарочно. . . аз дето че нарочно той уби Мишева, проклетникът проклети!. . .

— Право! И аз сега ми дохажда на ум:. . . Черкезинът беше, а не Селвели Мустафа. . . Право, тъй е. . . видях го, кога падна. Имаш право, Македонски!. . .

Или:

— Аз го убих него, мръсникът. Насмалко щях да изпусна знамето. Там ме раниха.

И той кашляше силно и се задавяше.

И после пак слушаше.

Оня, който разказваше, беше един висок мъж с дребно и надупчено от шарката лице, с дълги сиви мустаци и с лукави, дръзки очи. Той носеше едно огромно извехтяло и без копчета палто и громкото име Македонски. Никой не знаеше нищо от миналото му, преди да дойде от Влашко, освен това, че той бил войвода на някаква хайдушка чета в Македония. Може би тоя слух беше причината, дето той упражняваше осезателно влияние въз другарите си хъшове.

До него седеше турски друг един момък на възраст до трийсет години, комуто казваха Х а д ж и я т. Той имаше лице сухо, длъгнесто, жълтеникаво, което се окончаваше с една остра брада без косми. По това лице ясно се виждаше изражението на уморяване и отслабване. Той навождаше главата и дремливо я клатеше, като се сепваше, колчем старият прекъсваше Македонски, и се изкашляше.

До Хаджият седеше други млад человек с черно

и нагърчено от преждевременна старост лице, бръснато. Той гледаше много внимателно в Македонски, който разказваше, като често и машинално правеше движение с ръката от устата към гърдите, като че гладеше космите на невидима брада. Той беше поп и беше участвувал в четата на Тотя. Сега беше х ъ ш. А казваха му П о п ч е т о.

Не с по-малко любопитство и внимание слушаше и най-младият от всичките, почти лапак с фес. Той зяпаше в устата на разказвача и ловеше жадно всяка негова дума; а когато се обадеше и старият, вниманието му се преобръщаше на благоговение. Той впиваше вторачено очите си в жълтото и измахнато лице на стария хъш, гледаше как се свива набърченото му от рани и трудове чело. Това двайсетгодишно момче имаше всичките черти на невинността и ентусиазма. Син на един богат свищовски търговец, той беше зарязал тайно магазията на баща си и с парахода беше пристигнал тази вечер. Защо? И той сам не знаеше. Той просто беше оставил бащината си магазия, защото му беше омръзнало това тихо, сигурно и егоистично съществувание, което беше монотония. Мечтател, идеалист, ветреник — той искаше да вкуси от сладостта на неизвестното и новото. Като притурим, че той беше написал и напечатал тайно вече цяла патриотическа поема, ще разберем лесно защо беше забравил да вземе и пари за разноски.

Македонски, който случайно стоеше на пристанището тая вечер, съгледа го, запозна се с младия вагабонтин и го доведе да нощува у Странджата.

Очевидно разказът се отнасяше до боевете и приключенията на въстаниците, що бяха нахлули в България преди три години. Старият инвалид се вълнуваше при възпоминанието на тия подвизи и героически нападения. Било че настоящето му се виждаше тежко и безславно, било че чувствуваше охтиката в гърдите си, която се заявяваше в чести и раздразнени кашляния, той се сърдеше от най-малката невярност в разказа на другаря си, викаше и гневно се мусеше.

Тоя бледолик, болнав, сух като скелет человек беше Странджата, знаменосецът. Същият, който беше изписан на картината.

Той сега държеше тая кръчма.

Ето защо младото момче гледаше на него с такова страхопочитание.

II

Когато Македонски свърши разказа си, трима от другарите бяха вече задрямали на местата си и хъркаха доволно громко. Странджата постоя няколко време замислен над това, що беше се хоратило, стана прав, свали съдраното и омацано сетре, измъкна отзад из червения пояс, който запасваше окъселите му и и запятнени панталони, един голям револвер и го окачи на гвоздея на стената. После слезна от одърчето, което му причини няколко нови и кресливи изкашлювания, отиде пред картината на посрещането с хлябсол, спря се, погледна я горделиво, захлупи голямото гърне с виното, духна лампата и се върна на одърчето да легне. В туй време бяха легнали вече наред до другите троица Спиро Македонски и Свищовчето. Настана съвършен мрак в избата.

Скоро концертът, устроен от тримата заспали, се усили още повече от гръмогласното хъркане на Македонски и от тънкото пискливо гръдно свирене на Странджата. Сънят успокояваше поне навреме тия измъчени от бедността същества; тия хлътнали от бдения и невъздържание очи; тия недояли корми, тия отслабнали и обелени от скитание крака. Утрешният ден беше начало на нови нужди, на нови борби с живота за тия бедни и пренебрегнати сега поборници. Душата им щеше изново да се трови прѣд вида на богатствата и великолепието, които на всяка стъпка им се мяркаха в хубавия румънски град. Докога ще се продължава това съществуване? Какво ще правят в тая чужда земя? Кога ще видят своите семейства, своите мили съпруги, своите стари майки? България беше затворена за тях. Румъния им даваше гостоприемство, но гостоприемството, което дава пустия морски бряг на изхвърлените от бурите мореходци, разломени и съсипани. Бяха сред обществото, но бяха в пустиня. Къщята, магазиите, кесиите, сърцата бяха затворени за тях. Живееха само с подаяния на други, почти като тях бедни. И то не винаги. Гладните дни през всяка седмица идеха на чредата си редовно, неизбежно, фатално. Да, работеха понякога с надница за няколко гроша, колкото за хляба. Но и то не беше всякога. Малцина можеха да се заловят за някоя, ако и скромна, но сигурна търговийка. Имаше няколко хлебари, няколко кръчмари или други малки търговци-хъшове. Но за голямата мас, бежанци, която постоянно се умножаваше, нямаше поминък. А зимите бяха студени, а кълките трепереха, а червата куркаха. Един студент от руски университет, наскоро изгонен от България, беше си купил един дръглив кон с мях и ходеше из браилските улици да продава дунавска вода. Двама учители, избягали от Диарбекир, продаваха лимонада на площада. Но скоро се лишиха от това предприятие, като не можаха за заплатят тежката такса за правопродаване наложена от градското управление. Прочее, гладът и бедността простираха отвсякъде ръце към тия нещастници.

Оставаха им две неща да изберат, за да не умрат от глад. Или да се втурнат с оръжие в България и да умрат в Стара планина или на въжето, или да крадат. Но Тотю вече почиваше на лаврите си. Панайот благоденствуваше в Сърбия, а Хаджи Димитър отдавна беше умрял на Бузлуджа. Знаеха това само няколко селяни и орлите. Оставаше второто средство: да крадат. Но всяка влашка тъмница беше вече населена с по няколко юнаци. Балканските орли стоеха в клетка. Героите бяха сега кокошари. Един нов и гладен пролетариат, съставен от подвизи, дрипи и слава. Да, защото тия нечисти дрипи, що висяха по снагата на тия нещастници, това беше славата: най-високата слава, защото беше непризната и окаляна от презрението. И те ходеха често на брега на Дунава и гледаха зелените хълми на България. Нà, тя е там, усмихва им се, вика ги, говори им, показва им небето си, показва им огнищата им, възпоминанията им, мечтите им. . . Дунавът величествено и тихо се синее между тях и нея, като една бара. Една крачка само — и в нея са; един вик само — ще ги чуе. Как е близко и как е дале-

ко! О, Българио, никога не си тъй мила, както кога сме вън от тебе! Никога не си ни тъй необходима, както когато те изгубим безнадеждно. . .!

Бръчков и той спеше. В ума му се вълнуваха разни странни и фантастически образи. Разказите за подвизите на четите приимаха сега форми и плът пред него. Той гледа Странджата, като дига знамето си в Балкана и вика: момци, дръжте се! Ту Спира Македонски, като запаля турската плевня и разсича на две един турчин и една кадъна. А Балканът се люлее, горите шумят, ветровете духат и пушки гърмят из буките. Ето там една глава с левски калпак подаде се иззад бука и се скри. Чу се гръм, после друг гръм, още един гръм, много гърмежи и цялата гора букашка ехти и стене. . . А сърцето тупа, тупа, та ще се пукне! Ето Хаджи Димитър се подава: също такъв, какъвто го има на картините. Той държи меч в ръката си, търчи пред дружината си. Къде търчи толкова страшен и хубав?. . . Изведнаж гръм се чу. . . Той пада. . .кръв облива го. . . После дим, после облаци и всичката чета става на духове и хвърчи, хвърчи из небето и всичко изчезва. . .

Когато се разбуди на заранта, той стоя няколко секунди замаян, доде да се опомни. Той видя, че не е в Балкана: на одърчето имаше само двама да спят още. Странджата беше станал най-рано, беше отворил вратата на избата, беше измел и турил кафеничето в огъня. Револверът го нямаше вече на стената. Македонски се разхождаше с едри крачки из кръчмата и пушеше. Той беше хвърлил две ракии на кредит у стария знаменосец.

— Бръчков — каза той, като се приближи. — Ставай да идем да пием кафе у Ламбри. Но тоя фес да го хвърлиш, или по-добре, харижи го на Странджата.

Бръчков стана, набързо се уми, стегна и излезе из избата, като прие, в замяна на феса си, една вета и износена капела, що Странджата извади из една ракла.

Излязоха на улицата, по която вече гърмяха каляските и файтоните и сновяха многочислен те утринни минувачи. Влязоха в едно широко и пълно с дим и пара кафене. Из пръв път то поразяваше погледа с безбройните, окачени по стените картини, които пред-

ставляваха всичките достазабележителни сблъсквания и случки от елинското въстание и от подвизите на българските чети. На най-личното място висеше кадрото на гръцкия цар и царицата и образът на Раковски. Нищо по-особено нямаше тука. Когато си пиеха кафето, двамата приятели бидоха наобиколени от неколцина човеци с вагабонтски изглед, прилични на гръцки паликарета. Бяха хъшове оцивилизовани. Разговорът се захвана с новините от България и се свърши с игра на карти. Бръчков, очарован, че направи познанство изведнаж с толкова българи в тая чужда земя, прие предложението на Македонски да поиграят на скамбил по на един франк. Бръчков беше доста изкусен в тая игра и спечели няколко пъти наред франковете на Македонски, които той държеше вероятно в джоба си. Македонски се ядосваше, псуваше по влашки злата си чест и Мидхад паша и удряше силно картите по масата, които не му вървяха.

Хаджият се приближи до ухото на Бръчкова и му пришъпна:

— Недей игра с Македонски, ще те обере.

Бръчков клюмна с главата си и продължи с още по-голяма съсредоточеност да играе.

— Но ти не туряш парите на масата. . . единайсет франка стават вече, имам да взимам — каза Бръчков на Македонски.

— Готови са бе, брате, слава богу, честен човек съм — отговори Македонски, като размещаше книгите.

Изведнаж играта доби друго направление. На Македонски провървя. Бръчков се ожесточаваше. Македонски се чудеше как му идат така книгите. Скоро Македонски си очисти дълга и хвана да печели.

Хаджият гледаше със съжаление на Бръчкова.

Бръчков продължаваше да играе. Той хвана да се поти, защото вече два наполеона му хврънкнаха. Остаяха му всичко на всичко пет франка и той ги положи всичките из един път. Македонски ги спечели. Бръчков остана без ни една пара. Македонски погледна стенния часовник и каза:

— Единайсет часът! Да обядваме!

— Ами аз нямам нищо сега! — каза смаян Бръчков.

— Ще те гостя, не се бой! Щото е мое, то е и твое. Тука във Влашко работите така отиват. Няма да те оставим. Тука е чуждо място.

Тоя човек упражняваше едно странно влияние върху Бръчкова. Тоя уверен, насмешлив, лукав поглед, съединен с изражението на безгрижността към живота, замая Бръчкова и той машинално тръгна подир Македонски и Хаджият.

III

Завърнаха се в кръчмата на знаменосеца.

Странджата беше сготвил вече обяда за обикновените си посетители — хъшове: тенджерата с фасула, свалена от огън, изпущаше топла пара. Очакваха се само гостите. Скоро те хванаха да дохождат по един, по двама и длъгнестата маса насред кръчмата се заобиколи от изгладнели хора, които с лъжица в ръцете нетърпеливо чакаха да им напълни Странджата блюдата. Бяха там и всичките снощни нам познайници. Скоро обядът се почна шумно, устните засърбаха, устата загвачиха, гърлата загълтаха. Разговорите станаха оживени и разнообразни. Приказваха за политиката, за снощното строшаване касата на един богат търговец, за «народните изедници», за пристигналия богат турчин от Мачин, който трябва да се премахне, за по-ланските битки в полетата на България и за скъперничеството на чорбаджиите. Всичките, с изключение на Бръчкова, взимаха живо участие в тия важни разговори. Когато гаврътнаха по няколко чаши от киселото евтино вино на Странджата, очите пламнаха и думите станаха по-буйни. Псувните зачестиха и заканванията се заповтаряха. Гърмяха въз известен богаташ българин, пресичаха се, раздражаваха се.

— Аз това дебело шкембе, ако го не разпоря като един надут мях, да не ме викат Станчо Дерибеят — викаше един едър момък, като дъвчеше бързо и ожесточено.

— Проклетникът проклети! Не дава счупен бан... остави ни да мрем от глад... ще го изкърмуша, ако

ми падне на ръце — викаше друг един чер брадат господин, като държеше застрашително набодката си.

— Чувате ли? Тия чорбаджии се хранят с потта на сиромасите... Аз казвам, че преди да изтребим турците, трябва да изколим тях... няма друго спасение — викаше третият, който беше върл читател на Свобода.

— Я го виж — пресече го един друг, — работи, господине, поизпоти се малко, па тогава викай против другите... Като че чорбаджиите за това печелят пари, за да ги изтърсят в пазвата на Петка Мравката!

Петко Мравката се обърна учудено към лицето, което смееше да хвърли тия думи в лицето му.

После каза запалено:

— Аз съм работил и съм се потил в Балкана: аз съм заслужил на народа и съм лял кръв; а тебе да видим... ти тогава продаваше куврици.

Но първият кипна и като изпи чашата си до дъно, каза:

— Дали съм продавал куврици, то аз зная. То не е твоя работа. Но ако искаш да ти покажа раните си на крака... Не си само ти ходил на бой; но хората не реват като тебе...

Няколко гласа извикаха:

— Димитрò! Мълчи! Мравката има право... Чорбаджиите са предатели и изедници!

— Всичките да ги изколим! — отвърнаха други.

— Долу чорбаджиите! Да живее народът!

— Да живее комуната! — изрева Спиро Македонски и удари силно с юмрука си по масата.

По това време комуната беше нещо ново и затова на мода.

А между това чашите с евтиното вино бяха в постоянно движение. Мълвата се увеличаваше. Двама души, които стояха до защитника на чорбаджиите, бяха успели вече от дума на дума, от рязкост на рязкост да се хванат за косите и се давчаха. Предател! Шпионин! — чуваха се викове из борбата. Духът за борба зарази и осталата част от обществото. Едни се застъпиха за Димитрото, който ревеше като опушнат, другите повечето изявяваха негодуването си против него. Всичките се струпаха.

— Навън! Навън! — викаха много гласове.

— Навън чорбаджийския приятел! — повтаряха други и няколко жилести ръце подемнаха омаломощения Димитрò, за да го сложат на стълбата, сиреч да го изпратят из вратата.

— Ще пушна: пусни ме! — изкрещя Димитрòто, като измъкна револвера си.

Това смущение щеше да има по-печална сетнина, ако Странджата да се не бе намесил.

— Стойте! Оставете Димитрòто — викаше той, като разтика освирепелите хъшове.

— Той е мекере! — извика Мравката.

— Не е! — каза Странджата.

— Не е? А какъв е?

— Народен, като вас. Аз го видях в битката... юнак е, нямате право...

— Странджа! — изръмжа Хаджият. — Дето ще се каже, ние сме криви, а той е прав... Ние, разбираш ли? Не щем съдия!

— И вие сте прави, защото сте бедни и презрени страдалци, както съм и аз... и имате право да се сърдите.

Тия думи задоволиха за една минута поразсърдените гости.

— Да живее Странджата, храбрият наш знаменосец! — извика Македонски, като взе чашата си.

— Да живее! — обадиха се всички. — Да се чукнем.

И чашите зачаткаха. Странджата дойде в умиление и като вдигна чашата си с разтреперана ръка, каза развълнувано:

— Благодаря ви, братя мили, за честта. Няма по-голяма радост за мене, стар хъш, отколкото да се намирам между вази, свои братя. Нашите славни битки в отечество България ги помни народът... Те разбудиха народа и му вляха в сърцето желание за свобода и за правда. Но ще кажете: днес кой ни зачита? Кой ни признава? Мирувайте! Ние сме човеци, ние сме българи, ние изпълнихме нашата света длъжност към отечеството. Нищо повече. Какво ни трябва друго? Пари ли? Пари не щем, за пари не сме проливали кръвта си, защото е по-скъпа от всичките

пари на влашките богаташи... Имот ли искаме или къщи? Та ние зарязахме нашия имот и къщи доброволно. Ние нямаме потреба от имоти. Ние се жертвуваме за свободата на България и ако найдем отплата, то тя ще бъде: освобождението на България; ни повече, ни по-малко. Наистина, мъчно е за вас да гладувате и да се скитате немили-недраги по чуждите места, мъчно е и за мене със старите кокали и с болните гърди да шътам и да върша тия работи, аз, дето едно време носех левското знаме, ази, храбрият Странджа, тая ръка сега държи лъжицата! Станахме баби... Ах! Братя мили!...

Всичките станаха прави и мълчаха.

Странджата пак вдигна чашата и продължи:

— Братя, няма защо да жалим. Ако ние тука сме скитници и голаци, в България нашите бедни братя са хилядо пъти по-зле. Там турците глобят, съблечат, убиват, позорят и народът пищи кански в робството и няма какво да стори. Ние сме поне свободни. А като имаме свободата, имаме всичко. Не трябва да се отчайваме. Додето имаме ръце и крака, и кръв в жилите си, и огън в сърцата си, нашето отечество все има нужда от нас. Ако не днес, то утре ще удари пак часът. Ние трябва пак да сме готови — аз със старите си кости пак ще взема байряка, бари още един път да го издигна в Балкана, па тогава да умра. Можем още дълго време да страдаме, може още много да чакаме, да гнием и да умираме по влашките полета, но няма нищо. Народ без жертви не е народ. България има цял народ от роби, нека има и няколко мъченици днес, а хъш значи да се мъчиш, да гладуваш, да се биеш, с една дума, да бъдеш мъченик. Ама ние сме били тия мъченици, нека. Колкото ги повече има, толкова по-добро за България. Но да свърша. Мен все ми се чини, че работите ще се променят: скоро ще се размири политиката и нашите ръце не ще останат празни, и нашите сърца ще затуптят и ще викнем: смърт или свобода! И ще умрем със слава и в борба и няма да издъхнем като кучета по тия улици. Ще се бием още, братя мили! Ще се бием за свободата на България! Да живей България!...

Един страшен и възторжен вик повтори най-последните думи на знаменосеца. Кръчмата екна от тоя

вик. На всички очите бяха пламнали, светеха с пламъка на чистия патриотизъм, сиреч на самоотвержението. Чашите се изново наляха. Едно внезапно разбуждане на духовете и сърцата се забележи. Всичките тия лица, одеве груби и свирепи, изведнаж се обляха с някакво изражение на благородство и решителност. Минувачите, които чуха тоя грамаден вик «да живей България», се спряха и се натрупаха пред вратата и впиваха любопитно погледите си в мрака на кръчмата. Бръчков цял трепереше от умиление и възторг. Нему се искаше да прегърне тия странни хора, които тъй страшно го привличаха със своята отвратителност и гордост. Той видя в тия хора въплощение на една висока мисъл. Сториха му се, че това са висши същества, родени за страдания, за борба и за слава — не като другите смъртни. Даже Македонски, на когото му беше още криво от тая заран, му се стори сега человек благороден, человек голям. А думите на Странджата, силни и трогателни, още ехтяха на ушите му. Той взема чашата и сред минутната тишина, що се въдвори, извика със своя ясен и звънлив глас:

— Юнаци! Да живей храбрия Странджа!

— Да живей — извикаха всички.

— Да вдигнем знаменосеца, да го вдигнем! — и няколко чифта жилести ръце повдигнаха нагоре развълнувания и трогнат стар знаменосец. Очите на Бръчкова светеха, бузите пламтяха, цялото му тяло се тресеше от възторг. Наздравицата, що пи тъй ненадейно, направи да обърнат на него внимание. Всичките го изгледаха и му се учудиха. Той им стана симпатичен. Странджата му хвърли няколко погледа, пълни с чувство.

Изведнаж Македонски издигна чашата и каза декламаторски:

— Господа, Бръчков е пристигнал снощи от Турцията, защото неговото благородно сърце не може да търпи повече тиранията на нашите петвековни неприятели. Той дойде при нас, та с нас заедно да дели залъкът, гладът и страданията. Той направи като нас. Той е наш брат и достоен син на майка България. И тъй, аз пия за най-младия ни другар Бръчкова: да живей Бръчков!

— Да живей! — отзоваха се всичките гръмогласно.

— Да живей българската младеж! Да го вдигнем! Да го вдигнем! — И десетина ръце издигнаха смутения и разтревожен Бръчков до потона.

Това обстоятелство беше, тъй да се каже, кръщението на Бръчкова в хъшовството.

Велики чувства и възпоминания се разбудиха сега в душите на сподвижниците Хаджи Димитрови, Тотюви, Панайотови. Трябваше тия силни вълнения да намерят един изход, за да се излеят из стеснените и разтупани гърди на юнаците.

И гръмна песента:

«Тръба звучи, Балкан стене».

Мъжките звукове на тая народна песен (както се наричаха тогава всичките патриотически песни, що тайнствено и в ръкопис се разнасяха и пееха из цяла България), изпълниха кръчмата, излязоха на улицата, прескочиха по-нататък. Гаче тесния изход на тая подземна изба беше душник на някоя тайна пещера, из която излизаха демоническите гласове на някои стентори. Стана една голяма навалица пред входа на кръчмата, която се увеличаваше на всяка минута. А дружината продължаваше да пее с въодушевление. Сам Странджата пригласяше прав на песента и когато се запя стихът: «ах, любезно отечество, за теб ще се бия!», той дойде в извънредно вълнение, очите му се наляха с кръв и той побара револвера, който беше на гърба му. Когато песента се изкара до последния си куплет, дружината пак насяда на столовете си. Лицата станаха по-спокойни. Едно отрадно и утешително чувство подействува като сладък балсам въз душевните рани на скитниците.

Множеството се разотиде, а до дъното на избата стигнаха думите на някои от зрителите власи:

— Булгари бѐци! — А това значеше: пияни българи.

Отгоре от стълбите се зададе един бледолик момък, облечен доволно изящно, с цилиндър и бастун.

— А! Владиков! — извикаха хъшовете.

Владиков, едновремешен волентир в българската легия, събрана от Раковски в Белград, после хъш в Панайотовата чета, която се лутà из Стара планина, и

дълго време скитник по влашките градища, беше сега учител в българското училище в града.

— Добра ви веселба, момци — каза засмяно и фамилиарно Владиков и сложи лъскавия си цилиндър на масата, цяла измокрена с вино. — И тоя път шапката ми не ще да излезе безнаказано из твоята кръчма, Странджа. Е, как си — коткаш ли момчетата? А бе, a propos, знаете ли защо ида?

— За да те почерпим и тебе една чаша — каза Македонски, като му наля.

— Хай наздраве. Но аз за друго ида. Искаме да дадем до друга неделя в училището представление. Кой от вас иска да вземе роля?

— С някаква народна цел ли? Ако е така, аз взимам участие — каза Хаджият.

— С народна цел и с пренародна даже; касае се... да съберем една достатъчна сума за разноски по човекът. . . — Владиков се озърна важно и предпазливо — за човекът, когото ще изпратим да убие султана — заекърши той съвсем ниско. После шепнешком им обясни великото значение, което би имало такова произшествие за българската революция.

— Прието, всички ще играем.

— Аз вземам роля, но ако играя царят — каза Македонски, който беше играл вече ролята на някой цар не знам в каква Войникова драма. Нему му се искаше пак да почувствува трепетът и очарованието на царското величие.

— Аз ще играя войводата пък — каза скромно Мравката, — нали има и войвода в представлението?

— Няма ни цар, ни войвода: драмата е Изгубена Станка.

— Поврага ти изгубената Станка и пропадналата Лалка! Аз в такива бабешки игри участие не вземам! — разкрещя се Македонски, който пръв път чуваше за такава драма.

— Ти ще играеш Желю, хайдутина.

— А? Има ли хайдутин?

— Има и кръвопролитие, боеве, гърмежи. . .

— Каквото аз обичам — каза Македонски, като си засука кръвожадно левия мустак.

— Ти, Хаджи, ще играеш Татарчето.

— Нека бъде — каза Хаджият. — Аз в «Стоян войвода» бях арапин, сега ще съм татарин. Печеля пак.

— А ти, Мравка. . . тебе да ти дам. . . кое искаш ти?

— На мене дайте нещо, като команда да бъда — каза скромно Мравката.

— Тебе ще те направим бабичката, защото си гърбавичък и нисичък. Па и гласът ти мяза. . . Не ме гледай такъв. . . ролята на бабичката е най-първата. Аз ще играя стареца. Ти, Димитрò, вземи Йова, а ти, Ненов, Василия, а вие пък останалите — второстепенни и малки роли. . .

— Ами Станка кой ще бъде? — попита внезапно Странджата, който беше в течението на българската драматическа литература.

— Станка?

— Да, Станка, момата. . .

— Как? Има ли и мома? — попита кръвожадният Македонски.

— Действително — каза Владиков, като се замисли, — изщукна ми из умът най-главното.

И после, като изгледа дружината, прибави:

— Нея някой мъж да я играе, някой по-млад, като. . .

Учителят се пресекна, като гледаше в Бръчкова. Той не се познаваше с Бръчкова.

Лицето на Бръчков цяло пламна в огън.

— Ах, не се сетих одеве. . . да ви запозная — каза бързо Македонски, — Бръчков, Владиков.

— Как, ти да не си поетът? — попита зачудено Владиков, като протегна и стисна за ръка Бръчкова.— Аз съм чел вашите поеми. . . нали са ваши?

Бръчков още повече се изчерви и смутено избърбори:

— Мои, а, нищо не са. . .

— Радвам се, радвам се, че се запознахме. Кога допаднахте?

— Снощи е пристигнал — пое Македонски — от Турция и макар да не иде от балканските усои, както ние, а от магазията на баща си, той е славен хъш. Той е вече наш приятел, на всички ни. . . Поет, а? Майки, не знаех тая заран, ами го оскубах. . . — прибави той,

като сдъвка думите си. — Но все едно, няма да го оставим.

Владиков подзе:

— И тъй, г. Бръчков, приемате ли ролята на Станка? Тука жена не би се намерила да играе. . .

— Приемам с благодарение, макар че не съм мома — отговори Бръчков.

— Нищо. Като те накичим и попременим, няма да те познае никой. Ще позамажем с малко белило черните косъмци под носа ти и работата е свършена.

— Ба, може и тъй — каза Македонски, — какви му са мустаците? Мъх. Няма нищо от толкова. Лани, помниш? Гицата наш стана Райна Княгиня с мустаки като на пъдар, но пак мина за Райна. Тия работи се не гледат в театрото.

Бръчков, който се беше за кратко замислил, се изсмя.

— Защо се смеете?

— Знаете ли — каза той, като се почеса в тила и примижа: — Мисля за целта на това представление. Наистина, грандиозна цел.

— Друга не е, вярвай — каза Владиков.

— И ако се сполучи всичко докрай — каза Бръчков, — и сумата, която съберем от представлението, постигне назначението си, историята донявга праведно ще може да каже, че изгубена Станка е убила султан Азиса. Не е ли тъй?

— Та отде знаеш? Може и да го каже това историята. . . тя толкова чудесни работи ни разказва, щото нищо за невярване няма. Големите работи са ставали от малки причини. . . и тая изба може да разтрепери цяла империя, но наистина и аз си мисля какво ли ще да бъде?

Странджата се приближи до учителя.

— А мене забрави — каза той, като желаеше да бъде участник във великото дело. . .

— Ти? И ти искаш? Тогава ти ще си на бюфета... само че и за тебе трябва костюм. . . с тоя омазан кожух муканси не бива. . . па тия две дълбоки резки от сабя на бузата ти ще причинят припадък на някои нервически госпожи. . . Ах, бедни мой Странджа, по бих же-

лал да те видя всред Стара планина, със знамето, там е твоята сцена. . .

Още от нея вечер се раздадоха всекиму ролите и подир една неделя се почнаха всяка вечер репетициите. На другата неделя трупата беше се приготвила вече и обявленията се залепиха по улиците.

А султан Абдул Азис нищо още не знаеше за това.

IV

Вечерта на представлението скоро дойде. Залата или по-добре широкият пруст, евтино нает в една частна къща, дето щеше да се даде, беше вече осветен, т. е. бяха окачени и запалени по стените около дванайсет малки фенерчета: пред сцената, дето беше назначено място за оркестъра, състоящ от влашките цигулари-цигани, стояха като разкош пет лампи, двете със счупени стъклени тръби — вероятно донесени от училището. На вратата на пруста висяха четири книжни фенера, които служеха в същото време като осветление на продавача на билетите и на бюфета, дето благопристойно стоеше Странджата. Самата вътрешност на залата нямаше никакви украшения. По-голямата част от нея беше занята от няколко дълги реда столове, със залепени отзад номера, на които щеше да седи публиката. През сред залата те оставяха един тесен проход за хората. Празното място на дирната част на залата беше галерията, дето се стоеше прав. Завесата на сцената състоеше от едно голямо и прозрачно червено платно и което се вдигаше посредством една съвсем проста машина: две въжя, вързани за двата му долни краища и преметнати през една греда в сцената така, щото другите им два краища падаха долу и можеше чрез тях да се дърпа и вдига завесата; колкото се касае за свалянето ѝ, това ставаше с помощта на ръце, които пресягаха тайнствено от двете страни и я спущаха додолу. Благодарение на своята прозрачност тая завеса откриваше двойна сцена. Когато се вдигаше, публиката можеше да гледа как играят актьорите; когато паднеше, публиката пак гледаше през нея нова драма: носене и преместване свещи, вълшебни сенки, които се

мяркаха и играеха по платното, формите на ръце, които махаха нагоре-надолу, като че принадлежаха на някои скришни великани, и безброй други фантастически видове и фигури.

Да минем зад завесата.

От двете страни на сцената бяха оставени тесни проходи, дето актьорите туряха и меняваха костюми. То беше будоарът. В него тоже се намираха натрупани разбъркано всичките декоративни принадлежности: столове, столчета, зелени върхари, които щяха да представляват гората, голяма стовна, пита хляб и лук, сиреч обед на стареца, и цял арсенал пушки, пищови, револвери, саби, ножове, които щяха да извършат боевете. Тоя сбор от смъртоносни оръжия принадлежеше на същите актьори, които горяха от жажда да гръмнат въз неприятел. Трябва да забележим, че Македонски беше натъпкал много силно арнаутската пушка (само с пупал и дрипи), за да гърми много. Той особено разчиташе на това. Сам той беше вече в пълно хайдушко облекло: на кръста му беше препасана знаменитата сабя, с която беше пресякъл надве турчина и кадъната (както казваше преданието); на главата шапка с левски знак, на гърба му арнаутски червен минтан, на пояса четири паласки, два ножа и два пищова; белите шопски гащи, цървулите, увиснала на кълката кесия и огниво, всичко извехтяло и износено, довършваха накита на пантата. Хаджият, който имаше ролята на татарина, беше намерил не знам отде една стара шубъра, каквато са носили влашките чокои в миналия век, която, препасана с един бял плат, беше нахлузил въз челото си, прилежно намацано със сажди, както и останалата част от лицето, а между горната устна и носа беше прилепил едни огромни черни мустаци. Всичкият тоя накит му даваше вид на едно историческо страшилище. Мравката беше станал бабичка и беше си наврял под дрехата на гърба една възглавничка, за да предаде още повече трагичност на ролята си. Не ще дума, че сам Владиков беше си пуснал една дълга бяла брада от кози влакна, която поддържаха две върви, вързани навръх главата му; но понеже тя още отсега се изместяше и му запушваше неприятно устата, той ѝ върза долния край с конец, който се пък

завързваше около врата му. Бръчков беше Станка, червисана и белисана. Останалите лица също се бяха предрешили и натруфили с всевъзможни дрипи, защото си мислеха, че колкото по-грозни и по-съдрани бъдат драматическите личности, толкова повече интерес възбуждат. Затова бяха имали грижа да намерят и се заемат все с вехтари. Па освен това силни икономически съображения президираха както при нагласяването костюмите, тъй и при наемането театралната зала и декорирането на сцената, която, както знае вече читателя, се отличаваше със съвършена спартанска скромност. По същите съображения беше избрана и драмата. На конец, понеже в драмата ще да реве магарето, то изпълнението на тая обязаност се възложи на Хаджият, който имаше изпитан глас.

Залата на театъра се пълнеше. Всичките богатички българи търговци бързаха да завземат своите столове, предплатени още преди два дни. Неженените идеха сами, задомените с челядта си. Идеха и ония, които не разполагаха с големи средства, както и сиромасите, както и гладните. С една реч, всичко, що беше българско в тая чужда страна; всичко, що имаше една рана на сърцето си, една тъга за изгубеното отечество; всичко, що криеше в дълбочините на душата си един тайнствен образ, вечно буден и вечно сладостен: образът на България. Защото, посред грижите и постоянните борби за съществувание в средата на едно общество чуждо, равнодушно, а понякога и враждебно, душата на българина беше гладна за някаква неземна храна, за някакво ново и освежително вълнение, като онова, което те обладава при виждането от върха на някоя дива планина цветущата долина, дето си роден. Ето защо в него време театралните представления, които се даваха от българите в румънските градове, бяха истински събития.

Чиновете бяха пълни и залата шумеше от размесените глъчки на зрителите, нетърпеливи да видят вдигането на завесата. Мнозина тълкуваха за пиесата, която във вид на роман беше извлякла досега много сълзи и много въздишки. Най-високо се издигаше гласът на един българин, който седеше с челядта си на най-предния стол. Той беше патриотът г. Дочкович.

Постоянната му намеса в народни работи беше причинила разстройството на търговските му дела. Но той не се разкайваше и всички българи го уважаваха.

— Матилдо — казваше той на хубавото си русокосо момиченце, като го галеше по главата, — сега ще видиш как татарите грабят момичето. Па да не се уплашиш?

Матилда не отговори нищо. Тя се беше вторачила в червената завеса, по която се мяркаха чудни и безобразни сенки. Това зрелище я много занимаваше, тя извади пръстенцето из устата си, па вдигна приятната си главичка към баща си, посочи към завесата и каза:

— Каракончо!

Майка ѝ се усмихна и я целуна по челото.

— Мойто пиле — каза тя, като я изгледа любовно. После се обърна към мъжа си: — Никола, дали ще играе пак тоя проклет Македонски?

— Македонски ще играе, но Македонски не е проклет — каза начумерено мъжът; — аз не зная как наричаш проклети народните хора, дето се жертвуват за отечеството. . .

— Не проклет, ами страшен, исках да кажа. . . с тия големи мустаци, чини ти се, че гледаш някой хайдутин — каза смутено жена му.

— Хайдутите са честни хора днес. Чорбаджиите са истинските хайдути.

При тия думи лицето му се нервно сви. Види се, някаква горчива мисъл се разбуди в душата му. Той почувствува негли, че и него, човек изпаднал, жертва на един непресметлив патриотизъм, сега наричаха някъде бог знае как и се гавреха с положението му.

В това време оркестърът засвири. Краищата на завесата и от двете страни се подръпнаха и две глави крадешком се показаха и погледнаха към публиката. Едната глава беше украсена с една голяма шапка от овча кожа и с една дълга бяла брада от козина. Другата глава беше въоръжена с дълги засукани мустаци и с едни проницателни и лукави очи. Мнозина зрители се загледаха внимателно и познаха актьорите, които им се усмихваха приятно. Даже Владиков с климане глава поздрави г. Дочковича, който му отговори ласкаво.

Македонски, който гореше от желание по-скоро да излезе на попрището, махна с ръка и цигуларите престанаха.

Настана пълна тишина.

Завесата полека и набръчкана се издигна. Играта се почна.

Владиков, който играеше ролята на стареца, излезе най-напред. Той се движеше смело и с привичка. Не първи път беше участвувал в подобни любителски представления. Само произношението му беше се досущ изменило. Той говореше лошо с носът, защото вървите на лъжливата брада му не позволяваха да си отваря свободно устата. Особено се затрудни, когато в следующето действие трябваше да обядва в гората. Той ужасно си кривеше устата, нещо, което беше действително любопитно и същевременно и жалко. Голямо впечатление произведе Хаджият в своята старовремска шубъра и с начерненото си лице. Няколко жени си закриха очите, а момичето на г. Дочковича се притисна до баща си и прошепна: страх ме е. Но страшна буря от ръкопляскания стана в театъра, когато магарето зарева. Това беше истинско тържество на Хаджият. (Той ревеше зад кулисите.) Бръчков, т. е. Станка, не беше ни на небето, ни на земята; той се беше смутил в това първо излазяне пред публика и забравил ролята си. По щастие, нямаше много да говори и се задоволи да стои само като истукан, ням, вкаменен, треперящ. Бабата, сиреч Мравката, също забрави ролята си, но прихождането на татарите я спаси от страшното положение. Тя падна мъртва, преди даже да замахнат да я съсечат. При всичко това, зрителите с възторг ръкоплещеха и тропаха с крака. Всичките бяха доволни. Най-голямото впечатление произведе Македонски. Появлението му се посрещна с нови ръкопляскания. Сцените се менняваха бързо. Чудноватите костюми се мяркаха и изгубваха. Интересът на публиката се уголемяваше. В сцената отдавна беше се въдворила бъркотия и актьорите говореха вече от себе си и каквото им хрумнеше. Но боят, който настана, заличи всичко. Захванаха се гърмения. Татари и българи се биеха. Македонски, лют, рошав, кравожаден, тичаше по сцената и изпраз-

няше с една страшна бързина пушките, пищовите си, револверите си; същото правеха и другите. Гърмежите и виковете напълниха сцената, залата и улицата. Димът от пупалът се разпространи по целия театър и задави с една сярна миризма зрителите. Много от по-първите госпожи си запушиха с кърпа устата, някои избягаха. побледнели. Момичето на г. Дочковича ревеше с глас. Самата сцена не беше друго освен един гъст облак от дим. Полицейски жандари се втурнаха в театъра, уплашени от тоя адски гръм. Но нямаше възможност да се прекрати боят. Македонски, като бесен, пъхтеше, хвърляше се в разни ъгли на сцената, ниШеше се, хващаше пусия, изскачаше, викаше, гърмеше. Хайдушкият инстинкт оживя в него. Той забрави, че е в театър. Той беше в Стара планина с другарите си. Той стъпка няколко души, между които Мравката, излязъл пак на сцената, не се знае защо. Сам Странджата заряза бързо бюфета си, дойде насред залата и възхитен, пребледнял, разтреперан, вторачено и завистливо гледаше в битката. В най-голямата смутня той не можа да се одържи и високо извика:

— Дръж се, Македонски!

Но никой го не чу. Зрителите бяха заглушени от трясък, заслепени от пушек. Ръкоплясканията бяха неистови и бесни. . .

Когато арсеналът се изпразни, битката се свърши.

Последното действие се свърши миролюбиво, за голямо отчаяние на Македонски, който се беше настървил за кръв. Публиката изпрати последния си гръм от ръкоплескания, като извика три пъти актьорите, и шумно се измъкна из вратата.

Не след много залата, дето произлязоха толкова знаменити събития, потъмня и заглъхна, а хъшовете-актьори стояха около дългата маса в избата на знаменосеца. Някои от тях бяха забравили да хвърлят сценичните си труфила. Бръчков остана със Станкиното червило, а Хаджият с татарските сажди по лицето. Но на това никой не обърна внимание. Всичките бяха развълнувани, запъхтени и възхитени. Македонски, упоен от победата си, не можеше още да се умири и хвърляше неприятелски и застрашителни погледи на Хаджият.

Странджата насипа гозба всекиму и постави няколко стъкла с вино. Вечерята се почна. Всичкият разговор беше за представлението. Хвалби, критики, глуми, смехове. Всичките бяха весели. Но най-много Странджата. Той похвали Македонски за дързостта му, но му направи няколко бележки в стратегическо отношение. Той даже смънкà, че ако се даде втори път представление, то той желае да вземе ролята на хайдутин Желя. Нещо, което направи Македонски да се намръщи.

Когато се изпразниха котлите, блюдата, стъклата и бутилките, непродадени и върнати от бюфета, Македонски, който отсега още повече доби съзнание за своето превъзходство, извика:

— Момци, предлагам да идем у Щрауза, има пилзенска бира.

— Да вървим! Не съм ходил от девет месеца.

— Хайде да идем. . . Па шапка на тояга. . .

— Странджа, сбогом!. . . Не щеш ли да дойдеш и ти?

— Сбогом, лека нощ, Странджа!

— Добро веселие!

И дружината изчезна из кръчмата.

Скоро из улицата екна задружна гръмогласна песен и полека-лека се изгуби в отдалечеността на нощта.

На заранта от печалбата на снощното представление не остаяше нищо вече.

Султан Абдул Азис беше спасен.

V

Две недели се минаха. Македонски изчезна нанякъде, без да се обади. Бръчков, който съществуваше чрез странното милосърдие на Македонски, остана из един път без средства и изложен на тая най-първа и най-жестока нужда — гладът. Пръв път, откак тъй леко беше оставил бащиния си дом, той почувствува всичката неприятност на новата си кариера, която отдалече се представяше тъй любопитна и пленителна за една млада луда глава. Два-три дена той яде на вяра у Странджата, както и Хаджият, както и Поп-

чето, но Странджата изведнъж го свали болестта на леглото и Бръчков, и Хаджият, и Попчето останаха гладни. Огнището загасна, дето весело къркаше бобът; съдовете, шулците, чашите, немити и без ред, лежаха повалени по лавицата и дебел пласт прах ги покриваше вече. Разстройството и запустението царуваха вече в кръчмата, тъй шумна и многолюдна преди няколко време. Хаджият отиде да иска пари от някой си богаташ, както той казваше, и вече не се върна. Види се, че не беше успял нищо. Попчето го чака, сиреч гладува два дена в кръчмата, и се изгуби, за да търси щастие. Остана само Бръчков. Той се реши да гледа Странджата. Не можеше да остави таз юнашка душа — не без средства, той нямаше средства, — а без нравствено подкрепление. Странджата, който само кашляше упорито и пъшкаше, не искаше, нито можеше да кусне нещо. Това отсъствие на охота у болния беше почти една радост за Бръчкова, който, като пренасяше стоически гладът, не би могъл да гледа без мъка гладуването на умиращия. И действително, лицето на Странджата от ден на ден се измахваше и добиваше смъртна бледност; очите му, избистрени и необикновено лъскави, хлътнаха ужасно, а вехтите рани по бузата му посиняха, а после потъмняха. Странджата, който беше във всичкото си съзнание, виждаше тая преданост на Бръчкова и няколко скудни сълзи течаха из очите му. Той често приказваше на Бръчкова. А приказваше само за битките в Стара планина. Спомените за тия юнашки дни правеха го да му поолекне. Той познаваше, че няма да го бъде, но търпеше гордо и чакаше смъртта като своя гостенка. Беше неутешен само, че я чака тука, а не в борбата. Понякога му минуваше през умът за роднините. Той споменуваше нещо за тях и пак подкачаше за хъшуванията си. Бръчков го слушаше с благоговение. Той приемаше като свят завет всяка дума, изскокнала из бледните уста на стария герой, който захвана вече по-рядко да хорати, а повече да страда, защото болестта му напредваше безжалостно. Бръчков висеше над главата му.

— Юначе — каза му еднаж Странджата, — благодаря ти. . . благодаря. . . че не ме остави. Ще умра

при българин и ще има кой да ми затвори очите. . . А това е добро на чужда земя. О, отечество!. . .

— Не се вълнувай! — прошушна тихо Бръчков. — Бъди спокоен, моля те!

— Благодаря ти, благодаря ти, братко мой! Ази скоро ще си ида: няма да ме има вече.

— Не, твоето име ще остане славно. Ти си един герой.

— Ах, Бръчков!

— Ти си честит поне, че ако умреш, умираш с тия славни резки по челото и с тия хубави възпоминания в сърцето. . . България няма да забрави своите храбри синове.

Странджата се просълзи. Простря костеливите си ръце и стисна силно Бръчковата ръка. Сладко му беше да чува тия утешителни думи, когато надеждата го оставяше.

— Виж, Бръчков! — поде той пак, като хвърли разсеян поглед. — Как да ти се отплатя! Аз нямам нищо. Нищо, нищо нямам. . . освен едни паници— те не струват нищо. Нямам нищо какво да ти оставя за спомен.

— Твоя пример.

— Да, имам една връзка там в дъното на ковчега. Една връзка от дълго време турена. Там съм скрил две много скъпи неща. Нека бъдат и за тебе скъпи, Бръчков! А де са моите другари? Де Македонски? Де Хаджият?. . . Юначе, иди извади ги, да ги видя пак, преди да умра. . . Ах, сладка е смъртта за отечеството!. . .

Бръчков стана полека; отвори ковчега и взе да вади едно по едно нещата, които съдържаше. Най-после извади из дъното една връзка, в която бяха увити някои меки неща. Той предпазливо развърза кърпата и измъкна една хартия и една дрипа. Хартията беше мемоарът, издаден на 1867 година от Революционния комитет. Дрипата беше къс от вето знаме; на него бяха остали само думите «и л и с м ъ р т!».

Величествени документи!

Бръчков цял потрепера.

Странджата се повдигна, посегна и каза:

— Дай, Бръчков!

И като ги пое, той ги целуна. После каза със слаб и пресекнат глас:

— Вземи това от мене! Помни Странджата! Умри за България!. . .

След два дена умря.

Бръчков му затвори очите. Продаде му съдовете и стъклата, та плати за погребението му. Само един Бръчков го изпроводи до гроба.

Тъй свършваха тогава предтечите на зорницата на българското освобождение.

VI

Бръчков се скиташе из Браила. От прежните си познайници той намери само Хаджията. Той нощуваше в колибката на един тухлар. Прибраха и Бръчкова. Хаджията работеше на пристанището дене; нощем идеше да разделя хляба с Бръчкова. Но не винаги Хаджият можеше да получи работа, сиреч хляб. Работата зимно време е твърде слаба на скелята. Тогава гладуваха и двамата.

— Защо не пишеш на баща си да ти прати пари? — попита го най-после Хаджията. — Все така ли ще гладуваш?

Бръчков се начумери.

— На баща си не смея да пиша и не искам да му се моля.

— Защо?

— Не мога.

— Защо не можеш? Син му си.

— Срам ме е.

Хаджият го изгледа зачудено.

— Срам те е? А гладен по-добре ли е?

— По-добре. . . Аз го зарязах, без да го попитам. А сега ще ида да му кажа: тате, дай ми пари! Как? Не мога!. . . По-добре умирам отгладн. . .

— Какво ще правиш?

— Ще работя каквото намеря.

— А няма ли пак да се върнеш в Свищов?

— Невъзможно: аз съм вече подозрян и турците ще ме затворят. По-добре тука, на свобода.

— Но ти не си привикнал на такъв живот.

— Ще привикна. . . Па най-после може да се случи нещо, нещо. . . а аз това чакам.

Хаджият го погледна въпросително.

Бръчков се поизчерви и каза:

— Ако се организува нова чета, аз искам да мина с нея в България.

— Нова чета? Не вярвам.

— А аз в Свищов тъй слушах. Как, няма ли да се бием?

Хаджият помисли малко.

— Ако има чета нова и аз ще вляза в нея. . . Кой знае, може да се състави. Казват, че Панайот щял скоро да дойде от Сърбия. Може да е за това. Ако умре челяк, бари да знае защо умира; тоя живот е скотски живот — прибави Хаджият и плюна.

— Де е Македонски?

— В Молдова. Казват, станал е логофет при някой си мушиерин.

— А Попчето?

— Попчето е при един градинар: прибрал го е с условие, че напролет ще му помага, да садят лук. Другите и те са на работа или гладуват като нас; такъв живот не е живот, а поразия. Магарешки живот. . . По-добре чета. Аз още държа оръжията си. Не ги продавам.

Изведнъж Бръчков го изгледа смаян.

— А бе колко сме били диваци! Ние гладуваме толкова дни, а пък не видим, че можем да вземем пари.

Лицето на Хаджият светна.

— От кого? — попита бързешката.

Бръчков показа на дрехите си.

— Видиш ли? Това сетре е още ново и панталоните са още добри. . . Купих ги, току-що да тръгна за насам; а часовникът? Вземам за тях най-малко петдесет франка.

Хаджият беше във възторг.

— Браво! А ние сме били говеда!. . . тоест. . . аз не дръзнах да ти кажа. . . Да вървим, да вървим! — И като затананика песента «Не щеме ни богатство, не щеме ни пари», той повлече Бръчкова из улиците бежешком към един нечист пазар, дето евреите купуваха и продаваха износени неща.

На заранта Бръчков дойде в съвършено друг костюм. Едно сетре опърпано по краищата, с омазан вратник и с неизвестен цвят; едни панталони вети, изжулени по коленете, подшити с мешин на крачолите и вместо гетите едни чизми солдатски, тежки и разкривени до безобразие. От предишния му костюм остаяше само шапката му, подарък от знаменосеца.

Дрипав беше, но затова сит.

Двамата приятели веднага промениха начина на живението си. Хванаха си стая с две легла в един прост хотел и заобядваха в ресторанта. Те всеки ден имаха по един-двама хъшове, които обядваха на тяхна сметка. Хаджият даже плати един малък дълг на един хъш. Бръчков стана пак весел и доволен. Той даже съчини една патриотическа песен, която пееше вечер в стаята си. Когато минуваше младата слугиня на хотела, той глумеше, позакачваше я. Младостта взема връх над обезсърчването. Изтекоха няколко весели, твърде весели дни и заедно с тях еврейските франкове.

Една вечер някой почука на вратата.

Бръчков, който пееше патриотическата си песня, прекъсна се и извика високо:

— Entrez!

Влезна съдържателят на гостилницата. Лицето му беше строго.

— Господине — каза той студено, вежливо. — Извинете, че ви прекъсвам песента. . .

— Нищо, нищо — издума Бръчков. — Какво желаете?

Съдържателят на гостилницата се изсмя сардонически.

— Какво може да желае един хотелджия от своите гости? Да му плащат редовно.

Бръчков погледна докачено към хотелджията.

— Че аз си плащам, господине!

— Но от една неделя нищо не сте давали. А знаете, закона е, щото на всеки два дена да се плаща.

Бръчков се смути от това възражение и после бързо каза:

— Бъди спокоен, аз ще ти платя!. . .

— С какво? С песни ли? Аз не виждам никакви вещи ваши тука. Извинете, господине, но вие трябва

тая вечер да заплатите и за вас, и за другаря си. . . Знаете? Нас ни са много пъти горили, и то хора добри и дори песнопойци като вас. . . Това е закон, да се плаща.

Бръчков пламна от негодувание. Той бръкна в джоба на жилетката си, дето имаше само четири франка, но извади само няколко дребни пари.

И остана прехласнат. . .

— Двадесет и осем франка искам — каза студено хотелджият, като хвърли неподвижен и безстрастен поглед върху Бръчкова.

— Тука са ме окрали! — извика той.

— Господине, туй е стара история, познавам я. . . Платете двадесет и осем франка!

— Нямам; какво ще ти платя?

Бръчков се намери в твърде трудно положение. Той инстинктивно поглеждаше из вратата дали не ще се зададе Хаджията, за да видят как да направят. Хотелджият стоеше на вратата и чакаше за отговор.

— Заплатете си.

— Нямам.

— Ще ви предам на полицията като нехранимайко. Знам ги аз българите. . .

Бръчков се изчерви, кръвта се издигна в лицето му и той се спусна връз хотелджият с дигнат юмрук.

— Влашко куче! Ще ти счупя устата!

И с тия думи той стовари по рамото му железния си юмрук.

Хотелджият щеше да извика. Изведнаж из коридора се чуха бързи стъпки на човек, който тичаше буйно, и се чуха викове зловещи:

— Фок! Фок! (Пожар! Пожар!)

Беше Хаджият, който викаше от цялото си гърло и припкаше към стаята запъхтян.

Хотелджият бързо се измъкна из ръцете на Бръчкова и из стаята и бледен, без шапка, уплашен тичаше, без да знае накъде. Той помисли, че пожар се е появило в някоя стая на хотела.

— Фок! Фок! — викаше лудо Хаджият. Всичкият двор се напълни с навалица, пришла от улиците, която се буташе и тласкаше из полумрака.

— Фок! Фок! Фок! — викаше Хаджият, като завличаше из стълбите Бръчкова за ръка. Те слязоха в двора, смесиха се със смутената навалица и несъгледани, излязоха из вратнята. Фок! Фок! А огън нийде нямаше. . .

. . . . . .

— Скандал, та скандал — пръв път продума Бръчков на Хаджият, когато подир половин час, на един противоположен край на града, бяха се спрели пред една вратничка, дето живееше един българин градинар, у когото идеха да прекарат нощта.

— Чукни пак — каза Хаджият, като се обръщаше и взираше в мрака на уличката, понеже се боеше от преследване.

— Но и отде дявол да ти дойде на ума тая комедия. Знайш, аз тая нощ щях да бъда в которника: и пари нямах да платя, и влахът тупах. . . А. . . чакай, знаеш? Четири франка, дето имах, в жилетката, изгубили се! А помня, че днес подир обед ги имах. Някой ме е обрал. . .

— Добре, че ми напомни: аз ти ги извадих, когато спеше днес.

— Ти?

— И много добре стана, а то Асланът днес се умъкнал в Париз[1], изпил три капуцинера, изял четири куврика и гаврътнал четири рома — знаеш, не яло от три дена — и няма счупен бан в джеба. . . Не може да излезе. . . От сутринта е чакал чак до вечерта. . . Келнерите само го обикалят, те са като копои: подушили го, че няма пари. . . И като забележили, че очите му са все към вратата, поискали да заплати четири франка. Отде? Влазям тамам в това време, гледам: става скандал. Той се готви да се бие. Пращат за полицията. . . Всичкото кафене обърнало внимание. . . Гледам: тоя поразеник и тук ще оскандали и омаскари българите. . . Тогава помолих да чакат, да донеса четири франка, и твоите франкове. . .

— Много добре стори. И отърва го?

— То се знае.

— Както и мене, с друг скандал. . . Да, кажи ми,

[1]Едни от първокачествените кафенета в Браила през 1872.

Хаджи, как така навреме видя, че има пожар в хотела?

— Идат да отворят. . . Връщах се от Париз да те намеря и още при вратата чух сладкият ви разговор с хотелджията. . . Тогава изведнъж скроих плана. . . Ти видиш, че аз имам ум да управям една империя. . . Влазяй!

Вратничката се отвори и двамата герои се вмъкнаха вътре.

VII

Беше в началото на февруари. Североизточните руски веявици разнасяха един ледовит мраз из въздуха. В една от крайните пусти улици на Браила вървеше Бръчков, бледен, умислен. Откак бяха напуснали с Хаджият хотела, те живееха накрай града, по-напред в една пуста воденица, а по-после в една никаква колиба с продънен покрив и разбити прозорци. Казах живееха, не: те стоеха там само през втората половина на нощта. Останалото време от денонощието прекарваха по топлите кафенета, дето се занимаваха с политика и с решението на Източния въпрос, за да излъжат глада. Но когато след полунощ келнерите спущаха завесите и хващаха да требят по масите на опустелите заведения, другарите със съжаление излизаха и се прибираха в студената си стая; лягаха с празен корем, със зачаткали зъби и вкочанясали крака, защото огромната кирпичена пещ, която имаха на разположението си, зееше черна и сурова срещу тях и вместо благодатна топлина дъхаше постоянно един невидим облак от студ, за което всяка заран Хаджият ѝ отплащаше с един потоп псувни, събрани от най-затънтените влашки кръчми. Те сега се хранеха само с по едно хлебче за десет бана на два дни, което Хаджият донасяше редовно три пъти в седмицата, благодарение на милосърдието на някое си хлебарче. Понякога изобретателният Хаджия умееше да изпроси в кафенето по една чаша топло мляко с кафе за себе си и за Бръчкова. Даже играеше на книги и изкусно крадеше в играта като Македонски. Печалбата (защото той винаги печелеше) употребяваше за тютюн и за помощ на дру-

гите голаци българи. Бръчков, толкоз самолюбив, колкото и гол, не можеше нищо да си проси сам. Два пъти беше писал писмо до баща си за пари по настояването на Хаджият и все го беше драл с ожесточение. Скитанията и нуждите не бяха успели още да убият в душата му гордостта, уви, благородна и прекрасна в щастието, но безсилна срещу зимните ветрове и вртенията на глада.

Но сега той вървеше умислен.

Хаджият от два дена беше арестуван, вероятно за случката в хотела. Прочее, от два дена Бръчков не беше ял нищо.

Той сега носеше десетина екземпляра от поемата си, която намери почти небутната в една българска лавка, за да ги продаде на някои богати българи. Това му беше съветвал още по-преди Хаджият. Той едвам сега пристана. Нуждата го накара да употреби това последно средство, да не умре от глад. Страшно се възмущаваше човеческата му природа от тоя начин на просене, начин почтен и унизителен в същото време. Навремени той се спираше, готов да се върне дома си и да захвърли книгите. Но пак тръгваше. «Не — казваше си, — постъпката ми не е ни безчестна, ни неуместна. Ще бъде глупаво да умра от глад като едно куче, когато мога по тоя начин да се спася привременно. . . а знам, че все има нещо в мене. . . все ще бъда полезен в нещо; па после, не искам милостиня никому. . . Нито пък крам, та да ме е срам. Продавам си книгата, както друг продава платното си, както работникът продава труда си. . . — Той си спомни, че не преди много няколко младежи в едно кафене бяха похвалили поемата му — това беше една блажена минута за него, — а богатият българин Х. беше го попитал де може да си купи творението му, за което се отзова много ласкаво. Боже мой! Толкова хора има, които ценят изкуството и поезията!. . . Има и патриоти, има и толкова богати. . . Какво им струва, ако дадат един франк на един българин за книгата му?. . . Това няма да ги разсипе. Те плащат само франк за кафе-капуцинер, що пият утром в кафенето. А той с тоя франк ще живее четири дена, може би и неделя. Най-после, българска книга, нова, вика се. . . Що да я не купят? Глупав съм наистина, каза си той. Защо се срамувам? По-добре ли е да крам?» С тия мисли Бръчков се насърчаваше и отиваше навътре в града.

Но той се лъжеше сам. Един друг глас се обаждаше в него — гласът на унижената гордост и на самолюбието. Той чувствуваше, без да иска да се признае, че извършва един цял подвиг; че това е едно унижение, една чиста милостиня, искана в замяна на книгата му, която никому не трябва. Той си въобрази благосклонния или съжалителния, или презрителния поглед, все едно, на спасителя си и студен пот протече по челото му.

На тоя миг кражбата му се видя предпочтителна! Но ако да знаеше да краде!

А между това, трети един глас, страшен, могъществен, свиреп, се обади в него. То беше гласът на глада, който не слуша никакви резони, не разбира от никаква логика.

Бръчков сбърчи челото си, изкриви си неприятно устата, почеса се яростно в тила, помисли малко, бледен, разтреперан, променен, и изпусна из зъбите си един глух, неясен и протегнат звук.

И тръгна напред.

Замина бързо край градската градина, сега печална, гола и пуста; мина няколко тесни улици, в които върволякът се умножаваше; мина край лавките, край кръчмите, край ханищата, без да се обърне, без да погледне, без да види нещо, и излезе на улицата, дето бяха магазиите на търговците.

На пиацата беше вече голямо движение. При всичката лютост на студа интересите на търговията бяха оживили тая част на града. Бръчков инстинктивно се озърташе насам-нататък, дано види някои от богаташите. Но погледът му се помрачаваше, нозете му се подвиваха и по челото му рукна отново пот. Той търсеше, но в душата си желаеше да не намери тоя страшен благодетел. Било по случай, било по извънредно душевно смущение, той дълго се озърта и не позна никого. Всичките лица, що срещаше взорът му, се видеха чужди и странно мили! Тогава сякаш че му падна някой тежък товар от гърба. Гладът му се изгуби и той си отдъхна, като че се избави от един страшен сън.

— По-добре! — каза си той и бързо се извърна, за да тръгне назад.

Изведнаж срещу него се зададе богаташът Х., който му беше изказал такова съчувствие по-преди. Бръчков потръпна. Той се спря за един миг в нерешителност, като че се готви да бяга; после тупна с крак и избъбра: нека!

И отиде насреща на богаташа, като отделяше с другата си ръка един екземпляр от поемата.

Богаташът Х., увит в една богата шуба, беше стъпил вече на прага на едно казино; но като съгледа Бръчкова, който идеше и гледаше остро към него, спря се.

Бръчков приближи, поздрави, без да свали шапката си, и продума с треперлив глас и с тона на човек, когото изваждат на съд:

— Господин Х., нося ви една от моите книжки, знайте. . . понеже вий желаехте. . . то аз.

Гласът му се пресече.

Х. пресегна и пое книгата. Той най-напред я разгъна на няколко места, после прегледа първата корица, дълго време се вгледва в наслова ѝ, прегледа внимателно заднята корица и се изкашля няколко пъти. После каза:

— Хъ, хъ, тя ли е книжката на ваша милост?

— Да.

Х. пак погледна коричките, прочете нещо там, подаде книжката на Бръчкова, като си търкаше ръцете в знак, че са изстинали, и каза:

— Господин Бръчков, добро, добро. . . Аз да питам Еленка наша да си не е купила веке. Ако не е, то ще си взема после една.

Поклони се усмихнато и влезна в казиното.

Бръчков остана като вкаменен.

Светът му се завъртя, очите му се премрежиха. Няколко минувачи грубо го тласкаха, а той се оттегляше и все стоеше насред тротоара. Той погледна поемата си, в която беше излял душата си; въз която беше бдял толкова нощи и с която се беше свързало цялото му съществуване. Тя му се видя сега тъй жалка, тъй нищожна, тъй непотребна. . . А себе си усети тъй малък, тъй смешен!. . .

Самолюбието му се разбунтува като някой опарен звяр. Гърдите му ги затикна нещо, лицето му прежълтя.

Захвърли книгите на земята и се упъти.

Той се упъти несъзнателно към Дунава.

Когато стигна на брега, запря се нерешително, замаян.

Големи късове лед плуваха вече по тъмната река, помръзнала по края. Отсреща българският бряг, покрит със сняг, гледаше студено и неприветливо. В естеството владееше мрачна безнадеждност, както и в душата на Бръчкова.

Ненадейно някой глас го разбуди от пренасянето му. Той се извърна и видя Владикова.

— А, Бръчков! Що дириш тука? Да не би да искаш да провокираш Турция? — извика учителят весело и улови го за ръката. — Боже мой! Що ти е? — подзе той, като съгледа страшната бледавина на Бръчкова.

Бръчков го погледна с безстрастен, леден поглед и нищо не продума.

— Но ти си вкочанясал; ела сам да видим какво е изпатил нашия любезен поет — и с тия думи Владиков повлече Бръчкова към ближното кафене.

Когато Бръчков изпи чая и се свести, той разказа подробно, но все развълнувано положението си.

Владиков кипна:

— Чорбаджии! Богаташи, магарета безчувствени! — развика се той, като тупаше силно по масата, със запалено от гняв лице. — И ти, Бръчков, си отишъл на тях да се молиш, да те рефузасват, а не знаеш де живея! Хайде с мене, да вървим у дома. . . Моята къща е твоя. . .

— Благодаря, благодаря, Владиков — каза трогнат Бръчков.

— Ти, който стоя над главата на Странджата, доде издъхна — зная това хубаво. . . ти сега умираш от глад, а аз да не знам. . . Ах, къде ти беше умът.

Владиков хвърли трогателен поглед въз Бръчкова. Измахнатото му лице, ветото му, почти дрипаво облекло, нещастният му вид у другиго биха възбудили милост — у Владикова възбудиха скръб.

— И аз съм бил в твоето състояние, братко мой; бил съм и по-зле, и съм познал унижението — ох, това

проклето унижение! И съм уморен вече от живота, от борбите му, от калта му. Кога ли ще доде часът да познаем защо живеем?. . . — каза мрачно учителят, когато влязоха в стаята му, дето един приятен топлик лъхна въз тях.

— Седнете, Бръчков, стоплете се. Какъв дяволски студ! Петре, донеси по-скоро обеда! — извика Владиков, като закачваше на стената черната си астраханска шапка и богатата си сукнена шуба.

VIII

Две недели минаха оттогава. Бръчков живееше в жилището на Владикова, който го облече прилично и го хранеше. Като беше дълго време страдал, той познаваше какво нещо е теглото в чужда земя и сърцето му взимаше участие в неволите на другите. Той гледаше със скръб на Бръчкова, когото съдбата беше захвърлила в попрището на нуждите, нещастията и борбите с предразсъдките и със студенината на обществото, дето и най-укрепналите натури рядко устояват и често падат уморени в калта.

Един ден, когато Бръчков стоеше самси в стаята си, някой се приближи отвън към вратата и без да почука, бутна я силно и се втурна вътре.

Това беше Македонски.

— Здравствуй, брате мой! — изрева и се спусна към Бръчкова и се разцелува с него. — Търся те под камък два дена, а ти се гушиш тука на топло като котка и не мислиш за другите. . . Много ти здраве от Хаджият. . .

— Как, пуснаха ли го вече? — попита Бръчков развълнуван и радостен.

— Пуснаха го, тоест аз го пуснах завчера, и сега живо и здраво чете твоите поеми в колибата. . . Чорт го взел—каза той, като се озърна из стаята,— тоя разбойник Владиков живее като някой чокоин. . . а ние зъзнем като голи пилци, там. . . но все едно. . . добре, че те е прибрал. . . Твоята природност не носи влашки студ и влашки глад. . . Е, добре си, а? Я чакай да видим тоя чревоугодник, Владиков, какво има тука?

Някоя луканка пиперлива. . . — И Македонски приближи към раклата и я отвори с фамилиарност.

И като извади една голяма луканка, измъкна кръвожадно един дълъг нож и взе да хвърля в устата си едри резени.

— Подушваш като дивак — каза Бръчков усмихнато; — но само гледай да я не унищожиш цяла. . . Ще ти се пукне чувството.

Македонски лапаше с ожесточение, като си поправяше сегиз-тогиз мустаците.

Изведнаж пак увря ръката си в раклата, издигна едно стъкло с вино и го изля жадно в устата си, на един дъх.

— Ти ядеш и пиеш като Крали Марка, кога е на сватба. . . Само знаеш?. . . Ти ще отговаряш пред Владикова. Е, де се скиташе досега?

Македонски дояде последния резен от злополучната луканка, обриса си с кърпа мустаците и устата, увря си ножа в червения пояс, па каза:

— Отде ида, ме питаш? Ида от Богданско. . . А защо ида, ако питаш — ида, че ме извадиха посред зима от службата ми, проклети мамалигари. . .

— Извадиха те?

— Ако искаш по-добре: изгониха ме като някой вагабонтин.

— Пак си сторил някое юначество, Македонски. Знайш ли? Ние скоро може да захванем нещо славно оттука. . . Знайш, в България има вече приготовление. Оттука трябва да видим какво може да стане. . . Разбираш?

— Да живее! — извика Македонски.

— Ние трябва да устроим една чета, ние самички. . . Богаташите се противят, та ние без тях ще извършим. . . Разбираш?. . . Тая чета ще мине през Сърбия. . .

— Браво, Бръчков!. . . Аз право казах, че ще бъдеш славен хъш! Браво! В Сърбия, да, през Сърбия да минем. Тия кучета агарянски не дават вече пиле да прехвръкне през «тиха бяла Дунава», както ти си го писал в книгата си. . . Е, това заслужи да изпразним и другото стъкло. . .

Той вдигна стъклото и извика:

— Да живее свободата!

И го изпи до капка.

Бръчков се изкикоти яката.

— Ами ти с тоя дяволски глад и жажда ще унищожиш всичката провизия на четата. Въздържай се, Македонски! Ти знаеш? Твоят съотечественик Александър Македонски умря от невъздържание.

— Тогава и аз ще умра, както мрат големите хора. Ти, братко, не знаеш какво нещо е да говееш като свети Иван Кукузела пет дни. . . Аз мога каза, че ако умрех преди малко, щях да ида право в рая.

Вратата се отвори полека и Владиков влезна.

— Хо-о-о, Македонски, добре дошъл, къде се губиш?. . Цял Скитник евреин! — И Владиков го стисна горещо за ръката, но Македонски не се задоволи с това и го целуна три пъти по устата.

— Ха! Ти си се насмукал нейде. Е, каква е работата? Какво ново има?

— Много ти здраве от всичките молдовански евреи! Владиков, чуйш? Готов съм. Бръчков ми разказа за новият план и аз одобрявам. . . През Сърбия по-добре. . .

— Седни, седни: ще приказваме за това! — каза учителят, като седна на стола и се разкрачи пред пещта, която пламтеше буйно.

Но като съгледа отворената и опустяла ракла, той се обърна полузасмян, полусърдит към новия гост и извика:

— А бре, хориатино! Ти пак си ме оголил!

— Да живее комуната! — изрева Македонски, комуто очите светеха и пущаха искри.

Владиков извади из пазвата си едно писмо, разпечатано вече, попрочете нещо внимателно, сгъна го, скри го и като се обърна към Бръчкова, после към Македонски, каза сериозно:

— Приех вчера второ писмо от Букурещ. Там нашите сега работят деятелно; решили са, че непременно трябва тая пролет да се изпрати чета в Сърбия. Трябва да се заловим мъжки за работа. Панайот се готвел сам да дойде в Букурещ. Народът в България не трябва да се оставя да дреме. Вярно. Ти, Македонски, няма да шаваш от Браила. Потребен си.

Македонски погледна зачудено на Владикова. Той като че се обиди от последните му думи.

— Шавам, не шавам, то е моя работа — каза малко навъсено. — Вие кажете, искайте, каквото искате от мене. Макар да доведа вързан Мидхад паша. . . Македонски бяга от глада, но не бяга от смъртта. Ако не сте го узнали още, толкоз по-зле за вас.

И Македонски си сучеше гневно мустаците.

— Не го опявай без патрахил де — каза натъртено Владиков. — Работата е сериозна. Ще трябва да съберем всичките момци в Браила и от околността, за да се присъединят към другите, които ще се събират в Букурещ. Македонски, тая работа е твоя.

— Прието. Ще ги събера и самичък ще ги водя, дето трябва — каза Македонски, погъделичкан от мисията, която му се дава.

— Е, ти се натоваряш, Македонски?

— Свършено.

— А средства отде ще се дадат? — попита Бръчков. Владиков се замисли.

— Това не ми обаждат в писмото. Дявол го взел! Кой ще ни даде средства за обличане и хранене на момчетата?. . .

Македонски прие един тайнствен вид и продума важно:

— За такива работи средства не се дават, но се вземат. . .

Владиков го погледна въпросително.

— Не те разбирам. . .

Македонски се начумери.

— Ако не разбираш, то ще се каже, че аз съм пиян, та не знам какво приказвам. . . — И като си тури ръцете в джебовете, седна на един ъгъл и се усури.

Македонски винаги в пиянство, подир първата буйна веселост, падаше в мрачно настроение. Това му беше природно. Затова и Владиков, без да обръща внимание на него, продължи разговора си с Бръчкова.

Тримата хъша останаха в стаята на учителя до късно вечерта. Разговорът им се отнасяше все до новия план. Македонски, като поизтрезня, хвана да подкрепя пак тезата си, че парите се не дават, а се вземат. . . Не

дойдоха обаче до никакво заключение. Владиков излезе, за да иде в театъра, дето беше поканен в ложата на едно българско семейство. Македонски и Бръчков останаха сами. Дълго време още приказваха. Най-после Бръчков заспа. Македонски стоя още няколко време край огъня, стиска си главата с ръцете като човек, когото бореще някоя тежка мисъл. В такова положение той стоя до среднощ. Най-после стана, погледна Бръчкова, който спеше дълбоко, каза му тихо «лека нощ» и излезна из вратата, като стъпаше на пръстите на краката си.

Когато на заранта Бръчков се събуди, той с удивление видя, че Владиков беше облечен вече и се разхождаше смутен и разтревожен из стаята.

— Бръчков! — каза той, като се изправи над приятеля си. — Тая нощ е станало приключение тука. . .

— Приключение?

— Откраднати ми са всичките дрехи.

— Ах! — извика Бръчков. — Аз нищо не съм чул. . . Как? Всичките дрехи?!

— Всичките. Когато се завърнах нощес, намерих почти целия си гардероб изпразнен. Кога си отиде Македонски?

— Не знам кога, заспал съм.

— Това е Македонскева работа. Заклевам се, че Македонски е забъркал тая каша.

Бръчков зяпаше от учудване.

— Онова говедо, Петър, е спял и не е чул нищо. Представи си, че и твоите дрехи заедно с моите е отнесъл.

— И аз остаям гол? — попита Бръчков, като се озърна слисан.

— И ти, и аз. Нищо. Трябва да ида да го диря тоя обесник!. . . — И Владиков си тури шапката, взе тоягата и отвори вратата.

В туй време той се сблъскà с Македонски, който влазяше.

— Добро утро, добро утро. . . господа ранобудници! — каза той, като се усмихваше весело и непринуждено.

Владиков, без да му отговори, гледаше го ням и сърдит.

— И днеска дяволски студ — каза Македонски, като си правеше пред огледалото възела на червената кърпа, вързана на врата му вместо вратовръзка.

Най-после Владиков прекъсна мълчанието си.

— Македонски — каза той тихо, — знайш ли, че тая нощ аз съм обран?

Македонски се опули.

— Обрали ми са всичките дрехи, моите и Бръчковите.

— Тая нощ? — попита учуден Македонски.

— Да.

— А аз нали бях тука до среднощ?

— Това е още по-чудно, как да се откраднат така, когато аз се върнах по $12^1/_2$ часа и нямаше ги.

Македонски се затюхка и заахка; хвана да псува безбожните крадци; той се чудеше как да не усети нищо, и се кореше, че не остал цяла нощ; канеше се, че той ще узнае злодейците и ще им изпие кръвта; ругаеше тия «мамалигари», че нямат добра полиция; закле се, че сам ще отиде да обере спалнята на префекта на полицията, без да го усетят «мамалигарите»; съжали Бръчкова, за когото му милееше сърцето, и издума хиляди думи застрашителни и буйни, за да засвидетелствува огорчението си от тая случка и гнева си против обирниците.

Половин час след тая сцена Македонски се срещаше в една тясна улица с един евреин, нисък, нечист, гърбав, с дълги сплъстени сколуфи, със смачкана на главата цилиндра.

Той беше търгувач на вехти дрехи.

Доста време Македонски шепна с него. . .

Най-после се упъти на друга страна, като тананикаше някаква хайдушка песен.

Когато се завърна в колибата накрай града, дето Попчето му беше дал гостоприемство, както и на Хаджият, той завари там и двамата. Попчето четеше на Хаджият някакъв ръкопис и се смееше високо.

Македонски ги поздрави с кимане на глава, хвърли си шапката въз неразтребения одър, изпъшка тежко и се простря цял на леглото.

Като мирува малко време, той се не стърпя и каза:

— Знайте ли, че Владиков са го обрали тая нощ?

Попчето прекъсна четенето.

— Що думаш? Невъзможно!

— Оттам ида сега. Взели му дрехите.

— Само това? Нищо. Хващам се на ядец, че не го е окрал Зилберщайн — каза Хаджият. (Зилберщайн беше най-богатият дрехопродавач в града.)

— Да, но помисли си в какво проклето положение се намерих. Трябваше да издумам един милион хорати, доде го уверя, че аз нямам пръст в тая работа. Представи си моето проклето положение. . .

Хаджият се изсмя.

— Виж каква е работата — каза Македонски доверително. — До среднощ бях у него, с Бръчкова тоест... Бръчков те поздравлява. . . Хъ, бях с Бръчкова заедно. . . Владиков беше на театрото. Да, на театрото беше Владиков. . . После си отидох. . . Не щеш ли, обирачи влизат след моето отхождане и ги обират до шушка — да, до шушка. . . Разбираш? А представете си моето положение. . . когато падне подозрение на един честен човек. . . да, на един честен човек. . .

И той произнесе енергически една влашка псувня.

Хаджият го погледна лукаво, па рече на Попчето:

— Попе, чети, чети още. . . Македонски, слушай Попът каква сатира е написал за Петреска.

— За Петрова ли, дето се влашей. Това магаре трябва да го вкараме в правия път. . . Чети, Попе!

Попчето направи според навика си няколко поглаждания на невидимата брада, погледна важно към вратата и захвана да чете отначало с декламация:

А бре байно ле, Петреско.

— Как, в стихове? — извика Македонски.

Попчето климна горделиво и пак захвана:

Мозък няма в твойта тиква!
Гарга ли си, или чавка,
та продаде твойта рода
зарад влашка мамалига. . .

— Не, не. . . Тук не иде добре. . . — развика се Македонски, на когото поетическото чувство се обиди

от неприличието на римите: не се съгласяваха тия стихове:

Та продаде своята народност

Как беше другият стих?

Попчето малко намръщено повтори:

Мозък няма твойта тиква.
Гарга ли си или чавка. . .

— Това чух, то и така, и така — яде се. . . — забележи Македонски благосклонно.

Попчето продължи:

та продаде твойта рода
зарад влашка мамалига!. . .

— Тия ги не бива. . . Де е рода, де е мамалига — каза Македонски с догматическа увереност.

Но Хаджият възрази:

— Не, хубаво е, хубаво. . . как да не иде? Рòдааа... мамалѝга, видиш, все на à се свършва. Следвай, Попе. . . сега иде по-хубавото.

Едно блажено изражение се появи по бледното лице на Попчето. Той поглади невидимата си брада и подзе:

Твойто шкембе, а бре, ското,
със сюрмашки гоиш пото!
Бре, Петреско. . .

— Тссъ!— изписка Македонски в негодувание: — Ти, брайно, си учил поезията на «Светчето». . . Да прощаваш, ама Генку Ладжунякът, дето свири на цигулка в Баръшъковата кръчма, по-хубаво ги гласи от тебе. . .

Попчето се обиди от тая кървава подигравка. Той сгъна хубаво хартията, тури я в пазвата си сърдит и каза ядовито:

— Разбираш ти от стихове. . . Господ да те прости. Та ти не знаеш нищо!. . . В стихове се позволява всякак. . . Искаш ли да ти прочета О-Б ъ л г а р-р о -

д а?[1] Ще се увериш, че и поетите пишат така. . . То в стихове кога е, всякак може. . .

И Попчето изтегли бързо из пазвата си една книга, поглади невидимата си брада и се накани да чете.

— Ах, вижте, Бръчков иде — каза Хаджият и посочи към прозореца.

Вратата се отвори и Бръчков влезна запъхтян. Беше облечен с ветите си дрипави дрехи.

— Ха! Ето и Бръчков. . . сега той нека каже има ли у Попчето глава за стихотворство — каза Македонски.

Бръчков поздрави другарите, честити на Хаджият избавлението и каза:

— Господа, дойдох за важна работа.

Македонски погледна гузно.

— Има важни известия — допълни Бръчков. — Дойде нарочит пак човек от Букурещ. Бързо да вървим, има събрание у Владикова.

След малко време четворицата души пристигнаха в жилището на учителя в училището.

IX

Там се бяха събрали вече няколко души народни и мнозина хъшове. На масата пред Владикова стояха няколко разпечатани писма и куп броеве от «Свобода». Той беше сериозен, но не по причина на нощешната случка. Сериозни бяха лицата и на другите. Ясно се виждаше, че ги занимава важен въпрос.

Новодошлите поздравиха мълчаливо и седнаха.

Владиков се обърна към тях и важно, тихо, трогнато изговори следующето:

— Братя, работите са важни. Стига сме се скитали и гладували по тия разни краища. Както се види, приближава часът да бъдем полезни на драгото си отечество. България пак ще има нужда от нас. Трябва да се изпитаме пак. Турските тирании са станали нестърпими и безчеловечни: вие четете всичкото в

[1]Насловие на една глупейша брошурка в стихове, издадена в Букурещ.

«Свобода». Народът е готов да се дигне, за да строши железата на петвековните си мъчители и тирани. Трябва само да му подадем братска ръка. Така не е ли?

— Трябва да помогнем! — каза Хаджият.

— Длъжни сме — продума Попчето.

— Война на тираните! — извика разпалено Македонски.

Владиков кимна одобрително и подзе пак:

— Сега нашите в Букурещ са решили, че е благовремие да се изпрати чета в Сърбия, оттам да мине в нашето мило отечество. Дойде и нарочен човек. Искат ни и съдействие. Вие съгласни ли сте?

— Всички, всички.

— Да. Иска се още отсега, щото да се свикат всичките наши братя хъшове, дето се намерват в града и в околностите му като градинари и други, и да им се разкаже всичко, та да бъдат готови. Но непременно трябва да се съберат, да знаем как стоим. Да натоварим Македонски с тая работа; бива ли?

— Той, той, съгласни сме!

Македонски направи военен поклон на събранието в знак на благодарност.

— Панайот ще чака четата на сръбската граница, в Кладово, а, в България, в Софийския окръг, комитетите са приготвили вече населението. И граждани, и селяни са готови. Левски сега е в Русчук у баба Тонка[1]. Но той не може да мине отсам. Има много и твърде важни работи да ни съобщи, но няма как. С писмо невъзможно; без друго е нужно нарочно човек да пратим, безстрашлив и паметлив, за да приеме от него всичките нужни сведения за плана и времето на избухването, за точките, които са най-важни, и за хилядо други работи. Но за такова важно послание трябва човек дързостен и изкусен, който да може се срещна с него в Русчук и да се върне, без да го узнаят турците. Както знаете, караули пазят на всеки сто разкрача на брега. А в Букурщ засега нямало такъв човек, защото по-надеждните изпратили по други мисии. Сега Дунавът е замръзнал, лодка не трябва: може пеша да се иде от влашкия бряг на турския

[1] Знаменитата бабичка-патриотка в Русчук скоро почина.

една нощ например; но главното е човек да се намери... Без наставления от Апостола ще работим в тъмнината.

— Тия букурещки патриоти нямали човек за такава работа, срам! — избъбра един хъш.

— Може и да нямат — отговори друг един.

— Имат, ама никой не иска да си тури главата в торба. Умни са синковци — прибави един трети хъш.

— Господа, тук не трябва да се критикуваме. Има ли, няма ли, не зная; но нам ни обаждат, че нямат. А вярно е, че това предприятие е крайно опасно и който се реши на него, както каза одеве Христов, трябва да си тури главата в торба. Но за такива свети работи кой от нас ще пожали живота си? Нека им покажем, че браилските юнаци се не боят от опасности, когато се касае за народното дело: аз съм уверен, че всякой от нас би отишъл.

Всичките мълчаха.

Владиков ги изгледа всичките наред, да види не иска ли някой думата.

Но никой не изяви такова желание.

— Ако има някой противен на моето предложение или иска да направи друго, нека говори!

— Не, няма противни... трябва, трябва — проговориха неколцина.

И пак тишина.

Владиков хвана машинално един лист от «Свобода» и взе да прочита нещо на ума си.

Той вероятно искаше да им даде време да се изприкажат, като кого да изберат пратеник до Левски. Някои си шушнеха тихо,но никой не зина да каже нещо.

Това положение беше затруднително и за събранието,и за самия председател.Кой смееше да каже на другарите си: иди ти, та умри! Защото всеки разбираше, че колкото е необходимо да се изпрати посланик до Левски, толкова беше и опасно минуването на Дунава. Надеждата беше малка за спасение от куршумите на крайбрежните турски стражи и от бесилото русчушко.

Минаха се няколко минути, които се сториха цели часове.

Владиков тогава остави тихо вестника на стола,

пребледня, стана прав и с нисък глас произнесе тия кратки речи:

— Господа, аз отивам.

И седна.

Едно глухо шумение произлезе.

— Не приемаме — чуха се няколко гласове.

— Не бива! Владиков да не ходи — отзова се други.

Въцари се внезапно движение. Хъшовете се разгълчаха буйно помежду си, очите заблясказа, лицата пламнаха, ръцете се размахаха. Това беше една от ония минути, които раждат решения.

Владиков пое:

— Братя, аз приемам да отида. Съгласявате ли се? Намирате ли ме достоен за тая висока чест?

— Не, не, всички са достойни да умрат за отечеството.

— Жребий! — извика някой.

Завчас всичките гласове поеха същата дума:

— Жребий! Жребий! Тъй, да, тъй, да хвърляме жребий!

— Прието!

Вълнението растеше. Всичките си отдъхнаха чрез решението на въпроса.

Бръчков, който дотогава мълчеше, поиска думата.

Въцари се изново тишина.

— Господа — каза Бръчков, като си сключи двете ръце и гледаше надолу: — Да беше жив знаменосецът, би се разплакал: всички сме готови да умрем за свободата на нашето мило отечество. България може още да се гордее с храбри чеда. Никой няма да посрами славното име хъш... Никой!

— Право, право — пресече го един. Учителят стори знак за мълчание, учуден от внезапното вълнение по лицето на Бръчкова.

Бръчков подзе пак:

— Истина е, че който се наеме да иде сега в Русчук, то се вика, че отива в устата на ламята; вика се даже, че си търси смъртта. Но в битките, които ще имаме, дай боже да ги имаме, нима няма смърт? Нима са по-малко опасни куршумите в откритията бой с тираните, отколкото ноще при дунавския бряг?

— Истина, нас навсякъде ни очаква смърт. Право има Бръчков.

— Тя ни очаква като майка сина си — прибави друг.

— Като любовница любовника си — каза Бръчков; — според мене не е въпросът тука само кой е най-готов да умре мъченик, но кой ще извърши с най-голяма сполука мисията си. Например, ако не знае Русчук, ако няма там никакви верни познайници, които да му помогнат в случай на нужда; ако не знае де е къщата на геройската майка, баба Тонка, а и тя го не познава — как ще сполучи да се срещне с Левски, без да го не хванат турците? Защо да правим жертва безплодна? Според мене жребият е несгоден тука. Да размислим по-добре братски кой е фамилиарен с Русчук. Намерим ли такъв между си — нему се пада по право честта да тръгне с посланието. И тъй, да улесня работата, господа, аз предлагам мене си като вещ. . .

Нов шум се издигна.

— Не! Аз ще да ида! — из един път извика Македонски и стана прав. — Бръчков не може, Бръчков не познава добре Русчук; Бръчков е само минал оттам, Бръчков ще го усетят, ще го хванат, ще го обесят!. . . А Македонски е живял шест месеца в Русчук; Македонски познава и кучетата в Русчук, ял е и пил е сто пъти със синовете на баба Тонка; нощувал е шест пъти в къщата на баба Тонка, знай откъде се влазя у баба Тонка, и от уличката, и от пътя, и откъде брега; и е по-стар дванайсет години, и няма да се вдаде да го обесят; дето ще се рече, той има право да иде, а не Бръчков! — Македонски се запря. Лицето му се беше цяло зачервило. Малките му сини очи играеха неспокойно и гледаха остро, почти злобно на Бръчкова, който му се стори сега като един неприятел, а на Владикова хвърляше провокативни погледи.

Изведнаж всичките извикаха гръмогласно:

— Македонски, Македонски да иде! Бръчков да отстъпи!

Македонски изгледа с тържествующ вид събранието, а въз Владикова стрелна още няколко знаменателни погледи, като че искаше да каже: «Виж как шава Македонски.»

— Отстъпвам — рече Бръчков.

Владиков пое думата:

— Братя, събранието избра Македонски за опасната и славна мисия, да ходи при Левски. И тъй, Македонски, трябва да тръгнеш утре, най-късно в други ден, с железницата до Гюргево. . . Левски ще чака в Русчук до 21-и, има само два дена. Сега да назначим кой да събере хъшовете. Предлагам Хаджият.

— Прието — извикаха всички.

— Трябва да видим и за пътни разноски на пратеника си — каза учителят.

— Не трябва да се грижите за това. Аз утре ще изчепкам стотина франка от някой богаташ. То е моя работа. . .

Хъшовете се разотидоха, като си дадоха предварително вярна дума да държат всичко тайно от чорбаджиите. . .

Подир един ден Македонски, снабден с наставления и с нужните писма, тръгваше от браилската гара за Букурещ.

Парите, които прие от проданта на Владиковите дрехи, му служеха за пътни разноски.

Той не счете за нужно да търси отдругаде.

X

20 февруари. Късните студове на тая зима се усилваха повече и повече от северните ветрове, които духаха непрестанно от две недели насам. Дунавът беше замръзнал; един дебел пласт лед беше облякъл като в медна броня величествената река. Мястото, дето друг път се синееха гордите вълни на Дунава, сега беше една бяла поляна, която на юг се свършваше с висок бряг, дето грачеха чавките, а на север се сливаше с безкрайната влашка равнина. Вместо параходите и лодките, които друг път кръстосваха и бърчеха безшумните струи на Дунава, сега, като по един естествен, създаден от памтивека мост, скърцаха кола, чернееха се пътници, които безстрашливо през вкаменените и

безчувствени гърди на реката минуваха и заминуваха от единия бряг на другия. Но отдолу, един метър под тях, се стремяха черни, шумящи сърдити талази, като буйните вълнения на една душа,която забуля едно хладнокръвно лице. По турския бряг на близко разстояние се мержелееха малки дървени колиби, прилични отдалеч на гробове сред пустите и голи пространства, покрити сега със снежна пелена. Но нощем малки огънчета весело блещукаха в тях и неодолимо влечеха погледа на пътника, който сега се скиташе из тъмнината по влашкия бряг.

Тоя нощен скитник беше Македонски.

Той сега се беше предрешил на същ селянин, с гугла и влашки кожух. Едничкото нещо, що го отличаваше от истинските селяни, беше револверът, който една опитна ръка можеше лесно да напипа отзад под кожуха му.

Часът беше девет или десет. Ледовит вятър духаше в пустинята.

Македонски стоеше неподвижен на брега, с очи, впити в червеничките огневе на караулите. Би казал човек, че това е някой замръзнал на поста си солдатин.

Из един път тая неподвижна фигура се помръдна в дрезгавия мрак и закрачи към Дунава.

Слезе по слабата наклонност на брега и опипом взе да стъпа по щърбавия лед, като се опираше на тояга, въоръжена с остър бод на долния край. Нямаше нищо по-страшно, по-таинствено и по-зловещо от тая черна сянка, която сред нощта като привидение се мърдаше над задрямалата бездна.

Македонски вървеше направо, без път.

Безшумно умираха стъпките му по дебелата ледена кора. Само тоягата издаваше равномерно глух, остър звук при всяко забиване в леда. Когато Македонски дойде до средата, той си обърна гърба на североизточния студен вятър и застана неподвижен там, за да си почине малко, защото пътят, що беше изминал, ако и къс, поради неравната си и грапава повърхност го умори ужасно. Вратът и гърдите му бяха облени с пот.

Вятърът все духаше и пълнеше нощната самотия с

гробовен шум. Това беше погребално пение над един мъртвец, покрит с бяла плащаница.

Македонски отдъхна и пак завървя тихо, равномерно, бодро.

Тутакси на пътя му се изпречи една черна ивица. Тая ивица се протакаше надлъж по течението на Дунава и краят ѝ се не виждаше. Това беше един вид тясна река, широка около три разкрача. Вероятно едно течение, което зимният студ не беше успял още да покрие с кора. Македонски се спря, слисан пред това неожидано препятствие. Водата, черна, страшна, шумеше глухо пред него и огваряше една грозна пропаст за стъпките му. Той хвърли проницателен поглед наляво, после надясно; но сред белината на снега, който тънко покриваше кората на Дунава, черната ивица се простираше и тъмнееше нескончаема. Немислимо беше да се заобиколи. Македонски стоя няколко минути в нерешителност. Нощният вятър брулеше лицето му, но той не чувствуваше. Най-после тръгна назад бързо, решително. Някакво вдъхновение, види се, му дойде. Той се упъти право към влашкия бряг, дето се мяркаше една пуста дъсчена колиба. Скоро се изкачи на брега и приближи към дъсчената сграда; пусна тоягата си и захвана силно да си търка ръцете, за да ги стопли; после посегна към стряхата, хвана една дъска, що стърчеше, дръпна я, разклати я, дигна я нагоре. Дъската изпращя остро и пронизително, а в същия миг вратата на колибата се отвори.

Излезе човек рунтав, гологлав и с дебел влашки кожух. Той хвана грубо ръката на Македонски и извика:

— Хей, харсъз, защо отпаряш дъската?

Но Македонски, без да го слуша, продължаваше да мъкне дъската, която се беше вече отпрала при първото дърпане.

Непознатият тласна силно Македонски.

— Разбойнико!

Македонски, без да пусне дъската, изгледа застрашително влаха и му проговори ниско:

— Махай се!

— Остави я! Кой си ти?

— Махай се! — повтори Македонски ниско, като я сваляше веч от покрива.

Непознатият сграбчи дъската и изкряска яростно:

— Няма да я оставя, разбойнико!

— Влез си в колибата — каза му Македонски запъхтян, като го блъсна в гърдите с ръка.

— Караул! Караул! — развика се влахът, като стискаше дъската.

Тоя вик се разнесе надалеко из нощта.

Македонски се огледа смаян.

— Да ти я платя, побратиме, вземи два франка — каза той, като му подаде парите.

— Караул! Разбойници! — викаше с всичкия си глас упоритият влах, като изтегляше с железните си ръце спасителната дъска. Македонски почувствува, че има работа със силен противник и че положението можеше да стане критическо. Без дъската нямаше възможност да премине бездната и остаяше на влашкия бряг, може би в ръцете на властта. И тъй една дъска можеше да осуети цяло едно предприятие. Беше време да се действува решително. Той сграбчи с голяма сила дъската, както беше я сграбчил и влахът, напъна се, изпъхтя, бутна противника си и падна въз него. Влахът, разтреперан, упорит, лежешком, силно притискаше дъската на гърдите си и изпущаше пресекнати гласове. Тогава Македонски, когото това безумно съпротивление докара до беснотия, стана прав, хвана дъската за единия край, опря си кракът о корема на влаха и с едно бързо извиване измъкна я из ръцете му, издигна я възло и я стовари по главата му с една страшна сила.

Влахът не мръдна вече.

Бързо взе тоягата си и с дъската под мишница той се завърна към незамръзналата река в Дунава; спря се до нея, измери я с поглед, опита с тоягата твърдостта на леда и внимателно хвърли дъската на двата бряга на бездната.

Тоя импровизиран мост, широк нещо педя и половина, едвам се опираше на краищата на леда. Една никаква случайност, едно малко кривнуване можеше да го превали.

Македонски, който от години не беше се кръстил,

сега пред тая зеюща яма неволно вдигна ръката си и се прекръсти; стъпи на страшния мост и премина благополучно на другата страна.

Така по-после на 1876 г. сториха и Бенковски, и Волов, когато насред замръзналия Дунав им се беше изпречила една река срещу Бекет.

Македонски се приближаваше към турския бряг и ясно вече виждаше светлините, що излизаха из малките прозорчета на караулниците. Той вървеше право, тъкмо към точката, която пресичаше на две равни половини разстоянието между две стражи. Знаеше, че там поройте са изрили едно долче, и в това долче мислеше да влезе.

Необясними чувства вълнуваха сега гърдите на Македонски. Той угаждаше, че колкото по-скоро доближи до желаемия бряг, толкоз по-много влазяше в областта на премеждията, опасностите и ненадеждостите.

Чувствуваше това и бързаше.

По благополучие, заедно с напредването на нощта, мракът се сгъстяваше. Но окото му, фамилиаризирано вече с нощта, продължаваше ясно да отличава всичките особености там: караулниците, неравните очертания на бреговете, чернеющото се долче и назад в далечината — Гюргево, мътно осветлено, заприличало на един вълшебен град.

Най-после той доближи брега, вмъкна се в долчето и там се спря и се ослуша. Всичко спеше. Караулниците вече се не видеха. Два невисоки, изронени бряга стърчеха от двете му страни. На юг беше тъмнината на долчето, на север се разстилаше един неясен хаос, пепеляв, неопределен, далечен като сън.

Бръкна отзади под кожуха и извади револвера си, който остана в дясната му ръка; тоягата мина в лявата.

Завървя пак тихо, предпазливо из долчето, което стана плитко, и главата му се показа над брега.

Веднага той съгледа, че не надалеко, на петдесет крачки разстояние, нещо като човек, увито в черно, се мърдаше. Той погледна харно: тоя човек се мърдаше и идеше насам. Стори му се даже, че под мишницата на непознатия стърчеше нещо, навярно пушка.

Позна, че той беше солдатин от караула, на пост.

Македонски бързо се сниши и залепи до ярът. Тоягата се заби в глината, откърти я и като се ронеше, произведе глух шум. Македонски се ослуша. Гърдите му бъхтеха, да се пукнат.

— Кой е там? — раздаде се по турски един глас из пущинака.

И стъпания от чизми се чуха.

Македонски не дъхаше. Той легна цял на гърба си в тъмното дъно на долчето, опря си очите в края на брега и посочи револвера към същото място.

Стъпките приближаваха. Мястото, дето Македонски дебнеше сега, беше един ров сред дола, изрит от дъжда и обрасъл с пустали храсти; тъй щото в мърчината на нощта той се сливаше с тъмния им шар и правеше една обща сянка с тях, в която нищо ясно не се разпознаваше. Над него висеше пепеляво намръщеното небе на зимата, грозно, мълчаливо, застрашително.

Той се ослушваше неподвижен, с револвер, насочен нагоре.

Стъпките отслабнаха. Вероятно солдатинът се завръщаше нататък, уверен, че шумът, който зачу, беше случайност някаква или измама на слуха.

А може би и внезапен страх го обзе — нещо, което е възможно.

Но Македонски още дълго стоя в това положение, с напънат слух, с опулен взор и без дихание. Най-после никакъв шум се не повтори. Той се помъчи тихо да помръдне своите премръзнали членове. Усети, че гърбът му е като лед и краката като камък.

— Ах, уредихме я. . . замръзнах! — пришушна си той и полека се опря на двете ръце, седна, повдигна се предпазливо, проточи си врата и подаде си главата над ронливия бряг.

Наоколо беше пак пусто и мъртво.

Лазешком излезе на другия край на долчето, стъпи на поляната и фукна през рътлината.

Подир няколко минути бяг той се намери в една долина, каквито обикновено правят неравностите на крайдунавските брегове. Поспря се там, за да си отдъхне, усети, че краката му се постоплиха, и се озърна изпитателно, за да узнае посоката си. Подир това пак

тръгна. Когато възлезе на един връх, далеко на запад му се мярнаха неясни светлини, които означаваха, че там спи Русчук.

Той удари към югозапад, та чрез едно полукръгло движение да приближи града, като избягва близостта на караулите.

Последните светлини мъждееха и умираха в Русчук, когато Македонски доближи до града, успоредно със станцията. Пред него се протакаше белезнявата черта на шосето, що водеше в града.

Опасността беше сега най-голяма. От три вратни се влизаше в бабината Тонкина къща; навярно нощната стража още обикаляше и можеше да се срещне с нея. Той помисли малко и тозчас взема посока към Дунава, наведе се, прегъна се и хвана да подпripква бързо и безшумно нататък. Приличаше на един вълк, който обикаля нощем краищата на градовете. Изведнаж пред него се бялна Дунавът, покрит с тънко було от сняг. Той слезе из урвичката и хвана да се ниши покрай брега.

След малко време той хвана една стръмна пътека, която едвам личеше по урвата на високия бряг, въз който стърчеха сиромашките къщя на Гердапа. Едно куче го съзря отгоре и залая, на което му отговориха всичките псета на околните къщя. Стигна на върха на брега и влезе в един двор, който нямаше зид към Дунава освен едно дъсчено одърче, стърчащо там. За един миг Македонски мина през двора и предпазливо почука на врачката.

Чуха се стъпки извътре.

— Кой си! — попита един женски глас.

— Твой син! — отговори Македонски и като си тури устата на дупката, прибави: — Македонски.

Вратата скръцна и баба Тонка се показа.

— Тука ли е дяконът? — попита той.

Вместо отговор баба Тонка попита:

— Отдека идеш?

— От Браила.

— Чака те — каза тя и тръгна пред него.

Запалката драсна и свещта освети една стая, в която Македонски почувствува приятността на един топъл въздух.

Нямаше никой там.

Бабата се изгуби и след една минута се завърна.

— Синко, ела по мене: долу е — рече тя и пак излезе, последвана от Македонски, с лампата в ръка.

В пруста дойдоха пред една четвъртита дупка, отворена в пода; когато се затваряше, не се познаваше, че има там дупка, защото дъската, която ѝ служеше за захлупак, имаше вид, като да е закована (но само с главичките на прекъснати гвоздеи): а за да не се мърда, когато стъпаха отгоре ѝ, беше закрепена с железни витла, изкусно прикрити.

Македонски последва бабата и в тясната подземна стълбичка. Отвори се отдолу една врата и те влязоха в стая, доста широка, добре постлана с черги и осветена.

Пред един стол, претрупан с книги, хартии, вестници, с червени восъци и други писалищни потребности, седеше Левски, наметнат с кожух, и пишеше.

Тая подземна стая служеше за писалище и работен кабинет на всички апостоли и агенти, които нощуваха тайно в дома на баба Тонка.

Македонски седна на постланото с червен килим одърче.

— Усети ли те някой? — беше първата дума на Левски.

— Никой.

— Е?

Македонски бръкна в пазвата и му връчи едно писмо.

Апостолът притегли свещта до себе си и хвана внимателно да прочита.

В това време горе гостолюбивата баба Тонка свали от полицата едно похлупено блюдо, поразрови огъня и тури да се сгрее гозбата, назначена за пратеника на браилските хъшове.

XI

Едничкият фотографически портрет, който имаме от Васил Левски, по злочестие, не дава ни най-малка идея за един човек, надарен с такава силна воля

и характер. Изкуството не е могло да представи изразителното му лице, осветлено от величието на една идея, която го вдъхновяваше и гореше.

Левски имаше ръст среден, тънък и строен; очи сиви, почти сини; мустаци червеникави, коса руса, лице бяло, околчесто и изпито от непрестанната мисъл и бдение, но което се оживяваше от една постоянна и естествена веселост! Странно! Тоя момък, който проповядваше опасната мисъл за свобода, за борба, за смърт; който се излагаше всеки ден на опасности; тоя син на нощта, на пустинята, на премеждията имаше весел нрав! Той беше като Тотя войвода голям песнопоец; и не един път букаците на Стара планина са еквали от гласа му[1]. Когато посещаваше Букурещ, той заедно с известията за устрояване комитети донасяше Каравелову в дар шарени, криви, читашки чибучки. Това щастливо настроение беше нужно негли да крепи бодростта му всред всегдашната борба с апатията и подозрителността на роба.

Но когато беше п о т р е б н о, ставаше друг. Ясността му изчезваше от лицето, погледът му добиваше сериозно изражение, гласът му беше глас, който налага, който заповядва; словото му, просто и безизкуствено, вълнуваше, смущаваше, убеждаваше. Отдето помина (а той мина навсякъде), по дирята си остави нови ламтения, повдигнати въпроси, разбудени жажди. Известността му бързо порасна, влезна в хижата, развълнува градовете, изпълни планините. Словото му будеше человеците, името му будеше населенията. Една нощ той в Пазарджик говорѝ: резултатът беше записването един милион гроша самоволни пожертвования! Той често беше груб, не гъделичкаше никого, защото проповядваше една длъжност, а не едно учение. Недо-

[1] В едно свое писмо Ботев казва следующото за Левски, с когото намира подслон в една ветрена мелница накрай Букурещ: «Приятелят ми Левски е нечут характер. Когато ний се намираме в най-критическо положение, той и тогава си е тъй весел, както и кога се намираме в най-добро положение. Студ, дърво и камък се пука, гладни от два-три дена, а той пее и все весел. Вечер, дордето ще легнем, той пее; сутрин, щом си отвори очите, пак пее. Колкото и да се намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш всичките тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности!»

статъкът на знанията му се изкупуваше с напреднича-востта на понятията му. Огорчен еднаж от дивотията и суеверието на някои селяни, той им каза гневно:

— Вие ще станете хора само когато проядете месо в сряда и в петък!

Попитаха го един път селяните от Софийско, дето той устройваше трескаво комитети:

— Бай Василе! Когато се освободи България, кого ще си турим цар?

— Ако се бием с турците само за цар, то сме глупци. И сега си имаме султан. Нам трябва не господар, а свобода и човешко равенство — отговори Левски навъсено.

— Ами ти каква служба ще вземеш тогава?. . . Зер, пада ти се най-първа служба.

— Никаква. Ще ида у други поробени народи, да правя това, което правя тук сега.

И той говореше искрено.

Дяконът беше безстрашлив до явно рискуване живота си. Всекичасните опасности, в които няколко години се намираше, бяха му станали като свой елемент, в който се чувствуваше по-бодър и черпеше нова самоувереност, както един генерал, привикнал да слуша безсилните пищения на куршумите край ухото му. В Сопот, в стаята на учителя, имаше комитетско тайно събрание.Ненадейно се озовава един гост,познат като турски шпионин, и сяда. Всичките мълчат, но гостът не си отива. Левски кипи, става и залепя плесница на това досадително лице, като му изрева:

— Навън! Подлец!

— Как? С кое право удряш? — попита зашеметеният господин.

— Навън! Иди ни предай на турците. Аз съм Левски!

Цялото събрание потрепера от ужас при тия думи.

— Не се бойте! — каза той спокойно, когато гостът си излезе. — Аз съм уверен, че тоя мазник нищо не ще смее да направи.

И продължиха разискванията си.

Никой не дойде да ги обезпокои.

Всички жители от същото село помнят каква невероятна дързост и риск показа. Палтото му падна в ръ-

цете на полицията и в пазвата се намериха няколко бунтовнически прокламации, печати от восък, препра-вяни тескерета, отрова и портофелчето му. Властта го търсеше под камък, жандарите сновяха въоръжени из улиците. А Левски, подрешен като селянин, с една лисича кожа, провисната въз лявото око, зяпаше простодушно пред самата полиция и питаше минувачите: «Дека стои хекимина?»

Левски обладаваше по нещичко от ентусиазма на Каблешкова, от твърдостта на Бенковски и от силата на Караджата. Но той имаше и друго, което отсъствуваше у тях: непобедимо търпение и постоянство. Първите бяха като внезапни метеори в мърчината на нашето небе, които блеснаха, смутиха душите и изгаснаха. Би казал човек, че тия хора дойдоха само да турят по едно голямо име в историята и да си идат. Попрището на Левски беше по-дълго и по-плодотворно. Своеволието на съдбата искà, щото един прост турски кятипин, едно полуграмотно дяконче да покаже на света какво може да извърши ентусиазмът на една велика идея, каквато беше идеята, що създаде тоя грамаден лик пред нас. Защото, каквото и да казват някои скептици, Левски е изражение на една сила, излязла из цели векове страдания, из цял океан унижения. Седем години той обикаля България, посети стотина села и градове, устрои им комитети, учѝ, насърчавà, плашѝ богаташите, наддумвà учените, сърдѝ турците, постоян до невъзможност, упорит до безумство; властите се умориха да го преследват — той се не умори да им се изпречва; противостоя на препятствията, убеди неверующите, разпали заспалите. Само против измяната остана безсилен: един поп, поп Кръстьо от Ловеч, го издаде коварно. Паднал веднаж в ръцете на тираните, той, наранен с два куршума, както казват, изял отрова, за да остане верен на клетвата си; но като ядът не подействувал, той си блъснал главата о тъмничния зид в София, но тя излязла по-твърда от камъка и той полумъртъв бе провесен на въжето.

Такъв беше човекът, познат под имената Дяконът, Васил Левски, Апостолът, който беше пратен от съдбата начело на цял рой проповед-

ници и мъченици на свободата да разклати масите, да предизвика събитията, да създаде бъдещето!. . .

Един мъничък Хус, който не стана гигант, защото нямаше простор къде да се развърти; и който в Юдея би бил разпнат, в средните векове би бил жив изгорен, както в деветнайсетия биде обесен. . . Три мъчила, три символа: разпятие, Торквемадов огън, бесило — три смърти, които вековете измислиха, да наказват безчестните и безсмъртните. . .

XII

— Хаджи, наздраве!

— Пий, Асланов!

— Наздраве, па добра сполука!

— Вива, домнуле Гика! Пълни хубаво чашите, че ти изядат кучета главата!. . .

— Вива. — Да живейм! — Наздраве! — извикаха още няколко души; чашите се чукнаха яката, изпразниха се и се сложиха с тропотене на масата.

Хъшовете си обрисаха мустаците.

— Ами дека е Каранов? Де е Бебровски? Хаджи, тях не вика ли?

— Бебровски отиде, да види сметките си с Никулеска. . . тая вечер е тука. Забравям ли аз тая балканска мечка?. . . Каранов — и той иде; отиде за брата си, заедно ще бъдат, защото брат му каза, че ще запали дюкяна, ако го оставят. . . май из юнак!. . .

— А Гунчо?

— Ха, той си продал оръжието, глупецът. . .

— Аз го видях, че си купи един славен винчестер вчера. . . Ще дойде — каза трети.

— А Попчето? — питаше четвърти.

— Попчето е отишло за Кирча, за Мъркова и Койнова. Койнов горкият е болен; кашля много, но пак иска да дойде.

— Когато е работата за такова свято нещо, няма болест — проговори един.

— Никаква причина не може да възбрани един български герой да не умре за отечеството си — каза дълбоко други, като си припомняше една тирада от една Войникова драма.

— Който се извинява сега, той е един подлец.

— Братя, наздраве! Да живеят поборниците! — извика един хъш, облечен във влашко солдашко сетре, с отпрани еполети. — Да живей и народът. . . и смърт на тираните. . . Гика, наливай де, и на Добря, и на Петрето. . .

— Да живей!

— Да пукнат агарянците!

— А бе знаете ли? — извика Димитрото. — Мравката пак е влезнал в гълъбарника.

— Осем пъти са го запирали тая зима — подзе Асланов — и все за малки работи. Например срещне някой евреин, хване да му скубе сколуфите. Евреинът се разреве, полицията довтаса и — хайде в Курте де Курник[1]. Или пък грабне две ябълки от някой дюкян и бяга. Спогнат го, той се вдаде и не отказва: хайде пак на комисаря в ръцете. . . Това прави нарочно, кога няма какво да яде. В тъмницата хранят добре.

През това време Хаджият приказваше нисичко с двама хъшове за Македонски, който още се бавеше.

— Па остави друго, ами ако хванат и Дякона. . . кой знае? — продължаваше Хаджият угрижено.

— Тогава и план, и чета — всичко вятър — каза с отчаян вид Добре.

— Тссс. . . — изписка Асланов и смигна на Добря. . . — Кръчмарят ще чуе.

Добре климна отрицателно:

— Не знае бъкел български.

— Но трябва да се пази тайна.

— Не бива да се дрънка.

— Тайна дръж, магаре! — извика един полупиян вече хъш, който с облегната дотогава глава на зида гледаше все нагоре.

— Иван Славков знае ли това? — попита Асланов, като се обърна към Хаджият.

— Не го найдох. . . но без друго се е научил.

— Тая извеяна коза няма да дойде; залагам си цървулите.

[1] Ироническо влашко название на затвора.

— Ще дойде.
— Не.
— Ще.
— Ако не дойде, аз ще му оскубя брадата, дето я маже с венска помада; по франк оставя в берберницата само за нея.
— Казват, че ще се сгоди за Мариолицата, обесникът! Какъв светлак!. . . В чаша да я изпийш. Гика, дай малко мезе, па налей; дай чисто одобешко вино, без вода; недей става гугуманин!

Чашите иззвънкаха и се изпразниха.

— Да излезем да вземем малко вятър — извика Хаджият. Всички настанаха.

— Чашите се наляха. Как — няма ли да пиете? Не ми докачайте честта; лиснувам го връз главите ви — каза черпачът и простря лявата си ръка, за да им загради пътя към вратата.

— Какво заграждаш царски път? — изрева един исполин, който влезе в кръчмата и грубо отмахна ръката на хъша.

— Бебровски! Добре дошъл!

И няколко души се спуснаха и го зацелуваха по дебелите устни.

— Добре дошъл, братец! Домнуле Гика, още една чаша, че ще те вземе дяволът!

— Хайде от крака по една! Марков, разплащай се.

Дружината излезе шумно из кръчмата и удари из една дълга улица. Беше надвечер и студено. През пиацата гърмяха файтоните, които донасяха пътниците, пристигнали с влака. Хъшовете, под влиянието на домнул Гиковото вино, гълчеха весело и гръмогласно, като се здрависваха с познайници, които срещаха. Когато дружината закриви из една тясна улица, мярна се Попчето с троица още другари, опърпани хъшове.

— Попче! Попче! — развикаха се неколцина.

Но Попчето се спря, без да отговори, тури пръста си на устата в знак на мълчание и пак се упъти с другарите си по дирята на един турчин с дълго сукнено джубе.

XIII

У Владикова беше шумно събрание. Главите бяха запалени от Гиковото вино и разговорите оживени. Няма съмнение, че те се отнасяха все към новото предприятие, което беше събрало сега тия разпръснати люде. Бръчков се възхищаваше от вида им. Той почувствува, че повече хвана да обича България, която раждаше такива великодушни сърца. Владиков беше угрижен за Македонски.

Чу се силен тропот в пруста.

Вратата се отвори с трясък и Македонски се втурна като ураган. По мустаците му висяха кичури от лед.

Всичките скокнаха на крака, поздравляваха го, стискаха му ръцете. В отговор Македонски едни хвана за ръка, други прегърна, а Владикова, Бръчкова и исполинът Бебровски целуна по устата.

— Да живейте, юнаци!

— Е какво? Свърши ли се добре? — попитаха бързешком неколцина.

— Всичко, както желаехме: само щях да се удавя в Дунава. Много ви здраве от Апостола. Работите отиват славно. Но я се изместете, да се поогрея. Е, не бях ял такъв дунавски студ: една ока студ би измразил пъкъла. Бебровски, за бога, увий ми едно цигаро, а ти, Владиков, на ти писмо от Левски.

И Македонски си затърка ръцете пред пламтящата пещ.

— Разкажи ни как мина и що стори!

Македонски не чакà да му повторят. Той възсука гордо замразените мустаци, смигна на няколко души и захвана да разправя подробно приключенията си, които той нарече «митарства». Той особено възбуди общото удивление, когато разказа как се е спасил на връщане през Дунава, дето, като се намерил пак пред реката, а отзаде му пищели куршумите на караулите, той прескокнал бездната и насмалко остало да падне в нея.

Челото на Владикова, който дотогава четеше писмото, прие радостно изражение.

— Момци — каза той, като вдигна очите си от писмото, — гответе се!

— Кажи, кажи какво пише Левски! — извикаха с любопитство.

Някой почука на вратата тихо.

— Хващам се на едец, че Попчето чука: деликатен проклетник. — каза Хаджият ухилен.

Влезна един полицейски комисарин с двама още жандарми. Дружината остана слисана.

— Какво желаете? — попита Владиков развълнуван, като отиде насреща на комисаря.

— Господин Бръчков кого викат тука? — попита комисарят и изгледа питливо всичките лица.

— Що желаете? — повтори Владиков.

— Кой е Бръчков тука?

— Аз съм — отговори Бръчков пребледнял.

Комисарят се приближи към него.

— В името на закона пригласявам ви да дойдете с мене. — И като се обърна към Владикова, притури: — Тая вечер е обран и давен един турчин в градската градина. Има подозрение въз негова милост. Той се е разхождал по него време там.

Владиков погледна смаян на Бръчкова.

— Да, аз се разхождах тая вечер в градината, но не знам нищо.

— Все едно е — каза комисарят, който познаваше български; — хай ставайте!

Бръчков стана.

Владиков се запали. Устната му заигра и косата му щръкна. Той се изправи с решителен вид пред човека на властта и заговори:

— Не позволявам никого да извличате из дома ми нощно време.

Комисарят хвърли на него поглед, пълен с недоумение и удивление.

— Господине, чини ми се, че вие сте професор в българското училище тука!

— Да.

— Позволете да вярвам, че вие познавате законите на страната. Познавате на какво основание аз постъпям така. . .

— Познавам законите и основанието, но още по-

добре познавам, че вие се мамите страшно. Бръчков не е человекът, когото дирите.

— Да, аз се залагам с честта си, как че Бръчков не е надарен за такова нещо — каза Македонски, като изгледа студено Бръчкова.

Комисарят възрази вежливо:

— Аз съм длъжен да го предам, дето трябва. Там началството нека благоразсъди.

— Но аз не мога да пусна гостът си да лежи тая нощ в затвор.

Македонски скочи прав, изпречи се пред комисаря и извика:

— Да, и аз не позволявам! Това е едно безобразие. . .

Примерът на Македонски зарази и останалите. Повдигна се глъчка, която изразяваше негодувание. Неколцина станаха прави, готови да сторят съпротивление.

Комисарят доби сериозно изражение и каза повелително на двамата жандарми:

— Вземете негова милост!

— Не, не пущаме го! — извикаха няколко гласа.

— Българин е.

— Невинен е.

Ожесточението растеше. Някои от хъшовете имаха револвери и зашеметени още мозъците. Можеше да се случи сблъскване с всичките му лоши сетнини.

— Оставете; аз ще отида! — каза Бръчков решително.

— Аз поръчителствувам за Бръчкова до утре — каза Владиков, като махна на хъшовете, да се укротят.

— Това можете да направите, но пред началника ми.

— Добре, аз ида с вас.

Владиков се облече, тури шапката и ръкавици и излезе с комисаря и с Бръчкова, без да каже ни една дума на дружината.

. . . . . .

Подир един час той се завърна с Бръчкова.

— Работата се разясни — каза той. — Добре, че отидох аз. Турчинът сам призна, че не е виждал Бръчкова между злодейците. Той е Мачинлият, шпионинът. Комисарят иска извинение от Бръчкова.

Владиков седна на стола, доизчете писмото и каза:

— Юнаци, на петнайсети марта ще тръгнем за Букурещ. Дотогава всички трябва да стоим тука и да се готвим, доколкото можем. Четохте ли писмото на Дякона?

— Хаджият го чете с глас.

— А дека е Попчето?

Владиков стана.

— Сега отпуск. Момци, в сряда пак ще се съберете у мене.

— Бива.

— Но ако пак дойде да ни дърдори някой полицаин, ще го бием на здраво. . . тако ми Мидхад пашовите бесила.

— Ба, никой няма да дойде.

— Нека само да посмее.

— Сбогом!

— Лека нощ!

И излязоха.

Преди да излезе из училищния двор, Македонски закриви към един ъгъл, дето бяха наредени насечени дърва, взема десетина кърпела под мишница и се упъти с Хаджият право за колибата, като прошушна:

— Тия са народни дърва и ние сме народни човеци.

Беше настанал чер мрак. Улиците бяха досущ изпустели и вятърът духаше силно. Двата хъша бързаха да стигнат колибата и не гълчеха нищо. На едно място стражарят, който беше на пост, спря Македонски и го попита какво носи под мишница.

— Най-потребното нещо тая нощ, братко мой: дръвца — отговори му по влашки, а по български го изпсува.

Когато влязоха в колибата, Хаджият щракна запалката и подири свещта. Студът царуваше и в стаята. Пещта зееше безмълвна и мразовита. Македонски отпусна дърветата на пода.

— Чакай сега да напълня устата на тая ламя, дето зее като чорт, та да видиш как ще хване да реве — каза Македонски и надникна със свещта в нея, поразрови пепелта, но изведнаж се отплесна смутен и почти пребледнял. . .

— Хаджи, ламята държи в устата си змия! Ти такова нещо видял ли си?

— Как?

— Една змия в собата, свила се на търкало, в пепелта.

— Враг, чорт и бяс! — изрева Хаджият. — Змия? В тоя мраз? Тя е мъртва.

— Наистина, не мърда никак: вкочанясала е, както моите крака на Дунава. . . Я чакай да я потегля! — и той я щипна силно с дългите щипци.

— Вай! Тежи, гаче е пълна с куршум. . . Ах! Това не ще да е змия. . . Това е нещо като зелен мешин. Я чакай!

— Предпазвай се — забеляза му несъзнателно Хаджият, като и той клекна и надничаше в пещта.

Македонски вече не щипеше, а дърпаше с щипците. Най-после змиеподобната вещ биде изкарана на края и падна тежко на земята, като издаде металически звук.

— Ах, кемер! — викна Македонски.

— Пълен! — изрева Хаджият.

При тия думи и двамата сграбчиха с ръцете си кемера; но Македонски победи и той остана в неговата ръка. Хаджият трепереше, а Македонски пъхтеше и инстинктивно отдалечаваше от алчните погледи на другаря си кемера. Изведнаж се посипаха златни лъскави наполеони от отвързания му край. Хаджият се спусна като луд въз тях.

— Чакай! — каза му Македонски, като заби железните си пръсти във врата му. — Каквото е, и на двама ни е: ще го делим.

— Да делим, да делим — каза Хаджият задъхано.

Кемерът биде изтърсен цял. Куп наполеони блещяха на пода. Двамата хъша се погледнаха изумени.

— Кой прави такава кървава подигравка с нас? — извика Македонски.

— Кой знае. . . орисницата — отговори Хаджият.

— А защо ни не подари тоя кемер òвреме, ами чак в края на зимата? Но все равно, и тъй благодарим — каза Македонски и захвана да брои жълтиците.

— Ху-у-у-у! — извика Хаджият, като се удари в челото. — Колко съм патка! Попчето го е мушнал тука, поразеникът! Крие от нас. Той е пипал турчина днеска, разбираш? Ето паднала му е и сатирата тука...

— Как? Че тоя протестантин умее ли такава ра-

бота? — каза Македонски завистливо. — Сто и четирсет наполеона тъкмо; вземи ти тоя куп, а аз дай да туря тия търкалца в пазвата, да ги не изядат мишките.

И двамата натъпкаха джебовете си със злато, което весело звънтеше.

— Ех, аз се изпотих, сгорещих се; наистина златото топлело — каза Македонски. — Ами сега ние тука ли ще нощуваме, като някои скотове?

— В хотел «Петербург»! — извика Хаджият.

— Поврага ти «Петербург»! Много е далеко!. . . Ех, нека бъде на «Петербург». Да имахме бари един пайтон. . .

Двата хъша станаха и лотеглиха къде вратата. Македонски хвърли презрителен поглед на сиромашката стая и каза:

— Дървата нека да останат за Попчето, когато дойде. Донесъл му съм ги от един час място наготово. Нека познае приятелството на Македонски.

XIV

На 1876 г. през юни, в предвечерието на войната между Сърбия и Турция, в кафенето «Лабес» в Букурещ, на една маса, натрупана с куп вестници европейски, седяха няколко души българи и се разговаряха. Румъни, евреи, французи, немци и други чуждоземци окръжаваха другите столове; едни, заняти в политически разговори, други, вперили очи в някой европейски вестник с чаша пиво отпреде си.

Всичкото общество беше занято с последните тревожни известия за неминуемата война между васала и суверена.

Който би се вслушал в беседите около всеки стол, би разбрал изведнаж, че всичките тия чужденци съчувствуваха на турците. Всичките очакваха часа, когато малката Сърбия ще бъде поразена от грамадните военни сили, които Абдул Керим паша трупаше на сръбската граница, и се радваха. Чуваха се много възклицания, обидни за сърбите и въобще за славяните.

Само малкото общество българи чувствуваше и мислеше инак.

— Последните новини казват, че сега-засега Сърбия е вдигнала деветдесет и три хиляди души войска; това не е малко нещо, ако е истина — каза един дебелнисък, чернокож, с тъничък чер бамтел под долнята устна българин, цилиндърът, елегантното облекло, тлъстината на когото ясно свидетелствуваха, че е един богаташ-политик.

Той силно наумяваше букурещките типове на Каравелова.

— Като притурим и генерал като Черняева — допълни дълбокомислено един млад, със зарасла рязка на бузата, с тъпо изражение в очите момък, тоже облечен изящно.

— Agence Havas известява, че Русия прави мобилизация на войските си в Бесарабия, а руски доброволци на грамада ишли за насам. В никой случай Русия няма да остави Сърбия — заключи трети събеседник, момък на трийсет години, със сухо, меланхолическо, но симпатично лице.

— Сега де ги нашите чапкъни, да ги видя сега на работа?. . . Сега да им видим народните чувства. . . Цяла зима ни глушат! — каза кисело първият събеседник, като се изкашля силно няколко пъти.

Младежът, с цепнатата буза и с тъпото изражение в очите, клюмна три пъти утвърдително.

— И аз същото казвах, господин Гробов, вчера на господаря. Всичките ще се изкрият под камък, а Сърбия, може да се каже, най-много на българите се надява.

— Де им е въстанието?. . . — пое господин Гробов. — Вятър! Сториха само да се изколят сто хиляди невинни българи. . . Въстание!. . . Помия!. . . Питаха ли някого, като правиха въстание?. . .

И господин Гробов се начумери.

— Представи си! — продължи момъкът с цепнатата буза и с тъпото изражение в очите: — Вчера не, завчера — иде някой Македонски, вагабонтин, в кантората. . . «Що дириш?» — питам го. . . Каже — помощ искам за няколко бедни хъша, които ще идат доброволци в Сърбия. . . Ха, ха, ха! Чуваш ли? Македонски някой си проси помощ за бедни доброволци!. . . Тия хора не се срамуват, като лъжат! Мръсници!

— Вагабонти! Трябваше да го изгоните тозчас — каза Гробов презрително и плюна.

— Вагабонти, че безочливи.

— Е, дадохте ли му пари, за да иде да се напие в кръчмата като говедо?

Момъкът с цепнатата буза и с тъпия поглед се усмихна иронически и клюмна главата си знаменателно към лявото рамо, като че искаше да каже: «Чудя ти се на ума: мислиш ли ни толкова наивни?»

— Според мене, не се постъпи с него человеколюбиво. Ти го препоръча много зле. Господарят беше нещо гневен и го измъмра хубавата. . . Знайш, жал ми стана за клетника, когато излазяше — каза момъкът с меланхолично-симпатичното лице, който служеше в същата кантора, дето и другият.

— Такъв мазник не заслужава жалост — каза цепнатата буза; — той е готов да те убие на улицата. . . Цяла сган разбойници. . . Срам те е да се кажеш, че си българин.

Четвъртият българин, който дотогава четеше мълчешком вестника «Nord», бързо сложи листа на масата, пребледня ненадейно, хвърли остър поглед на тогози, който произнесе последните думи, и каза с разтреперан глас:

— Не каляйте така безсърдечно, господине, тия нещастни жертви. Спомнете си, че Македонски се би в България. . .

Господинът с цепнатата буза и с тъпото изражение в очите погледна учудено към събеседника си, който си позволи да има противно мнение за едно толкова ясно нещо, и каза:

— Моля ви, господин Говедаров, като се би той в България, какво направи?

— Все повече нещо, отколкото вий и аз, които седим в Букурещ спокойно и за да убием времето, клеветим подло народните мъченици.

Говедаров от бледен стана червен. Той беше член на революционния комитет в Букурещ.

— А бе да не бъде оня там високият с маджарската шапка? — каза бързо господин Гробов и посочи на отсрещния край на кафенето, дето стоеше един человек

пред четворица други насядали и махаше нещо с ръцете.

— Ах! Той е Македонски! — извика господинът с цепнатата буза.

— Там има още няколко души дрипльовци вагабонти — измърмори Гробов, като гледаше с монокъла си. — И в това кафене се навлякоха. . .

— Да, знаете ли кои са? A propos, това ще изстуди ентусиазма на господин Говедарова за народните мъченици.

— Познаваш ли ги? — попита Гробов.

— Оня ден ми ги посочиха. Троицата, видиш ли ги, са пуснати преди една неделя от пушкарията[1], дето са лежали цели три години.

Четворицата събеседници устремиха с любопитство очите си към тях.

— Защо били арестувани? Някой харсъзлък пак. . .

Господинът с цепнатата буза и с тъпото изражение в очите сдоби сияющо от задоволство лице, усмихна се небрежно, погледна Говедарова провокативно и захвана:

— Да ви кажа, то е цял роман. Евгений Сю нека дойде тука, да дири тема. Тия народни мъченици преди три години счупват нощно време кантората на Петреска в Браила, отварят с някакви си инструменти ключалката на касата му и му извличат около две хиляди наполеона в пари и бонове!

— Хъ-хъ, чухме тогава за тая кражба — пресече Гробов. — Как, тия ли господа са, дето ги улови тогава полицията?

— Същите. . . сега видиш ги? Ни лук яли, ни на лук мирисали — честни хора. . .

И господинът с цепнатата буза се изкикоти яката.

— Аз мисля, че трябва повече да ги съжаляваме тия пропаднали човеци, отколкото да се смеем над нещастието им. . . Три години в пушкарията!. . . Страшно нещо. . . тия хора заслужават съжаление. . . Грешката им е изкупена — каза печално господинът с приятното лице.

---

[1] Влашка реч — тъмница.

Говедаров мълчеше.

Господинът с цепнатата буза забележи с тържествующ поглед видимото смущение на Говедарова, погледна го безочливо и пак подзе:

— А знаете ли в трибунала какъв мотив са представили тия почтени господа за кражбата?. . .

— Какъв?

— Давам един наполеон, ако усетиш! Вий как мислите, господин Говедаров?

И цепнатата буза се изсмя нагло към Говедарова.

— Представете си: изповядали, че целта им била народна! Ха-ха-ха!

— Пак за народност!— изрева с всичкото си гърло господин Гробов. — Сега всичките хайдуци са народни. Да дойдат, да те съблекат гол в името на народа! Днес всичките благородни думи са в устата на нехранимайковците. . . Не откраднаха ли ми и мене лани новия цилиндър в градината на Ставри и го изпиха в една кръчма за народна слава?. . . Простуди ми се главата, доде го дирех!

Господин Говедаров, който седеше умислен, се усмихна неволно и погледна лъскавото без косми търкало на Гробовата валчеста глава.

Господин Гробов сапикаса Говедаровата усмивка и се поразлюти.

— Е, господин Говедаров, смеете се, а? Нали е смешно? Какво казвате вие по повод на тия «народни мъченици», които чупят врати и пробиват железни каси?

— Казвам, че ние, българите, нямаме сърца! Великодушието е чувство, непознато нам, господин Гробов.

Господинът с цепнатата буза и с тъпия поглед прие още по-нагъл вид.

— Великодушие!? Към авантюристи, които срамят народната ни чест? Да трошат касите на честните хора, вместо да работят, и да казват, че откраднали две хиляди наполеона не за себе си, а за да въоръжат нова чета! Великодушие!. . .

— А това е истина — каза натъртено Говедаров.— Вие не бихте дали счупена пара за такава цел. . .

Господинът с цепнатата буза се разлюти от тия обидни думи за патриотизма му. Той се счете длъжен

да се защити горещо, най-вече като Гробов присъствуваше тука.

Изведнаж някакъв вик и тропот прекъсна думите на говорещия. Всичките се обърнаха към отсрещния край на кафенето, дето няколко души се караха високо с двама маджари и им сочеха юмруците си.

Те бяха хъшовете, при които видяхме Македонски. Келнерите правеха усилия да възпрат крамолата, която растеше и скоро щеше да се преобърне на сблъскване.

Най-много се спущаше един млад хъш с посърнало от теглила лице, с дълга неостригана и чорлава коса и със сини запалени от ярост очи. Той нищо не говореше. Гласът му се беше прекъснал от бяс.

Но Македонски викаше гръмогласно, като пулеше кръвнишки очи въз маджарите.

— Гаврите се, а? Туркофили! Варвари! Срам на европейския народ!. . . Ако ви чуя още един път, ще ви счупя зъбите. Да помните кой е Македонски!. . . Или бъдете християни, или се махнете оттука!. . . България гори, а вие се гаврите. . . Ще видим вашите туркиянски герои каква ще я одрискат. . . ще ги смажем до един! Да живей генерал Черняев!

— Долу Турция! — извика един други хъш, сух, бледен, като тропна с крака си в пода така силно, щото разклати масите.

Всичката публика стана и наобиколи препиращите се.

Маджарите не отстъпиха и псуваха по немски. Един от тях още стискаше в ръката «Нойе фрайе Пресе». Множеството бъбреше и очевидно съчувствуваше на маджарите, които се одързостиха, като видяха симпатиите на своя страна. Българските хъшове бяха сами. Чуваше се само гърлестия глас на господин Гробова, който беше станал прав, без да се доближи обаче до скараната група, и викаше яката:

— Скандал! Скандал! Ей ги и тука пияни!. . .

Очевидно тия ругателни думи се отнасяха не към маджарите. Двамата му събеседници бяха се вече измъкнали из кафенето.

Изведнаж Говедаров проби навалицата и се доближи до младия разярен хъш, който още държеше напа-

дателно положение и ням, бледен, разтреперан сочеше юмрука си. Хвана за ръката хъша и му каза съчувствено и умолително:

— Бръчков, моля те, остави се.

И като го взе хубаво под мишница, отведе го и го накара да седне пак при масата, дето тихо, предпазливо седеше друг един хъш с дългнесто болничаво лице, с дълга космата несресана брада и с нахлупена връз пятнестото си чело шапка. Той- никак не беше взел участие в спречкването. Говедаров го поздрави, без да го познае. Тоя человек беше някогашният браилски учител Владиков.

Осъден на петгодишен затвор заедно с Бръчкова, Хаджията и Бебровски за счупването Петресковата каса, която в едно заседание бяха решили да оберат, за да могат въоръжи, облече и снабди с всичките потребности новата чета, без което тя беше немислима, Владиков подир три години затвор беше наскоро избягал из тъмницата и предрешен, се беше събрал с отпуснатите си вече другари. Относителната лекост в наказанието на четворицата хъша се дължеше най-много на красноречието на адвоката. В деня на заседанието при една многобройна публика той, като призна пред съдилището, че престъплението е действително извършено от четворицата обвинени (нещо, което те не можаха да откажат), налегна с една голяма настойчивост и горещина върху причините на кражбата. Изложи надълго и нашироко печалното положение на един поробен и съседен народ; големите усилия и жертви на синовете му, за да извоюват свободата си; многократните опитвания за въстание, удавяно все в кръвта на хиляди злополучни жертви; нуждата от грамадни средства за организуване нова чета в гостоприемната земя на «великодушните римски внуци»; увлечението, на което биват изложени разпалените глави на българските патриоти, решени по всякакъв начин, даже и с жертва на честта си, много по-скъпа от самия живот, да помогнат на отечеството си; патриотизмът, величието на предприятието, които оправдават всичко; благородната цел на обвинените, които никога не са били родени, да бъдат крадци, но които станаха такива по най-великодушни чувства. Той показа с писмени и

други свидетелства, че наистина «се организуваше тогава чета» и че за нея «трябваха пари»; посочи на личните характери на обвинените, особено на Владикова — един труженик и народен учител, и на Бръчков, един поет патриот (за Хаджият и за Бебровски нищо не спомена); направи възвание към человеколюбието и благородното сърце на съдниците, които са повикани да се произнесат не върху едни улични закоренели крадци, а върху млади интелигенти — надежда и гордост на поробеното им отечество, — и докара в умиление цялата публика, която му ръкоплеска с възторг. Журите се оттеглиха на съвещание. Присъдата призна облекчителни обстоятелства в делото и намалява наказанието на пет и три години затвор вместо петнайсет. Публиката пак ръкоплещи и стиска адвокатина за ръцете.

Тоя адвокатин беше сам Ботев, нарочно дошъл от Галац.

Планът се разруши и четата не стана. Македонски беше най-главният участник в кражбата (той беше дал плана и инструментите). Но той не беше хванат,нито пък изказан. През дълго време той посещава злополучните си другари в тъмницата; донасяше им разни угодности, да облекчава тъгата им в затвора, и им даваше малки суми за разноски от парите на кемера. Той и сега им помагаше, като играеше успешно на книги и просеше по някой франк от благодетелни българи.

Те очакваха сега часа, когато Сърбия ще обяви война, за да идат като доброволци да вземат участие в борбата против славянския душманин.

XV

Вечерта в гостилницата на хотел «Трансилвания» бяха се събрали повечето от хъшовете, с които излека се запознахме в Браила. Бръчков бързо и развълнувано им четеше последния брой от «Стара планина»[1]. Освен тях там се виждаха няколко българи студенти, наскоро

[1] Политически вестник, редактиран от С. Бобчева в Букурещ през 1876 г.

пристигнали от Русия; няколко руски доброволци със своите бели платнени кители, препасани с ремик, и с белите също фуражки, на които бяха пришити червени кръстове, и двама исполини черногорци, пристигнали от Цариград през Сулина. Всичките тия люде се спряха в Букурещ, та оттам да тръгнат за Сърбия. Хъшовете първи път виждаха русите и хвърляха към тях погледи, пълни с любопитство и симпатия. Те не можеха да им се нагледат. Тия хора, дошли от разни далечни краища на Русия, за да вземат участие в борбата на славяните против «басурманите», също изглеждаха с любопитство своите непознати събеседници; вслушваха се в разговорите им и като схващаха някои думи понятни и сродни тем, учудваха се и приказваха си простодушно:

— Вот что, брат, здесь тоже русские, что ли? Нука, не понимаеш?

— Как же? Это оны наши братя болгары — отговаряше други, който по благородните черти на лицето и по белината на ръцете си личеше, че принадлежи на аристокрацията. Той беше граф Ш.

— А мы куда же тепериче? В Сербию или в Болгарию будем драться?

— Что Сербия, что Болгария? Это одно и тоже — отзова се един четирсетогодишен русин.

— Нет-с. . . Впрочем, да: обе славянския земли, и православныя — обясни графът.

— А что они сюда не пойдут в Сербию? Вед, война с турками будет — каза един от русите, като сочеше на българите.

Аристократът подигна раменатa.

Един студент се обърна, посочи хъшовете и продума:

— Они же в Сербию идут.

Графът се извърна бързо, взря се в студента и му каза приветливо:

— Вы русский? А от куда?

— Из Москвы. Мы болгарские студенты. Несчастия отечества вызвали нас сюда. . .

Разговорът се завърза между студента и графа. Скоро взеха участие и другите студенти: приказваха за последните тревожни известия, за въстанието в

България и поражението; за надеждите, които народът храни към Русия, и за генерал Черняева. Без никакви етикети и препоръки тия хора се сближиха, разбраха се, обикнаха се. Славянският дух даваше на сърцата им ново биене. В очите им се четеше една мисъл, една душа и едно страдание. Излиянията на братска любов ставаха по-горещи и по-сърдечни. Хъшовете, които дотогава стояха отделно от русите и поглеждаха свенливо към тях, приближиха столовете си. Залови се разговор между русите и тях на едно ново славянско наречие. Всичките искаха да кажат по една руска дума и да видят, че са разбрани; едно благодарно чувство напълни всичките сърца. Графът заръча шампанско. Закипяха чашите с великодушното питие; той взема своята, стана прав и произнесе тихо тия думи:

— Господа! Първи път виждам българи в тая земя и, признавам се, обикнах ги с всичката сила на душата си. Това ново и отрадно чувство, което ме свързваше с вашите страдания и борба още докато бях в моята далека родина, тук при съприкосновението с вас, народ единоплеменен и угнетен, стократно се усили. Както вий, и ний, русите, отиваме да дадем нашата помощ от кръв и жертви на еднокръвните си братя сърби, които доблестно вдигнаха знамето на борбата против стария неприятел на славянството. Пия за пълната сполука на правото дело; пия и за двете кръвни сестри на Русия: България и Сърбия.

Гръмовен, потресаващ и възхищен вик «Да живей!» прие трогателните думи на русина.

Няколко хъша се просълзиха: между тях Бръчков.

Един студент стана и с разтреперан глас пи наздравица за славянската солидарност.

— Урра! — извикаха двайсет гласа.

— Фала! — изгърмяха черногорците.

— Живио! — изкрещя съдържателят на гостилницата (той беше сърбин).

Поръчаха се нови стъкла шампанско. Чашите изново се заискриха и закипяха. Гърдите на славяните се повдигнаха от силни чувства; двамата руси бяха се приближили тясно до Бебровски и Попчето и се целуваха по уста взаимно. Черногорците вече викаха яката

и псуваха по един енергичен начин турците, които «горят живи православните славяни».

Вратата се хлопна с трясък и Македонски се втурна шумно, както обикновено, с един лист в ръката.

— Момчета! Новина: вчера първият бой при Бабина глава. Сърбите победили! Вива!

Всичките наставаха слисани и възхитени.

— Война! Война!

— На ви телеграмата, четете по на пространно. . . Грабнах я от Гробова. . . дебелакът недни — каза Македонски, почервенял и запъхтян още. А като съгледа русите, той свали маджарската шапка, усмихна се почтително и им подаде ръката си. — Юнаци! Здравствуйте! Да живей Русията!

— Здравствуй, брат българин — отговориха му русите доброволци, като му стиснаха ръката с чувство.

Между това възторгът достигна до най-високата си степен. Телеграмата хвърчеше от ръце на ръце: всякой искаше със собствените си очи да види латинските букви, които носеха тая радостна новина за победа. Собственото име Бабина глава този час придоби чудна прелест и изразителност. Първата стъпка на малката сръбска армия се увенча с успех, с победа! Никой не се надяваше на това. Черногорците решиха тутакси да тръгнат с утрешния трен за Турну-Северин и оттам, през Дунава за Кладово. Йованович (съдържателят на гостилницата) беше се слисал от възхищение. Той сложи на масата нови бутилки шампанско, за да почерпи гостите от своя страна. При вида на тая обща искрена радост русите се просълзиха.

— Братя! — каза Бръчков с пламенен поглед и с разтупани гърди. — Войната се почева и нашата горещa надежда се изпълни. Сега можем да се бием и умрем юнашки за нашата драга свобода.

— Няма да умрем мърцина на тая чужда земя — подзе Хаджият.

— От Сърбия право в България, там ще разбунтуваме нашите юнаци шопи и ще поизпотим Абдул Керим ефенди — прибави Бебровски.

— Кои ще бъдат там войводите?

— Тотьо.

— Панайот!

— Да живеят доброволците! Да живеят всички славянски юнаци! — извика Македонски, като гаврътна жадно шампанското и се ухили фамилиарно на руските доброволци, като си обриса дългите мустаци.

Радостта и въодушевлението растяха. Хъшовете добиха крила и горяха от нетърпение да тръгнат поскоро за Кладово, от страх да не би да се спечелят всичките победи преди тяхното пристигание. Говедаров дойде и им обяви, че подир два дена букурещкият м л а д комитет[1] ще ги снабди с билети за железницата и с разноски. На заранта движението беше още поголямо. Въстаници и бежанци от панагюрското въстание, което се последва с ужасно поражение; стари хъшове ветерани от 1862 г. и участници в четите от 1867—8 г., градинари, тухлари, бакали, работници, дошли от всичките краища на Румъния, се стичаха сега в Букурещ, за да идат в Сърбия. Те бяха набързо напуснали всичко и се въвираха в едно опасно предприятие, което или им отваряше гроба, или им затваряше завсегда вратата на България, дето ги привързваха толкова домашни радости и симпатии. Те сега се хвърляха в областта на бедствията и неизвестността. Защо? За да послужат на делото за освобождението на отечеството. Кой ги караше, кой ги задължаваше да правят това самопожертвование? Користта ли? Славолюбието ли? Не; тия чувства бяха много ниски сега за тях. Едно друго нещо действуваше въз сърцата им: духът на времето — тоя дух, който в един къс срок изкара из измъчените недра на България толкова мощни синове и даде на историята ни толкова славни страници от героизъм и самопожертвование. То беше, за да се изразим с простодушно-красноречивите думи на г. Симидова: «Патриотизмът, тая неизцерима краста!»[2] Тогава беше времето на самопожертвованията, защото из великите страдания изникват великите героизми, както днес е епохата на дребните ха-

[1] Той бе образувал и действуваше като революционен, под названието Български благотворителен комитет в Букурещ.

[2] «Покрита храброст» — съвременни записки за българските чети в Сърбия в 1876 г. от Ф. Симидов, Гюргево, 1877 г.

рактери. Патриотическата струна във всеки български наранени гърди беше тъй нежна, тъй чувствителна, тъй обтегната, щото най-малкото веяние я разлюляваше и изкарваше чудни звънове. Тия бедни скитници на България, забравени от нея и оставени на произвола на случая, зачуеха ли нещо като стенание на отечеството, като зов за борба с тираните, съживяваха се, подмладяваха се, разпаляха се и бързаха да принесат на олтара на отечеството средствата си, покоя, кръвта си; а които нямаха средства, ни покой, можаха да дадат кръвта си — и то беше доста. При известието за войната всичките се обхванаха от един вид безумие. Продадоха, оставиха, подариха, унищожиха всичко, що съставляваше имота им, за да не милеят освен за България, както направиха едно време — ако можем да приведем това сравнение — македонците на Александра Велики, като запалиха корабите си на азиатския бряг, за да не мислят вече за връщане назад.

Всичко това днес ни се вижда за невярване.

Подир три дена на букурещката станция Говедаров изпращаше с благопожелания за победа и добро завръщане многобройна дружина хъшове и доброволци.

Влакът потегли и една бунтовнишка песен смеси се с гърмежа и тътена, които правеха колелата на вагоните.

Весело време беше тогава.

XVI

Близо четири месеца вече как трае войната.

Никакво забележително сблъскване не беше произлязло още между войските на двете воюещи страни. Мъчноподвижният Абдул Керим паша не намираше сгодно още да се изпита, да даде някакъв решителен удар; пъргавият Черняев не желаеше да рискува неопитната и непривикнала с гърмежа на боя сръбска милиция на едно вероятно поражение. В замяна на това турските башибозуци свирепствуваха, горяха, колеха, пленяха. Възточните крайнини на Сърбия бяха пустини вече. Едно глухо незадоволство, едно напрегнато кипение се проявяваше вече в недрата на сръбската

армия, съставена от сърби, руси, българи и черногорци. Недоразумението бъркаше на точното изпълнение на заповедите; националният егоизъм се разбуди съвсем не навреме и предаде на всичките военни действия една очевидна разбърканост и непоследователност.

На 8 септември при Алексинац стана едно голямо сблъскване, в което сърбите удържаха връх: те отблъснаха напора на турските войски.

А между това орисаният Джуниский ден не беше дошъл още.

На 16 септември 2-и батальон от руско-българската бригада, състоящ от 850 души българи, в униформа, стоеше срещу Гредетинската планина.

Гредетинската планина не беше друго нещо освен куп кръстосани по всяка посока невисоки бърда, които се протакаха надлъж по възточната сръбска граница. Повечето от тях бяха покрити с ниски гори и храсталаци.

На един по-височък връх турската войска имаше укрепена позиция, с четири големи топове. По западната полегата наклонност на бърдото три реда шанцове (окопи), напреки простречи, пресичаха достъпа към батареята. Надлъж по шанцовете стърчаха колибки от върхари и шума, построени за нуждите на защитниците на шанцовете.

Между най-горния шанц и батареята имаше засека, тоест бяха изпресекли кое до половина, кое до дъно растящите там дървета; а с клонищата и шумалака им бяха задръстили пространството, за да не може неприятелят, в случай че прегази шанцовете, да пролази лесно до върха.

Четири или пет турски табора, въоръжени с найдобри скорострелни пушки, бранеха шанцовете и батареята. На няколко разстояние оттатък укрепения връх стоеха други турски сили, готови да потеглят, щом стане нужда. Отвъд дола, на най-високото бърдо, което командуваше на другите остали, бдеше друга турска батарея с един круповски топ. Наричаха я бялата батарея.

Оттам надалеч, в жълтеникавата долина на Морава, се виждаха стълпове бели пушеци от запалените сръбски селца, станали плен и пожар от башибозуците.

Прочее, 2-и батальон от руско-българската бригада тоя ден трябваше да се опълчи срещу всичките тия сили на неприятеля. Заповядано му беше, съобразно с плана за една обща атака по всичката турска линия, да превземе гредетинската позиция.

Той беше въоръжен с пушки белгийски, които се пълнеха из устата и се палеха с евзи.

Малко настрана от руско-българския батальон стоеше един орляк, една дружина от около 300 души храбри черногорци, като спомагателна сила.

Отзад още пъплеха из гъсталака 3 батальона българи, една батарея от 4 четирифунтови топа и 3—4 батальона сърби, които съставляваха втора боева линия и резервата.

2-и батальон, както и останалите 3 батальона от руско-българската бригада, действующи все в моравската армия, се намираха под главната команда на енергичния руски полковник Медведовски; а сам той се намираше под Хърватовича.

Непосредствен и обичан началник на българските доброволци в батальона беше назначен от генерала Черняева храбрия капитан Райчо Николов, тоже българин, до него време служещ в руската армия и прочут по смелото си преплуване Дунава на 1854 г.

2-и батальон, сега обучена и дисциплинирана войска, а най-напред чета само от 96 души, събрани от капитан Райчо Николов още през юлия в Букурещ и доведена от него в Кладово, след като биде обезоръжена от сръбската власт в Крайово, беше имал вече няколко сбивания с турските войски при Копривница, на 6 август, дето пропъди турското и черкезко отделения; при Градската кула, въоръжена с четири топа, дето разби един значителен отряд и го накара да се натъпче и затвори в крепостта — беше вече влизал в огъня и гореше от нетърпение да спечели една по-блясква победа; затова, когато му се съобщи заповедта, че се назначава да превземе с пристъп гредетинското укрепление, голямо въодушевление облада цялата дружина. Българите ламтяха час по-скоро да оправдаят топлите думи на генерала Черняева, който в Шилинговец беше им казал, че «той полага немалка

надежда на българите и не се съмнява, че ще се бият юнашки срещу християнския враг».

Имаше още едно важно обстоятелство. Отношенията на сръбските офицери и даже на самото население към българите не бяха много приятни. Една тайна из най-напред, а по-после явна вражда се забележи. Разорителните действия на войната, която отдавна беше пренесена на сръбска почва; последователните несполуки на сръбската армия, която на много точки бе принудена да се тегли и да остави цветущите долини на Морава и Тимок плячка на грабежа и на огъня; раздразнението от протакането на тая злополучна война — всичко това направи сърбите да дирят естествено някоя причина, някой виноват на несполуките на това смело предприятие, което в един час на великодушен и благороден порив тъй рицарски подхванаха. Мярнаха им се пред очите българите. И ето цял ред обвинения в неискреност, във вероломство, в страшливост и пр. Обвиненията се последваха от отровни оскърбления; оскърбленията — с открито гонение и недоверие. Българите изведнаж се видяха, че ги третират не като безкористни съюзници, а като наемна войска от нехранимайковци, дошли само за плячка; печатът от своя страна подклаждаше огъня. Заусещаха лишения в храна, в припаси, в патрони; стана опитване да ги накарат да се нарекат старосърбияновци; при Неготин поискаха вместо български пряпорец да им наложат сръбски. Така от ден на ден положението им ставаше по-незавидно, задачата им по-мъчна. Но всичките лишения, всичките физически страдания не бяха нищо пред общия вик, че българите са страшливи.

Като още по-красноречиво доказателство за нравственото им страдание ние ще приведем края от словото, което таз утрин капитан Райчо държа на батальона: «Днес е денят — каза той, — в който ще да докажем, че знаем да се разплащаме с общия тиранин на християнството и да накараме да млъкне безсъвестния вестник Исток[1]. . . Днес в боя ние трябва чрез

[1] Сръбски официозен вестник в Белград.

юнашки проляната си кръв да умием лицето си и името си и да спечелим потъпканата си чест.»[1]

. . . . . .

Едва се разположи и намести батальонът, из един път въздухът екна от няколко гърмежа, които идеха отдясно.

Черногорците удариха на турците.

Посрещна ги страшен огън. Шанцовете се покриха с дълги пояси мъгла.

Стрелците от батальона тутакси излязоха, а подире им целият батальон се устреми с голяма буйност към първия шанц. Дъжд от куршуми валеше въз доброволците и разредяваше куповете им, забулени от сини облаци дим; гредетинската и бялата батареи бълваха. Но доброволците пристъпяха и гърмяха, като оставяха подире си умиращите и ранените. Когато се събраха с черногорците, които с псувни и викове тичаха към шанцовете, залови се ужасен бой. Неприятелят изскокна из шанца. Двете войски се удариха гърди с гърди. Сабята посрещна байонета, юмрукът отговори на дънера на пушката, ругателството на попържнята. Шум, гръмове, размесени с викове «напред», люшкаха въздуха. Черногорците се бореха като левове, българите като бесни сечеха, баскаха, блъскаха, поразяваха. Неприятелят отстъпи: батальонът прегази колибите, като ги запали; превзе шанца и се спусна към втория. Победоносни викове ура съпътствуваха вървежа му под град гранати и куршуми и неприятелят, като видя, че наближиха втория шанц, оттегли се, но пушкаше непрестанно. Нов напор от страна на черногорци и българи: нападнаха на третия шанц. Нищо ги не спираше. Тогава турците се възвиха, за да нападнат дясното крило на батальона. Но, по дадената команда, доброволците се извърнаха с лице към неприятеля и осуетиха маневрата му. Отговориха му внезапно със страшен огън и той се оттегли бързо на една могила. Храбростта и неустрашимостта на славяните бяха неописуеми. Голям брой от них се бяха вече повалили, но живите вървяха напред с викове: «Урра, урра! Побе-

[1] Тия сведения съм черпил както от гореспоменатата книга «Покрита храброст», така и от частни лица, които са участвували в доброволческите чети в Сърбия и в самия бой.

да!» Стъпиха и в третия шанц под ужасний огън на неприятеля. Из един път Бръчков, който се качуваше по насипа само с един голям нож в ръцете, с лице почерняло от пупала и опръскано отдясно с кръв, зачу наблизо познат глас:

— Брате Бръчков, умрях!

Той погледна. Владиков, ударен с куршум в гърдите, падаше в окопа.

Изведнаж Хаджият, гологлав, окървавен, спусна се в рова, като стискаше ножа си, и с помощта на друг един ратник изнесе навън Владикова, който беше облян с гореща кръв. Понесоха го назад. Една граната изсвири край ухото на Бръчкова и пукна на отсрещния бряг на шанца, тъкмо дето влачеха Владикова; гъст облак от дим и прах забули другарите му. Той се залюля от потресението и полетя да падне. Но една здрава ръка го улови под мишцата и някой му извика: «Дръж се, брате, напред!» Бръчков видя при себе си Македонски, който сам беше ранен на няколко места, и увлечен от общия напор и крясък, той се затече нагоре. Куршумите пищяха и фучаха край ушите им. Борците доближиха до засеката, която затрудни вървежа им. Бръчков беше изнемощял и премалял; люта жажда го гореше. Той чувствуваше, че ще умре. Неугасим огън палеше изсъхналото му гърло и език. Ранен беше, но не знаеше къде; усещаше само мъката на жаждата. Македонски съзря едно долче, изрито в планината, на дъното на което се жълтееше мътна и разбъркана водица, станала почти на тиня под стъпките на наваляка. Наведоха се и пиха. Това благодатно сега питие възвърна гаснеющата сила на Бръчкова. Изново се спуснаха и взеха да се провират между наповалените дървета и запречкани клоне. Сред гърмежа на боя чуваха се на окъсляци виковете на капитан Райча: «Братя! Напред!». . . Пряпорецът се мяркаше и губеше пред погледа на Бръчкова и Македонски. Доброволците победиха и тая преграда, изпъкнаха запъхтени под насипа, на който стърчаха четирите топа на батареята и устата на хиляди пушки с дългите байонети. Сега всичките турски сили се съсредоточиха около батареята. Почна се нов бой, убийствен и безпощаден. Но нищо не спираше отчаяната храброст на сла-

вяните. Те налитаха като левове: едно чувство от страшна омраза, от досада, от безумно ожесточение беше ги упоило. . . Смъртта и ужасът им предаваха нечовешка сила; а умората и тричасовото лазене по тая урва, и гладът, и жаждата намериха мишците им безчувствени, от желязо. . . Пред тоя страховит напън на редове от юнаци ненараними, неумиращи, турците се оттеглиха. Българи и черногорци се нахвърляха в редута с бесни викове: «Ура!. . .» Там ново клане. Неприятелят удари на бяг. Но комендантинът арапин даде нов знак за нападение и турците, ободрени, се повърнаха и сблъскаха с навлезлите вече в редута доброволци. Гърмежите цепеха въздуха и раздираха ушите. Четирите топа престанали бяха да гърмят и като че стояха неми свидетели на битката. Мястото беше натрупано с мъртви и ранени. Турците не устояха на натиска и пак се люшнаха да бягат. Доброволците приближиха топовете и един от тях бързо се качи на един топ и го възседна като кон.

— Победа! — извика.

Той беше Бръчков.

Един чернокож азиатец се устреми към него с байонет и му изрева зверски:

— Назад бре, куче!

Но Бръчков с бързината на мълнията дигна пушката, що беше взел отнейде, и я свали със страшна сила връз главата на неприятеля с думите:

— На ти едно назад!

Байонетът се стрелна под мишницата му.

Чернокожият азиатец се строполи мъртъв на земята.

Между това зададоха се три колони ново подкрепление на турците. Те се спряха в отстъплението си и изново се спуснаха, да завоеват редута.

«Бялата батарея» сипеше гранати и ужас.

Македонски се хвърли пръв връз наближающите неприятели с дигнат нож, с кървави очи и цял обагрен в чужда и своя кръв, която капеше от него.

Една граната падна до него, пукна се на хиляди късове и Македонски се изгуби в облака. . .

— Македонски! — викна неволно Бръчков и се сгромоляса от топа.

Един неприятелски куршум прониза главата му. Той беше труп.

. . . . . .

. . . . . .

XVII

Черногорците и 2-я батальон от руско-българската бригада не одържаха редута. Сръбските батареи бяха млъкнали и сръбската резерва не дойде да подкрепи юнашкия подвиг на тая шепа герои; тя гледа хладнокръвно как гинеха юнаците. Защо??. . .

Няколко хиляди турци, подкрепени със свежи войски и от непрестанното действие на б я л а т а б а т а р е я, нахълтаха пак в очистения подир отчаяно и безплодно съпротивление от доброволците редут.

В тоя злополучен и героически бой легнаха няколкостотин млади души българи и повечето черногорци, които, като видяха, че победата остая на числото, умряха спартански.

Загинаха мнозина руски офицери; в отстъплението една граната счупи крака на капитана Сикорски, като уби шест души българи. Друга една се пръсна пред капитана Райча и го повали в несвяст. Три дни го считаха за убит.

Но българите умиха лицето си. Героизмът им гръмна навсякъде и запуши устата на клеветата. Генерал Черняев, трогнат от подвига им, ги обсипа с похвали и награди.

А нашите приятели?. . . Почти всичките оставиха костите си на гредетинските негостоприемни височини. Владиков умря от един куршум и от една бомба, която порази и Хаджият, който го изнасяше из боя. Бебровски биде пронизан от два байонета на редута в същото време, когато сваляше с един мах на сабята си троица неприятели. И другите паднаха или издъхнаха в околните амбуланци.

Попчето и Мравката, като се завръщаха подир войната в Букурещ, пеши и голи, замръзнаха от студ една нощ близо до Крайово.

Остана жив само Македонски, комуто единадесетте рани заздравяха и дясната ръка изсъхна.

Той сега е разсилен и мете с лявата ръка канцеларията. . . и тоя лев в Стара планина, и тоя герой на Гредетин, малодушно трепери сега пред гласа на грубия писар. . .

Една дълга агония!. . .

Бедни, бедни Македонски! Защо не умря при Гредетин?. . .

Пловдив, 1883

ЧИЧОВЦИ

ГАЛЕРИЯ ОТ ТИПОВЕ И НРАВИ БЪЛГАРСКИ В ТУРСКО ВРЕМЕ

I

ОБЩЕСТВО

Утринното лятно слънце изскокна високо над Стара планина. Потоци от зари минуваха през търкалястите решетчени прозорци на черквата, пречупваха се през кристалните полилеи, провесени от свода, и падаха на отсрещния зид в чудни разноцветни шарки. Храмът беше пълен с богомолци, над които се вееха облаци дим от кандилницата на поп Ставря и мелодическите звукове на сладкогласния Хаджи Атанасия, който допяваше новото «достойно есть», глас пети. Звънливи гласове на ученици при аналоя държаха обикновеното исо, ръководени от главния учител, Гатя; на отсрещна страна подидаскал Мироновски, псалт, приглашаше издебело, като тупаше равномерно с крак и хвърляше крадешком погледи към решетката, зад която стояха жените. При шумния пангар, в тронове, стояха облечени в богати дълги кожуси първенците и умилително слушаха сладкогласието на Хаджи Атанасия и му приглашаха тихичко. Често вниманието им отвличаха новоприходящите богомолци и белисани богомолки, които палеха свещ пред архангела Гавриила или отиваха да целуват пред олтара. И Хаджи Димо прекъсваше напева си, навеждаше се към чорбаджи Петракия и му пошушваше:

— Виж, тоя дрът пинтия — вариклечко, за две пари свещ запали, а митани до земята прави, митаните са без пари. . . — И пак поемаше да приглаша.

— Вариклечко не, ами вариклечко — пошушваше чорбаджи Петраки и пак приглашаше.

И Котю Джамбазът, прочут лихвар, се обърнеше

към трона, дето стоеше Хаджи Христо Молдавът, и пришушнеше сърдито:

— Гледай, Гина Махмудката, булката на оня поразеник, пали свещ. . . Облякъл я в джамфезен малакоф и в мъсър, а от три години и половина, кажи, не може да ми плати осемстотин и шейсет и един грош пари, горни пари. . . магаре недно!. . .

— Магаре и половина — отговаряше тронът.

А богобоязливият Хаджи Аргир Измирлият посочваше с кръвожаден поглед на пригладените и помадосани младежи, които идеха късно, и само се прекръстяха, без да палят свещ и да целуват.

— Тоя, Рачовият син — маскара, видис ли го? Да сум цар, сте ги прекарам под ноз сиските тия протестанти! Бозе, прости! — и се прекръстяше.

— Боже, прости — отговаряше тронът и се кръстеше. Защото «достойното» се беше довършило, а подидаскал Мироновски захващаше предисловието на киноникото, глас осми.

Но скоро настана отпуск и последното плачевно амин на поп Ставря се изгуби из шумотевицата на благочестивата навалица, която се натискаше вече при входа, за да излезе вън на нартиката; от нартиката множеството нахлу в двора между два дълги реда просяци, за да изскочи на пътя. Част от него зави към женския метох, за да прави визити. Защото черквата на калугериците нарочно пущаше по-ранко и баба госпожа Нимфидора очакваше вече в килията си гости, за да ги послужи с новото си портокалово сладко; госпожа Евдокия — за да се научи истина ли Павлакеви ще имат годеж до друга неделя; госпожа Соломония — за да покани подидаскал Мироновски да дойде подиробед да й предаде урок по французки; госпожа Секла —да посрещне Николакица с дъщеря й, дето и г-н С., уж случайно, щеше да дойде, за да изгледа Еленчето; а г-жа Евгения Полидора — да разкаже на многобройните си роднини кавгата оная вечер между Ивана Полякът и булката му, защото не щял да й купи букурещка капелина, като на Теофануто, и какви червиви думи му е издумала, и как свекърва й я гонила из градината с хурката.

Първенците пред пангара, вместо да последват другите, отбиваха се и се изкачваха из стълбите на женското училище (което беше в черковния двор) в една широка стая, в която ставаха обикновено общинските събрания.

Дълго време се проточи съвещанието. Най-подир то се свърши и първенците занаизлазяха шумно из вратата и занаслазяха по стълбите.

Скоро из целия град се разчу, че избрали епитропите и между тях Варлаама Копринарката и Ивана Селямсъзът. Тая новина причини голямо учудване, защото всичкият свят знаеше, че те не можеха да се видят по причина на една стара разпра за капчук, завещана от бащите им.

Затова дядо Нистор, стар берберин и строг човек, като тегли хубаво чибучката и пухна дим из цялото кафене, каза доволно разсъдително:

— Добро, хубаво. И Тарильомът, и Селямсъзът са учени и почтени, но нямат согласието, а без согласието, като няма него, всичко пропада.

— Аз казвам пък, че сега ако се согласят, ще се согласят — отвърна Хаджи Смион, който седеше отсреща.

— Защо? — попита дядо Нистор.

Всички обърнаха очи към Хаджи Смиона.

— Защото — пое Хаджи Смион, като си изу лявата калевра и заброи бързо броеницата, — защото, когато двама души, речи ги настоятели, речи ги търговци и прочия, работят в една работа, разбираш? То се знае, че трябва да се согласят. . . Това си е естествено.

И Хаджи Смион си обу пак калеврата.

— Как ще се согласят естествено? Ти, Хаджи, тури твоята Катинка и Ингилизът да се преговорят, макар че се хранят от едната трапеза и припознават един и сущ господар: котката: фу! кучето: рм!

— То е право, нà, и завчера Ингилизът щеше да удави Катинката — каза Хаджи Смион и седна по турски.

— Тарильомът е готов да чака до второ пришествие, но няма да се сдобри със Селямсъза, знам го аз какво е куче — каза Иван Чушков, приятел на Варлаама.

— Та и Селямсъзът стока ли е? — обърна се Иван

Капзамалинът, приятел на Селямсъза, като си люшкаше чашката, за да доизпие утайката на кафето на дъното, — проклет в червата:издигнал е към Тарильомовия двор преграда от шиндри, намазана с катран, за да ядосва Варлаама и булката му.

Хаджи Смион си провеси пак единия крак, знак, че взема думата. Но Иван Бухалът го пресече и извика:

— Настоятели! Магарета! И тия, и другите! Защо ги избират? Тая заран, като идех на черква, отбих се при Максим рибаря, за да взема нещо за днеска. . . Видях ги там и двамината: Селямсъзът си купуваше шаран, но щом видя, че Тарильомът и той си взел вече, хвърли шарана, па си купи сом, като рече: «Анатема, който плюска днес шаран», и плюна въз рибата на Тарильома. Е, това човещина ли е?

— Магария! — продума дядо Нистор и хвърли победоносен поглед на Хаджи Смиона.

— То се знае, когато няма согласие, всичко пропада — произнесе Хаджи Смион убедено и въздъхна.

— Хаджи, недей дума согласие — обади се Стамболият, — не се гледат хората милуват ли се, или се мразят, ами се гледа кадърни ли са.

— Та и аз това казвам я — произнесе Хаджи Смион добросъвестно, като си подви пак и двата крака.

— Кадърни ли са, стига ли им пипката — следваше Стамболият; — Селямсъза го избраха за неговата старост и опитност — нали него пращà народът едно време в Стамбул да гледа давията с Троян? А Тарильомът е човек разбраничък и ходи все на горната черкова, та ще забикаля школото и даскалите. . . а другите питропи, зарежи ги, не се свъртат нито два месеца в село. Тук согласие не се пита. Ганчо Заекът и Фачко Попчето чашата си не делят,наедно все на припек стоят, но не могат раздели на две магарета сено. Куфалницата им не стига.

— Няма го в куфалницата —прибави Хаджи Смион.

Доказателствата на Стамболият, подкрепени силно и от Хаджи Смиона, който пак се ободри, смутиха противниците. Дядо Нистор се сбърка и взе да чисти чибучката, доде да намисли какво да отговори. Иван Бухалът се изкашля няколко пъти и забърка из всичките си джобове. Иван Головратът хвана да надува силно

наргилето, а Иван Капзамалинът нищо не стори. Настана мълчание.

Хаджи Смион го пресече:

— Тъй, тъй, дядо Нисторе, хората знаят какво вършат и кого избират. Согласие — согласие, но да питаме какво има в пипката.

Но понеже дядо Нистор не отговори, Хаджи Смион се разпали, провеси и двата си крака и каза дързостно:

— И аз дадох глас за тях, и пак ще дам, защото са достойни хора!

Иванчо Йотата, който мълчешком сърбаше кафето си и поглеждаше неприятелски на Хаджи Смиона, кипна:

— Достойни хора! Не могат името си да запишат по граматиката и прочия. Тарильомът се подписва: Фарлам, тоест не Варлаам, сиреч наместо веди—ферт, и изяда едното а. . . и прочия!. . .

— Е, че Варлаам и Фарлам все едно е, от толкова какво има? — възрази Хаджи Смион, който не беше човек да се остави да го лъжат.

— Как все едно? — попита Иванчо Йотата. — Можеш ли да кажеш: пророк Фарлам и прочия? Няма нищо от толкова, а? Гаче все едно е да държиш бухалка и перо. Назад, назад вървим, не ни бива за бъзов гребен.

— То се знае, не ни бива — потвърди Хаджи Смион.

Иванчо Йотата беше разярен, защото въпреки надеждата си не биде избран настоятел. Той си тълкуваше, че тая пакост му е направил учител Гатю, с когото веднаж се бяха карали за правописанието.

— Ах, минува! — извика един.

— Кой?

— Тарильомът.

— И носи рибата.

— Запря се, здрависва се с Кона Крилатия.

— Ами що забърза така, гаче го гонят и прочия.

— Хвърчи!

— Не видиш ли? Селямсъзът се задава отподире му.

И всичките се навалиха на прозорците, за да гледат. Селямсъзът наистина се зададе отгоре с риба в ръка, но срещна Неча Райчинчин и запря го да му каже

нещо, вероятно колко е купил рибата, която повдигаше нагоре; после срещна Марина хаджи Цаков и каза му, види се, добрутро, защото погледна към слънцето; а като зърна дяда Постола, застигна го и взе да му разправя нещо твърде важно, защото не видя Ивана Разпопа, приятел, който замина покрай него, за да го здрависа, нито Варлаама Копринарката, който отиваше тичешком — за да го изпсува.

II

ВАРЛААМ КОПРИНАРКАТА

Варлаам Копринарката, по прякор Тарильомът[1], отиваше у дома си. Той беше човек на четирийсет и девет години и два месеца, с лице дълго, мършаво и великопостно, като на св. Ивана Кориваря; с цилиндрически ален фес и в широкодънести потури, които му придаваха много красен вид; смирен, целомъдрен, женен и гайтанджия, както свидетелствуваха двете му ръце, вечно вапцани в най-изрядното индийско синило.

Варлаам Копринарката не беше никак развратен човек; той говееше в сряда и в петък, носеше шарени чорапи, плетени от булката, рано си лягаше и ставаше, за което Иван Бухалът, голям присмехулник, често казваше, че Варлаам вечеря с просяците, ляга с кокошките и става с петлите; не пиеше ни вино, ни тютюн, беше левичар, в черква ходеше редовно, в кафене — рядко, на съдилище — отнюд, ако не смятаме разправията му за капчука със съседа Иван Селямсъза, с когото се влачеха по кадии от много години насам. А каква кавга беше, свети архидяконе Стефане! Даже и жените им, булка Варлаамица и булка Селямсъзка, ужасно се гонеха и омразата им стигна дотам, щото булка Варлаамица не наричаше булка Селямсъзка инак освен «гърнива сланина» по причина на жълтите петна по изтъртуфения ѝ образ, както и булка Селямсъзка

[1] Название на едно гръцко хоро по онова време, играно и в градеца.

думаше на булка Варлаамица «дървеница», защото беше дребна и кръвосмукателна. Преди два месеца на мегданския кладенец булка Варлаамица беше изяла по гърба бухалката на булка Селямсъзка, в замяна на три зъба, които булка Варлаамица беше дала на булка Селямсъзка малко по-горе от лакътя. Оттогава булка Селямсъзка по-често отбиваше барата или щом видеше из дупката, че булка Варлаамица си мие ръцете на чучура, лисваше в барата си всичката помия от коритото, дето переше постилците на децата си. А булка Варлаамица се късаше от яд.

А как нежно Варлаам обичаше жена си! Как страстно-чувствително говореше за нея!

— Тя ми свари фасулева чорба днес, само че прекарала оцедът, та киселеше като усмивката на Фачка Зобидренката; или:—Децата са отишле да навадят краставиците, а пък аз: дай си, мъжо, жената, а ти иди в трънето!. . . — Само пред приятеля си Хаджи Смиона той се отпущаше и я наричаше сладостно: филимилия, както и «метода» нарече един път пред Иванча Йотата методіà. Напразно Иванчо Йотата, който беше твърде свадлив човек, го уверяваше, че метода е едно, а методіà друго и че граматиката всякъде другаде дава да се пише і, само не в метода: Варлаам Копринарката, който също знаеше едно-що от учение (той някога се беше готвил за дякон в Гложденския манастир), упорстваше и не искаше да падне долен на Иванча. Поради тая причина Иванчо Йотата не беше приятел на Варлаама Копринарката.

Но освен цилиндрическия ален фес, останал от първия период на царуването на султан Меджида и който беше устоял против всичките посегателства на модите, Варлаам Копринарката имаше друго отличително нещо: той беше много умен човек и имаше обичай да се изразява с притчи и издълбоко, щото дядо Постол мислеше, че Варлаам е чел Соломонията. Например, срещне ли го касапинът Колю заран рано, че отива с възпретнати ръкави на мегданския кладенец да си наплиска лицето, и му каже:

— Добрутро ти, Варлааме — той отговаряше с черковен глас:

— Ако не е добро, то си е за него, но то е речено да се рече.

Което щеше да каже:

— Дал бог добро, Варлаам знай какво прави.

Кажеше ли му някой сред мараните на юли месец:

— Копринарка, как я носиш тая пущина (салтамарката)? Жегата е дяволска, пази се да не измръзнеш. . . — Той отговаряше:

— Горещото гори, студеното студи, а парен каша духа.

Което щеше да каже, че Варлаам преди единадесет години е настивал по Петровден и е лежал от тежка болест, от което горната част на главата му и днес има подобие на някоя Сахара.

Но особено любезно се разговаряше Варлаам Копринарката с Кона Крилатия, съседът му през барата, който повече приличаше на бъчва, обута в гащи, отколкото на хвъркато пиле. Седнеха например лятна вечер, по месечина, на праговете си, гологлави, по риза и по бели гащи, обути на босо, и захващаха да си бъбрят мирно за това и за онова, за политиката, за кокошките или за преждата, или за луната. И Коно Крилатият (боже господи, какъв крилат?) пухнеше дим от цигарото право към небето и речеше:

— Виж, това месечината, Варлааме, ще да е нещо голямо. . . дали е живо нещо? Санким, ако му гледаш лицето, прилича на живо. . . но кой знае пак.

А Варлаам метнеше тих поглед към небосвода и речеше:

— Може да е живо, може да е мъртво, всичкото е умишление. . . Виж тая бара, ако една мравунка се спре при нея, ще каже: море е, ти ще кажеш: бара е, а Фарлам ти казва: море е! Чудесата господни са чудесни!

А Коно Крилатият се позамисли и пак запита:

— Ами ако би да падне въз нас. . .тъй както стоим... а? страшно!

Тогава Варлаам отговаряше:

— Не пада.

— А ти вярваш ли, че тя е звезда? Нашият копелак това го учат в школото, протестантин цял.

— Звезда ли? Звездата си е звезда, но пророци, и

учени, и благородни, според списанията, както са писували, така са го и нарекли, и така си е било от века и до века. . . «Солнце позна запад свой». . . Каква ти звезда и какво ти удивление!

Коно Крилатият се пак задълбочаваше в астрономически разсъждения и с вида на една възклицателна влазяше у тях си, като пришушваше:

— Много чело, много знай.

III

ИВАН СЕЛЯМСЪЗЪТ

Той беше шейсетгодишен човек, висок, барачест, великан, почти Голиат, но вместо древния костюм на филистимеца носеше огромна рунтава шапка, дълъг шаячен кожух, червен осемнайсетлактен пояс, черни потури с късо дъно, с вечно разкопчани крачоли, остаряла мода, но която той още държеше за възпоминание на ергенството си. И днес Селямсъзът сам копаеше лозето и работеше гюла си и цъфтеше от здраве и сила; лицето му, украсено с рунтави вежди и мустаци, съвсем побелели, пълно, червендалесто, неволно привличаше вниманието. Забелязваше той това не без удоволствие и не пропущаше случай да се покаже пред младите булки, кой знае защо, по-стар.

— Невясто, що гледаш така дяда си? По коледни пости ще ми дръннат седемдесет лазарника, що ме гледаш така? — и й смигваше полулукаво.

А подидаскал Мироновски, комуто викаше «джансъз», защото беше само кожа и кокали, съветваше заран рано да яде чеснов лук с люспите, а вечер без люспите и да мята половина ока киселерско вино, защото дават кръв, а когато напуща децата, да се разхожда до лозето му, дето има и за него една мотика. Едно нещо, което докарваше в изумление всекиго, който се запознаеше със Селямсъза, беше прякорът му. Свети Хараламби! Какъв Селямсъз[1]. Човек, който имаше четиринайсет деца, закачаше младите булки и поздравяваше

[1] По турски значи човек, който не поздравява никого,

целия свят освен Варлаама Тарильома, и то не за друго, ами защото се мразеха, и не оставяше никой да отмине, докато му не кажеше добрутро, добър ден и добър вечер (в тоя случай всякога поглеждаше слънцето, за да не сбърка), такъв човек днес носи името Селямсъз, както и съсед му, такъв почтен човек — несериозното название Тарильом! Уви, няма правда и право имаше нашият незабравим Пишурка, дето възпя в небесен химн отсъствието от земята на тая госпожица!

А как страстно обичаше той да здрависва всичките си приятели и познайници! Даже уверяваха, че в една критическа минута, каквито булката е имала досега четиринайсет пъти, на лозето, той се спуснал да вика баба Мюхлюзка и доде стигне до града и до къщата на почтената докторка, той поздравил с добър ден петдесет и двама души и се поразговорил за времето, за скъпотията на дървата и на овнешкото месо и за други важни работи с дванайсетина души, така щото, когато се завърнал на лозето с баба Мюхлюзка, в шубраките на слога в една кошница лежало едно мъничко боже създание, което крещяло до небесата. Честитият баща дал на рожбата си име Мойсейчо, едно, защото това му напомняло древния еврейски законодател, когото нашла фараоновица в тръстиката, при нилския бряг, а друго — и то е по-важното, че всичките имена от рода му бяха завзети вече, а от календара не искаше да взема име за децата си, както правеше Иванчо Йотата.

Прочее, Селямсъзът беше много приказлив человек. Случеше ли се някой да го попита отде има емфиената си кутийка, която освен на емфие миришеше още на дълбока древност, той захващаше да разказва, че останала наследство от баща му Ивана и че тя била подарък от някоя си ханъмка Емине ханъм, жена на филибелишкия паша Ариф паша, на дяда му Хаджи Тодора, който имаше дванайсет уврата гюл и умря от една пъпка на носа, като отиваше на Неврокопския панаир с Неча Гулебальов. И винаги така беше подробен до уморителност. Особено обичаше той да изрежда на поп Ставря, който всяка неделя му идеше на гости, за да си похапнат и посръбнат (само той в целия град изброяваше, без да сбърка, наред имената на всичката многородна челяд на Селямсъза), обичаше, казвам,

да излага, по исторически ред, имената на четиринайсетте си сина. Петър, казваше той, съм кръстил на дяда Петра, баща на баща ми; Ивана — на баща ми Ивана, който умря в чумавата година; Кръстя на вуйча Ставря — Ставри по български се вика Кръстю, от Ставрос, но аз мразя патриката, както знайш.

— Адаши сме — казваше поп Ставри, — бог да ти го поживи и светий и честни кръст.

— Павела — поемаше Селямсъзът — кръстих на чичо Павла, сват на дядо Постола Измирлият; Параскева — на баба ми Параскева, дето ходи два пъти в Русията на просия; Йотата — на Хаджи Ивана, вуйка ми, дето умря във Влашко; Данча — на брата ми Антона; Маноля. . .

— Емануила — забележи му строго поп Ставри — «и роди сина и нарече ему имя Емануил». . .

— Емануил на братовчеда ми Маноля — Мануиля, който се ожени за хаджи Гина, хаджи Димова щерка, дето се разкалугери, бог да я прости. . .

И така нататък.

Селямсъзът беше твърде добър баща в къщата си и всяка вечер обичаше да бие най-гласовитите от децата си, не толкова, че те бяха най-бесните, колкото да дразни бащинското самолюбие на Варлаама, който, от дванайсет години как се е женил, нямаше освен едно чедо, и то още на път!. . . По естествена ли наклонност или пак да ядосва сериозния Варлаама, чиято къща беше всякога глуха, по причина, че освен котката нищо друго не нарушаваше тишината в двора, Селямсъзът обичаше шума, веселбите и песните. Току-речи, всяка вечер, като сръбнеше хубаво, караше някое от децата си да му изпее една песен. Най-много му се допадаше песента «Отде да начена, о любезна моя». . . Тогава той дохождаше в умиление, като слушаше пискливия гласец на рожбата си, разтрогваше се до сълзи и като пресичаше песнопоеца, казваше на жена си:

— Чувай, булка, виж едно време как човеците са имали любов помежду си. «О любезна моя!» Карай бре!. . .

Запяваха ли песента «Престанете, невинни». . .[1]

[1] Патриотически песни по онова време.

и додеха до куплета: «Аз съм бедна българка, всички ви съм родила», той спреше песнопоеца и казваше прочувствувано на жена си:

— Чувай, булка. Българията открай време е раждала много чеда, то е благодат божия!. . . Пей нататък бре!

Но той обичаше да му пеят и черковни песни.

— Дончо, Авраме, запейте «Достойното», дето ви учи Мироносовски.

— «Достойно есть»?

— Него де.

Те запееха. А той махнеше с ръка и кажеше:

— Чувай, булка, отче Йероним, игуменът, и госпожа Миродия, калугерицата, дето изпрати дар на филибелишкия паша, Неджиб паша, двайсет чифта чорапи, а той подари хилядо гроша за доправата на темплото на черквата, в метоха, когато запееха, бог да ги прости, това херувико, всичките чорбаджии приглашаха, а черковата тътнеше. . . Карайте бре!

И той пак подхващаше да приглаша и очите му се наливаха със сълзи.

Тая вечер, подир като ядоха и двете дълбоки паници с вино се изпразниха, той накара децата да му изпеят нещо.

— Кое? — питаха.

— Пак «Достойното», днеска ме удостоиха, днес достойно се пей, магарета недни. . .

И той хвърли яростен поглед към Варлаамови, челото му притъмня, той изцеди последната капка на дъното на паницата, па каза злобно-ухилено:

— Знаеш ли, булка? Тарильомът, като отиваше за черкова тая заран, купи един шаран, ей такъвакана голям ей. Та па забрави, ами влезе с него в черква.

— У, мъжу! — извика булката и се прекръсти.

— Па влезе в черква с шарана. . . Всичките хора се кискат, той отива да пали свещ, в една ръка свещ, в другата шарана.

— У, поганец недни!

— Всичките се кискат. А бе хей, будала! — думам си на ума. . . Изведнъж се сетй, говедото, повърна се, излезе гологлав на партиката и хвана да се гуши между малакофите на жените — Селямсъзът се изсмя яката,

а с него деветнайсет гърла нададоха гръмоносен смях, който смути тишината на двора и се разнесе по съседните къщи.

Селямсъзът лъжеше. Той не застигна черква, защото из пътя му се случи да срещне Ненча Дивляка, Куня Шашов, пандура, Пенча Пенев, баба Рипсимия, която се връщаше след пренос, и Аргира Монова, с които имà доста дълги разговори, и когато дойде до черковната врата, видя, че народът излиза. Прочее, Селямсъзът лъжеше. Но хохотът беше искрен. Един страшен вик от Варлаамовата къща отговори на тоя смях. А то бяха клетви от булка Варлаамица и черковния глас на Варлаама.

Когато децата писнаха «достойно есть», ненадейно на прозореца лъснаха две светли, валчести очи и един друг глас, таинствен, неземен, се присъедини към концерта.

— Прсс! — каза Селямсъзът, като се извърна към Варлаамовата котка. Но котката пак мечеше. Децата млъкнаха.

— Върви си у вас мари, шаран е донесъл господарят ти, главата му яж — изписка булка Селямсъзка и се изкикоти първа на остротата си.

И всичките се изкикотиха пак.

Веднага Селямсъзът хвърли настрана презръчника, скокна бързо, изръмжа нещо с устата си, излезе из вратата, заобиколи, улови котката на прозореца, слезна на двора, преметна се през Варлаамовия зид и я натопи три пъти в кюпа му с черната вапцилка.

Като я пусна на земята, белоснежното животно се изгуби из нощта, от която стана по-черно.

Подир това Селямсъзът се завърна, легна и хъркà до заранта.

IV

ХАДЖИ СМИОН

Хаджи Смион беше се вече облякъл във френските си дрехи и пиеше спокойно цигарото. Нямаше нищо по-добродушно от физиономията на Хаджи Смиона.

Глава длъгнеста и сплескана на ушите; лице сухичко, мършавичко и безобидно; поглед безстрастен, глуповат и вечно усмихнат. Хаджи Смион имаше около 45 години, носеше шаячни възкъсички панталони до колене, френска риза без вратовръзка, плитки калеври, дълбок голям фес, който му падаше до веждите, и сиво шаячево сетре, на което дясната половина на гърба имаше възчерен цвят, а лявата — по-белезняв, която странност обаче Хаджи Смион обясняваше по твърде прост начин на ония, които го питаха за нея.

— По модата в Америка, американски — казваше той. Хаджи Смион казваше това без най-малката цел да излъже. Той го казваше естествено и с пълно чистосърдечие. «Американско» за него беше всичко, що се отличаваше с особно качество или с ексцентричност. Не искаме да кажем, че Хаджи Смион не обичаше да лъже, напротив. Но и лъжата му беше чистосърдечна и като честен човек той пръв си повярваше. Но щом дойдеше работата до прение, изведнаж отстъпяше, защото Хаджи Смион естествено беше твърде миролюбив и никой не помни, откак се е той завърнал от Молдовата (живеенето му в Молдавия беше велика дата за него), да се е карал с някого или поне да се е препирал освен с Лилка Алтъпармака, и то за един политически въпрос (Хаджи Смион беше страшен политик) относително смъртта на Максимилиана в Мексико; Хаджи Смион поддържаше, че бил заклан от джелатин, а Алтъпармакът по един безобразен начин доказваше, че го били обесили на една черница. За да го обори, Хаджи Смион напосока каза, че няма черници в Америка. Това прение щеше да придобие още по-бурен характер, ако Иванчо Йотата не беше донесъл от лавката си новоизлязлата картина, която представляваше застрелянето на Максимилиана; препирнята изведнаж се прекрати и Хаджи Смион си излезе из кафенето, учуден от бикоглавството на Алтъпармака, който, без да е видял нещо, приказва, за което Иванчо Йотата ги нарече и двамата добичета. Както и да е, това беше един случай, в който Хаджи Смион неблагоразумно се хвърли в неизвестностите на една словесна война. Затова той избягваше възраженията: нито ги правеше, нито искаше да му ги правят. Това правило влезна в живота

му и му стана привичка; мисълта му машинално следеше мисълта на събеседника му, във всичките ѝ произволи, и когато Ненчо Орешков, съседът му, кажеше:

— Хаджи, днес имаме ясно време — той отговаряше:

— Много ясно време, Ненчо. . .

— Май каквото гледам, идат облаци от Балкана, хем са дъждовни.

— Дъждовни облаци идат, Ненчо.

— Ще завали и ще побърка на харманя.

— Ще завали, Ненчо, без друго ще завали, хем едър.

— Господ знай пак, има вятър от запад, та ще разнесе дъжда — кажеше Ненчо, като изгледваше облаците.

— И аз това казвам, ще го разнесе, Ненчо.

— Ба, дъжд няма да има — свърши Ненчо, като се прозине и тръгне към хармана.

— Нито капка, Ненчо — потвърдява Хаджи Смион и потегля към кафенето.

Любопитен беше разговорът му с един студент, дошъл от Москва, върху Сибир.

— Близо ли е Сибирия до Москва? — питаше Хаджи Смион — той по любопитство не падаше подолу от Кона Крилатият.

— Няколко хиляди версти.

— Зная, зная. А с железница или с пампор?

— Помилуйте, просто с кола.

— Зная, зная, както в Молдовата; аз сявга с бричка ходех от Ботушан до Нямцу, макар че са четиридесет пощи. А зимата там студена, а?

— Чорт побери!

— И все сняг цяла година?

— Ужас.

— Там снегът засипа Бонапарти, знам: много сняг вали там. На 53 в Молдовата валя сняг, дълбок пет педи. Там колко педи е?

— В Сибир? Та чорт го знай, аз ти казвам, че ужасна зима владее там.

— Сибирска зима, дето го рекли.

— Да.

Хаджи Смион помълча няколко секунди и после пак попита с нисък глас:

— А що? Русия готви ли се на бой?

— С кого?

— С него.

— С кого?

— С нашите де, с чалмата.

— Неизвестно — каза подир малко двоумение студентът.

— Как неизвестно? Напротив, известно.

— На какво основание мислите това?

— Аз?

— Да.

Хаджи Смион го изгледа опулено.

— Но вие искате да кажете, че е неизвестно?

— Да, поне за мене е неизвестно — измънка студентът.

— Речи го, че и за мене е неизвестно. Имаш право, руската политика е много тайна, а? Горчаков?

Но понеже в това време се зададе онбашият, той изведнаж промени разговора:

— Рожкове обичате ли?

— Не обичам.

— Но те са много ползователни.

— Как? Рожковете?

— Рожковете.

— А защо? Те вредят зъбите?

— Така, така, зъбите вредят. Аз ми паднаха три зъби едно време, когато бях момче, но не само от рожкове, а защото чупех с тях лешници. Ти ходил ли си на лешници в планината?

— Не, а вие?

— Никога. Но да ги видите само, като гора растат. — И Хаджи Смион отдаде чест и стори път на онбашията.

V

ПОСЕЩЕНИЕ

Хаджи Смион допуши цигарото си, хвърли поглед в огледалото, понатисна си феса на челото и излезе, за да иде на гости у Миронча, с когото бяха стари прия-

тели още от Молдовата и далечни роднини и Хаджи Смион му викаше халоолу[1].

Когато Хаджи Смион влезна у Мирончови, той завари там, на одърчето сред градината, и бай Мича Бейзадето, и Миронча по роба, с шарени чехли и на глава със знаменитата си нощна качулка, която изразяваше философско-епикурейското мировъзрение на Миронча. Именно пискюлчето на тая нощна шапка зарад Миронча имаше разни значения — според посоката, на която виси: когато висеше отдире, означаваше: «Лъжовен свят», отстрани тя говореше: «Няма файда от кахър», отпреде — «N'am grigea de nimeni»[2]. Сега пискюлчето казваше: «Лъжовен свят». И наистина Мирончо имаше характер твърде безгрижен и весел и не искаше да знае никого на тоя свят, даже и първия влиятелен Карагьозолу. Когато беше сватбарин, а Миронча го канеха на всичките сватби и на всичките пиршества на «Селистра йолу»[3], той нарочно прекарваше тъпаните под прозореца на чорбаджията, за да го ядосва; а полани на сватбата на Никола Джамджията той изсипа мангал с гореща пепел въз главата на Цочка чорбаджи за едно докачение на чест. Цочко чорбаджи го тегли на съд и го наклопа като бунтовник пред турците, но не можа да му стори нищо, защото Мирончо извади руски паспорт. От тоя знаменит ден славата порасна на дръзновения Миронча, когото никой не смееше да докачи явно, а Иванчо Йотата не без тайна завист казваше:

— Да имах и аз неговата патента, да видите вий тогава кой е Йотата! Ще направя тука цяла република!. . .

А как чудно Мирончо свиреше на флаута! Вечер например седнеше на чардака, надуеше я и тя писнеше из небесата и всякой, който чуе, кажеше: Мирончо свири.

При това Мирончо беше на 44 години, хубавеляк, песнопоец, ерген и страшно обичаше тъпаните и възточния въпрос.

---

[1] Братовчед по турски.

[2] Влашки думи: Не ме е грижа от никого.

[3] Сенчеста местност извън градеца, обикновено място за ядене на гювечи и гуляи.

Хаджи Смион полека и усмихнат пристъпи към Миронча; той чистеше разглобената си флаута с едно дълго гъше перо и слушаше невнимателно бай Мича Бейзадето, чорбаджия и голям обожател на Русия, който му гълчеше нещо твърде разпалено за Русия, види се, с вестник в ръка.

— Добрутро, драги господине мой — каза Хаджи Смион.

— Заповядай, любезни приятелю драгий, заповядай.

Тия любезности се размениха по влашки, по който език се разговаряха обикновено двамата приятели.

Мичо Бейзадето стори място на Хаджи Смиона на одърчето, клюмна му с глава приветливо и продължи думата си:

— Та ще ти кажа, Мирончо, че политиката днес, както отива, ще изкара вярно пророчеството. . . Аз и даскал Кàлиста питах, но той не можа да вземе разумът. . . но покойният поп Станчо го тълкуваше и аз гледам, политиката там отива. . .

Хаджи Смион, като видя, че се говори за политика, взема сериозен вид и пресече бай Мича:

— Политиката, чорт го взел, днес каква политика има? Аз едно време в Молдовата. . . Та това политика ли е?. . . Когато Менчиков на 52 отиде в Цариград и каза на султана с две думи: щеш или не щеш? — тогава всички рекохме: ах! — както се и случи: отвори се боят. . .

Бай Мичо изгледа недоволно Хаджи Смиона, като човек, който се меси, без да знае за какво е разговорът, и подзе пак с таинствен вид:

— Тук има заплетена работа. . . не е край. ... Австрия трябва да е направила союз с Русия, тя още има страх от маджарина, макар и да крепи Турция. Байст е дълбок дипломат — и с Горчакова са едно. А Франца и Англия не смеят да помръднат: прусианецът казва: стой! Както и да е, политиката се заплита. . .

Хаджи Смион го пресече, като си изу калеврата.

— Право, нà, черковний въпрос още не се разплита!. . . Толкова години се борим, аз вчера пак убеждавах Хаджи Атанасия да се отметне от патрика и му казах право в очите: ако си българин, българин бъди,

господине, ако си грък, то. . . Нямам ли право? Човек на вярата си да стои!. . .

— Поврага ти черковний въпрос!. . . Попски и калугерски комедии. Ти гледай възточний въпрос, него гледай ти! — изкрещя сърдито Мирончо, като си навиваше ожесточено флаутата.

— Та и аз това исках да кажа я, възточний въпрос, сиреч всичко друго е вятър — издума Хаджи Смион поверително.

Бай Мичо сне очилата си, тури ги в кутийката им и прибави, като се готвеше да си иде:

— Помни ми думата, Миронче, че на тия хъшове, що са сега в Балкана, войводите им са все руски генерали. Ти недей слушà вестниците. . . Две и две четири: това е руска работа, сиреч възточний въпрос. . . сега се повдига. Пророчеството не лъже. . . «Десятая индикта. . . и возстанет бран силная от Севера. . . и будут кровопролитія, и пламен, и бедствія великія по всей земле. . .и погинет проклятое племя измаилтянское! Горе тебе, о дщер вавилонская» — това е за Цариград — а бран силная — Русия — забележи бай Мичо Бейзадето с важен тон и стана.

VI

КАКВО КАЗВАШЕ ЕДНА НОЩНА КАЧУЛКА?

Миронче се повдигна малко, подаде ръка на госта си и когато той излезе из градината, попита Хаджи Смион любезно:

— Какви известия, драгий приятелю жаркий? — по български вече.

Хаджи Смион отговори, също по български.

— Известията са важни, които казуват новините: Филипè трепи ли, трепи «зелките» из Балкана. . . Аз каквото ми се варди, ще се освободим, но само турската сила, а?. . . чорт! Па и тоя дяволски, като кайш, черковен въпрос, не се решава. . . замотани работи...

Мирончо се намръщи изразително и извика, като замахна с флаутата:

— Ти, хаджи, да си блъскаш о главата тоя твой черковен въпрос! Не искам да го зная. . . На филибелийските чорбаджии трябват владици. . . Свобода, свобода, това ми дай ти, пак руският калъч ще свърши всичкото. . . Чети «Горски пътник»! Чел ли си «Горски пътник» ти?

Хаджи Смион се посмути малко, но отговори решително:

— Право, право, кога да е, Русия ще превземе Цариград. Бай Мичо има право и Мартин Задека право казва: в «десятата индикта» ще стане, а сега сме, да речем, в 1868 лето и без друго ще се сбъдне. Руските генерали са непобедими. . . Щом прегазят Дунава, аз познавам пътеките през Балкана, двайсет пъти съм минувал през Карнарския балкан. Страшно царство, майки, Русията. . . доде се чак простира! Аз по-преди ми разправяше Гьочката за Сибирия, да те побие страх: та царство ли е, та земя ли е? А бе добре кайш... доде ми на ума. . . Виж, политиката, и в политиката също, сиреч. . . Прусия и Аустрия се биха при Садова. Биха се, та се поразиха! И защо? — За земя. . . Защото един цар, за да бъде истински цар, трябва да има земя в царщината, сиреч казано по простому, и един мъж, за да бъде истински мъж, трябва, разбираш? — Да си вземе жена във фамилията. . . Сиреч, искам да кажа, Мирончо, време е вече, аз ти казвам като на приятел, време е вече. . .

Мирончо го изгледа учуден.

Хаджи Смион му клюмна приятелски.

— Да се оженя?

— Като речи, драгий приятелю, като речи.

Мирончо пухна в дупките на флаутата и каза позамислен:

— Б-р-р. . . не е зле да се ожени човек.

— Не е зле, не е зле — каза Хаджи Смион.

Мирончо се замисли пак.

— Сиреч ти, драгий приятелю жарки — каза той навъсено, като сложи флаутата на коленете, — казваш да си увра врата в женския хомот?

— Пази боже!

— Да има кой да ме води за носа?

— Ама чувай!

— Да стана още отсега роб на някой шарен малакоф?

— Не, не, не! — викаше Хаджи Смион, който вече се разкайваше, че политиката неволно го увлече в препирня по тоя дяволски въпрос.

— Ти вярваш ли, че Мирончо е толкова простак?

— Кой вярва?

— Мирончо няма нужда от жена, драгий ми приятелю. Какво ми липсва? Ето моята булка сладкогласна, с нея веселя и мене си, и хората — тя чува ли се чак у вас?

— Всяка вечер я слушаме с булката. . . тя много обича оная, влашката; но не дай боже. . .

— Какво «не дай боже»?

— Да се мисли и за старини, за старини да се мисли, драгий ми приятелю — каза отечески Хаджи Смион.

— Е?

— Човек е добре да си има дечица.

— За това ли? Браво, любезний мой приятелю драгий, браво! Сега ако храня мене си — Миронча, — тогава да храня рояк сополиви мирончовчета! Аз не съм Селямсъзът! Кой закон пише това?

— Как кой закон пише това? Православний наш закон — отговори храбро Хаджи Смион.

— Вятър — закон! А моят закон е написан на качулката ми: лъжовен свят и суета сует! Всичко е дим.

— То се знае, всичко е вятър и дим — каза убедено Хаджи Смион.

— Женен бил, неженен бил, все ще се мре, нали?

— И аз това щях да кажа.

— Чувай, драгий мой приятелю любезний, каква е моята философия, ти знайш, аз съм философ?

— Ти си философ.

— И има нещо в тая? (Той посочи главата си.)

— Има, знам.

— Нито жена, нито злато, нито сребро не правят человека благополучен в тоя свят, а знайш ли кое?

— Знам.

— Свободата.

— Американски.

— Па друго не ти трябва. . .

И той се наведе внимателно над флаутата си, като се мъчеше да запецне една клапа. . .

— Да, па друго не ти трябва.

Хаджи Смион видя пак, че губи полека-лека бойното поле пред необоримите доказателства на философа. Но той се престраши и направи едно доблестно и последно усилие, за да се закрепи на позицията си, та като отстъпи, да му е чиста съвестта. Той подхвана бодро:

— Но виж, халоолу, човек ако е спокоен в къщата си. . . а кой дава спокойството в къщата? Пак жената. Например аз, ти питай мене, става осем години как водя Гинка, а за нищо не се грижа. . . нито на влакно грижа нямам, разбираш? А като нё си спокоен, как ще бъдеш благодарен?

Мирончо все стоеше наведен над флаутата си и не отговори.

Хаджи Смион се одързости:

— Неженен — добро. . . Но хората по нас, знайш... не можеш да им вържеш езика. . . Виж, ти ходиш например у калугериците, совсем невинно, да кажем, но светът, разбираш?. . . Не иде хубаво, разбираш. . . без фамилия. Не, не, не е хубаво, нито е пък прилично. . . какво ще кажат хората?

Мирончо се намуси, тръсна силно главата си и пискюлчето на качулката се преметна отпреде.

— Виждаш ли какво казва това? «Не ме е грижа от никого!»

Хаджи Смион се смути от тоя неопровержим аргумент и каза, без да ще:

— Качулката има право, и тя е философ.

— Жената, аз да ти кажа ли тебе? Тя е змия в пазва, с която лягаш да спиш.

— Право, право, и аз понякога, когато ме ядоса нещо булката, викам си: их, чорт го взел, да бях сега Мирончо!

— Е, и ти видиш я?

— Как не виждам?

— А идеш, па казваш: драгий приятелю, ожени се? А сам знаеш. . .

— Не за това, аз само тъй, приятелски. . . Ти харно правиш, ти си философ.

VII

ДВЕТЕ БАТАРЕИ

Хаджи Смион взе сбогом от приятеля си и се упъти към дома си ухилен. Кога възви из Селямсъзовата улица, той съгледа голям куп любопитни, които се трупаха пред вратните на Копринарката и на Селямсъза и с наслаждение слушаха клетвите, що си пращаха двете съседки, които делеше стоборът.

Скоро любопитният Хаджи Смион разбра, че снощи Варлаам подир вечеря, като чул злодейския смях на Селямсъза и на цялото му «Яково» поколение, побеснял от гняв и излязъл, та закачил оголения рибен гръбнак на портата му, в същото време, когато Селямсъзът вапцвал котката в кюпа му. Заранта обаче, когато Селямсъзът видял пред вратнята си куп дечурлига, които зяпали учудени пред обесения гръбнак, а Варлаам и жена му съгледали, че котката се оваляла в халищата им, оцапала възглавниците и копринената рокля, както била сложена вечерта на ковчега, те разбрали изведнаж всичко — и най-ужасната кавга на света се почнала между злобствуващите съседи.

Между това виковете и крясъците от миг на миг ставаха по-силни.

— Гърнясала сланино! Дано да се въвонейш! — викаше булка Варлаамица от крушата.

— Дървенице, кървопийке! Дано да пукнеш! — викаше булка Селямсъзка от покрива при комина.

— Да те порази господ!

— Да те убий чумата!

— Да те прокъсне!

— Да се вампирясаш!

— Огън да изгори тебе и децата ти!

— Живеница да ви изяде и двама ви!

— Гиди, свиньо, дванайсеткиньо!

— Гиди, ялова кукувица!

— На въже да видя мъжа ти и ти отдолу да му люлейш краката!

— На кол набит да видя твоя и самодиви да играят хоро около него!

— Дано ръцете, дето ми вапцаха котката, да изсъх-

нат и да почернеят, като твойта черна душа, жълта циганко!

— Дано гръбнакът, дето го окачихте на вратнята ми, да се задърнеше в гърлата и на двама ви и да ви задави, поразена тахтабо!

Селямсъзът седеше на шестото стъпало на стълбите, гологлав, изпотен, разядосан, морав-червен и с мустаци, наострени кръвожадно. Той не викаше, а само клюмаше одобрително на всяка сполучена клетва на жена си и грухтеше от време на време.

Приличаше на един генерал, който е поставил батареята си на една ближна могилка и наблюдава действието на огъня. Види се, че същата тактика следваше и противният генерал, чиято батарея от своята стратегическа точка бълваше огън и смърт. Залповете ставаха по-чести и по-смъртоносни. На трескателните гранати-поразии от батареята на генерала Варлаама батареята на генерала Селямсъза отговаряше с пукателни бомби-проклетии, от които тряскаха небесата и керемидите! Най-подире батареята на генерала Варлаама хвана чувствително да предрезнува; това като съгледа неукротимият Селямсъз, след минутно съвещание с шапията си реши да прати тозчас няколко анадолски гюллета-попръжни и с тоя кръстосан огън да нанесе последния удар на неприятеля. И извади емфявата си кутийка и смръкна емфие, както направи френският пълководец при Аустерлиц.

Свети пръв Трифоне Зарезане, какво съвпадение!

Изведнаж Йотата се промуши из навалицата и се озова отпреде му.

VIII

ИВАНЧО ЙОТАТА

Втори път читателите се срещат с Иванча Йотата.

Но що беше това нещо Иванчо Йотата?

Иванчо Йотата не е нещо, а човече дребно, сиво-око, с четиняста коса и мустаки, с исполински нос и с голямо честолюбие.

По-младите си години той е преминал в литературни занятия, а след смъртта на дяда си варди бакалницата, мазните ръкави на зеленото му шаячово сетре и оръфаните крачоли на оваляните му (делнични) панталони доказват неуморното му трудолюбие.

Иванчо Йотата, както казахме, е твърде честолюбив човек, не позволява никому да го обижда, бои се от турците и се води все с учени хора. Той взема участие във всичките сериозни въпроси, които се възбуждат в Джаковото кафене, и може да се препира успешно с учител Гатя по филологията, с Хаджи Атанасия, който още припознаваше гръцкия патрик — по черковния въпрос, а с Хаджи Смиона, дори и с по-учени хора — по външната политика.

Прочее, Иванчо беше ученолюбив и не се мислеше за прост човек. Той преди няколко време например в кафенето беше казал на господин Фратя по повод на българското правописание:

— Време е ние, учените тоест, да се соберем и влезнем в соглашение. . .трябва да управим язика и прочия.

Той се изразяваше по книжовно и говореше на мющериите си:

— Вчера ми дойдоха маслини от важна степен и с твърде способна цена.

Иванчо преди години четеше дамаскини и житиета от амвона; еднаж прочете житието на «Алексия божий человек» и всичките баби плакаха. Той даже бил съчинил три слова: за Неделя Вайа, за мученичеството на св. Георгия Новий и за грехопадането Адамово. Те, както и житиетата, били от него саморъчно писани с черковни букви — черни и червени — и с лози, и с образи, и толкова прилични на печатни, щото покойният дядо поп Станчо напразно гуждал и двата си чифта очила да ги разпознае, но не можал. За жалост, всичките тия съкровища, не знам как, изгорели и той често в кафенето, като разказваше за това славно поприще, свършваше със сърдечно съкрушение:

— Кешки аз да изгорех, та не списанията ми. . . За народа загуба велика.

Затова често караше дъщеря си Андроникия, или Мужепобедителка, както я наричаше в български превод мусикословеснейши Хаджи Атанасия, да му пее известната патриотическа песня:

Де са нашите славни списания?
И наш'те славни списатели?

И той повтаряше все тия тъжни думи:

— За народа загуба велика.

Но Иванчо Йотата и днес не отстъпва никому в учението и е страшен привърженик на і-то (йотата), която учител Гатю злодейски изгони из класовете на училището. Той и днес записва в бакалския си тефтер с твърде красиви черковни букви:

Нікіта Піщікать: четірідесе др. сілімікіа — 3 гр.
Дімітріа Пінтіята, пілъ пітіе: — 20 пр.

Освен това Иванчо Йотата беше бъбрица, сплетник, дръзновен и блажеше през коледни пости,— скришом от жена си; но това не му бъркаше да мрази ужасно патриката и да гони простаците като Варлаама.

IX

МИРОЛЮБИЕ НА ЕДИН МИРОНОСЕЦ

— Ей, сега кажи ми как стана това приключение, от що, защо сиреч и прочия? — каза Иванчо, като подир много сигнали и псувни генерал Селямсъз направи да млъкне батареята му.

За голямо чудо същото се случи и с противната батарея.

— Какво приключение? — изпъхтя отчаяно Селямсъзът. — Никакво приключение и отключение! Аз откак съм човек на света, а викам се на седемдесет-осемдесет години. . . Такова куче краставо да се подиграва с моя честни дом. . . Иванчо, как го приимаш това? Какво му прави портата ми на тоя унгурин и манастирско магаре? Аз, човек с жена и с фамилия и с четирнайсет деца, плащам деветстотин и деветдесе и един грош данък, долни пари, на царщината, на старо време да ме обезчести и защо? Я го питай защо, я?. . . Не, аз това го не возприимам, проклет да е Селямсъзът, ако возприима това!. . .

Иванчо изслуша търпеливо, па го пресече:

— И прочия. . . сега, бай Иване, да дойдем на историята.

— Историята, историята! Историята е тая: обесил ми гръбнака на портата, хърватинът проклети, та кой отде замине, да гледа и да се подиграва с моята честна порта.

И Селямсъзът плюна.

— Тогава ти? Потопи котката и прочия!

— Каква котка и кой потопи?. . . Та искам да ти кажа, че аз, откак съм на света, а викам се човек на осемдесет и пет години, такова грешно и срамотно нещо не съм видял да направи християнин на християнин, та той, това куче, Тарильомът, не е и християнин, ами същий цинцарин, дядо му е бил дошъл от Воскополи, из арнаутлука, с една торба на гърба и е продавал пуканици и халва!

— А защо Варлаам ти е направил това презрение?

— Кой? Тарильомът ли? Аз ти казвам, Иванчо, че такава поганска работа нито съм видял, камо ли да съм чул?. . . Стар човек ме гледаш, ама дето го рекли: пази боже от зло. . . Джанъм! Първица ли е човек да се скара? Живи сме. Човек не е дърво я, виж, децата ми, що се викат, деца са, па и те се карат и бият и всяка вечер ставай кадия, та ги разправяй. . . оная вечер щях да потроша Маноля с бой. А не съм вчерашно пеленаче. . . Помня едно време, когато се скараха, пак за капчук, Хаджи Петко и Хаджи Папурко, влачиха се по кадии и по муфтии, запалиха си един друг копните, а Хаджи Петко и Хаджи Папурко бяха донейде си сватове: Хаджи Петко водеше лелината дъщеря, Рипсимия, на Хаджи Папурка; той беше, Хаджи Папурко, най-старият син на дяда Бенча, от Сюлюменовий род, и имаше къща, кажи, цял конак. . . Та когато се сбиха по Заговезни, Хаджи Петко и Хаджи Папурко, тебе лъжа, мен истина, извадиха калъчи. . .

— И прочия. . . сега чуй — прекъсна го Иванчо, — да си поприкажем сърцеткровено. . . Ти си баща и прочия. . . Е? Тогава? Ти потопи котката във вапцилката от разярение душевно. А пък котката, когато Варлаам легнал с булката и прочия. . . отишла, та направила всеобщо злоупотребление, разбирам, животно е.

Селямсъзът изгледа свирепо Иванча, па каза сърдито:

— Е, добре, котката аз я потопих, кръстих я! И аз я пуснах да иде да им се погали в гащите. . . та какво? — и Селямсъзът се изпули на Иванча още по-застрашително.

Иванчо само клюмна с глава.

Селямсъзът си отри с шапката потното чело и продължи:

— Какво бива от една котка и от един Тарильом? Нищо. Котката се измива и дрехите се изпират. Ами това леке, дето го залепи той на вратнята ми и на лицето ми, кръв го измива! Кръв, знайш ли, Иванчо?

— Не, не, преговорете се. Виж, сто души народ ви гледа на портите и се смеят великогласно, не подобава, прегърнете се и прочия.

— С Тарильома ли? Та той не струва колкото едно добрутро!

— И двамата. Аз знам, че ти имаш пълно право. Варлаам е един богохулник и анадолски капасъзин! Не може още името да си запише, и епитроп! Срам за българския народ!

И Иванчо тупна с крак.

— Имам ли право?

— Имаш. Опростете се.

— Тебе да бяха ти окачили на вратнята гръбнак от шаран, един лакът дълъг, какво щеше да направиш?

— Кой ще ми го окачи?

— Кой и да бил.

— Гръбнак от шаран?

— Нека бъде биволски.

Иванчо се ядоса.

— Казвай де? — попита натъртено Селямсъзът.

— Кой смей?

— Някой, да кажем, Тарильомът.

Иванчо погледна страшно събеседника си, махна с ръка из въздуха и издума тържествено и ниско:

— Той няма да е жив. Смерт!

Горд човек беше тоя Иванчо.

X

УБЕДИТЕЛНОСТ НА ЕДИН СЛАДКОДУМНИК

Хаджи Смион от своя страна пък утешаваше Варлаама Копринарката.

Батареята, още в безпорядъчно състояние от трескавото движение, което ѝ беше дала силата на огъня, смъкнала се беше от високата си позиция и клечеше замислена, но още димяща, при барата, с поглед, отчаяно впит към стряхата. Там, провесена на малакофа си, съхнеше на слънце и меланхолически се полюляваше праната рокля.

Генерал Варлаам, блед, призеленял, запенен, с наострени подстригани мустаци, с изложена Сахара на слънцето, която сега лъщеше заслепително от пладнешките лъчи, ходеше бързо назад-напред по двора, последван от Хаджи Смиона, който чакаше да му отмине малко гиевът, за да се не оплете в някоя безполезна разправия.

— Сега казвай, какво му се пада на тоя бяс нечестив? — попита изведнъж Варлаам, като се извърна.

— На Селямсъза ли?

Но Варлаам, който никога не именуваше съседа си, прибави раздразнено:

— На оногова де, казвай.

— Слушай, Варлааме, помирете се, казвам ти като на приятел.

— Фарлам ли?

— Добре е да се помирите, вярвай бога, добре е да се помирите, по братски, по християнски — казваше покорно Хаджи Смион, който гледаше с добром да ги помири.

Варлаам изгледа намръщено Хаджи Смиона.

— Аз не очаквах от ваша милост такива едни совещания.

— Аз, като приятел — измънка Хаджи Смион нерешително, понеже се боеше от някакво скарване.

— Как? С него? Брат? Християнин?

— Вярвай бога, Варлааме, опрости го. . . Той се моли за прошка. (Хаджият лъжеше.)

— Кой? Той?

— Той, нà, сега ида от тях е. . . убедих го и той е готов да се целувате, самичък рече, склони.

— Целование с Юда? Да пази господ, никогдà! До гроба!. . .

— Ама слушай, Варлáаме!

— Не слуша Фарлам.

— Ама чуй ме де, една думица. . .

— Отнюд!

И Варлаам взе пак да ходи назад-напред, с наведена глава и с ръцете отдире!

— Варлааме — извика пак Хаджи Смион.

— Слушам.

— Аз и друг път съм ти казвал!. . . Булка! Нямам ли право?

Булката нищо не отговори. Очите ѝ все бяха впити в роклята, по която още личаха следи от два големи облака, нарисувани от котката с най-прекрасно индиго.

Варлаам погледна и той роклята, изпречи се като свещ пред Хаджи Смиона и проговори гневно:

— Ти от булката искаш право а! А я попитай какво ѝ е на сърцето?

— Знам я, знам я, тя е милостива, много е милостива.

— Я попитай Фарлама как му се въртят облаци из стомаха?

— Знам те, знам, да бях на твойто място, вярвай бога. . .

— Можеш ли изтърпя това кораблесокрушение на целия ми дом?

— Не можа.

— Би ли се примирил с такъв мръсник — предател и смертоубиец?

— Аз?

— Ти де!

— Умирвам!

— Та и Фарлам умира, но сам си знай на душевното желание трескавицата. Чуждите хора отвън гледат в кошарата. . . а козата сама знае остър ли е ножа. . . Смей се, рекли, защо? Плачи, рекли, защо?

Ех, по-добре да се смея, та не да плача. Светът е така: никого не е грижа за Фарлама.

— Да, никого не е грижа за Варлаама — повтори машинално Хаджи Смион, като гледаше злополучната рокля, както и котката, които се сушеха на слънце.

— Да вземе някой да ти наплещи Ингилиза не със синилява боя, ами само с чиста помия, па да му каже: иди се потъркаляй в джамфезената жълта рокля на булка хаджийка, приимаш ли го?

— Не го приимам.

— Ами Фарлам как да го възприятствува?

— Имаш право, недей приимà, човек бъди, дръж се!

— Това не е ли цяло отвергателство за честта на фалимилията ми? Тоя смертоубиец ми обезчести леглото.

— Право, човек за една чест живей! — каза Хаджи Смион.

Варлаам помисли малко, па пошушна:

— Знайш ли кво?

— Знам. Кво?

— Не обаждай никому.

— Няма да обада никому.

— Дай ми твойта. . .

Хаджи Смион се втрещи.

— Мойта?

— Дай ми я! Смертоноската. . .

— Пушката?

— Тя.

— Защо ти е?

— Дай я.

— Пълна е.

— Пълна.

Хаджи Смион се озърна плахо.

— Мълчи, да не чуй някой.

— Чувай. . .

— Дяволът си няма работа.

— Дай я на Фарлама, не се бой.

— Не!

— Чуй, няма да го опушна, смерт няма.

— А защо ти е?

— Ще ти каже Фарлам.

Хаджи Смион клюмна отрицателно.

Варлаам сниши гласа си и каза:

— Хаджи, тоя Селямсъз е цял хърсъзин. . .

— Знам, е!

— Нощеска се прехвърли през моя зид, помисли си. . .

— Мисля.

— Може някоя нощ пак да мине и да нападне фалимилията.

— Разбирам. Лани Гергевица, копачката на гюла му, нали го вика на общината?. . . Пази си честта, Варлааме.

— Дай тогава смертоносната!

— Да ме пази господ!

— Няма да го убия совсем, ще го уплаша само, не си ли ми приятел?

— Не, не, с пушка не си играй, пази си честта, Варлааме!

И Хаджи Смион бързешката изскокна из вратнята. Кога се отдалечаваше от улицата, той пак зачу силни крясъци, които възлизаха до облаците.

Примирието се свърши. Почваше се решителният бой между двамата генерали — с батареите им.

XI

ХАДЖИ СМИОН И ИВАНЧО ЙОТАТА

Хаджи Смион полека и машинално влезе в кафенето. Там седяха доста посетители, от които неколцина познати нам вече. Йотата им разказваше с голямо въодушевление приключението тая заран, което беше развълнувало целия град. Хаджи Смион седна тихо и заслуша.

— Не ще, та не ще!. . . — продължаваше Иванчо. — Тогава не се стърпях, ами му рекох:«Най-после ти си баща на четиринайсет деца и прочия. . . какъв пример ще им оставиш? Помисли: ти си баща!»

— На Селямсъза ли? — обади се Хаджи Смион, който не можеше да се одържи и да не се похвали за доброто дело, що извърши тая заран. — И аз същото рекох на Варлаама, гаче сме се наговорили.

Иванчо го погледна намусено, па подзе:

— Но, гледам, той пак шава. . . «Аз, каже, това и това!» «Не — рекох му аз благородно, — господине, ти си настоятел училищний, тая чест за колко я считаш?»

Хаджи Смион се обади пак, като се готвеше да си изуе лявата калевра:

— И аз му казах същото, на Варлаама: рекох му: «А бе избраха те училищен епитроп, и аз дадох глас за тебе. . . сега ни посрамяваш. . . вярвай бога, посрамяваш ни.»

Иванчо махна с ръка на Хаджи Смиона, изгледа го кисело и продължи:

— Тогава Селямсъзът се поубеди малко. . . Видях, че моите думи го жегнаха. Той ми каза: «Право имаш, Иванчо». . .

— И Варлаам най-напред не лягаше, но най-подир ми каза: «Имаш право». . . Все същото! — И Хаджи Смион изгледа важно събранието.

Иванчо погледна свирепо Хаджи Смиона и като съзря, че си е изул калеврата, за да говори, превари го:

— Кажи, че го убедих целокупно, но изведнаж като каза: «Гръбнакът! Не възприимам, та не възприимам: аз, каже, този анадолски капасъзин да ми стори това безчестие на портата. . .»

— Същó! И Варлаам. Аз, каже, този смертоубиец и Юда Искариотски, дето ми обезчести фамилията.

— Мълчи бе, дивак! Епитропи! Срам за българския народ! — изкрещя Иванчо разлютен.

Няколко души се изсмяха.

Хаджи Смион погледна обидно на Иванчо и му каза строго:

— Господине, бъди американец, благородно.

Подир една минута обаче гневът му мина и той прие драговолно предложението на Иванча да играят на кончина. . .

— Но честно и почтено — прибави Иванчо.

— Американски — издума Хаджи Смион, като се намещаваше.

Няколко пъти се хвърлиха книгите, а играчите мълчаха.

Най-напред Хаджи Смион наруши мълчанието.

— Знайш ли — попита той, — как го викаха не ланския, а по-ланския кадия?

— Пет и три осем и едно девет. . . кого?

— По-ланския. . . четире и четире осем. . . хвърляй!

— Хаджи Юнузаа ли?. . . Хвърляй де, какво се майш?

— Малката! Имаш ли да я вземеш? — викна Хаджи Смион.

— Дявол да го вземе, преяде ме ти! Изгори ми душичката и прочия. . . На! Обирай!

— Пет, две. . . три. . . десет!

— Голямата! Ох! — изпищя Иванчо уплашен. . .— Не, чакай, чакай! Девет прави. . . какво десет? Долу, долу, долу голямата!

— Хай, кучетата да го ядат!. . . А пък аз го сметнах десет очи, сбърках. . . На ти я! — И той ядосано шибна голямата на земята.

— Занапред, моля, честно и почтено. . . — казваше Иванчо на следващото хвърляне, като обра голяма и малка.

Хаджи Смион сече намусен. Пак заиграха.

— Сега, хем бъди свидетел, Хаджи Смионе, аз благородно, по един начин. . . разбираш? Ще онождам играта. . . Чакай, тия дяволски книги не идат. . . де сега да имах една деветорка!. . . Чакай, чакай да видя какво взимаш? Две и три пет и четире — девет — и прочия, добре, взимай.

— Та ти нямаш поверение на човека — каза Хаджи Смион, като притегли под коляното си три книги от Иванчовите. . . — Тия дяволски спатии не идат. . . хей, хей! С какво взе фантито?

— Пак с фанти — отговори добросъвестно Иванчо.

— Аз пък рекох да не е с цар. . . видя ми се корона — каза Хаджи Смион, като взе дама с единица и ги смеси набързо с другите си книги.

— С кво, с кво взимаш, любезний мой приятелю! — викна Иванчо и пресегна към коляното му.

— На, виж, виж, мома с мома — и Хаджи Смион размеси бързо книгите си.

Но Иванчо, без да гледа на уверенията на Хаджи

Смиона, поиска да провери книгите му и да види колко са дамите му.

— Право, право — казаха неколцина любители.

Хаджи Смион тозчас разбърка книгите си с Иванчовите и каза ядосано:

— Аз такава игра не приимам!

— Как, как, господине! Ще си пиша пет, плащай кафетата и прочия; защо разбърка книгите? Или взимаш хората за говеда?

— Кой ти казва говедо бе? Но аз не приимам докачение, играй американски.

— Не открадна ли?

— Кой?

— Не улових ли те два пъти?

— Лъжеш! — извика Хаджи Смион.

— Ти лъжеш като брадат циганин — и Иванчо захвърли книгите в очите му, с което движение бутна кафеджията, що носеше кафетата, и те се разляха по рамото на Хаджи Смион.

Не се знае какво би направил Хаджи Смион, ако да беше обут в този същи миг. Иванчо отбягна на другия край и зашепна на Миронча:

— Мирончо, сега кажи ми, кое е по-велико докачение? Аз мисля, че гръбнакът.

Мирончо нищо не отговори.

— Според тебе кое е по-неотерпимо докачение? — попита настойчиво Иванчо.

Мирончо го изгледа безстрастно.

— Гръбнакът ли? — попита почервенял от досада Иванчо.

Мирончо мълчеше.

— Или котката тоест — прибави той упорито. После, като промени гласа си, попита поверително: — Чете ли сатирето?

Мирончо го изгледа втрещено.

— Страшно са усмехотворствували Варлаама и прочия. . . Чете ли го?

Но Мирончо, който не можеше да гледа носа на Йотата, извърна се и се ослуша в друг един разговор.

Иванчо цял почервеня от гняв, обърна се към стената и избъбра:

— Тоя горделивий Дарий ще му разтвора магарешките уши, но чакай!

Той не смея да го нападне явно, защото помнеше случката с мангала, но реши да го смути в някой заплетен въпрос, например по правописанието, за което и ставаше прение сега в един кът на кафенето.

XII

ВОЛТЕРИАНЦИ И ЕЛИНИСТИ

Иванчо Йотата неусетно се намести между говорещите; разговорът, захванат по повод на коня на Ивана Болъшъка, се беше обърнал вече на прение по правописанието. Учител Гатю, известен волтерианец, поразяваше безпощадно няколкото благочестиви букви, завещани от старината.

Съюзниците му бяха: Мирончо; Иван Бухалът, вечен обитател на кафенето; сръбналият дядо Нистор, който, ако и безграмотен, занимаваше първо място в редовете на борбата; господин Фратю, голям волнодумец и патриот, и кафеджията.

Като съюзници на мусикословесний Хаджи Атанасия, сладкогласният псалт и елинист, фигурираха: многоученият елинист и доктор с тартароеметико — той го даваше за всички стомашни болести — дядо Йоси, поп Ставри, верен съхранител на традициите на школата на Гърбата: той още пишеше с оксии и варии, двама безгласни, но, види се, вещи слушатели, защото клюмаха много умно глава всекиму, който взимаше думата от двата лагера, и Иван Капзамалинът, мющерия на Иванча и сват на поп Ставря.

Естествено, Иванчо Йотата се присъедини към лагера на елинистите. Това като видя, Хаджи Смион мина към партията на волтерианците.

Подидаскал Мироновски беше неутрален.

Силна и разпалена ставаше препирнята, защото при всичката кръвожадност на волтерианците елинистите не отстъпаха ни йота; напротив, заявяваха още по-ужасни притезания. Мусикословесний Хаджи Атанасия изискваше непременно да се възвърнат на първото си почетно място в азбуката и ζ, и ц; Петко Миразът, по-умерен, настояваше само за ы и θ; поп Ставри беше неукротим и повеляваше да се въведат пак титлите, но най-после отстъпи и се съгласи да останат само над б о г и над а н г е л; Иван Капзамалинът и двамата неми слушатели също подкрепяха тия мнения и насърчително клюмнаха главите, а дядо Йоси, многоученият елинист и доктор, просто препоръчваше елиниката.

Хаджи Смион, който още трепереше от гняв, като гледаше рамото си, поглеждаше често и зложелателно към Йотата, когото избиваше пот по челото.

Но ехидният Хаджи Смион, за да се наслади по-скоро от отмъщението, прибърза и бутна с лакътя си учител Гатя, който в това време разпалено оборваше елинистите. Той се обърна към Хаджи Смиона и го погледна въпросително.

— Ами йотата? — каза Хаджи Смион и твърде безочливо се изсмя към Иванчо, от когото се не боеше вече, защото имаше на своя страна освен учителя дяда Нистора, който не прощаваше на Йотата, дето блажеше през коледни пости, и го гонеше с чибука, колчем приказваше неуважително за патрика; Миронча, който презираше Иванча и го наричаше понякога «Иван Йотович ничтожний», и кафеджията, по природа голям гонител на йотата и на мухите.

Иванчо се зачерви и пламна до ушите. Учител Гатю се засмя и погледна съжалително Иванча.

— Бай Иванчо, ами вашата йота какво да я правим?

Това полуглумливо, полупрезрително отнасяне към йотата докачи Йотата. Той хвърли огнен поглед Хаджи Смиону, който се хилеше предателски, и отговори грубо:

— Кажи, нали си даскал? Що питаш мене? Нали си даскал?

— Аз казвам — пое учителят високомерно, — че и за нея трябва да кажем: вечная памят, както за дядовите попови дрипели.

— Истински волтерианец — пошушна си поп Ставри.

— Да ме прощаваш, да ме прощаваш — каза Иван-

чо гневно, — то не е все едно, йотата е друго, ти тия краставици продавай ги на дяда поп Ставря, на Иванча недей казва. . . за колко пари те купувам?

Дядо поп Ставри погледна зверовито на докачливия съюзник. Мнозина любопитни обиколиха двамата борци.

— Следвай, Иванчо! — насърчи го Хаджи Атанасия от лагера на елинистите.

— Браво! — извика несъзнателно Хаджи Смион от лагера на волтерианците.

Това насърчи Иванча, а стресна малко забрутения учител Гатя, който изведнаж видя, че победата не ще да бъде така лесна, затуй буйно захвана да унищожава Йотата. Но Йотата му възразяваше твърде разумно и го застрашаваше, че ако иска, може да го натъпче в орехова черупка с доказателствата си.

— Докажи! — извика ядосано учител Гатю.

— Да, докажи! — повтори и Хаджи Смион.

— Да те видим де — измъмра дядо Нистор, като надуваше чибука неумолимо.

Иванчо се помая малко, за да съвземе силите си, и подзе сериозно:

— Първо, йотата требува, защото. . .

— Не требува за нищо! — пресече го нетърпеливо учителят.

— Не трябва никоя йота на света! — изрева Мирончо.

— Трябва! — извика Иванчо упорито.

— Не трябва.

— Трябва повече от ижето!

— Не трябва никак! — извика ожесточено Хаджи Смион. . . — аз в Молдовата не зная ли? Само едно И имат! Не трябва.

— Молдованското е друго, православното е друго — забележи му поп Ставри.

— От язик до язик разлика има — прибави с достоинство дядо Йоси.

— Първо — продължи Иванчо, като хвърли заканителен поглед на Хаджи Смиона, — първо, защото йотата присуствува в черковните книги, по отцепредание и прочия. . . Бива ли сега да се отмятаме, сиреч от старите наши славни списания?

На поп Ставря се хареса тоя прием и той отвеща гръмогласно:

— Не бива.

— Противозаконно е, без йота се не може — проговори с напевателен глас мусикословесний Хаджи Атанасия.

— Ха, Ипократ. . . иска ли питане? Не е възможно — притури с дълбокоумна усмивка дядо Йоси.

— Браво! Иванчо Йотович! — извика Мирончо, който от няколко време взе да гледа Иванча като една йота, скачена с точката си чрез една тъничка чертица (защото такова очертание имаше Иванчовият труп, врат и глава на стъклата на прозореца).

Иванчо изруга тайно Мирончо и продължи:

— Второ, йотата не подобава да се изхвърли, защото, кажи ми, господине мой, как ще пишеш «созданіе міра» например?

Това мъдро запитване очарова поп Ставря и той каза язвително към учителя:

— Така, созданія міра. . . та бог знай, те не вярват и в созданія міра, волтерианците.

— Третю — продължи с растящо въодушевение Иванчо, — третю, йотата е една красота на граматиката, както е очевидно например. . .

Учител Гатю се изкикоти яката.

— Красота на граматиката? Браво! Например?

— Например — подзе Иванчо, като се озърташе, — пиши например Хаджи Атанасия с иже — няма никакъв вкус, не стои хубаво; ако ли го пишеш с йота, пò си има приликата, гаче си е родено така.

Мусикословесний Хаджи Атанасия цял почервеня от самодоволство, като видя, че името му послужи за доказателство необоримо.

— Без йотата не се може, какво си играйте — каза той, — аз ви харизвам най-после и ξ, и θ, но за і-то умирам!. . . рекох.

— Аз жертвувам ы-то, но і-то да си остане — каза Пощянката.

— И аз на пòврага пращам титлите на Гърбата, но і-то не давам, анатема, който го бутне, то ни е вярата! — каза гръмогласно поп Ставри, увлечен от либерализма на съюзниците си.

— Нафиле, не отбирате нищо — отговори безнадеждно дядо Йоси.

Иванчо тържествуваше. Той намери горещо подкрепление в своите съюзници, когато учител Гатю още отрано се умори, защото не видя някаква облага от своите. Той беше генерал без войска. Дядо Нистор даже му измени: той само надуваше чибука и клюмаше на поп Ставря одобрително; Мирончо не внимаваше твърде, защото презираше всичко освен възточния въпрос; кафеджият бе седнал с Ивана Капзамалина да играе на табла, и то в разгара на борбата; а господин Фратю се плезеше в огледалото и се мъчеше да се огледа зад ушите. Головратът пък беше впил очи в белите тебеширени драски на вратата и когато учител Гатю се обърна към него и поиска с поглед одобрението му на думите си, той отговори сериозно:

— Тъкмо седемдесет и осем кафета.

Оставаше един верен съюзник — Хаджи Смион, който беше къс в граматиката — друго нещо, ако се касаеше за политически въпрос, — а подидаскал Мироновски стоеше неутрален.

Но навръх триумфа на Иванча му скимна да извика победоносно:

— Долу Волтер! Долу гръцкия патрик!

— Мълчи там! — извика свирепо дядо Нистор, като замахна с чибука си да го удари.

Това внезапно застъпване за Волтера ободри учителя.

— Да живее Волтер! Йотата долу! — извика той пламнал и се закани да го наплеще в една дописка, задето беше увил в един школски вестник червен пипер.

— Долу, антихрист! — извика пак дядо Нистор, като махаше с чибука сърдито на Иванча; после, като се извърна към Хаджи Атанасия и поп Ставря, издума сопнато:

— А? Тия кратуни нищо не отбират, аз само седа, та ги слушам!

— Няма старото учение, няма — каза Хаджи Атанасия, като отваряше вратата.

— Нафиле, нафиле — продума дядо Йоси съкрушено, като излазяше.

XIII

РАЗХОДКАТА

Подир обяд дружината пак се събра и с изключение на двама волтерианци и на повечето елинисти упъти се към манастира, на разходка извън града. Кога минуваха покрай кръчмата на Аврамча Разпопчето, отбиха се да хвърлят по едно киселерско вино, което беше най-прочутото, защото от него си купуваха даскалите. Оттам се упътиха към Караджовския кладенец, дето цялата дружина се хвана на хорото, което Мирончо поведе и завъртя два пъти около чешмата. От хорото Мирончо ги поведе към Капана и без да каже нещо, шопна се в двора му и всички след него. Капанът имаше тоя ден визита и двете му стаи бяха натъпкани с гости, насядали по турски край стените. Дружината се здрависа с чорбаджията и с домакините му и се намести, както можа. Мирончо се мушна грубо в къта, като настъпи крака на Цочка чорбаджи и окаля чорапа му с чипика си; Иванчо, изут, като дребен, по-лесно се настани въз две колена, принадлежащи на разни стопани; Хаджи Атанасия, както и другите, се наместиха между жените. Хаджи Смион, също по калцуни, един се намери прав, като се озърташе ухилено, но щом съзря Мирончa в къта, упъти се към него и седна в обятията на Цочка чорбаджи, без да се усети.

Види се, Капановият пелинаш не падаше по-долу от Аврамчовия, защото, когато дружината се намери пак на улицата, Мирончо закрачи по военно и всичките го подражаха, като викаха тихо: раз, два, три! Раз, два, три! Сам Хаджи Смион, който беше чул руската команда в Букурещ на 1848 г., когато Киселев управляваше Влашко, надзираше вървежа и правеше строги забележки: Иванчо, право! Даскале, навътре! Дядо Хаджи, по-скоричко, по руски.

И всичките: раз, два, три! Раз, два, три!

Жѐнорята, що стояха на портите, се поуплашиха от тая воинствена дружина, но по-младите от тях се изкикотиха, като видяха Мирончa напред, навел глава, и: раз, два, три! Раз, два, три! И всички след него повтаряха същото.

А рояк деца отдире им крачат и: раз, два, три! Раз, два, три!

Но воинственият изглед на дружината се разтури, като от магическа тояшка, пред вида на аления фес на онбашията, който се зададе от един завой на отсрещната улица. Хаджи Смион храбро пресрещна турчина, поздрави го усмихнато и го попита за здравето му и за времето.

— Защо се боите? — каза той, като отмина правителствения човек. — И той е человек като всичките хора.

— Бог го убил, агарянецът не е човек — избъбра Хаджи Атанасия.

— То се знае, не е човек, аз само тъй рекох. . . — отговори сухо Хаджи Смион.

Най-после дружината стигна на зелената поляна пред манастира и насяда на тревата, още шумна и занята с разговори. Мирончо следваше да разправя на Хаджи Смиона и на едного още гайтанджия някаква смешна молдованска история; Иван Стамболият и Головратът се разговаряха за цената на преждата от три нишки; учител Гатю и Иванчо Йотата пак се бяха счепкали по правописанието, но господин Фратю се намеси, като заговори по французки с учителя, то ст изчете първите редове от «Телемаха»: Calypso ne pouvait se consoler du départ d'Ulysse и пр... за да мами гайтанджиите, нещо, което разсърди крайно Иванча, който, покрай Мирончовата гордост, мразеше и влашкия език; а Хаджи Атанасия увещаваше Чона Пощянката да припознае патриархията, защото тя дава мирото. Само подидаскал Мироновски идеше още дълбоко замислен върху името си, което най-напред беше Мирчев (в Ловеч), Мирович (в Тетевен), Миронов (в Щип) и най-сетне Мироновски (Селямсъзът го наричаше вече Мироносовски.)

Най-после предложиха да попее Мирончо. Това внимание подокачи мусолюбивий Хаджи Атанасия, също славен по своето сладкогласие в черквата.

— Коя? — попита Мирончо.

— «Де си, гълъб, де» — отговори Пощянката.

Мирончо нищо не отговори, навъси се, свали тържествено феса си и като примигна Хаджи Смиону, продума набързо:

— Хаджи, приглашай ми.

— Всички ще приглашаме — отговори Хаджи Атанасия. Мирончо устреми очи към облаците и запя:

Где си, гълъб, где?
Кой те облак скри?
Ревност ме яде,
ще ме умори!

Чудно високо издигаше гласа си певецът, засуква-ше го, изтъняваше го, сваляше, пак гръмваше, пак сваляше любовно-въздихателно и цялата дружина приглашаше на последния стих на куплета. Зефирът пое тая приятна хармония, отнесе я в листата на върбите и орехите, смеси я с шума на реката и я разходи до спалнята на игумена, комуто смути послеобедната дрямка.

След Мирончa пяха още неколцина, а на реда си и Хаджи Атанасия изпя едно ново херувико.

Учител Гатю се беше изкачил на един голям камък, който наричаха «Волът».

— Даскале, кажи слово оттам — извика Иван Бухалът.

— Върху кое?

— За което щеш — обади се Головратът.

— За греха на Адама и Ева — рече Мирончо и се изсмя.

— За победений Никифора — обади се Хаджи Смион и погледна убийствено иронически Йотата (Хаджи Смион беше вещ в българската история, с която се беше запознал само чрез песента «Поискал гордий Никифор»).

— За малкия пост, дето иде — каза предпазливият Хаджи Атанасия,защото се боеше от такива песни, които можеха да му донесат беда на главата.

— За свободата — извика господин Фратю, като бутна учителя и се качи той на «Волът».

— За свободата, за свободата! — всички извикаха с възторг, защото господин Фратю минуваше за пръв оратор.

Господин Фратю се одушеви, устреми ръце и очи към небето и настръхна и с една театрална поза почна тържествено-високопарно, в тона на оная епоха:

«Братя! Въздухът трепери! Балканът се тресе и доловете ехтят от реванието на балканский окован лев! Liberté, o, liberté! Ще дойде време и ти да царуваш в тия прекрасни места, дето се вей инферналний полумесец на наший петвековен неприятел и тиранин! Скоро по величествените върхове на тая стара майка (той посочи Стара планина), дето се е проливала цели столетия българска кръв, ще се развее гордий пряпорец на български герой, внук на славний Крума, Асеня и Симеона; вече пукна първата пушка на нашето liberté, а знаете ли какво казва нейний гръм? Ставайте, храбри българи! Доста робство и тиранство! Братя! Въздухът трепери!. . .»

— Да живей България! — извика възторжено учител Гатю.

— Даскале, хай на конака с мене, вика те беят! — каза някой груб глас по турски. Всички с ужас се отстраниха пред заптието, което се промъкна между тях.

XIV

ВЪЗДУХЪТ ТРЕПЕРИ

Ораторът все стоеше прав на камъка, вкаменен и недвижим, като древната Галатея. Хаджи Смион се сгуши зад дебелия дънер на ореха; Хаджи Атанасия се затули зад Миронча, комуто бравото замръзна на устата; останалите зяпаха смаяни.

Заптието повтори заповедта.

Учител Гатю се посъвзе малко от първото смайване, облече се, пошушна на подидаскала: «Всичко прикрий» — и продума твърдо:

— Да вървим, Хасан ага. — И тръгнаха.

Изпоплашената дружина се поокопити малко; подидаскал Мироновски удари през лозята и се изгуби. Сбраха се накуп и се съветваха.

— Защо викаха даскала? — попита Иван Капзамалинът с побелял нос.

— Как защо? Глух ли беше? Аз добре рекох да се каже слово за пост. . . Ето ви вам едно «въздухът

трепери» и «да живей България»! — каза мрачно Хаджи Атанасия.

— Не вярвам да е за словото — каза Мирончо.

— Как? Ами?

— Беят, за да можеше да чуе словото от конака, трябваше да има уши малко по-длъжки от магарешките, а Хасан ага да е някой магесник да хвръкне тъй скоро тука. Па и Фратя щяха да вземат.

— Друго е, даскалът ще е забъркал някоя каша — пошушна важно Пощянката. . . — Тоя човек го взимаха от пътя, без да попитат кой е и отде е, и го направиха даскал. . . Ще изгорят селото. Прости работи.

— Не се бойте, братя, кураж! — каза господин Фратю, като се озърташе плахо.

— Де Хаджи Смиона? — попита един.

Всички се огледаха.

— Бегал е някъде.

— Ето го!

Хаджи Смион се показа от дънера на ореха гологлав и побелял.

— Отидоха ли? — попита, а като се озърна, прибави: — Е, сега?

— Казвайте! — обади се Мирончо със сериозен вид.

— Аз бягам — издума Хаджи Смион.

— Бягаш?

— Няма защо да бягам; който е надробил попарата, той да си я яде — каза Хаджи Атанасия сурово.

— Аз нищо нямам на душата си, политиката не ми трябва — проговори Иван Капзамалинът покорно.

— И аз същото — продума Иван Бухалът с безгрижен вид.

— Моята политика е записана на качулката ми, нека дойде беят, и той ще я прегърне, сакраменто дио! — каза Мирончо.

Иванчо нищо не продума; но господин Фратю се обади:

— Не се грижете, братя, свободата иска жертви...

— Какво дириш там, Хаджи? — попита Мирончо.

— Феса си.

— Сега до него ли е останало! Ела!

— Защо?

— Да се съветваме какво да правим.

— Аз бягам.
— Бягаш ли?
— Бягам.
— Ти си полудял!
— Не съм полудял!
— Ами ние всички остаяме.
— Аз бягам.
— Сам?
— Не, с феса си — каза той, като дирeше.
— Как? Ами булката и децата? — попита Хаджи Атанасия.

Хаджи Смион го погледна смаяно.
— Коя булка и кои деца?
— Твоите!
— Моите? Ах, добре каза, не бягам никъде; дето обесят тях, там и мен. . . но де ми феса? Чорт! — И той хвана да гледа по главите на другарите си. После каза: — Трябва да го е откраднал оня.
— Да, даскалът го взе — отговори Головратът.
— Ами неговият?
— Ей го там на клона. . . вземи го, Хаджи, па да вървим — каза Мирончо.
— Аз? Пази боже.
— Вземи го, все едно.
— Луд ли съм? Фесът на бунтовник! Ух! — И той се хвана за главата.
— Що е? — попита Мирончо, като видя бледавината му.
— Та той сега е с моя фес пред бея, загубен съм!. . .
— Хаджи, кураж, свободата скъпо се купува — продума зловещо господин Фратю.

Хаджи Смион го изгледа смаяно и попита съвсем смутен:
— Ами ако ни хванат?
— Ако ни хванат, ще ни вържат — отговори кисело Мирончо.
— Ще ни вържат?
— После ще ни турят клупа.
— После?
— После ще го теглят и свършено.
— Свършено?

— Разбира се.
— Аз бягам.
— Накъде?
— В балкана, по върховете, при хъшовете, при Тотя войвода и Хаджи Димитра и ще се бия.

При всичката сериозност на положението другарите се изкискаха на тая внезапна воинственост у хаджи Смиона. Но Иван Стамболият го поуспокои:
— Да ни обесят не вярвам, какво сме сторили, та да ни обесят? Може само две-три нощи да нощуваме в гълъбарника, додето се изпита работата.
— То нищо — каза Хаджи Смион понасърчен, — чисти сме, слава богу, да вървим, че щото бог даде. . . не бойте се.

Но завчас се спря и се обърна към Йотата:
— Иванчо!
— Що е?
— Дай да променим фесовете, тоя е окалъпен и пò ти мяза.
— Не ща го — отговори благоразумно Йотата.
— Вярвай бога, мяза ти.

Иванчо си тури ръцете и отбягна от посегателната ръка на Хаджи Смиона.
— Нà го тебе, Хаджи Атанасия.
— Молим, молим, молим! Аз, стар човек, с такъв фес!
— И на мене не става — каза Хаджи Смион и погледна грабителски към Иванча, па прибави: — А бе какво има? От един фес ли се боиш?

През гъсталака се съгледа, че идат хора.
— Заптиета! — извикаха неколцина.
— Сакраменто дио! — каза Мирончо със сериозен вид. — Тия агарянци са големи скотове, може да ни спримчат и да ни съсипят по съдове, поразено време!. . . Па тогава иди гледай Цочка чорбаджи.
— Тебе що ти е? Имаш патенто, ами ние, горките — каза плачевно Хаджи Атанасия... — Ах, «въздухът трепери!», де ги сега да ги вида — каза той, като дирeше с поглед учител Гатя и господин Фратя.

По лицето на Миронча веднага се появи някаква решителност. Той побледня.

— Ако би да идат за нас, елате да се затворим в манастира — каза той, като се взираше в гъсталака.

Всички го изгледаха като изумени.

— Да се затворим в манастира и да се браним — продължи той, — кулите имат мазгали, а у дяда игумена има джепане за цяла войска. . . Цял Севастопол е тук! Нека само да посмеят тия магарета. . . ще ги натъркаляме като кучета, па тогава в планината. . .— Изражението на Мирончовото лице беше станало страшно. Всички гледаха с ужас Миронча.

— Де Фратя? — попита той, за да вземе мнението му.

Господин Фратя го нямаше. Той беше се изгубил като дим из средата им. Едвам след една минута съгледаха само пискюла на феса му, който ту се подмяташе нагоре, ту изчезваше там някъде из бостаните.

— Бяга! — всички извикаха с негодувание.

— «Въздухът трепери!» Де го сега? — викна побеснял Хаджи Атанасия.

XV

ГОСПОДИН ФРАТЮ

И наистина, господин Фратю, като един африкански ураган, като един буен вихър, който се носи лете по полето, летеше възло през бостаните, през нивята, през ливадите и оставяше подире си някакво шумене из разклатения въздух. Той не усети как прескочи две широки воденични вади, няколко грамади — огради на лукови бостани; той премина на два скока Дълга могила, не видя исполинския Карачомаков орех, който го зашлевуши с клоните си, и приближи до селото. Но се спря и се озърна слисан накъде да удари. Веднага някаква мисъл го обзе и той хукна пак. Дългото му сетре се развяваше като едно победоносно знаме, а пискюлът му все показваше вид, че се стреми да хвръкне към небето. При чорбаджи Цочковата кошара го спогнаха овчарски псета, понеже подплаши стадото. Но господин Фратю им остави за плячка един къс от полата си и продължаваше бегà си. Когато дойде за-

пъхтян докрай селото, господин Фратю остави царския път, зави и влезна в село през чорбаджи Цачовата градина, двата зида на която взема с пристъп, от нея той се хвърли в Хаджи Димовия гюл и се вмъкна в Шашовия двор, след лют бой със затрънения плет, който остави славни рани на сетрето му, покачи се по ниската стряха на дядо Постоловата къща и скокна в една потулена, тясна сляпа уличка, която опираше на Баторовата вратня. Баторовият двор само го делеше от дома му, но Баторът и Баторката бяха сълудничави и страшно се мразеха с Фратюви и когато го видяха на двора си, спогнаха го, Баторът с шестака, а Баторката с хурката и с кучетата, и с гъските, но господин Фратю се покатери чевръсто по стълбата, която беше опряна на лозата им, хвърли се на керемидите, които изпротестираха под краката му, и се спусна у тях си по клона на Баторовата череша, който се пак вдигна, като отнесе със себе си хвъркатия пискюл във вид на транспортен откуп. Оттам се покатери по стълбите, мина през пруста на чардака със същия ураганski вид, втурна се в новата соба, отвори раклата, дето стояха неизпразнени от две години бащините му сребърни кобури, което като видя майка му, която го подири уплашена, изписка, но господин Фратю не пипна оръжието, а измъкна из ъгъла една книга с пепелява завехтяла корица, с наслов «Горски пътник»; после друга една зелена брошурка с название «Хайдут Янчо»; после два сплути вече от четене броя «Бъдъщност»; после «Глас едного Българина»; после «Райна Княгиня»; после един брой и половина «Народност»; после картината на окована България от Мутевски и най-после няколко ръкописни бунтовни песни, между които и «Поискал гордий Никифор», като свали от стената и портрета на покойния Хаджи Нонча, който, казваха, приличал много на Тотя. И всичкото това го смачка, сви, сграбчи и хвърли в огъня под котела, в който варяха вапцилка от орехови кори. Като се свърши това auto-da-fe, господин Фратю се възкачи и скри в сламника, като поръча през една дупка на слугинята бабичка да иде на кладенеца и да разбере каква е политиката, а ако я попита някой за него, да каже, че е отишъл нанякъде, например на баните.

XVI

ВАРЛААМ ПРЪСКА ПРОКЛАМАЦИИ

На полянката пред манастира дружината стоеше нащрек.

Вместо заптиета зададе се Димо Казакът.

— Казак! Казак! — всички се развикаха и го посрещнаха.

— Помия — каза той запъхтян.

Всички се изгледаха уплашени.

Той си отдъхна и прибави:

— Тарильомът я оцапа!. . . Поразеникът!

— Хъ, то ще е за гръбнака, нали? — попита бързо Хаджи Атанасия.

Казакът го изгледа свирепо:

— За него зер, вземал, та си го намъкнал в гърлото и се удавил — каза той сурово.

— Не вярвам нарочно да го е направил това — забележи Хаджи Смион.

— Но защо викаха даскала? — попита Иванчо Йотата.

— Вързаха ли го? — попита Хаджи Смион.

— Защо ще го държат даскала? — изрева грубо Казакът. — Даскала го вика за друго беят. . .

— Знам, знам — пресече го досетливият Хаджи Смион, успокоен вече, — да му прочете някоя вехта тапия, и той е къс в ученето като мене.

— Каква тапия вехта? — изгърмя зверовито Димо Казакът. — Каква тапия? Прокламация! Прокламация от букурещкия комитет!

Всички се втрещиха.

И Димо Казакът взе да им разказва развълнувано, че днес подир пладне Варлаам залепил извън на вратната си една прокламация с образа на Тотя войвода, както разправят, и Селямсъзът, като разбутал любопитните, които я чели, отишъл, та я занесъл тичешком на бея. Това страшно учуди всичките, защото никога не би помислили, че тоя смирен Варлаам бил такова опасно същество; най-паче Хаджи Смион се уплаши, като си науми, че днес беше у Варлаама, който му иска даже и пушката, което и обади на другарите си. Мирончо се разкрещя и изпсува «предателя» Селямсъз, като се закле, че кога да е, ще го обеси на портата му като Варлаамовия гръбнак; Иванчо също изказа негодуванието си против «народното предателство» на Селямсъза, като изруга и невежествения Варлаам, който не е роден за бунтовник, но биде страшно поразен, когато Казакът му каза, че онбашият го търсил, защото нощеска до заранта светела свещ в стаичката му над бакалницата, което породило съмнение. Другарите си зашушнаха и погледнаха подозрително на гузните двама души, съвсем като листо разтреперани от страх.

Подир минутно съвещание дружината промени плана и реши да иде в града.

— Направете се да ви няма, доде се разбере работата. Сбогом — каза Мирончо строго на двамата души, като им посочи къде Стара планина.

Двамата приятели останаха няколко време поразени и се гледаха в очите, без да си продумат. Хаджи Смион с учител Гатювия фес на глава, смутен, замаян и изгубен, хвърли най-сетне бърз поглед към посоката, дето бяха изчезнали другарите, и наведе глава още по-отчаяно. Иванчо Йотата пръв наруши мълчанието:

— Дай совет, Хаджи.

Хаджи Смион го изгледа упорито.

— Какъв совет? — попита той сопнато.

— Къде да се крием?

— С тебе? Да ми изгориш душичката!

— Слушай, любезний приятелю — каза тоя път с покорен вид Иванчо.

— Какъв любезен и какъв приятел? Аз те не познавам!

— Ама чувай бе, брате, не се бой от мене.

— Ами какво пишеше нощеска?

— Не прокламация, брате мой!

— Кому ги продаваш? Иди си!

— Не бе, брате мой, чакай да ти обадя.

Хаджи Смион го изгледа високомерно и недоверчиво.

— Казвай, нямаш ли пръст в прокламацията?

— Нямам, нали ти казвам? — каза Иванчо с шепнене.

— С Варлаам не си ли едно?

— Не, брате мой — каза убит Иванчо.

Хаджи Смион помисли.

— Закълни се, че нямаш пръст.

— Заклевам се, на! — И Иванчо се прекръсти.

— Закълни се според закона.

— Как?

— Речи: да ми капнат и двете очи, ако зная нещо.

Иванчо се закле, па попита таинствено:

— Ами ти нямаш ли някакво известие и прочия?...

— Отнюд. . . Ами аз какво да правя сега?

— Да бягаме бе, брате, да бягаме!

— Да бягаме?

— Да бягаме в планината — каза Иванчо плахо.

— Добре, в планината. Ами булките? Не, не, тогава ще речат: истински бунтовници. . . Па ако ни хване Филип? Пази боже, трябва да се бием с турците!

— Ами кво? Не се страхувай от мене бе, брате мой.

Хаджи Смион щеше да каже нещо, но изведнаж помисли и продума:

— Закълни се пак.

Иванчо пак се закле.

— Ела сега да идем да се крием в «Дупката». Оттам се гледа навсякъде, тя е до планината. Па ако ми изгориш душицата. . .

И тръгнаха бързо през ливадите към Бели яр.

XVII

НЕ САМО ИНЖЕНЕРИТЕ ПРАВЯТ ЛОШИ МОСТОВЕ

На запад от ливадата, оттатък каменливата река, се издига един висок, изронен от пороите, изяден от времето бряг, който поради белината на пръстта си се нарича Бели яр. На най-горния край на тоя яр, дето той се скача със Стара планина, видеше се една дупка, колкото човешка глава, гледана от ливадата.

Беше произлязла от мотиките на сиромахкините, които там бяха намерили жилата на най-хубавата бяла глина, с която пълнеха скъсаното си бреме, за да набият къщите си срещу големите господски празници.

Към това отстранено и сгодно прибежище бързаха сега двамата гузни приятели.

Реката беше пришла доста голяма и яростно блъскаше пенливите си мътни талази о огромните валчесто-гладки камъни, довлечени там от пороите из самите недра на планината. Грозно и диво бучаха вълните и препречваха пътя на двамата бежанци, които се спряха в недоумение.

Няколко едри камъни, на не еднакво разстояние един от друг и които водата позаливаше, стояха пред Хаджи Смиона и Иванча, като един случаен и премеждлив мост за минуване отсреща.

— Мини, Иванчо! — каза Хаджи Смион, като гледаше настръхнал водата. Иванчо също се озърташе замаян и в нерешителност.

— На, стъпи на тоя камък — подзе пак Хаджи Смион, — после тури крак на оня камък, дето го залива малко водата, оттам прескочи на острия камък, после ей-тъй-е, хвърли се на синята плоча, дето стои накриво, и оттам — хоп на брега. Па ако се заклатиш, ти извикай, аз така минах една много по-лоша река в Молдовата. . .

Но Иванчо не чакаше да го убеждава Хаджи Смион. Той се престраши и стъпи на първия камък, после на втория; тогава Хаджи Смион захвана да го ободрява и насърчава, но талазите заглушаваха гласа му. Иванчо се застоя неподвижно на четвъртия камък, водата удряше буйно и заливаше краката му; достраша го, но той чу отдире си ободрителния глас на приятеля си, засили се и скочи благополучно на острия камък, на който едвам имаше място да се закрепят нозете му. Тука той видя премеждието, на което се изложи, защото само един Крали Марко можеше да прескочи мътната яма, която гърмеше между двата камъка. Гръмовният рев на реката го зашемети и замая. Стори му се, че камъкът и той плуват нагоре, срещу течението. Помисли да се върне назад, но беше късно. Изведнаж той се залюля като пиян и му се стори, че Хаджи Смион измъкваше камъка изпод краката му, и той се хвърли въз синята плоча, но падна сред вълните, които го повалиха в буйността си. В това време Хаджи Смион правеше всевъзможни усилия, за да помогне на бедния

си приятел: викаше, махаше му с ръце, скачаше отчаяно, хвърли си феса на Иванча, за да се хване за него, и псуваше построителите на тоя калпав мост.

Иванчо едвам се извлече на брега вир-вода, без обуща, без фес. Из ръкавите и из крачолите му шуртяха мътни чучури, а в това време Хаджи Смион, като помисли за по-умно да се не къпе тоя път, дириш подолу брод. Напразно Иванчо му махаше знаменателно с ръка да мине по същия път, той обаче намери полесен мост, мина и като приближи до Иванча, каза:

— Добре, че се избави; и аз щях да мина по тебе, но ти ме спря.

— Не! Кой? — извика злобно Иванчо.

— Нали ми махаше с ръка да ми кажеш, че не може се мина? Ами де ти феса? Тюх! И моят отиде! — извика Хаджи Смион, като си стисна главата.

Между това Иванчо си изтърсваше дрехите, като попържаше.

— Добре, че те насърчих; аз какви големи реки съм минувал в Молдовата, пази боже! Това нищо не е. . . ами хората, които се давят в морето? — продължаваше състрадателно Хаджи Смион да утешава приятеля си, като се катереха вече нагоре по яра; Иванчо само пъхтеше и се напъваше силно да крачи, защото мокрите му дрехи затрудняваха вървежа му. Хаджи Смион често се извръщаше назад, за да види дали ги не гледа някой. Те бързаха и се хващаха за жилави корени и буренак, а понякъде пълзяха. На едно много стръмно място и двамината се подхлъзнаха и неволно простряха ръце да се хванат за един зеленикав корен. Хаджи Смион обаче превари и се улови за спасителния предмет, но изведнаж се оттегли назад в ужас: той беше докопал опашката на змия. Когато Иванчо видя изменено лице на онемелия си другар, той се приближи, грабна камък и цапна в главата змията, свита малко по-далечко на търкало. Змията се сгърчи безобразно и остана на мястото си; само опашката ѝ още шаваше. Хаджи Смион изу тозчас калеврата си и неустрашим смаза немирната опашка. После погледна тържествуващ другаря си:

— Светих ѝ вода. . . Добре, че я не хвана ти, щеше да се уплашиш.

НЕ ОТДАВНА.

Личнн и исторически възпоминания отъ събитията на 1876 година.

Бѣше 1876, априлия 22.

Почти 6 години отъ тогава. Каква развълнувана пролѣть бѣше! Събитията едно отъ друго по-нови, странни, чудни, потрясающи, съ необикновенна скорость се слѣдваха, сблъсквaха, напрѣваряхж. И сега, като поискамъ да приведж въ порядъкъ тогавашнитѣ впечатления, азъ се събрквамъ прѣдъ тѣхната разновидность, гжстота и причудливо групиране. Колкото повече се вдлъбочавамъ въ тѣхъ, колкото повече си трькамъ челото, толкосъ повече въ паметьта ми се съживяватъ по-нови образи, по-други прѣдставления, както слова та върху една написана съ симпатическо мастило хартия, която нагрѣвать. Дѣйствително, пролѣтта бѣше разнирна, небосклонъть бѣше пъленъ съ нѣкаква си аловѣща, бурна тишина, сърдцата съ страхъ, душитѣ съ ожидание. Бѣхж настали днитѣ. На 18-й априлия Панагюрище бѣ дигнало знамето, на 20-й въстана Копривштица, подирь 6 часа възмути се Клисура! . . . Очакваше се още . . . Думитѣ ставахж дѣло, мечтата — дѣйствителность. Задими се пожарътъ, когото Левски бѣше подготовилъ Каблишковъ запалилъ, Бенковски раздухалъ! Но както споменахъ одѣве азъ се затруднявамъ да раскажж сичко. Обстоятелствата, които предизвикахж, произведохж, испълнихж тие досто-паметни дни, ѯж тжй сплетени, повидимому не-логични, чудати, грандиозни, щото за живото имъ възпроизвеждание трѣбца търпеливий и съобразителний духъ на Нибура, трѣбва талантливо то перо на Тиера. Тие малко дни, въ които се лъсна и накъ нечезна, като свѣтълъ метеоръ, великанския духъ на единъ народъ отъ петь вѣка пропадналъ, свързанъ, потъпканъ, унизенъ, забравенъ, съставляватъ епоха, изображението на която ште бъде цѣла историческа епопея, а азъ имамъ съвсѣмъ друга, скромна цѣль.

1*

Начална страница на спомените „Неотдавна“ в сп. „Наука“, г. I, кн. 1, април 1881.

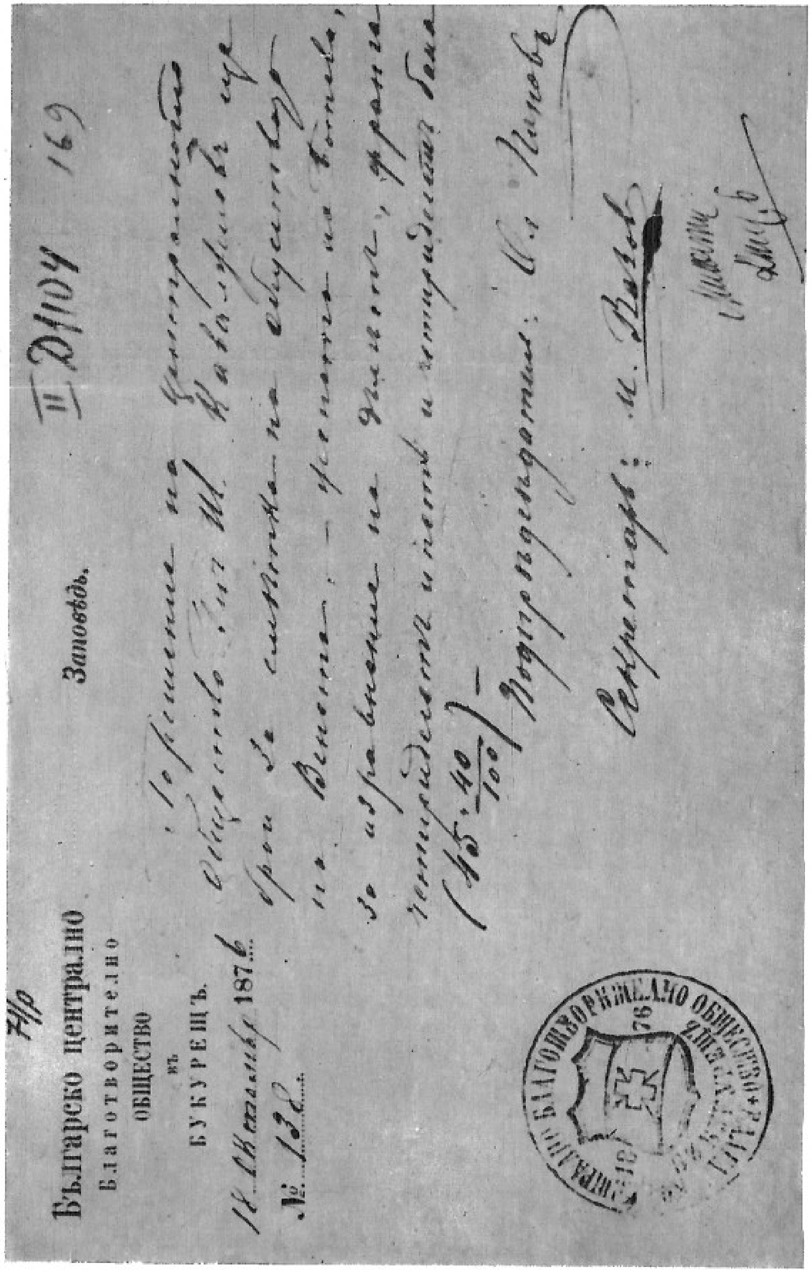
Българско централно
Благотворително
общество
въ
Букурещъ.
18 Октомври 1876
№ 132
Заповѣдь.

Заповед за изплащане определена сума на Венета Ботева, подписана от Ив. Вазов като секретар на БЦБО.

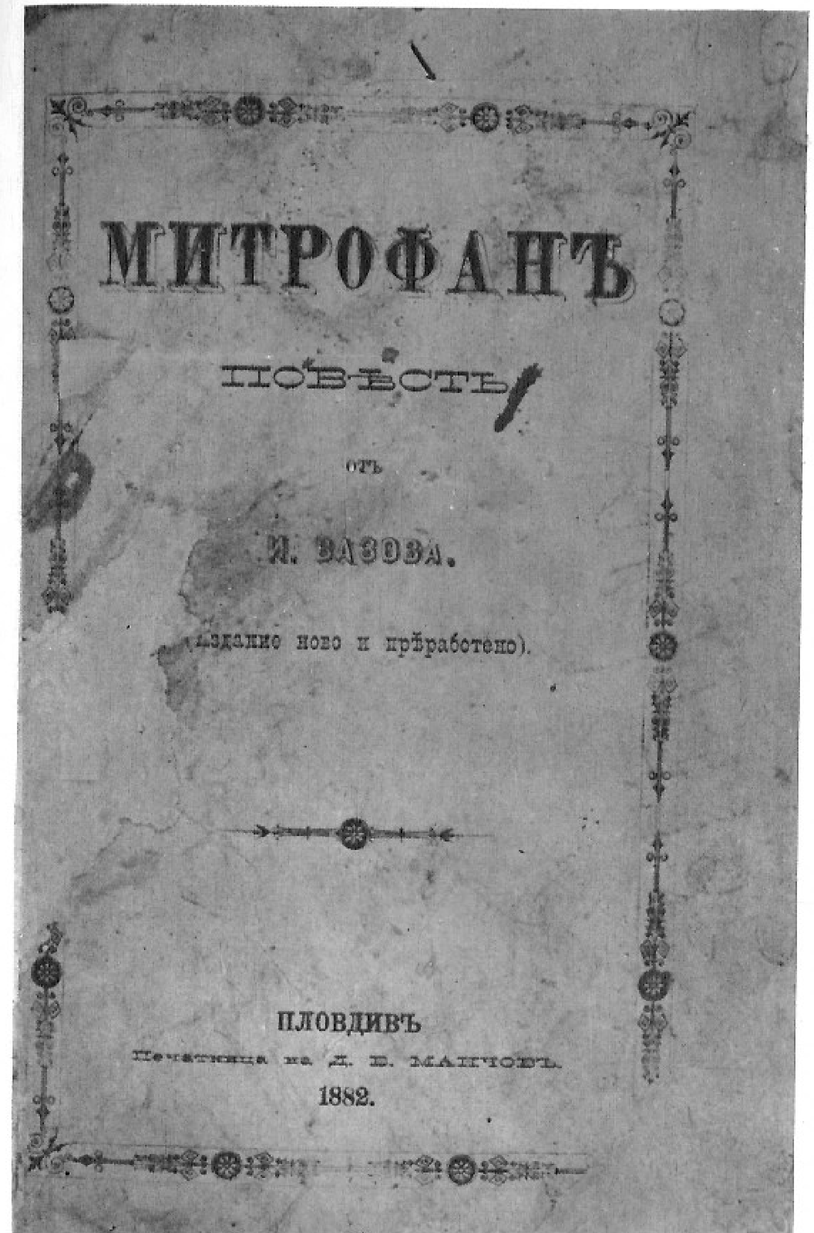
МИТРОФАНЪ
повѣсть
отъ
И. ВАЗОВА.
(Издание ново и прѣработено).
ПЛОВДИВЪ
Печатница на Д. В. Манчовъ
1882.

Корица на първото самостоятелно издание
на повестта „Митрофан и Дормидолски“ („Митрофан“, 1882)

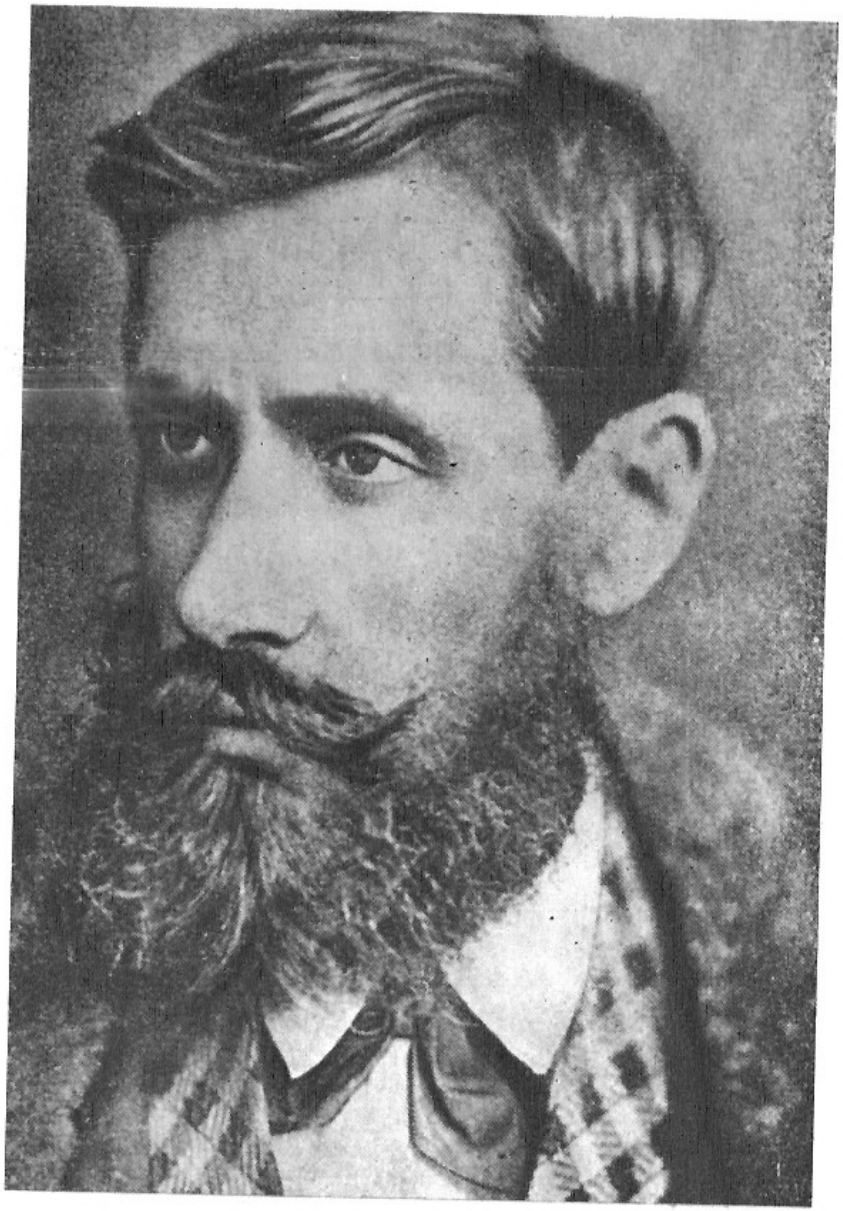

Никола (Нено) Тодоров-Странджата — прототип
на стария знаменосец от повестта „Немили-недраги“.

ЧИЧОВЦИ.

Картинка отъ типове и нрави български въ турско врѣме.

отъ

ИВАНА ВАЗОВА

Дивъ глогъ питомно грозде не дава.
Нар. пословица.

I.

Общество.

Утрѣнното лѣтно слънце искокна високо надъ Стара-Планина. Потоци отъ зари минуваха прѣзъ тръкалясти-тѣ решетчени прозорци на черковата, прѣчупваха се прѣзъ кристалнитѣ полиелеи, провѣсени отъ свода, и падахѫ на отсрѣщний зидъ въ чудни разноцвѣтни шарки. Храмътъ бѣше пъленъ съ богомолци, надъ които се вѣяхѫ облаци димъ отъ кадилницата на попъ Ставря и мелодическитѣ звукове на сладкогласний Хаджи Атанасия, който допѣваше новото „достойно есть“ гласъ петий. Звънливи гласове на ученици, при налоятъ, държахѫ обикновенното пѣ, рѫководени отъ главний учитель Гатя; на отсрѣщна страна подиаскалъ Мироновски, псалтъ, приглашаше изъ дебело, като тупаше равномѣрно кракътъ и хвърляше крадишкомъ погледи къмъ решетката, задъ която стояхѫ женитѣ. При шумний пангарь, въ тронове, стояхѫ облѣчени въ богати дълги кожуси, първенцитѣ, и умилително слушахѫ сладкогласнето на Хаджи Атанасия, и му приглашаха тихичко. Често вниманието имъ отвличахѫ новоприхедящитѣ богомолци и бѣлисани богомолки, които паляхѫ свѣщь прѣдъ архангела Гавриила, или отиваха да цалуватъ прѣдъ олтаря. И хаджи Димо прѣкъсваше напѣва си, наведеше се къмъ чорбаджи Петраки, и пошушваше:

— Виждъ, тоя дрътъ пинтия вариклечку, за двѣ пари свѣщь запали, а митани до земята прави, митанитѣ сѫ безъ пари.....

И пакъ поемаше да приглаша.

— Вариклечку не, ами вариклечку, пошушваше чорбаджи Петраки, и пакъ приглашаше.

Начална страница на повестта „Чичовци“
в сп. „Зора“, г. I, кн. 1, март 1885.

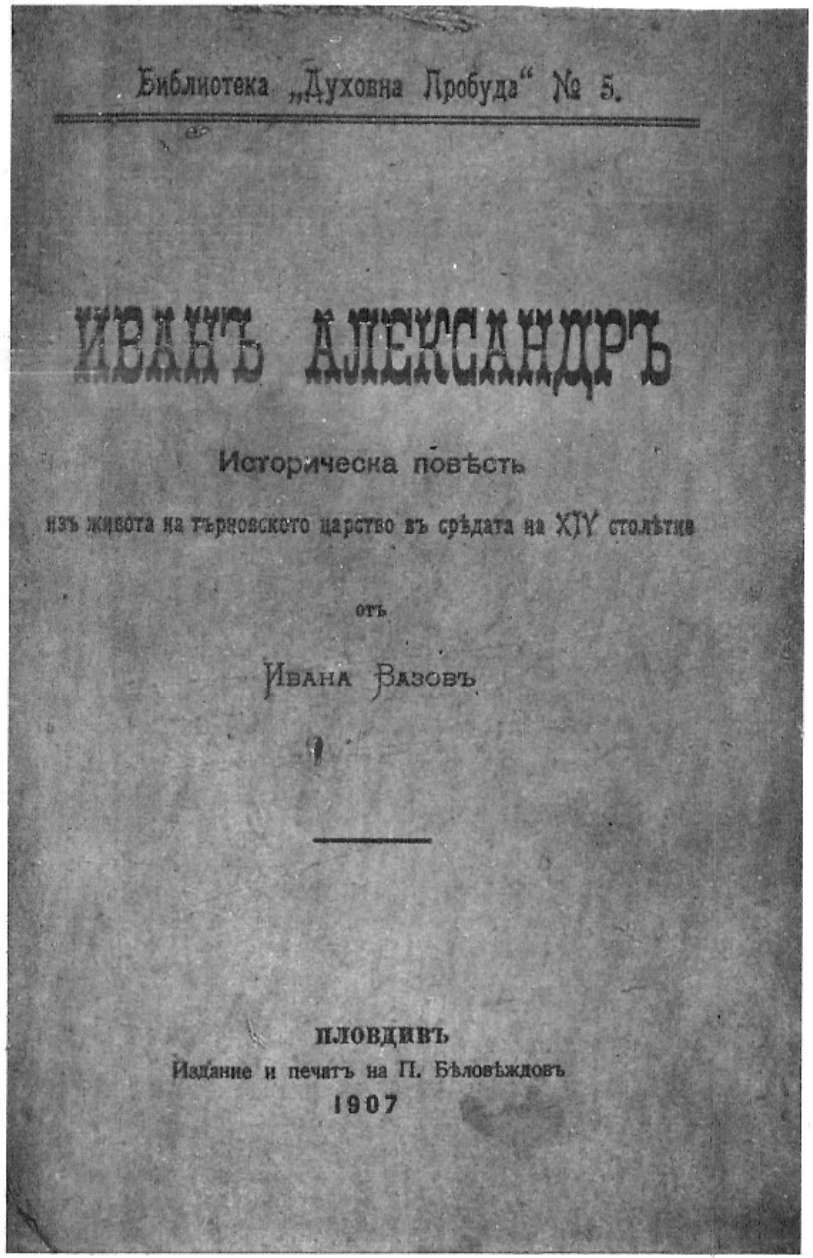
Библиотека „Духовна Пробуда“ № 5.

ИВАНЪ АЛЕКСАНДРЪ

Историческа повѣсть

изъ живота на търновското царство въ срѣдата на XIV столѣтие

отъ

Ивана Вазовъ

ПЛОВДИВЪ
Издание и печатъ на П. Бѣловѣждовъ
1907

Корица на първото издание на повестта „Иван-Александър“, 1907.

Иван Вазов с братята си Никола, Михаил, Владимир, Кирил, Георги и чичо си Кирко.

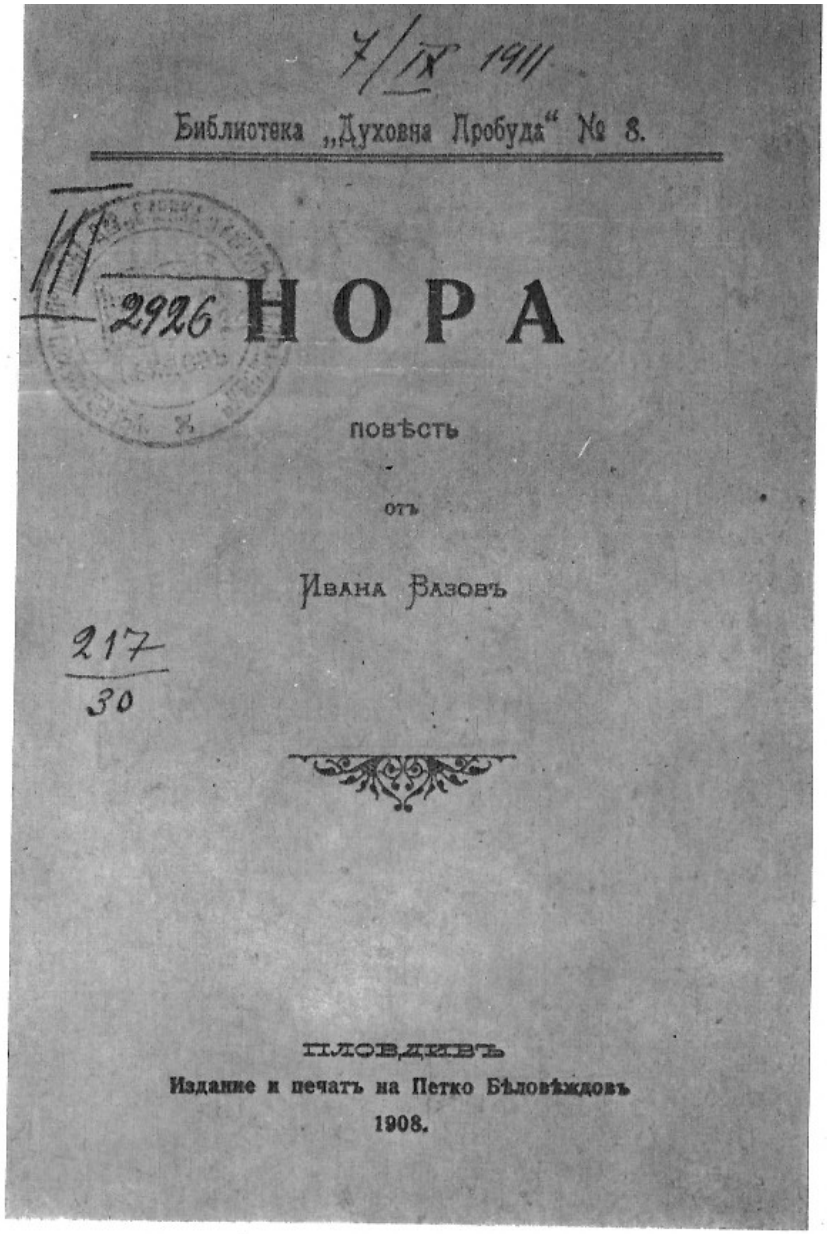

Корица на повестта „Нора“, 1908.

Най-после се дотътразиха до входа на дупката, която им даваше убежище. Из входа, широк два лакътя, гледаше се вътре дупката, издълбана доста правилно и прилична на една пещера със свод, а по земята имаше свидетелства за присъствие на кози. Бежанците се вмъкнаха бързешком вътре и си отдъхнаха от тоя труден и пълен с премеждия вървеж.

XVIII

ПАЛАТЪТ НА МУНЧА

Хаджи Смион се сгуши навътре, а Иванчо остана до входа на дупката, за да се суши на косвените лучи на слънцето, което вече завиваше. Хаджи Смион от дъното на дупката наставляваше Иванча накъде да гледа и го питаше час по час не види ли някого, я онбашият, я.

Иванчо все отговаряше, че няма никой. Той беше мрачен.

— Иванчо, кажи ми правото: ти ли сочини прокламацията?

— Не се бой бе, брате!

— Да не пострадайме нещо?

— Нищо.

— Ами защо бегахме тука? — питаше Хаджи Смион.

Иванчо хвърли на приятеля си меланхоличен поглед.

— Ние сме народни мученици — каза той ниско.

Хаджи Смион хвърли учуден поглед на Иванча.

— Ами тука ли ще спим?

— Аз викам тука да спим — отговори Иванчо.

— Ами зверове да няма?

— Няма зверове — отговори Иванчо.

После помълчаха малко време.

— Да, да, няма зверове, може да идат мечки, ама само ноще. . . Аз да бях сочинител като тебе — бъбреше Хаджи Смион несъзнателно, като изглеждаше свода на дупката, — щях да си опиша историята. . . Ние сме сега като Геновева и детето ѝ в пещерата, знайш?...

Иванчо не отговори. Той се ослушваше внимателно.

— Какво се ослушваш?

Иванчо му направи знак с ръка, за да слуша.

И двамината затаиха дишането си.

Чуваше се шум от пясъка, който се ронеше. Гаче нещо се катереше с мъка по урвата и идеше, очевидно, към дупката. От миг на миг роненето на пясъка се чуваше все по-близо. Кой беше? Двамата бежанци не смееха да погледнат; гърдите им страшно тупкаха и очите им бяха приковани към входа. Едно диво, нечовешко измучаване направи да настръхнат космите им; пясъкът и глината се ронеха надолу със силна шумотевица от чаткането на дребните камъчета. Навярно пак невидимите стъпки бяха причина на всичко това. Чу се изново един звук непонятен, едно грозно и глухо мукане, като на затворено говедо или на звяр в гората, и пак събаряне на сухата пръст, и пак чаткане на камъчетата, които се търкаляха възло надолу из урвата.

— Идат! — пошушна Хаджи Смион.

Мученето се обърна на подземно пъхтене и след малко на страшно хъркане.

— Звяр! — извика Хаджи Смион и се затули зад гърба на Иванча.

Внезапно Иванчо го огря луча от вдъхновение. Той реши да подплаши животното: разширочи си устата, изпули си страшно очите, сбърчи си мъченически челото, изкриви безобразно долнята челюст и нададе един ужасен нечовешки вик, в който се смешаше ревът на мечката, музиката на магарето и виенето на вълка.

Дупката заехтя, а след нея всичките пущинаци.

Хаджи Смион беше поразен. Напразно той махаше отчаяно на Иванча, щипеше го по лакътя, мушкаше го в гърба да млъкне, за да не чуе онбашият. Иванчо все ревеше, очите му се бяха изпулили до страхотия и образът му не приличаше вече на человешки. . . Балканските долове ехтяха.

Хаджи Смион беше унищожен.

Из един път нещо като глава се подаде на входа и погледна. Тая глава беше човешка, но невъобразимо ужасна. Продълженото ѝ и зверовито лице, дето светеха

две очи безумни, които се въртяха и пулеха свирепо, се свършваше с една остра изместена челюст, която млащеше и пущаше лиги, като на преживните животни: коса нестригана, сплъстена, разрошавена, на дълги засукани сиви висулки падаше на врата му и на лицето му. Тая глава приличаше на чумата, както е изобразена във въображението на децата.

Странно нещо: тоя зверски поглед се изхили на Иванча.

— Лудият! — извика той.

— Мунчо! — извика Хаджи Смион.

Лудият все се хилеше на входа и гледаше към гостите си.

Защото те не знаеха, че тая запустяла дупка от няколко време насам служеше за отдихателна стая на идиота, който всеки ден после пладне излизаше из манастира и идеше тук да спи на хлад.

— Хай, дявол да те вземе, Мунчо, какво направи? — каза усмихнато-кисело Хаджи Смион, защото му се беше случило, без да ще, едно произшествие, което никак не искаше да обади на Иванча Йотата.

Малък ли бъбрица беше този Йота!

— Ела, ела, Мунчо — прибави Хаджи Смион, като климаше приветливо на лудия, — какво прави дядо игумен?

— Жа ма бий! — изрева Мунчо, като се тътрузеше насам.

Иванчо изгледа настръхнал Мунча.

— Невинен человек е бе, боиш ли се?

— Ами ако ни обади? — попита той.

— Добре кайш, може да е шпионин — продума замислено Хаджи Смион.

Но Мунчо не обръщаше внимание на всичко това. Той се вмъкна цял в своя палат, така безцеремонно захванат от чужденци, приятели впрочем. Тая фамилиарност на Мунча спечели му изново доверието на двамата бежанци.

— Няма да ни издаде, невинен человек е — издума Хаджи Смион, като гледаше любопитно на Мунча, който, опулен, кълчеше пръстите си и въртеше глава.

«Дявол да те вземе, Мунчо, какво направи?» —

каза си Хаджи Смион на ума, като се усмихваше кисело.

И Иванчо Йотата се успокои. Той даже хвана да гледа с любознателност на звяра, който го накара да издаде оня страшен кралимарковски глас, притежанието на който Иванчо никак не подозираше досега, и сам се чудеше.

Мунчо, и той ги гледаше дружелюбно. Млащеше, въртеше очи и глава и се хилеше на гостите си. Той се радваше, дето са му направили тая чест.

Изведнаж Иванчо се сети и предложи да пратят Мунча с писмо до дяда игумена, да го молят да им прати шапки, калеври и хляб и да извести у тях тайно. Хаджи Смион одобри.

— Жа ма бий! — изрева Мунчо, като чу името на дяда Амвросия.

— Няма да те бий, Мунчо — каза Хаджи Смион и подаде къс хартия и моливче на Иванча.

— Напиши ти, аз съм цял кален, пхюй, магарешки живот! — каза Иванчо с жалко изражение на лице.

— Не, не, ти напиши с попски слова, дядо Амвросия е руснак и по руски само чете. Аз колко руси съм слушал в Молдовата, че хортуват, но писмено не знам по руски — каза Хаджи Смион.

Иванчо клюмна утвърдително, почти горделиво, и написа руско писмо, което прочете с глас, и поиска с поглед одобрението на приятеля си.

— Сущото — каза Хаджи Смион. Но той забележи, че ако се хване това писмо, и на руски още, спукана е работата, и се подписа под Иванчовия подпис (цялото име на Хаджи Смион беше: Хаджи Смион Хаджи Кунин Кондрачиоглу, но той имаше обичай да го съкращава: Х. Сміон К.).

Ето съдържанието и формата на писмото:

«Пречестній отче Амвросіе, благослові!

По прічіна на агарянскаго гоненія і прочія окрі-хом ся во дупката на белій яр находяща ся (іже известно на святіня ві) і молім ві всяческі і серцеоткровено да постарайте ся за ізбавленія нашего і да ні препосілаеш по Богопріятном человеком Мунчом (іже приходящіі здес) да ні донесе довечером по мраком едін

чіфт обущей, сіреч іменій і хлебом і два феса (аще не імеете препосілайте две шепки сір. от кожа) і да ізвестувате в домі нашя как че сме жіво і здраво і да се не страхуват защото невінност нашя ест і прочія.

І да знайте яко опасності велікій претерпехом от кораблекрушеніем і змея проклятаго і прочія напасти, но с вашім молитвам победа дарова ся нам.

Благословете:
Ваші покорнія чада
Іоан Іотов,
Х. Сміон К.
(тайно ест).

Тогава се обърнаха към Мунча, за да го натоварят с важното послание.

— Жа ма бий! — измуча пак той, като се пулеше и въртеше глава на писмото.

Най-после придумаха Мунча да занесе писмото, като го увериха, че вътре пише дядо игумен да не бие Мунча.

Идиотът излезе навън из палата си.

Двамата приятели останаха сами в ожидание.

XIX

ПОДИДАСКАЛ МИРОНОВСКИ

Подидаскал Мироновски нямаше повече от двадесет и пет години, беше сухичък, смирен и твърде срамежлив. Някои казваха, че се спрепал, кога срещал млади жени, а особено кога минува край вратнята на чорбаджи Йеронима, дето весден зяпаха разглезените му дъщери. Той само един път беше разменил няколко думи с по-голямата мома и ето как: като минувал край вратнята им, тя го поздравила учтиво:

— Добър час, господин Мироновски!

— Добър час, госпожо! — отговорил той, като се изчервил цял и отминал бързешката.

Но макар и срамежлив, подидаскал Мироновски се контеше твърде грижливо, всяка събота вечер си окалъпваше феса, бръснеше се в неделя заранта, преди

черква, да му е свежа кожата, носеше в празничен ден новите си шаячни панталони, с диплите им още (той ги туряше да ги притиска цяла неделя големия му ковчег), ваксосваше си от вечер кундурите, пиеше много боза да се накръви и правеше редовно посещения на първенците, от политика. Най-много чест отдаваше на Карагьозоолу.

— Как си със здравето, даскале? — питаше благоволително чорбаджията.

— Най-добре, благодарим — отговаряше покорно-усмихнато подидаскалът.

— Как отивате с дечурлигата? Слушат ли ви?

— Най-добре, благодарим.

— Моят чапкънин, Гого, чете ли? Как е в дароването?

— Най-добре, благодарим.

По големи празници подидаскалът повеждаше учениците по къщята на първенците, да им честити с песен светлия празник. Спираше се насред двора и изпяваше с децата гръмогласно песента, която той самичък беше съчинил за случая. Прочее, първенците го много обичаха едно за това, а друго, защото всякога им ставаше на крака и ако пушеше, скриваше тозчас цигарото в джоба си.

Подидаскалът беше човек мълчалив и пазеше много тайна, затова учител Гатю само нему поверяваше бунтовните писма и вестници, които му идеха от Букурещ. Подидаскал Мироновски никому не ги четеше освен на госпожа Соломония, но тайно, а тя тайно обаждаше на госпожа Евлампия, а госпожа Евлампия още по-тайно обаждаше на госпожа Евгения-Полидора, която съвсем тайно съобщаваше това на всичките си мирски роднини, които тайно вече бяха казали на чорбаджиите, че трябва да се даде път на главния учител, който тайно имаше сношения с букурещкия комитет.

Щом стигна на училището, побърза да потули опасните книжа. Най-напред той ги премести от полицата в долното долапче, от долното долапче под миндера, но като не беше пак спокоен, извади ги и мушна вън под стълбите, за да ги занесе оттам в буренака в градината, от буренака той мина в оградата на гробищата и ги завря в коностаса на дъсчения гроб на чорбаджи Ар-

менка. По тая причина Миронча по-после казва ше, и твърде духовито, че чорбаджи Арменко през живота си предаваше патриотите, а след смъртта си ги укриваше.

Едвам се завръщаше из гробищата, той съзря насреща си дяда поп Ставря.

XX

ДЯДО ПОП СТАВРИ

Право имаше баба Рипсимия, хаджийката, дето не вярваше на стария даскал Калиста, когато казваше, че поповете са същи апостоли Христови на земята. Тя гледаше, колчем идеше в черква, дванайсетте апостоли, изписани на олтара, че стоят на облаци, и напразно търсеше най-малка прилика между техните благи, восъкоцветни лица, подстригани бради и златни порфирени антерии и поп Ставревото пандурско лице, морав нос, делиорманска брада и дамгосано расо, кърпено с бели конци. Па освен това де можеше поп Ставри да се закрепи на облак, когато той беше тъй тежък човек, щото магарето се подвиваше под него, когато го носеше на лозето, и едвам пъплеше, макар че попът яростно го дупчеше с върха на ножницата си! Когато дядо поп Ставри дохождаше у тях да свети вода или да ръси, той така силно я забръскваше с китката по челото, щото обливаше целия ѝ образ и тя не можеше да погледне, за да му целуне ръката. Па кога седнеше да си пие кафето, нито думица казваше за божовни работи, ами все туй — или че попадията пак ще си има нещичко, ако рече господ, или за по-ланското му вино, че се вкиснало, или че поп Партений крил от парите, които събирал при изповедта за съдружеска сметка; или пък, че оня ден Селямсъзът преварил пак джибровата ракия, ама не ѝ турил доста анасон, та не прави облаци, като ѝ сипеш вода.

Дядо поп Ставри, преди да бъде поп, беше семерджия, а после тюфекчия. Той сега отиваше към шейсетте. Имаше множество деца, хайдутски мустаци и прекрасен глас, особено в големи празници, когато се случеха чорбаджии да имат ден; тогава той за тяхна

чест така сладко-жалостно четеше евангелието, щото се пренасяше и докарваше малко на мотива на «Съня съм сънувала, мале ма!», която обикновено пееха със Селямсъза в градината. Въобще, дядо поп Ставри уважаваше твърде чорбаджиите и когато ги завождаше до гроба, обличаше най-красните си одежди и всичките погребални молитви изпяваше провлечено. Види се, това беше дало повод на остроумния Хаджи Ахила да казва, че «когато умре сиромах, онова, което се пее, поповете го четат, а когато умре богат, онова, което се чете, те го пеят».

Дядо поп Ставри беше твърде строг свещеник, прекъсваше грубо херувикото на Хаджи Атанасия, кога го провличаше твърде, кадеше из всичките ъгли на черквата, като разтласкваше народа, а колчем зърнеше някого, че се не наведе пред кандилницата, избърборяше грубо:

— Поклони се, магаре!

Затова страшно мразеше «волтерианците», за които Хаджи Атанасия беше му наказал много грозни работи; той мразеше също и новопристигналите протестанти и преведеното от тях евангелие, които считаше за волтерианско произхождение. Един ден, подир «Со страхом божим», той извика от царските врата:

— Благословени християни! Аз да ви кажа едно нещо, а вие да ме чуйте: анатема, който ходи при идолопоклонците и чете вангелието тяхно! Православно вангелие се чете ката неделя в тоя храм божий по словенски: по този язик и господ е хортувал. Амин.

Днес дядо поп Ставри беше ходил на гости у дяда Нистора, затова носът му беше се зачервил повечко. Когато съгледа подидаскала, че се подаваше откъм гробищата, той се упъти насреща му, като гълчеше гръмогласно.

— Какво си дирил там на гробето, даскале! Да не си пил оцета из бардетата, като Пищиковият копелак? Да го пали палата из дете! Санким, оцетът за гласът помага... Аз даскал Атанаса помня, ама той пиеше сурови яйца, когато преди да иде на черкова; хубав глас имаше, поразникът, а хубав глас е дар божий, ами умря, та се вампиряса... Боже, прости! Ха, ха, ха! Селямсъзът, убил го антихрист, ща вдигна

давия против него, знайш? Отнел ми занаята: кръщава. Бялата котка на Тарильомът турил и име Арапка... А бе видя ли кадрото на Тарильомът? Хвърлили му го в Карастаповото кафене!... Свини са нашите, ама и Тарильомът е цяла свиня... Хай ела да ми помогнеш за вечерня... На дяда ти Нистора парлива ракията, като циганска целувка, па иди, та служи вечерня: хай ела да ми помогнеш! Де волтерианецът твой? Що си тъй пребледнял? Тресе ли те? Пий пелин, от Аврамовий, начукай се хубаво довечера, па ако не ти мине, ела при дяда си попа да ти чете... Трябва да си урочасал...

Но подидаскал Мироновски не чуваше последните думи на попа; той гледаше втрещено Юзуфа заптието, който се показа от вратнята.

— Де е големият даскал? — попита Юзуфът запъхтян.

— Няма го тука — отговори поп Ставри, — този е подидаскалът.

— Даскал ли е? Хайде, челеби, на конака — каза заптието, като подкара разтреперан подидаскала надолу към вратнята.

Юзуфът, който беше подушил, че има да прикачат някого на въжето, помисли на всякой случай да се не върне без даскал.

— Пак волтерианска работа — избъбра поп Ставри, като си мяташе патрахила на врата, и скоро черквата гръмна от богомолния му глас.

XXI

МИЧО БЕЙЗАДЕТО

Сама двамина души най-много уважаваше на тоя свят чорбаджи Мичо Бейзадето: Миронча, който му говореше за възточния въпрос, и уважаемия учител Климент, който описваше пламенно величието на Русия. Защото бай Мичо беше горещ обожател на Русия и виждаше руски пръст във всички политически събития на света: от мексиканската революция, която влазяше кой знай в какъв гигантски план на Горчакова

за превземането на Цариград, до Хаджи Димитровата чета, която предвождаха кой знае какви руски генерали, пратени от Петербург да изучат пътя към Цариград. А една пророческа книга «Предсказания славнаго Мартина Задека», печатана на руски в миналото столетие и попаднала в ръката му по таинствен начин, беше утвърдила в главата му убеждението за скорото падане на Турция. Бай Мичо я знаеше изуст цяла и четеше места от нея в Джаковото кафене, за да подкрепя думите си за неизбежното прогонване на турците чрез велика Русия. Еднаж беят съгледа у тях на стената образа на императора Николая и попита кой е той.

— Дядо Иван «миразчият», ефендим — отговори бай Мичо.

Не ще ни дума, че бай Мичо вярваше, какво Русия е непобедима, и всички помнят как по-лани, на изпита, той смъмрà люто един ученик, комуто се беше паднало жребий Кримската война. Ученикът захвана да разказва събитието и като че искаше някак си да каже, че уж Русия била победена.

— Грешиш, синко, грешиш! Иди си вземи парите от даскала, който те е учил: нивга не е било руско побеждение!. . . — Но после, когато се отбиха в учителската стая, обиденият учител му доказа с история в ръка, че Русия е била надвита при Севастопол. Оттогава той пропадна в мнението на чорбаджи Мича; чорбаджи Мичо направи да го изберат школски епитроп и учителят не биде главен занапред.

Додето даскалуваше още учител Климент (руски семинарист и сега изключен, по чорбаджийски междуособия), чорбаджи Мичо често подбираше няколко свои приятели и отиваха на училището. Там той ги заведеше при картата на Европа и кажеше просто:

— Минко, това жълтото е Франца, а това моравото — Инглитера, а това зеленото — Аустрия.

— А Русия къде е? — питаше бай Минко.

— А това е Данемарка — продължаваше бай Мичо, като си правеше нарочно оглушки.

— А Русията? — попита друг.

Бай Мичо погледне тържествено, едвам се усмихне и викне знаменателно на учител Климента, който се задава, за да ги здрависа:

— Учителю, учителю, ела да ни обадиш де е Русия!

А учителят още от вратата впиеше орлов поглед в картата, замахнеше и направеше голям кръг с ръка по нея.

— Страшна работа! — издумваха всички.

А бай Мичо им смигаше.

— Учителю, колко милиона има Русия? — пита бай Мичо стотния път, като се отбиеха да пият кафе у учителя.

— На 1862 имаше седемдесет и два милиона! — отговори той.

— Сега трябва да е порасла на сто милиона — забележи бай Мичо.

— А Петробург велик град ли е?

— От първите европейски столици.

— А Царское село. . . там живей царят?

— Да, лятно време.

— Какво ти село, то ще бъде страшен палат! — продума бай Петър.

— А война колко има? — попита пак бай Мичо сладострастно.

— Във военно време може да има един милион храбри солдати!

— Велика сила, майки! — продума бай Минко.

— Лъжеш се, Русия може пет милиона война да вдигне въз Туркия! — възрази бай Мичо разпалено.

— Цял руски народ може да въстане, както на 1812 против великия Наполеона Бонапарта и цяла Европа! — каже одушевено учител Климент. (Обикновено флегматичен, учителят пламваше, щом заговореше за Русия, и тогава четеше оди от Державина или Ломоносова.)

— Туркия нито ден може стоя насреща! — извика бай Мичо.

— Русия е предопределена от провидението да завоюва Цариград! — каже пребледнял от вълнение учителят и задекламира стихове (от Хомякова).

Высоко гнездо ты поставил,
Славян полунощный орел,
Шороко крылья ты разставил,
Высоко в небо ты ушел!

— Това и Мартин Задекът пророкува: «Константинопол, столица султана турецкаго, взята будет без малейшаго кровопролітия. Турецкое государство в конец разорят, глад и мор будет окончаніем сих бедствій, они сами от себя погибнут жалостнейшим образом!» — четеше бързо и разпалено бай Мичо, като тупаше с пръст по масата.

Учителят подземаше, като сечеше въздуха с ръка:

И ждут окованныя братья
Когда же зов услышут твой,
Когда ты крылья, как обятья,
Простреш над слабой их главой.

Бай Мичо продължи, като стане прав:

«. . .О Гданск! град достохвальный, почитающий бога и пребывающій верен своему государю! Ти взойдеш на высокую степень знатности, которой вся Европа удивляться будет. Но вы, несчастные турки! Греческій Вейсенбург и всю Венгрію добровольно оставите. На несколько времени вы от взора всех скроетесь. Мечети вашы разорены, а идолы вашы и алкоран вовсе истреблены будут. Магомет! Ти восточный антихрист! Время твое миновало, гробница твоя сожженна и кости твои в пепел обращени будут. . . Лилія, я говорю о Францій. . .»

О вспомни их, орел полночи!
Пошли им звонкій твой привет!

— продължаваше с трагически вид учител Климент...

И така тоя диалог в стихове и в проза се продължава между двамата разпалени патриоти за голямо изстъпление на присъствуващите, додето училищният звънец обадеше, че е настал час за предаване.

Днес бай Мичо беше малко мрачен, защото гостът му, чорбаджи Николаки, голям турколюбец, му противоречеше и възхваляваше Англия. Напразно бай Мичо се горещеше и кряскаше пламнал, чорбаджи Николаки безстрастно надуваше чибука си и лукаво уверяваше, че турската войска надминувала по всичко руската и е обучена все по прусианска система. На това бай Мичо

му отговори раздражено, че на Туркия ѝ стигат Хаджи Димитровите хъшлаци, за да я пропъдят в Мека с нейните прусиански системи; но той се страшно разгневи, когато немилостивият Николаки презрително забележи, че хъшовете са копелтии, които два ахиевски читака ще разпилеят, само да им се покажат. Тогава бай Мичо му извика страшно, че на тия «копелтии» командата им са руски генерали и че. . .

Отвори се вратнята. Влезе Миал Пандуринът и покани бай Мича да дойде на конака, дето беят е свикал и другите чорбаджии, за да съдят комитетската работа на Варлаама. Кога Пандуринът излезе, чорбаджи Николаки забележи злорадо: «Ето какви простаци Варлаамовци са се наели да съсипят турского петстотингодишно царство! Изпила им кукувица ума!»

— Николаке! — изрева презеленял от ярост бай Мичо. — Ще те вземат дяволите! Господ едно време избра рибари и говедари, за да преобърнат света, а не като тебе магарета-философи!

И излезе бързо из вратнята, като заряза госта си смутен и попарен.

XXII

ГОСПОДАРЯТ НА МЕКСИКАНЕЦА

В конака на кьошка при чучура седяха наред на рогозки по миндера първенци и чорбаджии, свикани от агата (така се викаше главният представител на султана в тоя град) по многоважното и тревожно дело на Варлаама Копринарката Тарильомът, уловен, че пръска бунтовни прокламации.

Агата (той беше бей), с дълъг кехлибарен цигарник на уста, седеше в почетния кът на мек дюшек до непременното си орехово ковчеже, отгоре на което стояха наслагани валчеста мастилница от фарфор, турски пера от тръстика и хартия.

Беят беше старец, грохнал вече от дълго употребление на ракия и афион, едроглав, нисък, с дребно тяло и съвсем побеляла брада: лицето му сухо, дългнесто, с азиатски цвят и изражение, набърчено с дълги

бразди и издълбано от шарката; очите му, мътни и сиви, се губеха под подпухналите му клепачи; носът му, твърде голям и гърбав, се свършваше над устата му с две широки дупки, почернели от емфие, което беше придало тъмножълтеникав цвят на мустаците му.

Когато беят не беше пиян или му се стягаше душата, той обичаше да излиза из конака без сетре, по ръкави и по жилетка, и да се разхожда по мегдана, запитваше по нещо всякой един бакалин (тоя благороден навик беше приел от някой си везир) или сядаше на плетено столче срещу берберницата на Хаджи Ахила, който псуваше гръмогласно и него, и пророка му по български, а беят се смееше още по-яката на остроумните Хаджи Ахилови глуми, от които нищо не отбираше.

Беят, както казах одеве, при всичко, че беше бей, имаше много прости отношения и колчем срещнеше лудия Дося по улиците, спираше го, разпитваше го добродушно и му даваше петак. Той обикновено му казваше: «чадо». Не по-малко човеколюбиво се отнасяше с кучетата, които го следваха по двайсетина: той ги завеждаше на касапницата и без да пита стопана, отрязваше най-хубавото парче от врата на овена и им го хвърляше (като предварително им го насичаше, за да се не карат) с думите: «Яжте, чада!» Затова покойният поп Никифор казваше умилено: «Беят, ако и неверник, е много по-милостив към ближния си, отколкото българина.» По тая причина той беше станал популярен и децата безтрепетно приближаваха до него да гледат кехлибарения му цигарник в устата, а той им казваше чадолюбиво: «Аферим, чада!» Той даже на един Ивановден се остави чорбаджиите да го окъпят цял на мегданския кладенец с дрехите, а той се смееше от студ и от радост, а после направиха богат пир в негова чест; и когато онбашият му забележи почтително, че обноската му е недостолепна, той го изхока сърдито: «Мълчи бре, куче, това е за здраве!» А веднаж би до смърт богатия турчин Емексиз-аа, задето минуваше въоръжен през българско място. Обичаше също чистотата, но по един особен начин, защото купищата пълнеха мегданите, а помиите — барите, но той не думаше нищо; само когато лятно време зърнеше динява кора,

се разлютяваше много и който му се мернеше тогава — чорбаджия ли, поп ли, даскал ли, турчин ли беше, — караше го да я вземе и да я хвърли на края, при Базайтовите черници. Един ден беше накарал да направи това ученомудрия дяда Йося, който оттогава стана страшен царски душманин! Това всеки изпълняваше, защото инак финиковият бастун, който беше донесъл от Мека (поради която причина Хаджи Смион го наричаше «мексиканецът»), играеше немилостиво по гърбовете. Мразеше ужасно пияниците нощно време и ги биеше безпощадно с мексиканеца, затова и подчинените му служители бяха твърде строги в тая смисъл. Една нощ заптиетата, като ходеха на караул, намериха в една тъмна, сляпа улица някакъв си паднал пияница. Те го разритаха и накараха да стане. Но с ужас познаха началника си, беят! Оттогава Бойчо Знайников го назоваваше «новий Харун ал Рашид»! Свиреп беше обаче Харун ал Рашид, когато се напиваше и на третия ден се окопитваше. Той вадеше сред конашкия двор малките длъжници на царщината и заповядаше да им удрят по двайсет и пет дряновици по краката, понеже махмурлукът му изчезваше по-скоро от виковете на нещастниците, или пък ония, които бяха хванати в неприлични приключения нощно време, задължаваше в двайсет и четири часа да се оженят или ако не — сноп-ът беше натопен в коритото на чешмата. Но какво се случи веднаж? Един непознат чужденец, минувач през града, се видя принуден да се ожени за една стара мома, която сам беят препоръча. Но скоро стана явно, че тоя чужденец имал жена здрава и читава на мястото си и с четири деца. Това много разсмя бея и той побърза да ги разпусне, като подари на «невястата» двайсет и пет лакти басма.

Беят беше твърде справедлив съдия и когато се затрудняваше много в някоя сплетена съдба, той немилостиво изгонваше с мексиканеца съдещите се. Особено се разлютяваше, щом някой от тях му напомнеше някой член от закона, винаги сложен на ореховото му ковчеже: тогава ставаше прав, поканваше съдещия се да дойде да седне на мястото му, като казваше:

— Заповядай, челеби! Като знаеш по-добре, заповядай!

Но защото съдещият се не приемаше такава висока чест, той му изкрещяваше:

— Навън, керата!

Но никога до днес, нито кога е бил забитин в Мосул, нито кога е бил в Кърк Клисия, нито кога е бил в Требиня, не му се е случвало да разглежда политически процес. Той се много смути, когато днес после обед Селямсъзът дойде запъхтян и му донесе прокламация от Варлаама Копринарката. Той прибави, че я отлепил от вратнята му, дето уж сам Варлаам я бил залепил, за да се бунтува народът. А когато онбашият по повод на това му съобщи, че е подушил «комити» и в тоя град, които са от букурещките, той се разлюти, заповяда тозчас да се свикат всички първенци, да доведат под стража сеятеля на прокламациите и да затворят набедника.

А онбашият, като разгледа прокламацията, разправи навсякъде, че в нея е изписан и Тотю войвода.

XXIII

КЬОШКЪТ

Дълбоко мълчание цареше на кьошка, дето бяха наредени всичките първенци.

Там беше, до самия бей, корместѝят едър чорбаджия Карагьозоолу, който, кога вървеше, имаше вид на една планина, която се мести.

До него седеше длъгнестият сух дядо Матея, или «лукавий рабе», както го наричаха, който, кога ходеше по пътя, пееше все черковни песни и два пъти беше дал фалименто.

До Матея чорбаджи беше тлъстият Койчо чорбаджи, изгонен отдавна от кьойвекилска длъжност, но чорбаджилъка не беше изгубил и цял ден киснеше в конака. «Не мога да ям сладко, ако не помириша конашката хава» — казваше той. Той беше кормест, потеше се непрестанно и играеше чудно «кьочек-оюну».

До него чорбаджи Мичо Бейзадето с очила и в широките си шалвари.

По-насам седеше в панталони Гердан чорбаджи,

мършав, дългомустакат и пръв ездач на кон, на който и миришеше непрестанно. Той се пулеше твърде зверовито, когато говореше, и гаче щеше да каже на събеседника си: Лягай да те заколя!

До него седяха едни безкрайни шалвари. Дребното сухо човече, което притежаваха те, носеше име дядо Димо Лисицата, който гледаше много жално към небесата и смучеше дълбокомислено чибучката. Той държеше страна на черквата. Неприятни слухове съществуваха, че някога бил голям изедник и се гоял със сиромашки пот, но това не беше явно по лицето му, както на Койча чорбаджи.

На края седеше Димитър Текерлекът, или по-просто «Митето». Той беше нов чорбаджия и все търкаше ръцете си усмихнато и щом го погледнеше бея̀т, той климваше глава и казваше: Евет, ефендим.

Насреща седяха друг ред чорбаджии. Между тях личаха:

Изтъртуфеното и подпухнало лице на Цача Куртето. Той носеше кирлив озобен фес, събираше по задушница хлебчета и пшеничка, за да нахрани децата си, и им носеше от касапницата чръвца, които хората мислеха, че носи за котките. Той имаше само един милион.

Фратю чорбаджи (не господин Фратю), комуто преди шестнайсет години бил дохождал на гости филибелишкият паша, като минувал през града. Фратю чорбаджи и днес живее с възпоминанията на това славно минало и от нея дата започваше неговото леточисление.

— Дорястата кобила купих една година преди Джемал паша.

— Николчо ми се доби два месеца и три дена подир Джемал паша.

— На тие чизми им турих талпи, когато се готвехме да срещаме Джемал паша. Трайни излязоха.

Павлаки, който чакаше, кога беят се обърне на друга страна, да избъбри две-три думи и пак се затуляше зад рамото на Фратя чорбаджи. Той имаше дебело, угоеничко лице, кехлибарево цигаре и твърде мътно понятие за съвестта.

— Язък, даскал Калиста много учен и честен човек, но съвест няма, горкият — казваше той за стария

учител, за когото искаше да каже, че няма средства, състояние.

Хаджи Иван Карабурунът, пръв чорбаджия, комуто зелената изрусяла салтамарка беше виждала два пъти Божигроб и петстотин пъти мехкемето. По тая причина по-лани кадият го втрисаше, щом срещнеше човек със зелена салтамарка. Но справедливостта изисква да кажем, че той не се беше клел в мехкемето на лъжа освен един път — и то за една конска торба.

Хаджи Енчо, вечният школски епитроп, който имаше глас на един Полифем, но не знаеше риторика. Това не му бъркаше да заляга за славата на училището. Един ден присъствуваше на урока по риторика. Син му Нечко, накаран да даде един противоположен период, озърна се, помисли и каза:

— Това училище или ще процъфти още повече, или ще пропадне съвсем.

— Лъжеш, магарски сине! — изрева баща му бесен, като изглеждаше стените. — Доде съм аз жив, няма да падне! Ката година харчим по две хиляди гроша за поправка!

Хаджи Цолю Пискунът, черковния епитроп, голям чревоугодник, който весден зяпаше пред касапницата. Той крадеше черковни пари и приличаше на возилница, за което поп Ставри справедливо казваше, че не вярва да може Хаджи Цолю да мине през тесните райски врата.

Варлаам стоеше в средата по калцуни и без пояс; той беше вдигнат ненадейно от послеобедния сън.

Селямсъзът стоеше зад него, близо до входа.

Зад них голям куп зрители: заптиета и народ.

Беят с тържествен вид положи кехлибаревата цигарка на ореховото лъскаво ковчеже, тури си очилата и разгърна една голяма написана хартия.

Гробно мълчание.

Той я подаде на седящия до него чорбаджия.

— Чорбаджи, чети!

Карагьозоолу, който дотогава стоеше на едно коляно, сложи и другото, направи покорно темане и скръсти ръце на гърди.

— Опростете, бей ефендим, не възприемам.

Беят подаде хартията на втория чорбаджия.

Но дядо Матея сгърна по-хубаво предницата на кожуха си, погледна смирено надолу и изрече:

— Опростете, бей ефендим, моите очи да не видят такова нещо, не възприемам.

— Гердан чорбаджи! — обърна се беят към мършавия и с умен поглед чорбаджия. — Виж що има тук!

Гердан чорбаджи коленичи всепокорно, стори темане и каза:

— Бей ефендим, такива работи изгарят ръцете на човека, не възприемам — и пак се поклони.

Беят покани Бейзадето, но той се извини, че е забравил у дома очилата, с които чете.

— Кой ще ми прочете тогава тая мръсота? — извика беят, а като съгледа Фратя чорбаджи насреща си, който си гуждаше очилата, прибави: — Заповядай, чорбаджи!

Фратю чорбаджи свали очилата си, гуди ги в кутийката и с обикновения поклон отговори:

— Бей ефендим, имам две малки деца; ако ме попитат: що ги остави слепи? — ще кажа: да не могат никога да прочетат такава измама. Не възприемам!

— Вземи ти — продума беят, като съзря Павлакя чорбаджи, че се крие зад рамото на Цачко чорбаджи. Но и Павлаки отказа.

Беят се намуси гневно.

Карагьозоолу вземá пак почтително положение и продължи:

— Да го чете, бей ефендим, комуто е трябвало.

Беят впи очи във Варлаама.

Но Варлаам стоеше като вкаменен и гледаше в носа на бея.

Цачко чорбаджи пошушна нещо на Павлакя, Павлаки пошушна на Фратя чорбаджи, който климна с глава одобрително и се обърна към бея:

— Бей ефендим, не бива ли да повикаме даскала? Това е даскалска работа.

— Даскал Гатя! Даскал Гатя! — извикаха едногласно.

Карагьозоолу взе съгласието на бея и заповяда:

— Хасан ага! Иди доведи тука даскал Гатя.

Беят сгъна добре прокламацията, сложи въз нея

табакерата си и се обърна с учуден поглед към Варлаама.

— Как те викат, чорбаджи?

— Фарлам.

— Копринарката — забележи Карагьозоолу.

— Тарильомът! Цялото име кажи — изръмжа Селямсъзът.

— Отде си намерил тая книга, чадо?

Варлаам мълчеше.

Карагьозоолу направи темане и пошушна:

— Има ли воля?

Беят клюмна с глава.

— Бей ефендим, негова милост слабо разправя турските. . . Позволяваш ли на слугата си да поиска няколко отговори?

Беят изгледа свирепо Варлаама:

— Не знае турски? Та тоя керата е от Влашко!...

— Не, бей ефендим, в царството е живял.

— В царството?—попита беят в изумление, после прибави спокойно: — То се знае, гони царя, гони и езика му. Пезевенк!

— Евет — пошушна Цачко чорбаджи, като несъзнателно си гуждаше очилата. Карагьозоолу изпъхтя, наведе глава, помисли и с тържествен тон начна:

— Варлааме, беят пита, от кой комита имаш тая прокламация?

Варлаам се посъвзе от уплашването, като видя, че го пита българин, поизтегли си гащите с вапцаните ръце и отговори смутено:

— Чорбаджи, какво да кажа? Стари хора казват: змия да ти влезе в пазухата, зло да ти не влезе в къщата. . . Е, какво ще кажеш сега, ако дойде някой си, ама кой? Някой си, един някой си, не го знам кой е, и без друго поиска и пожелае, без да ти поиска и решението, ти отде да му познаваш какво му има на стомаха? То се разумява от само себе си, според желанието на челяка. Но има човеци и човеци: един лош — други добър; но пословицата го рекла: доброто е нейде-нейде, а злото е във всяка къща. Тъй е и Фарламовата работа.

И Варлаам си отри с ръкава пота от челото.

Беят погледна въпросително Карагьозоолу.

Карагьозоолу го погледна с недоумение, па попита пак:

— Ние те питаме друго: от кого си приел тая прокламация?

— Казвай по-отворено, Варлааме — забележи Мичо Бейзадето.

Варлаам ги изгледа всичките безстрастно и начна:

— Кой ми я даде? Добре, че питаш! Кой ми я прати дар, не ми се обади кой е. . . Дявола го попитали: как ти е името? Дявол, рекъл; как те викат? Дявол, рекъл; как са те кръстили? Дявол пак; ама кой те е кръстил? Сатаната!

Дядо Матея се намръщи, осекна се гръмливо и каза строго:

— Тебе, господине, за друго те питат: не знайш ли кой ти даде тая книга? Разбери!

— Отде да го знам? Когато някой ти хвърли в градината от пътя една проста папурвина или магия например, та па те попитат: Как му е името? Какво отговаряш? Не знам.

— Знайш, знайш много хубаво ти! — избъбра Селямсъзът.

Беят погледна Карагьозоолу. Карагьозоолу повдигна рамената.

— Искаш да кажеш — пое пак Карагьозоолу, — че ти са хвърлили книгата в двора или са ти я пъхнали в джоба, без да усетиш?

— Това, това, хвърлили я в двора. . . кой? Не знам. Кога?. . . Днес по пладне.

Карагьозоолу обясни на бея положителния отговор на Варлаама.

— Знайш, знайш, много хубаво знайш — изръмжа зверски Селямсъзът.

— Селямсъз, ти не отговаряй — забележи му Карагьозоолу строго.

— Ти мълчи, кога те питат, тогава кажи — прибави Митето.

Карагьозоолу пак се обърна към виновника.

— Добре, като я намери в двора си, чете ли я? Разбра ли какво казва?

— Сиреч разгърна ли я? — допълни дядо Матея.

— Питаите кюпа ми какво разбира Фарлам и той ще ви каже.

— Как не разбра? Ти ли не разбра? Предателю! Нали я залепи на лицето на вратнята си? — изрева Селямсъзът, когото хвана нетърпение, задето не бързаха да обесят Тарильомът на лозата.

— Мълчи, Селямсъз — изкрещя Текерлекът свирепо.

Карагьозооглу продължи изпитването:

— Хубаво, не си разбрал. Хайде да кажем, че не си разбрал, но като не си я разбрал, защо я залепи на портата твоя.

Варлаам ги изгледа учудено и каза:

— И на това вопрошение Фарлам ще отговори. — После, като се обърна към Селямсъза и го изгледа презрително, прибави: — Отде да зная, че е прокламация. Аз познах там образът, та по причина на образът я залепих. Грях ако има, кажете и докажете.

— Образът на Тотя — пошушна Фратю чорбаджи на Павлаки.

— Евет, на Тотя войвода — притури Павлаки.

Карагьозооглу пое, като си гърчеше дясната буза и си чешеше лявата:

— Та познаваш ли чий е образът?

Варлаам погледна Карагьозооглу учуден, после Селямсъза и отговори:

— Попитали калугерина познава ли лицето на дявола. Познавам го зер!

— Тоя момък съвсем объркa конците — пошушна Фратю чорбаджи.

— Спукана му е работата — отговори Павлаки.

Карагьозооглу се наведе към бея и му пошушна на ухото.

— Завала, гяур — каза беят и се усмихна иронически и съжалително към Варлаама.

Чорбаджиите, като видяха това усмихване, счетоха за своя длъжност и те да се усмихнат.

— Варлааме, ти казваш, че познаваш образа, добре ли разумяхме? — попита Карагьозооглу, като не искаше да вярва в тая нечута наивност.

Варлаам пак потърси с поглед Селямсъза.

— Защо гледаш мене? Там отговаряй! — изгрухтя той.

— Селямсъз, мирен. Варлааме, отколе ли го познаваш?

— От дете, убил го господ.

— От дете ли?

— То се знае. В хилядо циганина слепешком ще го напипам, тоя капасъзин!

При думата «капасъзин» всички си прехапаха устни.

— Опропасти се горкият, язък за булката му — продума Фратю чорбаджи.

Павлаки клюмна утвърдително глава.

Карагьозооглу има доста време съвещание с бея.

— Пренощувал ли е у вас някога?

— Той ли? — попита Варлаам, като хвърли кръвожаден поглед на Селямсъза.

— Кой те пита за Селямсъза? — извика дядо Матея.

— Тарильом! Чакай сега да му кажа, е — извика Селямсъзът и се спусна въз него, но заптиетата го отеглиха.

Тогава Фратю чорбаджи взе думата.

— Какви са тия работи, Варлааме? Ти се смути: едно те питат, друго отговаряш!

— Все мене гледа с котешките си очи — обади се Селямсъзът.

— Сега слушай хубаво каквото те питаме — подкачи Цачко чорбаджи, — та което чуеш, на него да отговаряш. Събери си ума, тук сме хора, не сме говеда! Питаме те: като познаваш оногова... образа... санким...

Цачко чорбаджи се забърка и млъкна, защото не щя да произнесе името на Тотя войвода.

— Та как да го не познавам? — извика с отчаян глас Варлаам. — Познаваме го всички! И ти, и аз! Всеки познава тоя смертоубиец — и той посочи Селямсъза.

Селямсъзът избухна и изпсува страшно Варлаама, развика се като побеснял и каза колко гроша данък плаща на царщината и колко гърла храни и в заключение предложи да се обеси тозчас Тарильомът, като каза, че купува въжето.

В това време Карагьозооглу тихо разправяше ус-

михнато на бея, че Селямсъзът се е разсърдил, защото Варлаам го оприличил на Тотя войвода, дето е изписан на прокламацията. Беят се ухили, взе прокламацията, за да прегледа внимателно пак образа на страшния хъш.

XXIV

СЦЕНА, В КОЯТО ПОСЛЕДНАТА РОЛЯ ИГРАЕ МЕКСИКАНЕЦЪТ

Навалицата се разстъпи и отвори път на учител Гатя.

— Чети, даскале, тая книга! — каза беят със сардоническа усмивка и му подаде прокламацията.

Възцари се общо мълчание. Лицето на учителя, неприятно прихлупено от дълбокия фес на Х. Смиона, от бледо стана бяло. Додето идеше насам, той имá време да съобрази, че е невъзможно за словото да го вика беят. Хрумна му, че друго, по-опасно откритие трябва да е станало. Боязънта му се увеличи, като чу знаменателните думи на бея и видя подидаскал Мироновски, когото доведоха уплашен. Той пое хартията, която трепереше в ръцете му.

Дълго той се взира в нея, като че не вярваше това, което виждаха очите му. Най-после лицето му придоби по-спокоен вид и даже една усмивка заигра по бледните му още устни.

Всички го гледаха с разтупани сърца.

Беят беше изпулил страшно очи.

Учител Гатю вдигна очи и изгледа присъствуващите. Ненадейно погледът му падна на Селямсъза и той се засмя.

— Нà, и тоя ме гледа, гаче ще ме лапне! — измърмора Селямсъза отчаяно.

Всички се взряха в Селямсъза и се изсмяха, очевидно без причина. Той взе да се озърта учудено, да не би да се смеят другиму, и смехът се усили. Смаяният бей захвана и той да се смее. Вдигна се общ хохот, в който най-много личеше черковният глас на Варлаама.

— Е, кажи, даскале, какво пише и кой образ е там — попита Карагьозоолу, когато смехът утихна.

— Образът на бай Ивана Селямсъза — отговори учителят, като се усмихна към Селямсъза.

— Хе, Фарлам кому казваше? — извика възхитен Копринарката.

Селямсъзът се разрева побеснял, като обсипа Варлаама с обвинения в бунтовничество и че искал да му опропасти къщата, затова го написал в «прокламацията».

— Каква прокламация? Това е сатира! — каза учуден учителят.

Тази дума беше общепозната тогава, защото често се пръскаха пасквили, които наричаха «сатири». Но Селямсъзът избухна като буря и целият конак заехтя от вика му. Той настояваше да обесят Варлаама. В това време всички бяха настанали и заобиколили бея, та надничаха над сатирата, дето измежду текста беше изписана карикатура на подобие на Селямсъза, качен на гъска, с едър надпис: «Селямсъз настоятел училищни, за многая лета!»

— Бей ефендим — развика се пак Селямсъзът, — аз правда искам тук!. . . Тоя Тарильом ми почерни честта да ме качи на гъска; аз храня деветнайсет гърла и съм изморил досега осем аждерхана и не на гъска, а на магаре не възприемам да се кача!. . . Нá, виж го как се смее! Каква е тая работа! Тука за смях ли са го довели, или за въже?

Карагьозоолу му махна с ръка да млъкне.

— Виж, Селямсъз, Варлаам не е писувал това.

— Как не е? Кой не е? Той ли не е?

— Виж, тука, на другата страна, пък и него са написали, че езди на бухалка. . . Нá, чуй какво му пишат и нему: «Тарильомът, настоятел училищен, бог да го прости!»

— Как? Има ли това? — изкрещя засмян до уши Селямсъзът и надникна над сатирата. — Ах, Тарильом, Тарильом! Виж му муцуната — прилича на умряла коза.

Варлаам се позна в сатирата, изгледа зверски Селямсъза и се изгуби из навалицата.

Между това Селямсъзът пълнеше цял двор с гърле-

стите си смехове и се здрависваше с всекиго от първенците. Но беят, комуто тая комедия досади най-после, спогони го с мексиканеца. Селямсъзът тогава видя, че процесът се е свършил, и побърза да се намери извън конашката порта.

Но едвам беше преминал до кръчмата на Мирката и поздравил само осем души, застигна го заптие и му обяви, че по заповед на бея тази нощ ще лежи в затвор.

От Варлаама поискаха само поръчителство, че ще бъде верен на царството.

Сатирата беше написана от бакалския слуга на Иванча Йотата. От Иванча бяха само фигурите и диктовката. По една случайност образът на Селямсъза там имаше огромна прилика с образа на Тотя войвода, както го изобразяваха проникналите и тука бунтовнишки картини.

ЕПИЛОГ

На заранта Джаковото кафене беше препълнено с обикновените си посетители, които шумно се разговаряха върху вчерашните извънредни събития, които развълнуваха целия град. Иванчо Йотата, успокоен вече, като сърбаше победоносно кафето си, разказваше им бягството си с Хаджи Смиона, но замълчаваше някои подробности, като корабокрушението и уплашването от Мунча. Хаджи Смион отсреща клюмаше и потвърдяваше думите на Иванча. Само по въпроса за змията дойдоха в малко разногласие: Иванчо уверяваше, че тя била дълга лакът и 2 и половина рупа; Хаджи Смион пък поддържаше, че била колкото маркуча на дядовото Нисторово наргиле. Но те се сбутаха сериозно, когато дойде въпросът: кому принадлежи славата за победата, която Хаджи Смион приписваше на себе си.

— Да я цапнеш с камък и баба знай! Ами да я хванеш с ръка като мене, де смейш? — каза той на Иванча. А като се извърна към Ивана Капзамалина, пошепна му тихо: — Йотата скри, дето се окъпа в реката като мишка. Ама аз ще ти разкажа после. . . той бил много страшлив.

После, като се наведе и поброи броениците си, каза на себе си, като че му доде нещо на ума:

— Хай дявол да те вземе, Мунчо!

— Ами ти защо бега? — попита го Иван Капзамалинът сопнато.

Хаджи Смион се посмути, но отговори:

— Аз, да не беше фесът, кой щеше да ти бяга? Па аз не бегах, аз само тъй е отидох в планината, аз съм американец, ти знаеш. Ама Йотата много страшлив, да те пази господ. . . — И той хвърли пак съжалителен поглед към Иванча.

В това време между кафеджият и неколцина други ставаше дума за сатирите; те се чудеха кой ще е бил съчинителят им, когото дядо Нистор изруга безжалостно.

— Свинщина! — избъбра строго поп Ставри.

— Магария българска! — избърбука главата на Хаджи Христя Молдавът, която кафеджият сапунисваше.

Но Иванчо Йотата не чу тия обидни думи за произведението си, както не забележи и предателските нашепвания на Хаджи Смиона: той се беше дълбоко замислил върху вчерашните приключения, които тъкмеше да опише подробно в отделна история, на която търсеше вече названието.

Чорбаджи Николаки, мълчалив дотогава, смучеше чибука си в отсрещния кът и поглеждаше сериозно присъствуващите. Изведнъж той изтърси лулата си и се обърна към Мича Бейзадето:

— Аз тебе нали ти казвах вчера, Мичо, ако чакаме от такива Варлаамовци, тежко ни и горко! Ще станем за поругателство.

— Епитропи, срам за българския народ! — каза Йотата.

Мичо Бейзадето, от вчера още сърдит на чорбаджи Николакя, кипна. Варлаамовото име подпали борбата за възточния въпрос.

Чорбаджи Николаки възхваляваше турската сила и не отстъпваше. Бай Мичо му възразяваше силно, Мирончовият глас гърмеше далеко навън. Не по-малко дързост показваше и Хаджи Смион, който беше виждал русите на 48 лято в Букурещ. Даже и кафеджият остави сапунисаната глава на Хаджи Христа и изруга тур-

ското царство. Но и Николаки чорбаджи имаше здрави съюзници, от които най-яростен беше Иван Стамболият, който беше посетил в Цариград Топхането. А също и Хаджи Атанасия, който от любов към гръцката псалтикия не можеше да търпи възточния въпрос на Миронча. Но той се стресна тозчас да не би тоя разговор да докара някакво «разтреперване на въздуха» и хвана благоразумно да въдворява мир. Но напразно. Бай Мичо Бейзадето беше извън-себе си и всред общия вик и глъчка разпалено разгромяваше Туркия и чорбаджи Николакя и в увлечението си не съгледа, че вратата се отвори и онбашият влезна вътре и седна. Всичките мигом се спотаиха, като сториха темана на турчина. Изведнаж бай Мичо остана прав и запъхтян пред онбашият, когото гледаше кръвожадно.

— Та ще ти кажа, Мичо — извика високо Хаджи Атанасия сред гробната тишина, — че тъкмо три недели остаят до малкия пост, хващам се с тебе на каквото искаш, не се препирай напразно.

— Да, да — потвърди досетливият Хаджи Смион, като си изу лявата калевра и погледна ласкаво онбашият.

20 август, 1884 г., Сопот

ИВАН-АЛЕКСАНДЪР

Госпожа Дария, старата благочестива игуменка на девическия манастир «Св. Богородица Темнишка» в полите на Царевец, правеше бързи разпореждания за приличното приемане на високата гостенка.

В манастира беше голямо движение. Ратаи, калугерици, послушници шетаха насам-нататък; едни метяха плочите на двора от навеяните от топлия вятър сухи листа, кътаха с нови постелки и възглавници гостната килия; други чистеха черквата, изтриваха с кърпи иконите и златните и сребърни венци по тях, доливаха масло в кандилата и ги запаляха, палеха свещите по големите светилници пред олтара като за голям празник.

И госпожа Дария надзираваше навред със своето опитно, повелително око.

Една калугерица и една послушница при нартиката се разговаряха.

— Нимфидоро, аз не съм я видяла от осем години. Казват, че е поостаряла? — казваше послушницата.

— Царицата ли? — отговори Нимфидора, като облегна дръжката на метлата до гърдите си и опря запретнатите си ръце на хълбоците. — Старичка е вече, и на Царевец, сестро, се остарява. . . Но тя е добра. . .

— И как ѝ тъй хрумна да ни дойде на гости? Ух, тоя вятър! — каза Калина, като си закри очите от праха, що топлият вятър духна от двора към нартиката.

— Иде да се помоли в черквата. . . Ще остави и дарове — каза Нимфидора.

— Истина, казват, че от няколко време царицата все по черкви и манастири. . . — подзе Калина. — Горката, кой знай, и тя си има нещо на душата. И под царската багреница пак човешко сърце тупа, нали?

Вятърът нанесе изново сухи листа в нартиката.

Големите тополи и трепетлики в двора шумяха жаловито.

Нимфидора прибави по-ниско:

— Калино?

— Какво?

— Ти чула ли си?

— Какво да чуя? — отвърна послушницата с любопитство.

— За нея. . . за царя?

Калина опули очи.

Нимфидора ѝ пошушна нещо усмихнато.

— Ах!

— Па да беше поне християнка, а то пуста еврейка и била хубавица като щерката на сатана. . . Боже, помилуй нас грешних!

— На тая възраст? — удиви се Калина.

— Ех, любовта, миличка, старо и младо не пита. Залудува ли тучка, това е — и тя си тури ръката на гърдите, — отиде. . . А, знаеш, старо бунище кога се запали, повече пуши — и тя се усмихна лукаво.

— Тсс!. . . Игуменката! — произнесе стреснато Калина и захвана пак да мете.

Дария излазяше из черква.

— Какво се измайвате? По-скоро! — каза тя строго.

— Бабо госпожо, метем, но вятърът пак донася прах и листа — отвърна Нимфидора.

— Знам, знам, вятърът вее. . . и в главите ви — избъбра старицата и отмина нататък, за да наблюдава работата.

Дария беше от висок болярски род, сестра на великия протовестиарий Раксина, и се ползуваше с голяма почит и в Търново, и в двореца. Под нейните грижи прекарваше дълбоките си старини в манастира и царевата майка, приела монашески чин под име Теофана. Известена за иденето на царицата, госпожа Дария сега я очакваше развълнувана, ускорявайки приготовленията, без да знае причината на това внезапно посещение.

След малко двете железни и двете дървени клепала забиха. Манастирският двор гръмна от екот. Появиха се там всичките сестри, пременени в новите си черни монахински облекла. Госпожата ги нареди на плочите.

Всички застанаха благочинно, с очи, вперени към вратната, отворена сега широко. Клепалата биеха заглушително и напрежението и тревогата в манастирското население се увеличаваха. Влязоха двама дворцови чиновника в червени и сини дрехи и след тях царски оръженосци. Внезапно, по даден знак от игуменката, екна духовна песен в първите редове на калугериците: «Блажен грядий во имя господне!» На входа се показа жена в златотъкана багреница и с малка корона, обнизана с бисери; бисерни висулки се люшкаха от нея над ушите, огърлица от бисери светеше на шията ѝ. Тя имаше около четирийсет и пет години. Сухото ѝ мурго лице бе угрижено и изморено. Черните ѝ очи, красиви още, гледаха скрѣбно и безучастно. Въз тая жена тежеше товарът на някаква дълбока скрѣб. Тя бе царица Теодора, съпругата на Ивана-Александра. Две млади боляркини в скъпи копринени дрехи я поддържаха под мишница — повече за почит, отколкото за помощ. Тя пристъпяше бавно. След тях други придворни жени и отзад народ се наваляше под клоновете.

Теодора приближи към игуменката, взе ѝ десницата и я целуна.

— Благословена да си, благочестива и превисока царице! — извика Дария.

Хорът млъкна. Занемяха и клепалата. Високата гостенка, без да продума нещо, запъти се край ниско приведените калугерици и тръгна към малката църква. Игуменката, при всичката си голяма старост, се затече пред нея и я въведе в храма.

— Службата! — заповяда Дария на няколко калугерици.

Пред олтара стоеше свещеник в одежди. Царицата се извърна към Дария и ѝ пошепна няколко думи на ухото. Игуменката тогава каза на калугериците:

— Сестри, излезте си всички.

Учудените монахини излязоха.

Царицината свита остана при входа. Остана и Дария там, като си опря уморената старешка снага до един трон.

Теодора отиде полека при темплото, светнало от злато и сребро, запали бели вощеници пред иконите на Исуса Христа и на света Богородица, стоя неподвиж-

но няколко време пред последнята, после коленичи на голото каменно стъпало.

През един прозорец слънчови лъчи падаха по аленáта ѝ багреница и запаляха по нея светли петна.

Царицата дълго се моли сред дълбоката тишина. После стана и с първия си тих ход и с поглед скръбен, който сякаш нищо не виждаше, тя излезе из църквата, последвана от свитата си и от Дария.

На нартиката тя каза на игуменката:

— Бабо Дарио, желая да си почина у тебе.

Дария закрачи бързешката пред царицата и я въведе по няколко тесни стъпала на една стълба в гостната килия.

Кандилото гореше пред иконостаса там; едната стена цяла бе покрита от един хубав ерусалим, подарен на манастира още от първата жена на Георгя Тертера, след завръщането ѝ от заточение в Никея.

Теодора се прекръсти набожно пред иконостаса, отдето гледаше тъмният лик на божията майка, после тихо седна на постланият с червено миндер, до шарените възглавници край стената.

Игуменката стоеше права със страхопочитание.

— Не искам да стоиш права, майко — каза царицата и ѝ посочи мястото до себе си.

Дария седна.

Теодора въздъхна.

— Ох, как е тихо, покойно у вас! Как се иска човеку да се закрие тук от мълвата и скърбите на света и в тиха молитва да живее с небесния цар — произнесе тихо Теодора.

— Не е за завиждане тоя живот, благочестива господарко. Ние, грешните, сме безполезни на света и животът ни няма нищо весело. Но нека те благослови света Богородица, че удостои нашата скромна обител с такава голяма чест — отговори игуменката.

— Не, на такова място аз желая. . . Може би скоро и да бъда на такова място. . .

Игуменката я изгледа учудено.

— Царице, що думаш? Ти живееш в царски палати и в царски палати до гроба трябва да останеш.

Теодора я хвана за ръката и силно я стисна. На очите ѝ се показаха сълзи.

— Господарко!

— Бабо Дарио, утеши ме.

И Теодора си закри лицето с ръце, тя хълцаше глухо.

— Господарко! — извика пак игуменката. — Успокой се. . . Кажи ми, светла дъще, какво има на душата ти? Денонощни молитви ще правя пред всевишния, за да те зарадва.

И игуменката с майчина нежност свали ръцете ѝ от измокреното лице и я гледаше в черните очи.

— И за това дойдох, бабо Дарио, при тебе, да си издумам. Аз съм нещастна.

— Кажи, мила щерко.

— Аз съм чужда на Александра вече!

— Как? — извика смаяна Дария.

— Александър е омаян от една поганка. . . Сещам, бабо Дарио, че тя скоро ще ме замени на трона.

Теодора заплака с глас, като си затули пак лицето. Короната ѝ се клатеше, люшкаха се и маргаритните висулкѝ въз ушите. Няколко сълзи измокриха кадифената ѝ червена рокля със златни обшивки и сърмени копчета на гърдите. Дария стоеше няма пред тая горест. Търновската царица ѝ изказваше скръбта си и сълзи лееше пред нея.

Тя се слиса̀, тя не знаеше какво да ѝ говори.

— За еврейката ли думаш, господарко? — попита тя.

— Да.

— Благочестивият и христолюбивият наш цар Иван-Александър никога няма да падне в това нечестие!

— Той я обича! — ридаеше Теодора.

— Никога, никога, дъще, казвам ти аз. Защо се мъчиш напразно с тия черни подозрения?

— Той я обича!

— Може да я обича. . . Мъжете са слаби. . . Но той е християнин, а тя е проклета жидовка, от рода на ония, дето разпнаха спасителя Христа на голгота.

— Тя го е омагьосала!

— Ще развалим магията на тая бесовска дъщеря. . . Великият бог ще чуе нашите горещи молитви и ще го просвети в зарите на истината. . . Ние ще се молим денонощно. А ти, царице, продължавай мило-

стите си към светите божи храмове, удвой щедростите си към сиромасите, вдовиците и нещастните. Тъй ще помогнеш на молитвите ни.

Лицето на Теодора се проясни малко.

Но нова бръчка мина като облак по челото ѝ.

— Майко, да станеше това! — изпъшка тя.

— Бог ще го вразуми, вярвай ме.

— Големството заслепява ума на човека. Един цар не е като другите хора.

— И той е човек, царице, и се бои от бога, и има срам, па и жалост усеща. Ти си дала на Александра досега щастлив живот, имате два сина като ангели — нека ви бъдат живи, — обичали сте се, живели сте си — не се оставя току-така жена из за една мимолетна прищявка.

— А при това, оставяли са, бабо Дарио — за една прищявка или за друга причина. Нали някога цар Георги дваж пъди жени? Нали цар Михаил, мъжовият ми чичо, също напусна царица Ана, та взе гръцка княгиня? У царете няма жалост.

— И бог ги наказа: цар Георги изгуби престола си и се скита немил-недраг по чужбина, а цар Михаил изгуби главата си при Велбужд! Всичко се плаща на тоя свят.

Теодора въздъхна.

— Ох, аз не желая да постигне същата отплата Александра.

— И бог ще запази добрия ни цар от такова безумно деяние. Не мисли тия глупости... Не грижи се. Ти коя си? Дъщеря на светлия влашки воевода Иванка Бесараба. Не можеш да се боиш от съперници, каквато е тая безродна жидовка. Александър не е изгубил ума си. Успокой се, Теодоро.

— Ох, искам, майко, да бъда спокойна.

— Уповавай се на бога и на пречистата му майка, дева Мария, и на свети четирийсет мъченици. Моли се.

Теодора стана.

— Благодаря ти, света майко, ти не първи път укрепяваш духа ми с мъдрите си думи. Време е да си вървя. Моите хора ви донесоха за църквата някои дарове.

— Света Богородица трижд да ти заплати за доброто дело.

Теодора излезе из манастира, изпратена с прежните почести. Скоро колесницата ѝ, дружена от дворцовите служители, които вървяха пеши, завъзлазя бавно по стръмната пътека към северната врата на царевецките стени и изчезна под тъмния свод на кулата.

II

Късо време след излазянето на царицата из манастира един млад болярин слезна от коня си пред манастирската вратня. Той беше хубавец, с черна, къдрава коса, с горда осанка на царедворец, облечен със синя кадифена дреха. На бедрото му се люшкаше меч. Той подаде на слугата си повода на коня и влезе в двора.

Току в това време и госпожа Дария излазяше из черква, дето се бе молила за царицата. Той приближи до нея, поздрави я с поклон и ѝ целуна почтително десницата. Тя го благослови.

— Бабо Дарио, какво става с нея? — попита той с голямо безпокойство в тъжния поглед.

— Света Богородица да ти дава сила да потърпиш още. Дорослава е все тъй. . . Днес е петия ден, откак се намира на покаяние и под моята грижа.

Младият болярин въздъхна.

— И все не иска да се вразуми?

— Демонът е още силен в нея, Георге. Но нашите молитви ще го победят.

— Мога ли да я видя?

— Не бива, не бива още — избъбра строго старицата.

— Аз те моля, бабо госпожо, ти знаеш как я обичам.

— Ти ще я развълнуваш изново. Тя има нужда от тишина душевна. Иди си, болярино. Тука мъже не обичам да се мяркат често.

Боляринът имаше отчаяно лице. Дария го изгледа съжалително.

— Жално ми е за тебе, синко. Но такива са времената. . . Толкова други души днес станаха плячка на лъжепророците и на дявола. Но най ми е жалко за твоята невяста. Толкова млада, толкова хубава. . . Иди запали свещ в черква, па си иди.

Игуменката с тия думи се отдалечи.

— Бабо госпожо, поздрави я от мене — извика болярипът с глас, в който имаше плач. Игуменката му направи само знак с ръка. Тогава той с клюмнала глава влезе в черквата. След малко излезе в нартиката, гологлав, като се кръстеше още. Дворът сега беше празен, калугериците бяха се прибрали в килиите си. Един паун изпущаше своя раздирателен крясък там. Болярипът се запъти към вратнята, устремявайки плахо очи към една килия наляво с малко прозорче. Внезапно оттам се чу една духовна песен от тънък женски глас. Той побледня, хвана се за главата с изражение на дълбока горест, па бързо изскокна.

Слугата му подведе коня.

III

— Саломео, какво прави Дорослава?

— Днес не я видях.

— Анатема на тия мръсни бесове, дето погубват невинните души! Ела с мене.

Тия думи се размениха между игуменката и една калугерица след излизането на бледния млад болярин.

Двете калугерици влязоха през едно тясно коридорче в една тъмна килия, до половина в земята. Едно малко окно изпускаше виделинка из двора въз голите стени на килията. Там стоеше една млада жена в черни дрехи на послушница. В тъмния ъгъл светеше кандилце пред иконостас.

На това скудно осветление се виждаше доста добре, че младата жена беше хубавица, с бяло, кръгло лице и с прекрасни черни очи, в които светеше мистически огън.

Дария се изправи строго пред затворницата.

— Дорославо, размисли ли? Озари ли молитвата, успокои ли тя смутения ти ум?

— Моята молитва не е ваша молитва и моят бог не е вашият бог — отговори Дорослава.

— Окаянице, вразуми се.

— Пуснете ме! — каза упорито Дорослава. — Пуснете ме да ида там, дето бог ми заповяда.

— Твоят бог! Твоят бог е демонът, въплътен в образа на тоя проклет калугерин Теодосия, съблазнителят на младите, осквернителят на целомъдрените души, пратеникът на ада!

— Вие ми давате вериги, а той обещава свобода. Той е по-добър от вас. Пуснете ме.

Очите на жената пламтяха от гняв.

Игуменката се прекръсти мълчаливо.

— Дай обещание, че ще се върнеш при мъжа си, честития болярин Георги, с когото си съединена чрез светото таинство на брака — каза ѝ Саломея.

— Вие измислихте това свето таинство, а бог е казал: «Любете се, веселете се, бракът е демонско дело. Който е чист, да тръгне след мене!» Оставете ме да бъда ангел, а вие си останете дяволи!

Дария се изпълни от гняв.

— Злочеста окаянице! Безумно чедо на безсрамието! — извика тя.

— Безсрамни сте вие, които имате срамове да криете под тия черни дрехи, с които облякохте и моята бяла снага.

И тя с едно силно дръпване разкъса си дрехата отпред и в полумрака се бялнаха валчести млади гърди.

— Закрий се, безсрамнице!

— Пуснете ме!

Игуменката се извърна към другарката си:

— Саломео, ела.

Като излазяха, тя каза на затворницата:

— Ти ще стоиш тука още седем дена само на вода и хляб.

— Вие сте слуги на антихриста! — извика Дорослава.

Вратата се хлопна и се заключи отвън.

На двора се чу пак одевешната духовна песен. Пееше Дорослава един от тропарите на богомилството. Вятърът поимаше тоя странен, тържествен женски глас и го сливаше с шума на дърветата, които накланяха високите си клонове над манастирската ограда.

Младата затворница не беше луда. Тя беше обладана само от оня възторжен мистицизъм на нелепата исихастка ерес, който сега като епидемия върлуваше из всичките класи на народа. Оженена против волята си

преди петнайсет дена за младия придворен велможа протоспатария Георгя, тя бе го напуснала след една неделя и се опитала да побегне с една дружина адамити. Хванаха я и я доведоха тука на покаяние. Дорослава с твърдостта на първите християни пренасяше физическите лишения във влажния си затвор, а усамотението, вместо да я успокои, усилваше мистическите припадъци на новообратената адамитка.

IV

Страхът на царицата от опасните за нея последствия, с които я заплашваше увлечението Александрово в младата еврейка мома, не беше напразен.

Александър се беше залибил до полуда в Сара — тъй се наричаше еврейката.

Това беше произлязло много случайно и преди три месеци.

Един приемен ден, когато царят, по съществуващия тогава патриархален обичай, изслушваше в палата си молби и тъжби от всякого, който пожелаеше да му се яви, дойде Сара, придружена от брата си Мойсея, да го моли да освободи баща ѝ, виден и богат търговец в Търново, от затвора, хвърлен там неправедно според нея.

Извънредно хубава и привлекателна в своята красива народна носия, която закриваше един прелестен момински стан, тя го порази с пламъка на черните си миндаловидни очи. Тутакси бащата беше освободен. Вечерта придворни слуги донесоха на Сара бисерна огърлица от царя. Тя прие подаръка с възторг. На следващия ден баща ѝ се появи в двореца с нея, за да благодарят на царя за милостите му. Евреинът донесе и някакви скъпи копринени платове, купени от венециански търговци. Александър ги прие и задържа доста дълго време. Вечерта той замина, яхнал с придворните си боляри, край еврейската махала, отивайки на разходка из прекрасната клисура на Янтра. От тремчето на бащината си къща прелестната еврейка се поклони на царя с пленителна усмивка на лицето, турила на белия си врат бисерната огърлица. За голямо удивление на свитата Александър, въпреки обичая, спря се и размени няколко ласкави думи с нея. Разходката трая късо време и той мина пак край същата къща и Сара беше пак на трема, сега с баща си. Те му се поклониха ниско. Той отмина полека с очи, обърнати всѐ към усмихващата се мома. До влазянето си в Царевец той не продума ни дума с болярите си, замислен, разсеян и с тайна тревога на душата. Пленителният образ го преследваше. Страстни въжделения се пробудиха в сърцето му.

След десетина дена Сара беше в двореца. Даде ѝ се почетна длъжност при княгиня Милица — сестра на царя.

А Теодора му беше чужда. Отдавна любовта му към нея беше се превърнала в дружба, после равнодушието бе настало. С годините Теодорината хубост вехнеше. Теодора даже преждевременно застаря и всяка нова бръчка до края на очите ѝ и на сухичкото ѝ лице, и всеки нов сребрист косъм в сколуфите ѝ увеличаваха студенината му към съпругата. Тя забелязваше това и страдаше безропотно, кротко, покорно. Теодора пренасяше мълчаливо скръбта си. Тя забелязваше заедно с охлаждението на мъжа си и неговите чести измени на съпружеската вярност. Той, ако и в напреднала възраст, остаяше жизнен, страстен човек, с любовни пориви на младеж. . .

Година преди влюбването си в Сара Александър беше се силно увлякъл в болярката Красимира и тя едничка бе одържала в своята власт прихотливото и непостоянно сърце на царя. Красимира беше един вид придворна дама и привързана към особата на царицата. Тя бе вдовица на болярина Иванка, умрял през последната война в Тракия, извънредно хубава, честолюбива и сплетница. Царевата близост с нея я постави високо в двора, дето я мразеха тайно и уважаваха явно. Влиянието ѝ растеше заедно с усилването на Александровата страст към нея. И Теодора я смъртно ненавиждаше, безсилна както да ѝ отнеме сърцето на мъжа си, така и да я отстрани от Царевец, дето Красимира продължаваше да занимава длъжността си. И Теодора търпеше. Тя намираше утеха само в любов-

та към синовете си. Тя очакваше годините да смирят мъжа ѝ.

Съдбата обаче изпречи пред очите му Сара.

И оттогава се захванаха нейните истински, жегливи страдания. От деня, в който влезе Сара в палата, той вече не погледна жена си. По природа себелюбив, своеволен и нетърпящ никакво стеснение, той даже не се опита да потули от нея връзките си с еврейката. Скоро стана онова, от което тя се боеше. Мълвата в палата донесе до слуха ѝ, че Александър е решил да я напусне. Тогава нещастната царица прибягна до бога и светиите му. Тя запосещава манастири и черкви, раздаваше щедри милостини на нуждаещите се; заръча на праведните монаси да служат молебени, за да ѝ изпросят божията милост.

В същото време тя прибягваше до помощта на една прочута магесница. Магесницата беше ѝ дала да налива скритом във виното на мъжа си водата от някакво «разделно биле», сварено в необжежено гърне. Народното суеверие приписваше вълшебна сила на тая вода: тя охлаждавала сърцето на мъжа към любимата жена.

Но ни магии, ни молитви не помагаха. Александър всеки ден повече се привързваше към еврейката мома. При хубостта тя съединяваше и тънкия ум и женската хитрина, тъй свойствени на нейното племе. И положението ѝ в палата се уякчаваше. Болярите я ненавиждаха още повече, нежели по-рано Красимира, но още по-ниско ѝ се кланяха, когато я срещнеха, че отива при царя или излазя от него. Княгиня Милица пък виждаше, но боязлива и със слаб характер, не смееше да натекне на брата си. Тя само въздишаше. Сара блещеше в разкошни премени, с бисери и драгоценни камъни. Край нея и Аарон,баща ѝ, дочака царска щедрост. Къщата му се разхубави с каменни зидове и с втори кат и с хубав трем на него. Понякога Сара добиваше разрешение да пренощува у родителите си и тогава пред Аароновата вратня пазеха двама оръженосци.

Странно нещо, тоя стар вече, с побелели коси и брада мъж, бе също обичан от Сара. Може би прелъстителната перспектива на багреницата и короната бяха най-много подействували на въображението ѝ, а чрез него и на сърцето ѝ. Но тя чувствуваше, че обича

тоя коронован старец със силна воля и необуздан в поривите си. И когато тя, обхванала врата му, залепяйки устните си в устата му, осенени от сребристи пълни мустаци, му казваше: «Обичам те, Александре!», тя говореше от сърце. И той ѝ се струваше похубав и по̀ юнак от всичките боляри.

Старият Аарон се ухилваше лукаво и си казваше: «Умна дъщеря съм родил» — и той пресмяташе в ума си бъдещите користи от тая печаловна продажба на чедото си, така хитро разбрало неговите съображения. Тя се възмущаваше от това.Тя четеше завист и омраза в очите на еврейките, презрение в очите на българите, когато излазяше из двореца. Тя чувствуваше ненавистта и в душите на болярите и болярките в Царевец, които упорствуваха да вярват, че тя с магия е привързала царя. В тая враждебна атмосфера,която я душеше, Сара още повече се прилепяше до Александра, защита и провидение нейно, едничкият човек на света, изпълнен от гореща любов към нея. И тоя човек беше един могъществен цар.

V

«Иоанъ прѣнзѧщиньіи царь българомъ Асѣнъ Александръ», както величаеха съвременните летописци предпоследния български цар, в 1347 година, в която се развиват действията на тая повест, и шестнайсетата година от царуването му, беше вече прехвърлил 58 години. Оженен още преди възцаряването си (1331 г.) за влахкинята Теодора, дъщеря на силния влашки воевода Иванко Бесараба, той бе имал от нея три сина: Михаила Асеня, Ивана Асеня и Ивана Срацимира, от които първият бе умрял още преди 1331 година. Вторият, женен тая година за дъщерята на императора Андроника младший Мария и наследник на престола, управляваше по тогавашния обичай заедно с баща си и се радваше на титлите и почестите на цар, без неговата власт само. Срацимир беше още малолетен. Александър имаше и дъщеря Кераца, женена за един сръбски княз.

Макар и в такава напреднала възраст, със силно посребрени коси, брада и мустаци, той остаяше бодър

и красив мъж. Висок, снажен колос, с червендалесто, широкочело, продълговато лице, с орлов нос и сини очи, що блещяха още с младежки огън и гледаха повелително, той носеше горделиво годините и царската багреница на своята стройна снага. И от цялото същество на тоя неуведаем старец, от лицето му, от погледа му, от движенията му веееше енергия, сила, мъжествена красота. Хубав и бляскав болярин преди възцаряването си, той сега беше хубав и бляскав цар във великолепните си дрехи; любещ пищността и придворния разкош със страстта на източен владетел, той извикваше удивление с царствената си осанка, когато яздеше из Търново със снажните си телохранители, облечени в червени сърмени дрехи. Старият протовестиар Станой с добродушно-ирониична усмивка казваше на болярите: «От всичките телохранители Александрови най-хубавият си е сам той». . . И титлата «преизящний», с която се надаряваха, при толкова други титли, българските царе, никога не бе се прилепяла тъй достойно, както на тоя величествен мъж.

Александър бе възлязъл на търновския престол вследствие на една дворцова революция. Както е известно, безпокойният и войнолюбивият Михаил-Шишман, родоначалник на последната българска династия, къде 1325 година бе напуснал жена си, сръбкинята Ана, дъщеря на сръбския крал Милутина, и взел за такава вдовицата на своя предшественик Светослава Тертера, Мария, дъщеря на императора Андроника старший. Тая постъпка охлади отношенията му със сръбския двор и работата по-после дойде до война с крал Стефана Уроша, Милутинов син, която в 1331 г. се разреши чрез пълното поражение на българите в боя при Велбужд, сега Кюстендил, дето Михаил намери смъртта си. Тогава една депутация от боляри, пратена от Михаиловия брат Белаура, се яви при победителя и му предложи да присъедини царството към държавата си. Стефан Урош обаче не прие това предложение, а се задоволи да изпрати в Търново един малък сръбски отряд, който върна там сестра му Ана, дотогава заключена в един манастир в България, и постави на престола малолетния й син, добит от Михаила, Шишмана II. Ана стана опекунка и следователно

регентка на царството. Втората Михаилова жена, Мария, биде изпратена в Цариград. Наплашените търновски боляри и народ приеха с покорство това ново положение.

Тържеството на сръбкинята обаче трая малко време. Император Андроник, за да отмъсти за изпъждането на Мария, ненадейно нападна и завзе подбалканските градове от Тунджа до Черно море: Ямбол, Росокастро, Ктения, Айтос, Анхиало и Месемврия. Това предизвика силно незадоволство против управлението на Ана и през пролетта на 1331 година избухна бунт от болярите против нея. Движението се водеше от двама високи сановници в двора: протовестиара Раксина и логотета Филипа. Ана се спаси с бягство в Сърбия, а син й Шишман II успя да избяга в Крим при татарите. Тогава болярите единодушно избраха за цар на овдовелия престол силния видински болярин Ивана-Александра, сестрин син на Михаила и зет на Иванка Бесараба.

Второто изпъждане Анино тоя път не докара никаква свада със Сърбия. През същото време и в нея ставаха важни промени. Стефан Урош няколко месеца след Велбуждския бой бе се покалугерил в Дечанския манастир и скоро бе удушен от сръбските боляри. Новият сръбски крал Душан, син му, вместо да враждува с Александра, сближи се с него чрез политически и родствен съюз, като се ожени за дъщеря му Елена, па насочи ударите си против византийската империя, разяждана тогава от междуособната война между Андроника и антиимператора Кантакузина. Чрез ред лесни и успешни походи в няколко години вътре Душан завоюва всичките области на Кантакузина дори до границите на Елада.

Александър също, верен в традициите на предшествениците си, се устреми към Тракия, превзе долината на Марица с Пловдив и простря границата на държавата си до вътрешността на Родопите, като обсеби и Чепино. Той успя да направи тия важни завоевания отчасти със силата на оръжието си, отчасти чрез хитрата си намеса в междуособиците на византийците.Но за големите завоевателни планове на Крума, Симеона, Асеня II не беше вече време. България бе слаба тогава,

изтощена от по-раншните татарски нашествия, от непрестанните войни и вътрешни раздори, а Александър, войнолюбив и честолюбив като вуйча си Михаила, не обладаваше полководческия гений с широкия господарствен размах на съседа си и зетя си Душана.

При все това по това време държавата му представляваше почтена сила на Старопланинския полуостров, тя се радваше на външна сигурност и на вътрешен мир. Единствените противници, от които Александър би могъл да се бои, не съществуваха: сродникът му Белаур, с когото в първите години от царуването си бе имал борба за престола, бе умрял, а Шишман II, минал по едно време в Цариград и станал опасен за него като претендент, бидейки оръдие в ръцете на византийците, бе се умълчал и не даваше знак за живот. Бившите им привърженици боляри в Търново бяха се спотаили и примирили с положението.

Напоследък само южните области на държавата, в Тракия, бяха захванали да страдат от пакостите на турски орди, повикани от самите византийски императори и претенденти да им помагат в борбите им един против други, а тая година повикани от Кантакузина, станал вече император в Цариград, да му помагат против Душана.

Впрочем и вътрешно страната не стоеше съвсем добре. Крамоли и раздори липсваха, но богомилските и други ереси свирепствуваха и със своите вредни отрицателни учения подравяха основите на държавата, църквата и обществото.

VI

На следващия ден Александър, след излазянето из църквата «Св. възнесение», дето обикновено се черкуваше всяка заран, имаше беседа с болярите си. Тя се отнасяше до слуховете за ново нахлуване на турски орди в Тракия. Тия опустошителни шетни на турците, които безразборно плячкосваха и гръцки, и български селения, безпокояха Александра и болярите му, без да възбуждат у тях още извънредни опасения. В това време почти никой, ни в България, ни във Византия,

не предполагаше, че тия полудиви пълчища от смели хищници след по-малко от половина век ще бъдат господари на тия земи.

— В скалите на нашите планини са си разбивали главите вече и татари, и печенеги, и маджари, и гърци, и всякаква сган нечиста. Нашето оръжие е изтласквало от границите ни много по-лоши хищници. . . Слава богу, и на тия турски орди ще счупим носа, когато много го завират към нас — казваше Александър на болярите си.

Подигна се въпроса за богомилите. Те се множаха по ужасен начин, народът се лъстеше от лукавото учение на еретически проповедници, които гъмжаха в страната, та и в самото Търново.

Александър сви вежди намусен и каза:

— Печално наследство ми оставиха вековете. Моите славни предшественици пропуснаха злото и сега е късно да го оборим с човешки сили. Ни старият Асен, ни Калоян, ни Иван-Асен II не се опитаха, оставиха ереста да цъфти в царството; от нежелание или по държавни причини — не знам. . . Борил се опита чрез събор и гонения. . . но помогна ли това? С меч се изтребва една неприятелска войска, въоръжена със саби, копия и лъкове; но как да убием душите? Те могат само да се лекуват, да се просвещават чрез словото на Христовата истина. А това е работа на духовните пастири. Ние и така имаме много светски залисии. . .

Слънцето хвърляше вече от запад, през прозорците, снопове златни лъчи по разноцветните арабески на стените и по резбите на дъските на работната Александрова стая, когато болярите по дадения знак разбраха, че царят ги отпуща, и станаха да си идат. Но при вратата той задържа Раксина:

— Остани малко, Раксине.

Александър ходи малко из стаята замислен.

— Раксине, желая да поговоря с теб и за една домашна работа.

— Слушам, господарю — отговори боляринът, като напрягаше слуха.

— По-добре — подхвана Александър, — да те натоваря с едно деликатно поръчение.

Той млъкна, потърка си челото, като човек, който

се затруднява да каже нещо тягостно и мъчно. Но веднага, със свойствената си решителност, той произнесе рязко, почти повелително:

— Раксине, аз реших да се разведа с Теодора!

Раксин подскокна от мястото си, макар че не беше неочаквано това, което чу.

— Господарю! — възкликна той неволно.

Александър не беше привикнал на възражения. Той му махна ръка да слуша.

— Реших да се разведа с Теодора. Теодора не може да остане вече в палата, както не може да остане и моя съпруга. Иди и обади и това от мое име. Постарай се да я успокоиш с твоите мъдри увещания. Твоят дълбок опит в живота и голямо име ще им придадат нужната тежест. Увери Теодора в моето благоразположение и занапред. Знам, че тя не желае да се връща във Влашко при баща си, тя може да остане пак в царството ми, като се радва на почит и доволство. Тя може да избере, който девически манастир обича, за да прекара в тишина дните си до гроба.

— Господарю!

— Това е моята воля — каза сухо Александър.

— Царю, и коя ще бъде твоя съпруга?

— Сара.

После допълни:

— Но по-напред ще бъде покръстена.

Той изпляска с ръце. Влезе един придворен служител.

— Пригответе конете!

Служителят се поклони и излезе.

— Сбогом, Раксине. Ела таз вечер да ми предадеш отговора на Теодора. Нека се не опитва да ме види. Мразя сълзите на жените, колкото обичам милувките им. . . Аз имам да довърша едно писмо до Душана. — И Александър седна до писалището, за да пише.

Смаяният Раксин позна, че е невъзможно нищо повече да каже.

Старият протовестиар, както вече знаем, беше един от вождовете на бунта, който доведе Александра на търновския престол. Добър българин и умен велможа, той днес беше един от най-преданите служители на Александра. Той познаваше всичките недостатки в

характера му, но ценеше дарбите му на мъдър инак владетел, който не бе излъгал ожиданията, възлагани на него при избирането му за цар. Новата Александрова лудория го наскърбяваше, без да разклати ни най-малко чувствата, които го привързваха към него.

Раксин се запъти към царицата.

VII

Теодора стоеше сама в горницата си. Това беше една широка стая със скъпи губери, с копринени завеси и с изписани с цветя и птици стени, и твърде светла. От потона, нашарен с изкусни дървени резби и позлата, висеше клетка, дето пееше славейче. През двата прозореца с полуготически форми, обърнати на югозапад, се виждаха сините върхове на Стара планина в кръгозора и зелените гори на Света гора и Орлов връх с Марно поле между тях. Цветарници от китайски фаянс на полички в ъглите изпущаха ароматите на цветята си, откъснати от градинката на Царевец. Пред едно украсено със слонова кост иконостасче блещукаше златно кандило.

В тая горница, тъй богато окичена с всичкия разкош, който онова време можеше да даде, бяха обитавали ред царици, прочути по хубост или по съдба. Тя бе имала гостенка красивата маджарка Ана, първата жена на Асеня II, прелестната Ирина — неговата втора жена и регентка след смъртта му. Тук коварната и жестока Мария, втората Константин Тихова жена, бе се хвърлила в прегръдките на Ивайла, за да запази трона; шумял бе харемът на Чоки; блестяла бе Светославовата Ефросина. Други бяха напуснали това гнездо на царствен блясък, за да идат в далечно изгнание или в манастирска килия. . .

Царицата приказваше с един хубавеляк момък, който стоеше прав, с мургаво лице и черни, живи очи, облечен в дреха на царедворец.

Той беше влах, Рад Лупу, от благородно семейство, сега на служба в търновския двор. Предан служител на Александра, той беше привързан с беззаветна сила към своята венценосна съотечественица, готов

на всички жертви за нея. Тая честна и пламенна душа беше изваяна от гранит. Той говореше на родния си език с царицата.

Влезе слугиня и обади, че Раксин е дошъл.

— Какво има? — каза си Теодора зачудена, защото много рядко Раксин се явяваше при нея, и то при важни случаи.

— Протовестиарят да заповяда.

Рад Лупу излезе подир слугинята.

Теодора стана и чака да влезе старецът.

Той ѝ се поклони ниско.

— Здраве и дълъг живот благопожелавам на светлата царица! — каза Раксин със своя старчески гърлест глас.

После, без да чака да бъде запитан, той продължи:

— Ида от страна на негово величество, за да поговоря с тебе за важен един въпрос.

На Теодора сърцето се превърна в гърдите. Тя побледня и продума глухо:

— Седни, Раксине. Аз слушам.

Раксин беше силно развълнуван. Тежко бе посланието му. Той изгуби одевешното самообладание и няколко време търси думите, с които да почне. Теодора разбра, сърцето ѝ каза каква вест носи пратеникът Александров.

— Не се вълнувай, благородний старче — каза тя с глас металически, не свой, — аз знам що е: Александър ми обажда, че ме напуща?

Раксин клюмна скръбно с глава.

— Ох, светла госпожо, ти видиш какво мъчно дело ми е възложено.

— Добро — каза тя тихо, цяла бледна.

Щом самата Теодора по тоя неочакван начин разреши главната част на задачата му, Раксин дойде на себе си, обикновеното му хладнокръвие се повърна и той пристъпи с увереност към по-нататъшното изпълнение на мисията си. С много благост, с ловкостта на стар дипломат той ѝ предаде в най-малко обидна и благовидна форма изразеното от царя желание, щото тя да замени бляскавия придворен живот с монашеска килия.

Теодора го изслуша спокойно.

— Добро, съгласна съм — изговори тя с пресипнал глас.

— Милостива господарко — продължи с мек и тъжен глас старецът, — световните работи така са непостоянни. Славата и величието не са трайни, те сега светят, а след малко увяхват, както утре ще увехнат ония цветя. Лъжовен свят. Това е в колибата, това е и в палата. И други царици преди тебе са дочакали същата съдба. И те са я посрещнали безропотно, с християнска смиреност, защото волята на вишния е била такваз, без неговите веления нищо не става. . . Кой знае дали това не е велика милост. . .

Теодора го прекъсна:

— Коя ще вземе Александър?

И нейните втренчени в стареца очи се запалиха внезапно с див огън.

— Не знам, госпожо.

— Аз знам: еврейката!

Теодора изохка, па както седна, отпусна главата си, която увисна наляво. Лицето ѝ побеля като стена, очите ѝ се склопиха. Тя примря.

— Царице! — Раксин се спусна към един цветарник, махна цветята и попръска с водата лицето на царицата. После отвори вратата и извика за помощ. Влязоха две Теодорини прислужнички и Рад Лупу и хванаха да я свестяват. Жените разкопчаха дрехата на гърдите ѝ, разтриваха слепите ѝ очи, плискаха я със студена вода.

— Господарката ще умре! Повикайте царя! — извика разплаканият Рад Лупу и сам се спусна към вратата.

— Стой, царицата се свестява, не безпокой царя... Това беше минутно прилошаване — каза Раксин.

Теодора действително погледна. Слаба червенина се появи по бузите ѝ под освежителното действие на студената вода.

— Да повикам царя? — извика пак Рад Лупу.

— Не! — изпъшка Теодора и със слабо махане на ръката подчерта волята си.

Но Рад Лупу в тревогата си не схвана ни гласа, ни знака и излезе.

Теодора бързо дохождаше на себе си. Тя поблаго-

дари на присъствуващите за участието и каза, че вече е добре. Освен Раксина никой не знаеше причината на припадъка ѝ. Той тихо излезе потресен. Тя пожела да остане сама. Сълзи сега бликнаха из очите ѝ. Тия благодетелни сълзи я облекчиха още повече.

— Моля ви, оставете ме. Добре съм вече. Благодаря ви пак — издума тя тихо.

В тоя миг вратата се отвори и на прага се появи Александър.

Той влезе и по повелителния му знак присъствуващите напуснаха горницата.

Теодора, отпусната на стола, стоеше неподвижна с обляно от сълзи лице.

Той стоеше пред нея и я гледаше. По лицето му се четеше някакво недоволство, досада, душевна сухост. Никакъв знак от участие не смекчи надменния му хладен поглед. От два месеца той едвам сега се срещаше с нея, но тя и сега съгледа в лицето му ледено равнодушие и отчужденост.

Тя свали очи към земята и вече ги не дигаше.

— Теодоро, Раксин ти предаде моето решение? — попита той студено-спокойно.

— Да — пошушна тя.

— И ти си съгласна?

— Да.

— Добро. Имаш ли да ми изкажеш някое желание още?

— Нищо.

— Помисли си, аз съм готов да направя всичко, което е в силите ми, за да ти угодя.

— Излишно. Усеща ли един покойник, че го погребват тържествено?

Той я погледна ледено.

— Желая ти добро здраве, по-малко сълзи и повече храброст.

И той излезе, като хлопна вратата зад себе си.

С тия успокоителни думи, студени като лед, в които звучеше почти една ирония, Александър остави нещастната си съпруга, те бяха последните му думи в последнята им вероятно среща и той не се опита да ѝ остави впечатление, че я жали, като я жертвува на своята сластолюбива жажда.

Любовта, която всъщност е последното изражение на егоизма, беше превърнала в безсърдечно същество тоя мъж с романтична природа, със сърце страстно, способно за безпределна привързаност. При това, син на епохата си, епоха на обща поквара на нравите, на разюздана похотливост, на дълбок упадък на всички морални идеи, той бе чужд на висшите нравствени чувства на справедливост и самопожертвуване. И той излезе из горницата на жена си ядосан, съжаляващ, че я видя.

Па яхна коня си и отиде с болярите на любимата си разходка из северната клисура на Янтра.

VIII

Теодора остана на мястото си, парализувана от скръб. Студените прощални думи на мъжа ѝ: «По-малко сълзи, повече храброст!» — звучаха на ушите ѝ като смъртна присъда, като погребален камбанен звън. Всичко бе свършено. Никаква сянка от надежда не остаяше. Няколко време още тя стоя вдървена тъй, без воля, после стана, отвори прозореца, за да поеме външния чист въздух.

Влезе Рад Лупу и каза:

— Госпожо, колесницата е готова. Какво заповядаш?

— Аз няма да изляза. Много съм уморена.

И тя пак обриса една сълза под окото.

Рад Лупу я гледаше участливо. Бедният служител страдаше. Той също сега знаеше положението ѝ. И очите му се насълзиха.

— Госпожо — каза той с треперлив и нерешителен глас, — ако мога да ти послужа в нещо, ако имаш нужда от моята преданост, аз съм готов и главата си да сложа. . . Воевода Иванко Бесараб ме прати тук с такава поръчка. И аз ще докажа, че не се е излъгал в мене.

— Благодаря ти, добрий Раде, нямам от нищо нужда. Ти взе воля от царя да идеш в Търговище, да повидиш майка си. Кога ще тръгнеш?

— Царят ме отпуска за два месеца. Но аз сега не бързам, дори съвсем не ми се иска да напусна Търново.

— Защо?

Рад се изчерви.

— Зарад тебе. Жално ми е за тебе. . .

— Ах, драгий Раде. . . Недей, иди виж любезната си майка.

Внезапно лицето ѝ светна от някаква неочаквана мисъл и тя прибави:

— Повикай Красимира.

Рад Лупу я изгледа в недоумение.

— Не е добре, госпожо, да я виждаш в такава минута, болярката. Това ще те огорчи.

— Не, именно в тая минута желая да я видя.

Рад излезе. Теодора бързо си изтри лицето и се поправи. Неодолимо желание се пробуди в нея да говори с Красимира, с ненавижданата си съперница: даже имаше едно злорадство на оскърбена в самолюбието си жена, която щеше да види унизената си противница.

Красимира влезе. Това беше една висока, хубава жена с черни огнени очи, със скулптурен стан, тип на търновска хубавица, с каквито се славеше тогава столицата. Тя бе в златообшитите си дрехи на царедворка, пищна, величава. Идеше някакво опиянение, коварна омая от всичкото същество на тая болярка, тъй дълго радвала се на вниманието на царя.

Красимира гледаше зачудено и плахо. Теодора дълго време не бе искала да се срещне с нея. Сега я викаше. Тя очакваше светкавичният ѝ гняв.

— Красимиро, ела до мене — проговори Теодора, като изглеждаше дивно хубавото тяло и лице на болярката.

Красимира коленичи пред царицата.

— Светла господарко, прощавай ме. Аз бях много виновна пред тебе, аз съм недостойна да се явя пред очите ти! — извика тя горестно и целуна края на роклята ѝ.

Теодора я дигна.

— Красимиро, въз миналото турям було. Да не споменуваме за него. Ти си хубава и бе обичана. Ти ми отнимаше сърцето на мъжа, но аз запазвах мястото си на трона и даже ти бях благодарна, като те мразех. . .

— Прости, царице.

— И ти любеше Александра?

— Грешна бях, госпожо, слабо бе сърцето ми. . . Огорчих те. Прости ме великодушно.

По Красимирините бузи се проточиха сълзи.

— Ти страдаш?

— Не бих тъй страдала, ако да беше всяка друга... Но тая. . .

— Коя? — попита с трепет Теодора.

— Еврейката — прошушна Красимира.

Теодора гледаше с наслаждение сълзите на съперницата си.

— Мразиш ли я?

— Като гроба си.

— Колко те съжалявам, бедна Красимиро!

— Бог ме справедливо наказва за престъплението ми към тебе.

После с една детска наивност тя прибави:

— Тя му направи магия.

— И нейната магия развали магията на твоите очи — забележи горчиво Теодора, като се взираше в прекрасните и влажни очи на Красимира.

— Госпожо, ти право каза: без тая Сара не би било това, което става. . . което ще стане — каза ниско с доверчив тон Красимира.

Като Теодора, тя ревнуваше Александра, тя мразеше смъртно Сара, похитителката на щастието ѝ.

И сега между тия две наранени жени се възцари по безгласен начин някаква странна, неестествена дружба. Те имаха един общ враг в Сара и омразата сля тия сърца, които любовта бе разделила.

Теодора я поглади по свилената коса.

— Какво мислиш да правим, госпожо? — попита Красимира глухо.

— Нищо. Александър ме напуща, аз ставам монахиня.

— За да влезе Сара тука? — извика гневно Красимира. — Как, ти няма да се противиш? Ти се покори, за да тържествува тъй лесно тая нищожна и лукава жидовка?

— Бедна Красимиро, тя ще бъде господарката тук, щом аз изгубих Александровото сърце, а ти не можа да го одържиш.

— Госпожо, да се борим.

— С царя? Луда ли си?

— Не, със Сара. Ако не беше тя. . .

Красимира не довърши мисълта си, която беше мъчителна за Теодора.

— Разбрах, разбрах. . . Ти казваш да се борим? — повтори Теодора, осенена внезапно от слаб проблясък на неизвестна, смътна надежда, която събудиха Красимирините думи в отпадналия ѝ дух.

— Да, да!

— И как ще направим царя да я разлюби? — попита Теодора.

— Той няма да я разлюби. Но когато Сара я няма, той няма и за кого да те жертвува.

Теодора остана слисана от тия думи, прилични на едно откровение. Но като помисли, тя се възмути.

— Как, ти предлагаш престъпление? Убийство?

— О, не!. . . Но дай ми време да помисля. . . И позволи ми утре пак да те навестя.

— Ти ми си мила гостенка на всеки час.

Красимира целувà по няколко пъти и двете ѝ ръце. После каза, като се изправи:

— Да се борим и ще победим.

— Дай боже, Красимиро.

Красимира излезе развълнувана, със сияещо лице, на което през сълзите се четеше някаква решителност дива.

IX

Беше празничен ден.

В гъстия лес на Света гора слънцето промъкваше с усилие лъчите си през клоновете на дъбовете и брястовете и шареше със златни петна белия зид на манастира «Света Троица», затулен под вечната сянка на дърветата.

В една килия на манастира игуменът, отец Горазд, слушаше с внимание и с изражение на дълбока почит един на средна възраст монах. Тоя монах, облечен в просто калугерско расо, имаше лице умно и благородно, поглед блестящ и нервни движения. Някаква сила,

енергия, духовна красота вееше от възбудената му физиономия.

Това беше високопросветеният Теодосий, ученикът на Григория Синаита, а сега обитател на един манастир в гористата Килифаревска пустиня, дето бе събрал петдесетина ученика, на които преподаваше българска книга и догмите на православната църква. Между младите му възпитаници се числеше и знаменитият попосле Евтимий, комуто бе съдено, като последен български патриарх, да види и преживее гибелта на царството. . . Сега Теодосий бе дошъл да се срещне по една духовна работа с патриарха и временно гостуваше в манастира.

И той продължаваше с вълнение наченатия разговор и дългата му брада се тресеше въз гърдите му:

— Така, така, Горазде, велики напасти връхлетяха светата ни църква. Потопът на безверието залива света. И ние, грешни пастири, се усещаме безсилни да завардим паството си от погибел.

Той млъкна, хвана си замислен брадата и продължи:

— И все тия богомили! Червякът, който разяжда и подкопава от векове основите на православната ни църква! И тоя зловреден червей сега навъди други, погнусни червеи. Ето исихасти, ето адамовци. . . Умопомрачение, безумие, зараза на заблуждение обхваща духовете и ние сме безсилни. Потоп!. . .

Погледът му внезапно се устреми навън, на поляната, дето играеше хоро, под звука на гайдата, и се веселеше народ.

Той посочи натам с разтреперана ръка и извика:

— Виж, виж това сатанинско изчадие как минува там, облечено с безсрамието си!

Игуменът погледна из полукръглия прозорец.

Там, на ливадата, множество хора, мъже и жени, се трупаха около един странен човек. Лицето му беше обрасло с голяма черна брада, а главата му покриваше нещо като калугерска скуфа. Останалото му тяло беше съвсем голо. Съглеждаше се само въз слабините му привързано някакво парцалче, за да ги прикрива. Тоя гол човек говореше нещо със силни ръкомахания и народът, който валеше около него, го слушаше с внимание.

— Лазар — каза Горазд.

— Той, бесовският син! — повтори Теодосий.

Те продължаваха да гледат, очите на Теодосия светеха от гняв.

— Анатема! — извика той. — Виж, вместо с камъни да го убият, вместо в Янтра да го хвърлят, слушат го внимателно! Ето там и двама души, които му целуват ръка!

Множеството, растящо на всяка минута, подири голия Лазара и скоро се закри зад дърветата.

— Това е тъжно, Теодосие, но има друго по-важно и много по-скръбно нещо. То е, то ще бъде венецът на срамовете на нашата вяра и на нашето царство.

— Какво има още? — попита Теодосий.

— Ти си чул за решението на царя?

— Ох, само това ни не стигаше! Нека създателят да запази царството от тоя срам.

Теодосий свали калимавката си. Челото му бе изпотено.

— Да се залюби в тия години в една жидовка, в една неизвестна и безродна поганска девойка, при жена, при два сина! Но това е невъзможно! Няма да се намери в царството епископ или свещеник да благослови това нечестиво съединение! Но аз не вярвам, че благочестивият и просветеният Иван-Александър. . .

Но Теодосиевата реч бе прекъсната от един монах, който влезе запъхтян и каза:

— Царицата дойде!

Двамата монаси трепнаха зачудено, па изскокнаха тичешком.

След малко Теодора бе въведена в гостната килия от игумена и Теодосия.

Тя сега беше още повече пребледняла от душевните терзания през последните дни.

— Седни, пречестний отче — каза тя на Теодосия, когато, по нейния знак, игуменът ги остави сами.

— Сполай ти, милостива царице — каза вероучителят и седна почтително.

— Научих се, че ти си тука, свети старче — подзе Теодора скръбно, — и дойдох да моля помощта на твоето силно слово пред Александра.

— В какво мога да ти бъда полезен аз, нищожният монах, твое величество?

Бедната царица му разказа със сълзи горестта си. Тя го молеше да говори на Александра, да го отклони от решението му. Въпреки доверието си в изобретателния ум на Красимира тя не можа да се одържи да не опита и влиянието Теодосиево пред царя. Страдното ѝ сърце търсеше помощ навсякъде и тя не искаше да изпусне и тоя слаб проблясък от надеждица.

— Александър храни велико почитание към тебе, праведний старче — завърши тя скръбната си реч.

Теодосий слушá покъртен.

Той я утеши с благи съвети и християнско търпение, той ѝ изказа колко сам страда от поведението на царя, когото обича и почита. Но той не скри от нея малката надежда, която има за сполука.

— Опитай, отче свети! — молеше Теодора.

— Добро, светла господарко. Ще се помъча с моите слаби сили и с помощта на св. Троица и на св. Четирийсет мъченици. Аз ще видя негово величество, той ме е и викал при себе си.

— Отче свети, приеми моята гореща благодарност! — И Теодора покъртена му целува десницата.

Теодосий просълзен я благослови.

Навън на поляната Теодора я чакаше колесницата ѝ със свитата. Когато се появи там, народът се събра на купове да я гледа със съчувствено любопитство. Преди да тръгне, тя остана няколко време обърната към чудната панорама на Търново.

X

А гледката беше вълшебна.

Столицата се виждаше като на длан от тая висота. Това беше в последните дни на август. Слънцето, затулено зад Орлов връх, заливаше с ярка светлина палатите, храмовете, държавните учреждения, кулите, крепостите, къщите на Царевец, натрупали се гъсто по върха и по западния склон на чудния полуостров, образуван от дълбоките завои на Янтра, ту синя, ту заслепително блестяща от зарите на западното слънце. Пла-

нинският вятър развяваше на едно място червено знаме над един бял палат с мраморни стълбове, чиито прозорци лъщяха между зеленината на брястове и тополи. Някои сребристи облаци влачеха сенките си по тая китка от причудливи и разноцветни здания. Високо в небето стърчаха със строгите си профили петте кули над зъбчатите стени, пълзящи по пояса на скалите, що опасваха чуката; тия стълпове, издигнати над петте врати на оградата, приличаха на каменни великани, поставени там да гледат към всички кръгозори и да пазят Царевец и града. Но над всичките най-високо се издигаше въз могилата, що изостря южния край на чуката, покритият с оловени листи купол на красивата църква «Св. възнесение» със своята кула-звънарница, източила се права и горда във висините на небето, отдето в празнични дни ековете на камбаната цепеха въздуха.

На тоя акропол, седалище на царе и патриарси и велики боляри, на всичките висши светски и духовни власти на царството, сега се съсредоточваше мощта и величието на България, работеше мисълта, която ръководеше съдбините ѝ, и биеше пулсът на държавния ѝ живот.

Наляво, през дълбокия дол на Янтра, въз чуката на Трапезица, обиколена като Царевец от извивките на реката и като него оградена от яка стена с кули, но по-малки, между които се възвишаваха в живописна китка сводовете на многобройните тесни, притиснати църквици и параклиси, увенчани с железни или позлатени кръстове, блестящи на слънцето. На северния край на Трапезица само няколко малки и стари палати, жилища на Асеня I и на Калояна, сега такива на покалугерени боляри, отнимаха съвършено религиозния характер на градежа ѝ. Ако Царевец беше шумния център на господарствения живот на България, на дворцовите празненства, на вечните борби на честолюбията, сплетните, опасните козни, на заговорите, които издигаха и сваляха царе, Трапезица беше място на мир и тишина, дето по тесните тревясали дворчета, между мълчаливите църквици, се мяркаха белобради монаси, престарели боляри в черни раса, оттеглили се отдавна от шума на света, живущи в пост и молитви.

Долу, между двете чуки, гъмжеше народът из тесните улици на долния, неукрепен град, чиито каменни болярски домове, къщи и хижи, пропъстрени с църкви, обтакаха двата бряга на пълноводната тогава Янтра, виеща се като змия под двата си огромни каменни моста. На запад от Трапезица, между нея и реката, уединено стоеше с малките си къщи Жидово село — еврейската махала, — в което само един дом се възвишаваше гордо, с широки тремове, домът на Аарона, бащата на прелестната еврейка.

А на юг от Царевец, в полите му, се виждаше другата част на града, Франкския град, уединена също, над която се рисуваше въз яра високо в небето Балдуиновата кула. Две други кули, съединени с нея, съзидани в полите на бърдото там, служеха за водопровода, който снабдяваше Царевец с янтрината вода.

Една сурова каменна крепост стърчеше на отсамния бряг, като буден страж, пазещ от юг и така непристъпния по скалистата си урва Царевец. Един мост над Янтра съединяваше Франкския град с чуката на Света гора.

По равното теме на дългата тясна скала, що съединяваше Царевец с полите на Орловия връх, застроени с една малка, уединена болярска махала, под трите врати с кули отгоре минуваше каменният път, Царев друм тогава — днешния Каябаш. Отсам третата кула скалата бе пресечена и отгоре ѝ направен подвижният мост, за да се запречи или допусне входа на Царевец, според нуждата. Както всеки ден, по свободната част на Царев друм се чернееше народ, който се любуваше оттам на вълшебната картина на столицата и на планинската панорама около нея.

Теодора обаче не виждаше нищо от това; тя бе унесена в тъгата си, в мислите си. Вятърът развяваше полите на багреницата ѝ, тя бе вперила очи в палата, над който се вееше знамето, прилично на една голяма птица, що неподвижна във въздуха плюща крилата си.

И тя въздъхна. Тя мислеше, че скоро ще трябва да каже сбогом навеки на тоя палат. . .

Когато Теодора си тръгна, народът се навали към

друго едно място на ливадата. Там сега един калугер държеше някаква проповед.

— Сега пък този еретик Теодорит! — извика Теодосий, като видя от прозореца си проповедника, пред когото множеството се сгъстяваше.

По угриженото чело на благородния старец се четеше безкрайна скръб. Той страдаше за църквата, за паството си, за моралния хаос в душите и в съвестите, чувствувайки се слаб да противодействува на растящото зло.

XI

Действително, към половината на XIV век, през което време произхождат събитията, що разказваме, България беше станала поприще на смели лъжеучители на еретически учения. Богомилството, присадено още преди векове в нея, напредваше със стихийна сила, заливаше с талазите си православието и подравяше с тлетворното си влияние основите на църквата и на държавата.

Гибелното влияние на Византия, отразило се тъй силно с интригите си и политическата си безнравственост върху българския двор и политическия живот на България, беше внесло в разслабената от вечни войни и вътрешни раздори държава и религиозната си анархия. Византийските манастири, особено атонските, хранители някога на чистотата на православието, сега изпущаха фанатически апостоли на богомилството, на изстъплени проповедници на мрачни и диви ереси и на култа на отрицанието на всички вековни вярвания и традиции.

Поради съседството си с Византия България биде най-много заразена от тая страшна духовна язва. В Търново бе дошъл някой си избягал из Цариград калугерин Теодорит, проповедник на нелепото учение на исихастите, най-крайното и дивашко изражение на богомилската ерес. То бе смес на най-груби езически вярвания, като обоготворение на дървета, с най-безумните доктрини. Той склони към исихаството множество прост народ и знатни граждани и боляри. Неговият

успех съблазни и други византийски калугери богомили. Обладател на някакви медицински познания, той лекуваше даром болните и ги уверяваше, че вижда бога. И авторитетът му растеше пред суеверния народ.

Наскоро се появиха в столицата още двама: Кирил Босота и Лазар. Кирил Босота разправяше по стъгдите на суеверния народ, че бог му се явил насън, ругаеше иконите, говореше сквернословия за света Богородица и богохулствуваше против разпятието; учеше, че народът не трябва да работи на болярите, че трудът е от дявола, осмиваше брака и възхваляваше свободната любов. А другият, Лазар, развиваше до най-крайни предели това учение против всякакво целомъдрие, свян и срам с личния си пример. Проповедник на адамитството, той ходеше из търновските улици съвсем гол, като прикриваше само едно място на тялото си със счупена кратуна или с дрипа. В такава адамовска голота той проповядваше на народа безсрамието и разюздаността на страстите.

Скоро се появи калугеринът Теодосий, невежествен и груб човек. Той бе също проповедник на адамитското учение. Адамитството беше секта отделно от богомилството, дошла от Западна Европа. Нейното учение изхождаше от пантеизма. Последователите му се отричаха от всяко християнство и от всяка положителна религия. Всичко им беше общо, в това число и жените. Безбожничеството виждаха само в собствеността; всичко беше свято за тях, щом беше общо за всички. С една дума, адамитите практикуваха пълен комунизъм. Женитбата считаха за грях, а любострастието вън от нея считаха за дълг. Затова те се предаваха на най-голям разврат и се гордееха публично с безсрамието на живота си. Това учение скоро намери горещи последователи, защото гъделичкаше животинските инстинкти на тълпата. Теодосий ратуваше главно против брака. Той доказваше безполезността на семейството, осъждаше целомъдрието и всякаква нравственост. Многочислените му привърженици от двата пола, стари и млади, облечени в калугерски раса, напущаха къщите си и отиваха подире му в отдалечени планински усои и глухи гори, дето извършваха своите диви оргии, които напомняха, в груб и непоетически вид, староелинските

сластолюбиви празници на Цитера, в чест на богинята Венера. Тая религия биде пренесена по-после в Чехия, дето многобройни адамитски шайки разнасяха култа на най-отвратителния разврат, додето Жижка на 1421 год. ги изтреби с огън и меч.

И народът, прост, невежествен, затънал в дълбоко суеверие, избеднял от хищничествата на болярите, от тежки даждия и от постоянните войни с околните народи, оскотял в груб материализъм, внимаваше на тия фанатически апостоли, които му проповядваха, заедно със своето мистическо учение, и отрицанието на всеки дълг и стеснение, и непокорство към властта, която го потискаше, омраза към съществуващия ред, който го държеше в робство и непрогледен мрак. И последователите му растяха. Един мрачен и суров мистицизъм бе обхванал духовете, лъжата и заблуждението намериха благоприятна почва в потъмнелите съзнания на тия непросветени тълпи, подготвени вече от многовековната богомилска ерес, станала религия наред с православието, за възприемане на най-вредните семена на духовното и физическо разтление.

Злото не намираше отпор от страна на държавата, залисана с вътрешни крамоли и външни тревоги. И тя се чувствуваше безсилна, като пред зрелището на една опустошителна чума; духовенството, невежествено и затъпяло в мъртвата атмосфера на чисто обредната си религия, изпаднало ниско, без енергия и без авторитет, стоеше немощен зрител пред стихийността на нравствената поквара. Негодуващият глас на редките просветени църковни сановници остаяше без ек.

Тогавашният търновски патриарх Теодосий II беше човек незначителен, не далек и без инициатива. За него по-после цариградският патриарх Калист в житието си за св. Теодосия бе казал: «Прост сій и недоумеваяся отвсюду.» И той бездействуваше.

Сам Александър виждаше с горест злото и вдигаше безнадеждно рамене. Дълбоко религиозен въпреки разпуснатите си нрави, щедър дарител на манастирите и църквите, просветен ревнител за напредъка на духовната книжнина, той скърбеше за лошото състояние на църквата, без да види лека на това нещо. На оплакванията и подбужданията на Теодосия, вероучителя,

да вземе строги мерки против еретиците той казваше: «Не мога аз като Борила да изпълня тъмниците с тях и да обезлюдя царството, като ги изпъдя!» Той само по-после склони да се свикат два събора (в 1350 и 1355 г.), които осъдиха еретическите учители.

Всред тая анархия в съвестите порасте и дързостта на евреите, които съставяха вече част от населението в столицата. Те явно се подиграваха с християнската вяра и с обредите и таинствата ѝ, дразнеха със своите предизвикателни обноски; някои се носеха пищно, като български боляри, което също сърдеше народа. Увлечението на Александра в тяхната съотечественица ги туряше под един вид защита.

А сега примерът на съблазън се даваше и от висотата на трона. Мълвата за царевото решение да се ожени за еврейката от чисто похотливи причини туряше венец на тая бъркотия в понятията за правото и кривото.

Някои членове от висшето духовенство, разумните велможи се възмущаваха, осъждаха, но не смееха нищо явно.

Доброто чувство у непокварената още част от народа се осмели да протестува явно, по свой начин: чрез песни. По къщята и тлаките се пееха новите песни за Александра и Сара, която се обсипваше в тях с най-лоши хули. Така си отмъщаваше общественото мнение. Но повече от това нищо не правеше.

XII

Александър прие Теодосия с особена почит в Царевец.

— Пречестний отче Теодосие — каза му той, след като го покани да седне при него, — твоето велико усърдие за доброто на светата ни църква ме радва. Ти си един от стълповете ѝ. Как отиват учениците твои?

— Благодаря на всевишнаго, учат се прилежно на българска грамота и се готвят за светото си послание с искрена любов и вяра — отговори Теодосий.

Александър приказва дълго с него за състоянието

нуждите на църквата, за еретическите лъжеучители, за ересите, що напредваха в царството, и слуша с внимание мъдрите мерки, що препоръчваше Теодосий.

— Не намирам още, отче, за благоразумно да дразня тия проклетници, които имат толкова привърженици. . . Имам нужда от мир в царството, за да мога да отблъсна опасни врагове извън него. . . По-после ще видим. . . — отговори Александър на предложението му за свикване събор.

Но Теодосий беше нетърпелив да засегне и отношенията му с царицата и Сара. Той стана, скръсти ръце отпред и каза с енергичен глас:

— Високославний и благочестивий царю Иван-Александре! Свидетел си на злините, които сега връхлитат нашата света църква. Духът на лъжата и заблуждението завладя душите на православния български народ, разтлението се разпространява, демонът на нечестието и на низките човешки похоти е проникнал и в най-простите колиби. Благочестивий царю, дай пример на християнска чистота, озари с целомудрен пример народа ни. Нека тоя палат сияе не само с блясъка на златото и драгоценните си камъни, и с богатството на пурпура си и на мраморите си, а и с добродетелите си. От царя народът и болярите вземат урок за благочестие или порок. Въздръж се от изкушението на дявола, не осрамотявай трона си с въздигането на него нечестива еврейка, дъщеря на оня проклет от бога народ, който някога разпна спасителя нашего на кръста. Запази своята достойна и благородна съпруга царица Теодора и не потопявай душата ѝ в бездната на горестите и сълзите.

Александър се намуси. Лицето му се заоблачи. Няколко време той мълча. После попита със спокоен глас:

— Отче Теодосие, прегледа ли превода на Манасиевата летопис? Сравни ли я с елинския текст?

— Превъзходно е преведена, твое величество.

— А йеромонах Лаврентий продължава ли усърдно да пише богословските книги,които му съм заповядал?

— Мусикословесний Лаврентий работи неуморно над труда си, твое величество.

— Радвам се. Нам са нужни такива човеци мъ-

дри, за да сеят просвещението и със светлината на божието слово да разпръсват тъмнината на невежеството, в което блуждае моят народ. Много, много има да се работи на нивата. . . Жално, че ти се отказа в крайната си скромност да възложиш на главата си митрата на търновския патриарх. Нам бе нужна твоята дълбока мъдрост. Но ние те високо почитаме и ценим и за онова, което правиш и в убогото расо на прост монах. Сбогом, отче Теодосие, и благодаря ти.

Александър му целуна десницата.

Теодосий, твърде смутен, че не прие никакъв прав отговор на речта си, като разбра, че царят го отпуща, тръгна към вратата.

Но Александър се обърна и му каза:

— Колкото за Сара, отче, бъди спокоен. Православната църква нищо не губи. Тя със Сара ще приеме едно ново чедо в лоното си. . . Сбогом и моли се за нас!

XIII

Слухът за Александровото решение да се ожени за Сара обикаляше от няколко време из града, но минуваше най-напред за проста клюка; сега обаче той доби изглед на несъмнена истина след разчуването на онова, което стана в горницата на Теодора. Александра осъждаха, укоряваха, Теодора жалеха, негодуването против Сара порасте. Бившите привърженици боляри на сръбския натрапник Шишмана II, отстранени от двора и властта, злорадствуваха. Александровото намерение им се виждаше едно безумие, което щеше да му костува може би трона. Умрелите им надежди се оживиха. Свика се тайно нощно събрание от десетина боляри в дома на стария болярин Владислава.

Владислав беше вождът на Шишмановата партия, заглъхнала от шестнайсет години насам. Той бе вождът и на оная болярска депутация, която някога се яви при крал Стефана Уроша с предложение да вземе управлението на царството след загиването Михаилово. Пръв съветник на Шишмана II, той бе видял с отчаяние изпъждането му, докарано от тайните интри-

ги Александрови. Той остаяше верен на миналото си и не се помири с новото си положение. Мрачен и горд старец, упорит в своята преданост към изпъдения цар и днес, той се бе затворил като мечка, скрита в бърлогата си, в замъка си под Трапезица, ръмжеше глухо против Александра, в когото продължаваше да гледа похитител на престола, и поддържаше тайни сношения с Шишмана в Цариград, дето бе минал от Крим. Шишмановото стоене в Цариград представляваше по едно време истинска опасност за Александра. Преди шест години, при регентството на Кантакузина, Александър бе го поискал от него да му го предаде, за да унищожи опасния си противник. Но Кантакузин бе отказал и заплашил Александра, че ще изпрати Шишмана с военни кораби по Дунава във Видин, дето Шишман имаше много привърженици, за да подигне междуособна война, а от юг ще прати един наемен турски отред в България. След тия заплашвания Александър не настоя и Шишман си остана в Цариград. Но той вече не се обади. Кантакузин биде изтикан от властта, новият император се улиса в борбите си със своите противници в империята и забрави Шишмана, не желаейки да предизвика Александра. Тази година обаче положението се измени: през февруари Кантакузин похити от Андроника цариградския престол и Александровите опасения от Шишмана се подновиха.

В тайното събрание беседата беше много оживена и безпокойна. Току-що Владислав бе получил известие от Цариград, че Шишман се готвел да се пресели в Неапол. Това значеше, че той се отказва завинаги от притезанията си върху търновския престол, уморен и обезсърчен от безплодно чакане в Цариград.

— Не бива! Да тръгне в тая минута, когато щастието му се усмихва? — викаше сърдито Владислав.

Решиха веднага да изпратят Шишману с верен човек писмо да чака.

Друг такъв да изпратят до привържениците Шишманови във Видин, за да бъдат готови за повдигане бунт при първата заповед.

Наредиха плана за агитация против Александра помежду болярите из града. Те щяха да имат в това предприятие ценното съдействие на Красимира. Хитрата царедворка сновеше вече из болярските семейства и по прикрит начин раздухваше незадоволството.

Но болярин Панчо, бивши велможа на цар Михаил, повдигна един важен въпрос.

— Но ние забравяме Душана — каза той. — Душан е зет Александров. Той няма да позволи събарянето на близкия си сродник.

Владислав се намуси:

— И Шишман му е сродник: той е внук негов. Но ако хване да ръмжи, ще му хвърлим един кокал и той ще се прикроти.

— Какъв кокал?

— Ще му дадем Видинската област!

— Можем да му отстъпим и Софийското банство, за да не ни бърка — каза друг.

— Да! — извика Владислав. — Всичко ще жертвуваме, само този надменен паун Александър да си иде, отдето е дошъл. . .

Омразата и егоизмът заслепяваха тия хора, жадни за властта, уязвени от тържеството на противниците си.

След малко гостите излязоха таинствено из задните врата на двора.

XIV

Две недели подир тия произшествия, към средата на септември, Александър получи нови и по-тревожни известия за нападения на турските шайки въз областите му в Тракия. Плен и пожар ставаше всичко, дето минуваха тия хищници, повикани от императора Кантакузина на помощ в борбата му против крал Душана.

Той реши да прати послание до Кантакузина с оплакване против съюзниците му и за това отреди болярина Георгя, пращан и по-напред с политически мисии в Цариград.

Александър очакваше в палата си повикания болярин, за да му предаде заповедите си, и се разхождаше нетърпеливо. Из прозореца, що гледаше към двора, се виждаха високите стени на стария палат с две сиви гранитни колони, съградени още от Борила. Там някога император Хенрих бе гостувал със свитата си, при же-

нитбата си със сестра му, прекрасната Мария. През клоните на ясените се белееше малкият патриаршески палат, съседен с църквата «Св. Петка», чийто купол се рисуваше красиво в небето. На двора около десет силни оседлани коня, държани от слуги, удряха с подковите си по плочите. На тия коне Александър щеше днес да тръгне с болярите си на лов. Оръженосци и телохранители се щураха там; някои облечени по ловджийски боляри приказваха живо там под сянката на дърветата. Няколко пауна, неизбежно украшение тогава на царските и болярските дворове, переха пъстри опашки и се разхождаха величествено по плочите.

Макар още сутрина, беше горещо. Слънцето жежеше от безоблачното небе. А Александър ходеше нервно назад-напред. И като ходеше, той делеше мислите си между скрбните произшествия в Тракия и образа на Сара и тоя образ все повече завладяваше ума му и изместяше оттам другите грижи. Александра от няколко време го занимаваше въпросът за женитбата му с еврейката. При всичкото привидно съгласие на Теодора доброволно да се подчини на съдбата си той се опасяваше от непредвидени мъчнотии, знаейки, че тайните му противници между болярите ще използуват случая, за да му създадат затруднения. Може би и да насъскаха против него баща ѝ, силният угровлашки воевода. Той знаеше, че и народът не обичаше Сара. Нейната народност, вяра и нисък род извикваха глух ропот и възвишението ѝ до престола като съпруга негова нямаше да бъде посрещнато хладнокръвно от търновци. Главните велможи явно не одобряваха това. Той чу и за тайните събрания у Владислава, без да знае същинската им цел, но остана в неведение за Красимирините сплетни. Предстоеше му борба упорита, в която може би излагаше короната си. Но той нито допущаше мисълта да се откаже от намерението си. Напротив, мъчнотиите усилваха решителността му, както с течението на времето се усилваше любовният огън в гърдите му. Той чувствуваше, че не може без Сара. Той всеки ден я виждаше и желанието да я вижда повече се усиляше у него.

Той искаше да тури край на това нетърпимо положение, като обяви решително и тържествено в болярския съвет своята непреклонна воля да напусне Теодора и да се ожени за Сара. Но за последното еврейката предварително трябваше да бъде покръстена — това би намалило съпротивлението и примирило донейде с факта религиозната съвест на народа.

Сара бе драговолно дала съгласието си да влезе в лоното на християнската църква. Короната заслужаваше тая жертва. . .

Пред изгледа на похода в Тракия, който продължението на турските нападения би направило неизбежен, Александър отложи всичко това, доде се уясни политическото положение. Той прочее щеше да очаква завръщането от мисията му на протоспатария Георгя.

Вратата се отвори и той влезе.

Чертите на лицето на младия сановник бяха страшно изменени. Той изглеждаше слисан, разтревожен, очите му горяха с див пламък. Пот обливаше челото му.

Александър се обърна към него, без да забележи необикновената му развълнуваност:

— Протоспатарие, стягай се веднага за далечен път. Ще идеш при Кантакузина в Одрин с важно послание от мен. Ти винаги си ми бил полезен със своята сръчност, а сега тя още пò ми е нужна.

Георгевите коси щръкнаха при тая заповед, той побледня като стена.

— Що има? — попита го царят зачуден.

Георги падна на колене.

— Царю, да пътувам веднага за Одрин? Освободи ме. Не мога. Велико нещастие ми се случи.

— Какво нещастие?

— Жена ми. . . Дорослава. . .

Георги не можа да продължи. Сълзи го задавиха.

— Жена ти е под грижите на игуменката. Дорославиното заблуждение е нещастие за тебе наистина, но то не ти бърка да изпълниш длъжността, която ти поверявам. Бъди храбър!

— Не, господарю, тя побягнала тая нощ из манастира. Едвам сега ми обадиха тука.

— Къде е бегáла? — попита Александър разсеяно.

— Не знам още. Позволи ми да ида да я търся, да уловя дирите ѝ, доде е време.

— Щом е тъй работата, ти не си нужен. Един сму

тен мъж не е годен за никакво важно послание. Ще пратя Тихомира. Върви, търси я. Тя и трети път ще избяга. Вземи на помощ трима кумански конника, от моите.

— Благодаря, милостивий царю.

Георги изскокна.

XV

Пред вратнята на Владиславовата кула при Янтра застана един човек в пътнишки дрехи, озърна се наоколо, па влезе вътре.

Владислав, гологлав, стоеше на трема на сянка и гледаше към двора. Той наблюдаваше товаренето на коне суровите кожи, които бе продал на някой търговец, и даваше заповеди с гръмкия си старчески глас.

Като видя влезлия, по лицето му се изписа вълнение. Той му кимна да дойде при него и влезе в една от стаите. Гостът се покачи по дъбовите стълби.

— Какво има, Милко? — попита го той бързо, като го видя пред себе си.

— Поклон и поздравления от деспота Шишмана! — каза Милко, като извади из пазвата си едно писмо и му го подаде.

— Шишман не е бил никога деспот — тъй го наричат гърците в Цариград, — казвай: «цар»! — произнесе строго старецът, като разпечатваше писмото.

— Прости, болярино: от цар Шишмана.

Владислав прочете писмото с нетърпелив вид. Очите му светнаха от задоволство.

— Добро — каза той, като скри хартията в пазвата си. — Какво ново в Цариград?

— Там чумата е престанала.

— Вижда ли се с великия логотет Калимаха?

— Поклон и поздравление от него. Той ме заведе и при императора.

— Е, какво? — попита живо Владислав.

— Кантакузин не спира Шишмана. . . Но войска отказва да му даде отсега, не желае да се разваля с Александра. Но после, ако успее работата, той е готов. . . Това не пише ли ти и царят?

— Пише. Няма нищо. Шишман ще намери тука своята войска. . . Друго какво видя?

— Из пътя лошо: едвам не паднах в ръцете на турците. . . Да ми не беше дал Калимах войници да ме придружават до границата. . .

— С Александровата улисия в еврейката те ще дойдат и дотука — каза сърдито Владислав. — Иди си почини. Кажи на сина ми Петра да свика веднага за тая нощ болярите.

Милко се поклони и излезе.

Владислав излезе пак на трема. Конете бяха вече натоварени и излазяха от вратнята.

Пред нея се бяха събрали куп технитари, опърпани отроци, полуголи хлапаци, имаше и жени. Те всички гледаха любопитно към моста.

Оттам се задаваше един богато облечен евреин с червена болярска мантия, с когото вървеше една млада, висока еврейка с бяло було въз лицето.

— Сара, Сара — раздаваха се гласове из тълпата.

— Вижте еврейката!

— Тя е!

— Не е тя!

— Тя е, царевата изгора!

— Да я накараме да си дигне булото.

— Пазете се от царския гняв!

— А тоя жид, наперил се като паун. Същ болярин!

Владислав се обади от трема високо:

— Честни търновски граждани, почит отдайте на вашата бъдеща царица!

Гражданите се извърнаха и го погледнаха.

— Не щем ние еврейка!

— Ние си имаме царица християнка! — извика една от жените.

— Поклонете се, поклонете се! — извика Владислав иронично.

Евреинът и еврейката минаха и завиха из улицата край църквата «Св. Димитър».

Тълпата ги последва, като растеше.

— Не е тя!

— Тя е! Вижте накъде отиват.

— Тъй, тъй, отива у Аароновци, у баща си.

— Друг път я придружаваха войници, сега ня-

ма. . . — казваше един гърбав търновец, като се тикаше между другите.

Някой си запя:

Де се е, мале, чул о, видяло
цар да залиби пуста еврейка?
Саро ле, Саро, жидовско чедо,
Саро ле, Саро, дяволска дъще!

Младата еврейка се извърна, погледна през булото си, продума плахо нещо на другаря си, па ускори стъпките си.

Песента продължаваше. Евреинът и еврейката минаха зад Трапезица, последвани от народа, от подигравки и псувни, спуснаха се към еврейската махала и скоро влязоха у Ааронови. Пред здравата вратня стоеха с голи мечове двама войника.

Тълпата остана на почетно разстояние няколко време. Тя още зяпá в прозорците на къщата с любопитство и с омраза в очите, па се пръсна. Някои деца пееха още с писклив глас, отивайки към гората в клисурата на Янтра:

Саро ле, Саро, жидовско чедо,
Саро ле, Саро, дяволска дъще!

XVI

В девическия манастир «Св. Богородица Темнишка» беше днес смутня голяма.

Едвам преди един час бяха забележили, че Дорослава е липсала от затвора си, вероятно нощес. Липсала беше и друга една млада калугерица, Дионисия. Госпожа Дария беше в отчаяние. Сестрите се щураха да дирят из всички скришни ъгли. Но напразно.

Изтопурка протоспатария Георги с куманите си. Той беше като обезумял.

Госпожата му разправи с плач какво е станало.

— Но къде мислиш да е избягала? — попита Георги.

— Не знам, синко. Търси в Търново, търси у ба-

щини ѝ, търси навсъде. Гръм небесен да падне въз главите ни, не можахме да я опазим.

Георги фукна с другарите си назад из града. Всичките дирения останаха напразни. Никой не бе видял някъде бежанката, никаква следа от нея не биде уловена. Най-после узнаха от селяни, що дошли тая заран от планината, че видели по здрач две калугерици из пътя отвъд Дълга лъка.

Това беше първото откритие. Потерята смени уморените си коне и тръгна из Устето към Дълга лъка, която скоро отминаха. Около един час те вървяха из пролома на Янтра, по лошия каменист път в полите на бърдото отдясно и край реката отляво. Георги шареше с очите си околностите. Доста далеко пред тях из пътя се движеше една колесница, придружавана от четирима конни войника. Скоро ги настигнаха. Георги видя, че завесите на прозорците ѝ бяха спуснати въз стъклата. Това го зачуди.

— Юнаци, кого карате в тая кола? — попита той едного от войниците.

— Не знаем — отговори войникът.

— Не е твоя работа — забележи другият; но като съгледа по дрехите, че Георги беше болярин и царедворец, той прибави: — Две болярки.

— Кои са?

— Не знаем.

— Де отиват?

— Това нямаме заповед да обадим, болярино. . . Хай остави ни мирни.

— Не са ли ви задминували две калугерици? Вие трябва да сте излезли от Търново по тъмно?

— Не видяхме нищо. Върви си из пътя, болярино — каза начумерено единият войник, като го оттикна по-настрана от колесницата.

Тогава Георги мрачно продължи пътя си.

Слънцето печеше от синьото небе. Върховете бяха забулени от омара. Янтра блещеше заслепително. Пътуването продължаваше мълчаливо. По обяд потерята спря при една селска странноприемница. Тук пак разпитаха. От един селянин узнаха, че днес минали тук един млад поп и две калугерици богомолки, които искали хляб и казали, че отиват на един манастир

Едната била по-млада. От подробния разпит за личността ѝ и по предчувствие Георги разбра, че младата е била Дорослава.

— Накъде отидоха?

— Те оставиха тоя друм и взеха оная пътека, дето се губи в планината.

— А къде води тая пътека?

— Дявол знае де — в пущинаците — отговори равнодушно селянинът. — Преди тях заминаха нататък и други мъже и жени в раса, но миряни.

— Миряни в черни раса? — извика поразен Георги.

— Да.

— Адамовците! — изкряска отчаян нещастният протоспатарий.

И като припна към коня си, извика на куманите:

— Напред!

Но куманите му казаха, че трябва да се обядва тук и да си починат конете. При това и подковите на два от тях бяха паднали по каменистия път, та трябваше да намерят селския налбантин, за да тури нови. Трябваше да се чака и Георги влезе в кръчмата с отчаяние в душата. Единият куманец отведе двата коня при налбантина. Но скоро се върна и каза, че го нямало.

Кръчмарят се обади:

— Той ще е на черковището. Там сега са всички селяни.

— Що чинят там?

— Минал е оттук поп Кирил и там ги е завел.

Узнаха де е черковището и двама кумани отидоха за там.

XVII

Селото, в което спря Георги, бе разположено в една живописна планинска долина, на двата бряга на една речка. Тая долина бе цяла разработена от ралото на селяните. По стърнищата на отдавна пожънатите ниви, из пожълтелия кукуруз, необран още, по лъките с купи сено не се виждаше никой селянин по причина на светата неделя. По склоновете на бърдата, що спущаха полите си в долината, се чернееха дъбови лесове, по-гъсти и по-мрачни, колкото се издигаха нагоре. На един склон се издигаше кула, в която живееше болярин, местен землевладелец. Извън селото до реката се издигаше уединен един гол хълм, увенчан с китка високи дървета.

Самото село състоеше от стотина сламени, бедни колиби. В тесните им нечисти дворове, заградени от трънак, се дигаха ниски плевници с черни отверстия вместо врата, кошарки от плет и други прости и груби постройки за добитъка. Само малката зидана от неспоени камъни черкова се издигаше по-високо над тия убоги жилища на бедността и железният ѝ кръст на покрива неприветно чернееше през върховете на дърветата, що растяха в диво състояние по дворищата.

Селото беше почти пусто. Бабички и деца се мяркаха по някоя вратня от плет; дрипави, чорлави момичета играеха на пътя.

Действително, както обади кръчмаринът, сега селото беше на черковището. А то беше в китката дървета на уединения хълм. Там всяка година на Илинден се събираха селяните на молитва и на жертвоприношения за душите на мъртвите. Илинден обаче бе минал отдавна, а горичката гъмжеше от народ. Настрана от ниския каменен кръст един свещеник исихаст извършваше някакво таинство и селяните, гологлави, го заобикаляха. Те бяха богомили. Попът нямаше патрахил; никаква вощеница запалена и никой не правеше кръст, когато Кирил пееше своите духовни молитви. Той престана да пее и захвана проповед. Той говореше със суров глас:

— И речено е, братя, че грехът ще залее като море земята и царството на сатанаила ще се простре от единия край на света до другия. Но ще останат чистите и сьетите, за да молят праведнаго бога, и само те ще получат живот вечний. Истина ви казвам: ние сме праведните овци, а другите са вълците и чада на сатаната. И всеки, който слуша тях, грях прави, и всеки, който върви из пътищата на заблуждението, в погибел отива. Не вярвайте нечестивите учители на заблуждението. Няма ни цар, ни власт, няма ни болярин, ни отрок. Бог ни е създал равни. Не се повинувайте на царските

закони, защото те са измислени от дявола; не работете на болярин: с вашия труд той може да се изляга в леност и да носи свилени дрехи. И грях велик прави оня, който отива войник на царя, и убийство прави оня, който убива другите по заповед на царя. Децата на истината нямат неприятел: всичките люде са братя техни, и грък, и евреин, и турчин, и татарин, и куманец. . . Не отивайте против тях, защото ние сме братя и бог от небето гледа. Вашите врагове са болярите, мали и велики, защото живеят от кървавия пот на господните синове. И когато лъжеучителите дойдат и ви кажат: «Иконите са честни, кланяйте им се!» — презрете ги: иконите са идолопоклонски творения; и когато ви кажат: «Кръстът е свят, кланяйте му се!»— отвърнете очите си, защото кръстът е нечестив, и прокълнете го като живо свидетелство на безумието. Гнусете се, братя, от брака. Бог е против това гнусно нещо. Жената е пратена от бога не да бъде робиня на един мъж, а да прославя небесната мъдрост с душата си и тялото си, което е красно, и да живее във всеобща любов. Всеки мъж може да бъде неин съпруг, както всеки човек е неин брат, и който рече: «Тая жена е за мене само» — богохулствува; и която рече: «Този мъж е мой мъж», загинала е навеки в ада. Но вие сте слаби във вярата още и грешите. Защото вие продължавате да правите още, по неволя или по стар обичай, всичко онова, което аз осъждам. Горко вам, ако и в душите си одобрявате онова, което правите с делата си.

Кирил прекъсна проповедта си, защото в купа богомолци се яви един болярски слуга, въоръжен с меч и с копие, и запъхтян извика:

— Слазяйте долу! Царската челяд дойде!

Изведнъж сборището очисти черковището и остави свещеника само с няколко миряни. Селяните се върнаха в селото. Там улиците бяха пълни с гости: деца развождаха коне, мулета бяха вързани до плетищата; селото ехтеше от викове, конски цвиления и лай на разсърдените селски кучета.

На площада пред кръчмата гъмжаха соколници, крагуяри, обути в цървули и в тесни гащи, песяци (кучари) с лъкове и копия, довели цяло стадо хрътове, отроци, меропси, ратаи, докарали натоварените със

съестни припаси коне и мулета, с оръжие, дрехи и други предмети, необходими за големците през траенето на царското забавление, прислугата за трапезата, прислугата за стаите в горския двор — всичко това около стотина души.

Пристигна с коня си и болярinът из кулата. Дълъг меч висеше на бедрото му, а в дясната му ръка се виеше бич. Той беше гневен.

— Псета! Вие пак сте се събрали да слушате дяволски учения! — извика той към селяните. — Скоро донасяйте тука всичко, каквото трябва!

И той плюшна бича си във въздуха над главите им. Селяните се затекоха към къщите си.

И пред странноприемницата скоро се задонасяха кокошки, пилета, вързани за краката, яйца в кошници, масло в делви, сирене, вретища с хлябове, менци с вино. Всичко това се внесе от царските хора вътре. Заготви се на няколко огньове обяд за изгладнелите гости. Отвън селяни и селянки продължаваха да носят нови продоволствия за гостите и за добитъка им: трупаха се торби със зоб, купове сено. Някои млади песяци се спущаха да закачат булките със смехове и похабни думи. Булките пищяха и бягаха. Но селяните не дръзваха да ги забранят, защото докачение на царски служители се наказваше строго.

Георги гледаше всичката тая шумна шетня безучастен. Умът му беше все в Дорослава. Той с нетърпение очакваше да доведат подкованите коне. Образуваха се много купове в двора на странноприемницата и на площада пред нея от насядали царски хора, които бързо ядяха наскоро сготвените ястия. Протоспатарият не взе участие ни в една трапеза, той не беше гладен, не мислеше за ядене, но куманите му се присламчиха при другите и лакомо гълтаха недопечените кокоши кълки, тъпчейки устата си с големи залъци хляб. Паници с вино обикаляха пируващите, чуваха се наздравици. Болярinът с бича обикаляше доволен, като мислеше, че и царят ще бъде доволен от доброто посрещане на хората му. Той приближи до протоспатария и го поздрави учтиво, като позна в него придворен чиновник.

— За царския лов ли и ти, болярино?

— Не — отговори кратко Георги.

— На поклонение за някой манастир тогава?

— Не.

Боляринът погледна селяните, които служеха по трапезите.

— Виж ги тия лукави селяци; имали са да нахранят цяла войска, а вчера ми казваха: «Господарю, голи сме. . .» Ти защо не вземеш нещо? Една кълка? Едно вино поне?

— Благодаря, болярино, нищо ми се не ще.

Боляринът с бича продължи:

— Отишли днес на черковището да слушат еретическия поп как ги учи — защото всичките са прихванати от богомилството. Вярвай, че тая заран никой не е дошъл в черква при гласа на клепалото. . . Не знам защо царят не ги изтреби тия еретици учители. Един хубав ден хората му, като дойдат тука, ще останат ненахранени, конете им неназобени. Одеве минала оттука колесница с две болярки. Помисли си: отказали да дадат зоб на конете, даже с пари!

Боляринът отмина по-нататък, като видя, че протоспатарият не е разположен да се разговаря.

Куманите доведоха конете подковани.

Георги и те яхнаха и се изгубиха из селото, цяло гърмящо още от веселия шум на ловджийската дружина.

Потерята скоро се углъби в планината.

XVIII

Георги отиваше и не знаеше какво ще прави. Умът му бе замъглен, разсъдъкът му потъмнял от ярост. Любимата жена, която той страстно обичаше, на която бе простил първото ѝ бягство, вярвайки, че тишината на манастирския затвор и увещанията на госпожа Дария ще я повърнат в правия път, сега, при мисълта, че тя е в тайното сборище на адамитите, той ненавиждаше с демонска ненавист. Той гореше от жажда за отмъщение. Той виждаше кръв пред себе си. Раздразненото му въображение му описваше сцени ужасни на разврат и безстидство, в които и Дорослава играеше роля. Неговата Дорослава! Любимата Дорослава! Нежното

създание, прелестното тяло — сега в мръсните обятия на непознати мъже! Коремът на коня му пущаше кръв от бодовете на махмузите му. Той ровеше с погледа си всеки гъстак, всяко скришно долче, слухтеше да чуе и разбере най-малкия шум от човешки стъпки или гласове. Той не знаеше де води тая пътека. Очевидно тя водеше в безлюдни пущинаци. Но планината е голяма, безкрайна, самотиите ѝ неизбродни, тайните ѝ неизвестни.

Човешки стъпки се чуха насреща му. Идеше някой насам из пътеката. Скоро от завоя се показа един стар овчар с торба на рамо.

— Добра ви среща — продума старецът. — На лов ли, на лов ли, болярино?

Вместо отговор Георги го попита, както правеше с всеки срещнат, не е ли виждал тъдява две калугерици и един поп.

— Не срещнах такива, синко, днес. Но вчера видях много такива, мъже и жени в раса. Сбираха се на Добрев дол, убил ги господ. . .

И той се прекръсти.

— Закон не знаят, вярата им друга, дяволска вяра, поганци. . .

— Де е този Добрев дол?

— Е, там до пещерята, дето я казваме Дълбоката дупка, като възвиеш зад тоя рид и уловиш надясно, па по реката, по реката, че през голямата гора. Там вече няма път. . .

— Дядо, заведи ме дотам.

Старецът го изгледа зачуден.

— Че защо ти е да гледаш срамотиите им, да се огрешаваш? — И той плюна.

— Една перпера*, дядо.

— Остави се, защо ти трябва? Вие не сте от тях. Сбогом! — И старецът си тръгна напред.

Но Георги му извика:

— Заведи ме, дядо! Аз съм царски човек и жена ми е избягала там. Отивам да си я прибера.

— Ух, ух! — каза овчарят. — Хайде тогава. . .

---

* Сребърна монета тогава, която струвала 6 1/2 гроша.

Нали е да спасим една християнска душа? Когато вълк ми грабне овца, аз тичам да я отърва.

И той поведе царедвореца и куманите.

Дълго пътуваха из страшни планински усои, през вековни букови гори, из диви клисури, огradени със скали. Старецът, въпреки годините си, вървеше леко, наравно с конете. Найдоха се в една друга безкрайна гора, която се накланяше по урва дори до един тъмен дол. Насреща подножието на бърдото бе препасано от грамадни сиви канари, прави и отвесни като стена. В тях зееше една дупка. Старецът спря конниците.

— Ех, то се вика, стигнахме. На полянката там в долчето поразениците бесуват. . . А там оная пещеря е Дълбоката дупка. Вратата е малка, но извътре е широко, като черкова. В нея се прибират нощя, защото тая планина е пълна с гад.

Георги назърташе, но никакъв човек не виждаше.

— А де ги онез? — попита той.

— Някъде на сянка лежат или се молят, защото тия поразеници, те се молят на някакъв господ. Ала ако дебнеш тука, ще ги видиш. Ех, прощавай.

Георги му тури в ръка монетата.

— Ами ще ли се оправите на връщане?

— Лесна работа, старче, хай сбогом. Сполай ти.

Овчарят се изгуби из гората.

Мястото, дето нашите пътници се бяха спрели и щяха да чакат, беше прикрито от дебелите стволове на вековни дървета и млад дърволяк между тях. Пълна тишина и безлюдност владееха в тоя затънтен планински кът. Конете бяха вързани наблизо. Слънцето преваляше на запад, но то се не виждаше от листнатите клонове, под които беше влажно и задуха.

Очите на Георгя горяха. Сърцето му тупаше до пукване.

Той гледаше от тая височина ту полянката в дола, заградена от стената на гъстата гора и само от изток отворена, дето бистра речка ромолеше, ту пещерата отвъд речката, на която черният вход зееше в скалата. Близо до тоя вход скалата беше опушена от дима на огъня, кладен там за готвенето; голям куп сухи върхари и дървета, нужни за това огнище, бяха натрупани настрана.

Над скалата се издигаше пак гъста гора.

Един от куманите посочи към дола и каза:

— Ето ги!

— Тс! — изсъска Георги и направи знак на другарите си да мълчат. Па вторачи запалени очи в дола.

Там на полянката появи се из гората тълпа мъже и жени в расá. Имаше около петдесет души — стари и млади, от двата пола. Имаше и девойки. Георги впиваше очи, за да познае Дорослава. Но от тая точка лицата не се виждаха добре, па и еднаквата носия пречеше на разпознаването. Тълпата се сгъсти пред един кръстат дъб. Тогава се разнесе из горската самотия една духовна песен. Песента звучеше странно, диво. Това бяха повече извивания на глас, вълчи виения, проточени и жаловити. Тънките женски гласове изскачаха в кресливи ноти. Често се чуваха възгласите: «Помилуй нас!» Тоя концерт от дивашки воеве трая дълго, около половина час. Когато млъкна, адамитите оставиха дъба и обиколиха един калугер. Той захвана да държи някаква проповед, махаше с ръце, повишаваше и снишаваше гласа си, сочеше небето. Това показваше, че той говори с въодушевление при напрегнатото внимание на слушателите си. Речта му трая също дълго време и изстъпленията на фанатика растяха и гласът му се засиляше. Дотука Георги още нищо не бе видял необикновено или възмутително, благочинието на «верующите» беше пълно. И ядът му се поукроти. Но той напразно търсеше с поглед жена си. Вероятно тя, ако бе тука, стоеше в реда на ония, които бяха обърнати гърбом насам. Но и проповедта се свърши. Зацелуваха ръка на калугера. В това време други минаха ручейката, газейки боси, и отидоха в пещерата. Оттам донесоха във вретища нещо и го изпразниха на полянката. Това бяха пити хляб и разни зеленчуци. Наредиха по тревата тая скромна трапеза, насядаха в два реда и се захванá вечерята. Калугеринът занимаваше центъра на срещния ред. От дясната му страна седеше един млад с остра жълта брада адамит, а до него две млади жени. В тоя миг слънцето проби между клоните на гората и сноп лъчи паднаха на трапезата.

— Ах! — изпъшка Георги. Той позна под това ос-

ветление Дорослава в оная, която беше до младия адамит, а другата бе Дионисия.

Очите му се напълниха с кръв, той ги впиваше ту в Дорослава, ту в съседа ѝ, до когото тя се беше притиснала. И тя ядеше сега сладко и се смееше нещо с него. Георги поиска да се спусне с меча си, но другарите му го задържаха, защото бяха съгледали долу и въоръжени с копия и лъкове адамити. Той се удържа, той пъхтеше като звяр. Очите му стреляха мълнии. Той чувствуваше, че има да се извърши сега с тия хора и с него нещо страшно. Вечерта бе тиха. Последните слънчови лъчи падаха на горния край на отсрещните скали, като оставяха дола в сянка. Когато вечерята се свърши при някаква молитва на калугерина, слънцето бе зайдело съвсем. Разнесе се пак духовна песен. Месечината вече се показа на небето и огряваше полянката. Таинствените ѝ гости се пръснаха под клоновете, до дънерите на околните дъбове. Георги не видя де и с кого отиде Дорослава. Но поляната остана пуста. Сега наставаше друго таинство, адамитско, безстидно, гнусно, срамно тайнство! Той скърцаше със зъби. Той беше отчаян от беса на ревността и от безумна ярост. През дънерите под лунния зрак се забеляха ризи. . . Тогава се разнесоха из тая гора дивашки викове, безстидни смехове, сластолюбиви възклицания. Нощният въздух се цепеше от шума на тая вакханалия на пощурели от похотливи въжделения и любовни мистически припадъци жени, моми и мъже. . .

После излезе и се залюля хоро на поляната при женски песни. Луната осветляваше вихрения вертеж на тия полуголи снаги на мъже и жени в пароксизъм на чувствена полуда, които се кълчеха в безстидни пози, изпълнявайки някаква фантастическа, юдинска игра. Георги сапикаса с ужас жена си.

— И Дорослава играе! — изскърца със зъби отчаяният болярин. — Ах, тия бесове проклети, погубиха я! Да бягаме, да бягаме оттука! Ще умра! Защо дойдох аз тука? Полудях! Конете!

Но куманите му забележиха, че е невъзможно да се оправят в тия горски тъмнини и трябваше да дочакат зората тука. После, и добитъкът трябва да почине. В това също време и небето се застилаше с черни облаци. Ветрецът ги караше срещу луната и скоро щяха да я закрият. Тогава мракът щеше да стане непроницаем. Решиха да се нощува тука. Куманите бързо накастриха сухи върхари от нападали дървета, за да си накладат огън.

И адамитите видяха облаците; те набързо навлякоха расата, прегазиха речицата с боси крака и влязоха в пещерата, осветлявана още от луната. Далеко избоботи гръмотевица. След малко поляната съвсем опустя и шумът се изгуби.

Входът на пещерата се запречи отвътре с греди и дъски за предпазване от диви зверове.

Луната потъна в черния облак, вътари се дълбок мрак. През резките, що оставяше входът на пещерата, Георги забележи светлина. Тя малко трая, па угасна. Куманите взеха да кладат огън.

— Чакайте! — каза Георги, осенен от внезапна и страшна мисъл. — Вземете тия върхари и елате с мен.

Позачудените кумани се покориха и го последваха с горивото. Не без мъка се спуснаха в дола, минаха полянката и речката и след малко се спряха до входа на пещерата. Георги им пошушна да не правят шум. В тъмнината на пещерата обаче беше още шумно. Той схващаше кискания, говор, неразбрана врява.

— Натрупайте тия върхари и суха шума до входа, па ги запалете — пошушна той.

Заповедта му се изпълни. Доставиха си чрез огнивото огън и го вмъкнаха в шумата. Тя рупна, прихванаха се и върхарите. Пламъците и пушекът вятърът ги духаше към пещерата и в един миг пламнаха и дъските на входа.

Настана олелия извътре. Бутнаха се пламтящите дъски и неколцина се показаха. Куманските мечове ги съсякоха. Подадоха се през пламъка други адамити, но и те се натъкнаха на острилата. По Георгева заповед натрупаха там и дървата, що стоеха настрана и служеха за гориво на адамитите. Пламъкът зализа навътре, духан от вятъра, пушекът нахълтваше в пещерата; ужасни страдалчески викове, задавени гласове потърсваха канарата. Огънят запали и вътре чергите и дрехите. Отвън той буйно пращеше и се издигаше

на широк светъл стълп, от който отхвръкваха светлочервени езици. Нажеженият въздух отпъди по-надалеко Георгя и куманите, които с голи мечове очакваха нови жертви.Но никой вече не се показа през тая огнена стена. Чуваха се още адски ревове вътре. Но всред тия ревове издигаха се и духовни песни!

Георги гледаше това страшно зрелище с изпулени, безумни очи. Внезапно той се изкикоти зловещо, па хвана да бяга из дола.

— Болярино! — извикаха слисаните кумани.

— На помощ! Дорослава ме гони! — викаше Георги и бягаше.

Куманите се спуснаха да го хванат.

Георги полудя.

XIX

Тоя същи ден сутринта, скоро след излазянето на отца Теодосия из двореца, из западната порта на Царевец — Великата порта — излезе една шумна дружина конници, около двайсет души, подвижният мост се дигна пред тях и те минаха по-нататък. Това беше Александър и болярите негови, обикновените му другари на лов, всички облечени в къси разноцветни ловджийски облекла, с дълги мечове на бедрата. Царската челяд, сиреч дворцовата и ловджийска прислуга, беше излязла още по зори, за да пристигне по-рано в горския дворец.

Голямо множество народ, както винаги при такива бляскави шествия, се бе натрупал от двете страни на Царев друм и сваляше шапки пред минуването на царя.

От прозореца на своята горница Теодора развълнувано гледаше дружината, която бързо се отдалечаваше през Марно поле.

Влезе Красимира. Лицето ѝ бе тържествуващо.

— Най-после! — извика тя, като припна до прозореца, за да гледа.

Теодора я погледна и се усмихна горчиво.

— Ти вярваш ли, Красимиро, в сполуката?

— Вярвам. Радевите хора са юнаци, минали през огън и вода.

— Ох, как ми трепери сърцето — издума Теодора, като се хвана за гърдите.

Конницата мина Марно поле и се изгуби в Устето по посока към Дълга лъка.

Двете жени седнаха.

Те сега бяха верни съюзници. Една обща цел ги съединяваше. От три недели те живееха в грижите и кроежите на тайния заговор против Сара. Те очакваха деня, за да турят в изпълнение плана си. А тоя ден беше днес. Александър отиваше на лов за три дена и се отдалечаваше от Търново, а Сара бе отишла снощи с позволението на царя, както и други път, да гостува у баща си до завръщането му.

Третият им съюзник беше Рад. Лупу бе нарочно отложил отпътуването си досега и той щеше да извърши всичкото. Тая нощ ненадейно щеше да нападне с наетата си от по-рано шайка от десетина татари и кумани, смели и отчаяни яздоколници, готови на всякакви престъпления, Аароновата къща и като утрепят поставената стража от Александра, да влязат вътре и да грабнат Сара. За успеха на това дело беше предвидено и убийството на Аарона и сина му, ако станеше нужда.

За да се подкупят юначните нехранимайковци, Теодора бе дала много пари на Рад Лупу. Беше им обещана от влаха още по-голяма награда подир успеха.

Много усилия трябваха на мстителната и решителна Красимира, доде придума царицата да се съгласи на тоя план. Кротката Теодора се ужасяваше пред смелостта му и опасните му последствия за Рада, та и за себе си. Но Рад Лупу беше я уверил, че само той рискува главата си,че каквото и да стане, няма да изложи господарката си. Но той беше уверен в пълната сполука на предприятието. Един път Сара изведена из Търново, той щеше да я закара по околни пътища през пустите гори на сегашния Делиорман до Дунава и оттам да мине в приготвената лодка във Влашко. Там вече беше в безопасност, във владенията на Иван Бесараба. Там Рад Лупу щеше да се ожени за Сара.

Изчезнала един път Сара, и положението на Теодора се изменяваше. Разводът ставаше безцелен за Александра и Теодора запазва короната си. Ако въпреки това Александър настояваше за него, тя щеше поне да знае, че си е отмъстила. Тя виждаше отсега страданията му и нейните ѝ се струваха леки.

Колкото за Красимира — друга беше работата. Само чувство за отмъщение против Сара движеше тая енергична жена. Подир оскърбителното пренебрегване на Александра тя се усещаше убита, страдаше ужасно. Тя сега го мразеше с всичката омраза на уязвеното си самолюбие. И в поривите на това чувство, в тъмнините на душата ѝ се зараждаха планове за лично отмъстяване и на Александра, тя мечтаеше да го види свален от престола. И за тая цел щеше да си послужи с всички ухищрения и козни на изобретателния си ум, за да насърчи и събере тайните омрази на недоволните велможи; тя с готовност щеше да отдаде и красотата си, и тялото си на сластолюбивата жажда на младите от тях, да ги омагьоса с целувките си, да ги пороби със страстните си прегръдки.

Сега тя очакваше да тържествува над еврейката.

Влезе Рад Лупу.

Двете жени инстинктивно станаха.

Младият момък изразяваше за тях провидението, той беше израснал високо в очите им.

— Твое величество — каза той, — ти можеш да се положиш на моята преданост. Всичко е предвидено за победата.

— И моята признателност ще бъде безкрайна, Раде. Отсега ти обещавам санът протокелиот при татка ми. Той няма да откаже на молбата ми.

— Господарко, аз не мисля за награда, мисля само да ти услужа.

— Благодаря, благодаря. Но, моля те, гледайте без кръв. . .

— Ще се трудя да избягна тая необходимост.

— Отнеси се добре със Сара. . . Тя и така ще бъде страшно сътресена. . .

— Аз ще я пазя. Тя е бъдещата ми жена.

— Но това са последни работи! — каза нетърпеливо Красимира. — Кажи ми, уверен ли си в хората си? Готови ли са на всичко по твоя заповед?

— Аз вече ви казах — отговори Рад тихо.

— Ще се видим ли до довечера? — попита Теодора.

— Не. Аз отивам при другарите си, които се крият в гората при Янтра, и само в мрак ще излезем из нея.

Теодора се замисли.

— Красимиро — каза тя, — аз не ща да затварям очи тая нощ.

— Нито аз — отговори Красимира.

— Боже, до съмване ще треперим в тежка неизвестност. Ние ще се мъчим от разни предположения.

Рад помисли.

— Вие ще се научите по-скоро за сполуката ни. Ще наредя още днес да се натрупат сухи храсти и сено на две места на оная скала на Гарванов връх. Когато видите два огъня там тая нощ, ще знаете, че Сара е изведена в планината. . .

— Ах, хубаво! — извика Красимира. — И моите очи ще бъдат все впити към тая скала.

— Ние ще минем наблизо. Тогава един от моите хора ще иде да запали огньовете.

Теодора трепна от безпокойство.

— Раде, утре потери ще тръгнат по дирите ви. Аз ще треперя пак.

— Не се безпокой, госпожо: това няма да стане. Аз съм предвидил и тоя случай. Един от нас ще остане долу на пътя, като се престори на хром просяк. Той ще заблуди потерята, ще ѝ обади, че ни видял, че сме тръгнали на юг, към Стара планина, а ние ще бързаме към Дунава. После ще ни стигне.

— Умно! — извика Теодора доволна.

Рад се приготви да излазя.

— Какво ще ми заповядаш още?

— Поздрави баща ми, когато се явиш при него и му предадеш писмото ми.

— Благодаря, господарко. Едно само жаля, че се деля от тебе.

И той си изтри овлажнелите очи.

— Ах, мой добри Раде! Колко губя и аз! Ти ми служи вярно девет години.

Рад си извърна главата настрана и заотрива с ръкава си сълзите, що бликнаха сега обилно из очите му.

После каза:

— Аз ще вървя. Прощавай, светла и добра госпожо.

Той коленичи пред нея и ѝ целуна полата.

Тя бе покъртена. Тя му стисна сърдечно ръката.

Той я целуна.

Теодора свали от врата си скъпоценна огърлица от корали.

— Вземи тоя дар от мене за спомен и в благодарност.

Рад отказваше.

— Вземи, подари я на Сара, ако щеш.

— Благодаря. . . — И той взе огърлицата.

И като се поклони ниско, до земята, излезе.

Красимира излезе веднага след него.

— Раде, чакай — каза тя. — Аз нямам при себе си драгоценни неща. Вземи в знак на благодарност това. . .

И тя го сграбчи и залепи една целувка на устните му.

Смутеният и почервенял Рад се отдръпна и тичешката изчезна надолу из стълбите.

XX

Тая вечер, в същото онова време, когато Георги гледаше юдинското хоро на адамитите по поляната, в девствената гъста гора в северната клисура на Янтра, под клоните на големите дървета, мълчешком вървеше една дружина от десетина души, отивайки към столицата. Това беше малката смела шайка, образувана от Рад Лупу, с цел да грабне Сара. Месечината светеше през дърветата. Когато стигнаха до края на леса, отдето се видеха куполите и кулите на Трапезица, дружината спря и зашушна в сянката.

— Тая месечина ни бърка — каза Рад. — Да почакаме тука, додето я затулят облаците.

Действително, западната част на небето се покриваше с черни облаци, които идеха насам. Те бързо обхващаха повече и повече небосвода.

— Вие помните, всеки от вас, какво му съм наредил да прави? — прибави влахът.

— Знаем, болярино — отговориха всичките.

Една лъча осветли през клоните лицата им. Това бяха хора мургави, брадати, с големи овчи шапки и въоръжени с дълги ножове, втъкнати на пояса. Скоро луната се затули и глуха гръмотевица изехтя из застланото с облаци небе.

— Хайде! — извика Рад Лупу.

Шайката дебнешком излезе из гората, после залази по поляната на ръце и крака. С тоя ход на четвороноги пристигнаха недалеко от еврейската махала, която образуваше северната част на града. В дрезгавината на нощта Аароновата къща личеше по височината си и по белите зидове. На прозорците нямаше светлина. При вратнята ѝ двама човека се мяркаха неподвижни — царските оръженосци.

Внезапно пълзящите разбойници, по дадена заповед от Рад Лупу, се изправиха и фукнаха като стрели и безшумно към Аароновата къща. В един миг четворица души връхлетяха с ножовете си изненаданите оръженосци и ги повалиха мъртви. Други хвърлиха въз високата стряха възловато въже с желязна кука и двама бързо се покатериха по тая мъчна стълба и се прехвърлиха отвъд. Скоро вратнята се отвори. Влязоха в двора. Там беше тихо. Всичко бе извършено по възможност безшумно. Рад Лупу каза ниско на двама души:

— Качете се по тая стълба и пазете горнята врата, но тихо.

Двамата нехранимайковци изпълниха заповедта му. Други двама останаха при вратнята.

Рад Лупу с четворицата си другари се спря пред вратата, която водеше в стаите на долния кат, и потропа. Никой не отговори. Той потропа по-силно. Един сънен мъжки глас се обади и попита кой тропа.

— По царска заповед, отворете — извика влахът.

— Кой си? — попита гласът отвътре.

— Протоспатария Рад Лупу. Пратен съм от негово величество.

Аарон познаваше дворцовия сановник, той позна

гласа му и отвори. Той се показа на прага, но веднага се сети и уплашено попита:

— Как влязохте тука?

Неуспял да издума това, той биде грубо сграбчен от разбойниците, хванат за гушата и повален на земята. Вързаха му устата с кърпа, а ръцете с въже за тялото. Той не издаде нито стон, примрял от страх. Рад бутна вратата и влезе в стаята. Там беше тъмно, но женски глас записка.

Разбойниците нахълтаха в стаята. Един от тях допипа някаква си жена, която ревеше отчаяно, като се бореше с нападателя си, който искаше да ѝ завърже устата. Но тая борба трая само половина минута. Нещастната бе свалена долу и свързана яко за устата и ръцете.

— Тази е стара жена, майката — каза един разбойник в тъмнината.

— Търсете сега! — каза Лупу.

И всичките пипнешком затършуваха в мрака. Влязоха в съседната стая. Но никакво човешко тяло не набараха ръцете им. Тогава Рад Лупу ги поведе на втория кат. В тоя миг един човек се провря от прозореца и се хвърли на двора, па забяга към заднята му страна.

— Мойсей! Убийте го! — извика влахът.

Двамата души, що стояха при портата, го спогнаха и го съсякоха.

На вратата на горния кат се показа висока жена в нощни дрехи и изкряска уплашено, па се повърна назад, за да се скрие някъде. Спогнаха я и я уловиха.

— Таз трябва да е, болярино, млада е! — казаха разбойниците, като държаха здраво младата жена и ѝ затуляха устата.

Рад Лупу я хвана за ръката и каза повелително:

— Ти трябва да мълчиш, ако ти е мил живота! Върви подир мене!

Жената извика:

— Олеле, майчице!

Но тя усети студенината на едно острило до гушата си и занемя от ужас.

Рад бързо я смъкна долу.

Дружината излезе на пътя, дето се чернееха двата топли още трупа на оръженосците.

— Върви подир мене! — каза Рад на оная, която водеше, като я дръпна и бързо поведе през поляната към гората.

Скоро всички се изгубиха в мрачината.

XXI

А Теодора и Красимира бдяха в горницата, в която светеше само кандилцето. Нощната мрачина се разстилаше въз тишината на заспалия град. Светилата в него намаляваха всяка минута. Кулите и църквите на Трапезица открояваха своите таинствени форми в нощния здрач. В някое прозорче там блещукаха мъжделиво кандила. Тия будни светлинки бяха сякаш души на погребаните там усопши царе и велможи, които бдяха над престолния град. Орлов връх, чер като нощ от горите си, запречваше небето от запад. Чер беше и долът на Янтра. Черни бяха и скалите над нея. Кучешки лаеве някъде още се обаждаха в зловещата тишина на природата. А Теодора и Красимира с разтупани сърца впиваха очи все в Гарванов връх, мрачен и безжизнен, забил горния си облик във вишинето.

И минутите им се виждаха безконечно дълги.

И двете жени не говореха нищо. Те само чувствуваха и се вълнуваха. Напрежението им бе мъчително. Теодора само забележи по едно време, че би умряла, ако това чакане се продължи цяла нощ.

— Победа! — извика внезапно Красимира.

Теодориното сърце се преметна в гърдите ѝ. Тя погледна на Гарванов връх. Там светеха два огъня на мястото, дето бе показал Рад.

Теодора се прекръсти набожно и въздъхна с облекчение.

— Теодоро, ти запази короната и трона! — И Красимира я прегърна и целуна в челото.

— Може би не ги запазих, но се отървах от Сара.

— А аз си отмъстих на нея.

— Мила Красимиро, нашата радост е грешна ра-

дост. Ние се радваме за чуждо зло — каза с въздишка Теодора.

— Не е вярно, нашата радост е радост на целия народ. Търновският трон няма да бъде обезчестен от една нищожна еврейка.

— Това е вярно — прошушна Теодора.

Огньовете захванаха да гаснат.

— Така угасна и Саринатá звезда — каза Красимира, като посочи към тях. — Но сега вече можем да спим спокойно. Лека нощ!

И Красимира отиде у себе си.

Тя сега беше силно възбудена, очите ѝ светеха с пламъка на тигров поглед.

— Няма я, няма я! — думаше тя, като ходеше из стаята си.

И тържествуваща мисъл озари сега разруменялото ѝ лице.

Смътна надежда ѝ дойде, че може пак да си повърне благоразположението царево. Тя щеше пак да блести в двора и главите на велможите пак щяха да се прекланят пред нея.

Сластолюбивият Александър, лишен от Сара, щеше пак да потърси утеха в нейните страстни обятия. И блянове бурни и светли я вълнуваха. Тя не мислеше за Теодора, за новите ѝ страдания. Тя сега щеше да тури на работа всичките си женски ухищрения, всичката демонска сила на обаянието си, за да победи.

А Теодора, изправена пред иконостаса, пред неугасимото кандилце, в това време се молеше. Тя благодареше провидението за милостта му. Тя молеше и за Рада, да го закрили господ от премеждия.

Влезе слугинята уплашена.

— Господарко, тая нощ са отвлекли разбойници Сара! — каза тя разтреперано.

— Ах! Истина? Кой ти каза?

— Одеве евреи дошли да бият на вратата на крепостта и да викат стражата. Те обадили. Разбойниците нападнали Аароновата къща, убили двата войника, що пазели пред портата, и един евреин, и избягали със Сара.

— Кръв, кръв се проляла! — извика потресена

Теодора, като се хвана за главата. — Кой евреин са убили? Аарона? Сина му?

— Не, син му избягал. А Аарона и Аароновица намерили с вързани уста и примрели от страх. И досега не могли да ги свестят. . . И Сара нямало вече в къщата! Сара отвлекли! Сега каква ще бъде яростта на царя!

— Върви си — каза сърдито царицата.

Когато слугинята излезе, тя зачини ниски метани пред иконостаса.

— Господи, прости ме, аз съм причината да се убият хора. Господи, помилуй моята грешна душа — шепнеше тя с просълзени очи.

Заспалият град се разбуждаше от нощната тревога, дигната от врявата на евреите. Чуваше се тропот на коне из улицата и човешки викове.

— Потерята е това. . . боже, закрили го! — прошушна Теодора.

XXII

Недалеко от Килифарево, в една разкошна планинска долина, окръжена със скали и гористи върхове, в подножието на които са виеше като змия бистра и сладкопойно-шумяща река, скачайки на водопадчета по скалите, намираше се един от горските дворци на българските царе, в които си почиваха и пируваха с велможите във време на лов.

Горският дворец, за който споменахме, беше заграден с високи каменни зидове със зъбци, отдето защитниците му можеха да го бранят от неочаквани нападения на неприятели или разбойници в ония безпокойни времена. Под западната му стена се спущаше отвесна скала в дълбока пропаст, в която гърмеше буен водоскок сред пенлив клокочущ вир.

Вътре в оградата беше зданието, дето се спираше царят с гостите си. То беше каменен на два ката замък със зъбци и с бойници в зидовете, с тесни длъгнести прозорци, укрепени с железни пречки.

В долния кат, който имаше четири стаи, се намещаха велможите: горният кат беше само за царя. В богато украсената му със скъпи килими и мечи кожи главна

стая се намираха меки седалища, покрити с кадифе. Дървените потони и стени — с причудливи резби, дело на италиански майстори. Разновидни оръжия: лъкове, копия, мечове, боздугани, рога от елени, ловджийски рогове по стените, допълняха накита на това горско, покойно жилище, което даваше няколкодневен подслон на царевите разтухи и забавления. Из дългнестите прозорци се гледаха чудесни картини от разкошни и дивни красоти на природата. От други прозорци се гледаше двора, сега осветен от машали.

На противоположната страна на двора бяха обширни обори и стрешини за конете; между тях и кулата беше по-ниска сграда, дървена, за прислугата, която биваше многочислена. Там беше и готварницата, дето се готвеха обилни ястия за трапезата на венценосеца.

Когато той отсъствуваше, дворецът беше глух: само няколко въоръжени пазачи се мяркаха по тихия тревясал двор. Но при царевото гостуване оживлението ставаше необикновено. Стотина коне, мулета, осли правеха да екне двора от копитата им; севастократори, велможи, царедворци, войници, служители, телохранители, меропси, а когато царят беше със съпругата си — и болярки, нейни придружници, и слугини, — гъмжаха там, пълнеха поляната извън и околността се огласяваше от викове и шум.

Тия царски разходки, тъй приятни и весели, както беше приятен и весел животът в Царевец, бяха обаче тягостни за населението на ония местности, през които лежеше царският път. То беше длъжно, както видяхме, да храни и пои даром царските хора, тоя голям сонм кучари, соколници, оръженосци, придворни слуги и добитъка им, а при пренощуване да им дава стаи и легло. И клетви, и псувни посрещаха и изпращаха гостите.

Александър пристигна с шумната си свита от бляскави велможи, предварени вече от многобройна ловджийска и дворцова челяд, по обяд. Подир кратка почивка, последвана от лека закуска, ловджийската дружина яхна пак конете и напусна двореца. Тя скоро се углъби в планинските усои и изчезна. По мръкнало се завърна. Няколко сърни, глигани, мечки, много

рисове и други космат дивеч, прикачен на добитъците, свидетелствуваха за успеха на лова.

Трапезата, снабдена с разновидни вкусни блюда, сготвени от дивеч, очакваше уморените гости в една широка стая на долния кат на кулата. Машали горяха по двора. Гуслари и свирци на кавал стояха под прозорците на трапезарията, готови да засвирят при дадения знак. Куп млади и хубави селянки и няколко такива куманки в шалвари клечаха до стената. Те щяха да веселят гостите с игрите си.

Влезе протокелиот Драган и обади:

— Негово величество заповяда да вечеряте. Той се сеща уморен и ще вечеря горе.

Тогава болярите насядаха на трапезата.

Пиршеството беше шумно и весело, както всяко пиршество в горски дворец.

Пиеха за здравето на царя; пиеха за благополучния край на войната против турците, която се предвиждаше в скоро време. И паниците с вино обикаляха постоянно. Къде края на вечерята почти всичките бяха полупияни. Няколко боляри запяха цар Калояновата песен:

Орел ли, мамо, над гори хвърка?
Орел ли черен гърми в небето?
Не орел, синко, нито е облак;
цар Калоян е, на бой отива. . .

Но повечето боляри прекъснаха песента, като намираха, че тя не е достатъчно весела, и поискаха да дойдат играчите.

Понеже царят само след вечерята щеше да влезне в главната стая, от прозорците на която би желал да погледа играчите на двора, прие се предложението, щото те да повеселят дотогава пиршеството на болярите.

След малко развеселените боляри следяха с влажни, пияни погледи вихъра на ръчениците, що заиграха младите селяни и селянки, навтъкани с цветя, като при звука на свирките се чредуваха по двама, с провиквания и с махания на кърпи. Очите се впиваха с изражение на животинско наслаждение в сладостра-

стно-леките движения на девойките, в стройните им станове и пълни бедра.

— Да живейте, гълъбици!

— Дайте им вино!

Други с пляскане ръце ободряваха играещите.

— Жално, че няма цáря тука!

— Имаш право: той познава от хубаво. . . — обаждаше се друг със значителна усмивка.

Играещите селянки най-после спряха, правейки хлад с кърпите си по изпотените си зачервени лица.

— Да сте живи, да сте живи! — извика им един стар, червендалест болярин.

Донесе се пак вино.

— Сега куманките! — извикаха други.

Влязоха куманките в своите пъстроцветни гащи и се завиха лудо. Разплетените им коси се вееха. Тяхната дива с похотливи кълчения игра увеличи възторга. Една от тях особено се превиваше.

— Канамá, Канамá, да си жива. Змия си ти, не жена!

Гусларите бръмчаха отвън куманските игри. Кръстове се чупеха, пълни гърди се тресяха в най-сладострастни положения. Една атмосфера от опиянение обладаваше чувствата. . .

— Едно царство бих ти дал, Сартуна, за твоя една целувка! — викаше старият червендалест болярин на една гиздава куманка с черна, разкошна коса.

— А аз ѝ бих дал двесте целувки за една! — обади се един черноок хубавец.

Сартуна се спусна към него, целуна го звучно и бързо пак подзе играта си.

— Хей, хубавице, а мене? — извика старият болярин.

— Тя не ще царство, не видиш ли? — изсмяха се другите.

И веселбата кипеше в разгара си.

XXIII

В главната стая на горния кат на замъка Александър ходеше назад-напред и голямата му сянка играеше по стените.

Тази разкошно окичена стая се осветяваше от два златни светилника. По поличките във фаянсови кадила пушеше благовонен аромат.

Отляво се видеше вратата на спалня, отдясно — на стаята, дето беше вечерял Александър. Той токущо бе излязъл оттам. Болярите, узнали това долу, веднага изпратиха играчите на двора, за да може да ги погледа царят.И сега по ярко осветения двор се почнаха пак вихрените ръченици от починалите си селяни и селянки. Александър нито погледна на това весело зрелище.

— Извикай я тука, Василисо! — каза Александър на една дебелолика, на средна възраст жена, в алени кадифени дрехи, със златни нашивки, която се подаде на прага на стаята отдясно. Жената климна навътре. Влезе една висока девойка.

Тая девойка беше чудесно хубава. Около двайсетгодишна на възраст, тя имаше прелестно, бяло, с дивни правилни черти лице, черни, миндаловидни очи, които горяха под тънките дъги на две черни вежди, под дълги клепачи, които уголемяваха дълбочината на страстния им поглед. На малките, тънки коралови устни играеше усмивка. Девойката омайваше, пленяваше, неотразимо възхитителна в разцвета на моминска красота и сияние на младостта. Високият ѝ изтòчен, пълен, строен стан, облечен в синя свилена рокля на талази, препасан халтаво с копринен златошит пояс, от който падаха дълги ресисти краища отпреде, беше съвършенство на женствени форми, развити в хармонична закръгленост. Атмосфера от упоителни миризми се донесе с нея. По гърдите ѝ падаха нанизи от бисери, а на челото ѝ светеха диаманти и на пръстите ѝ искряха разноцветни камъни.

Александър я пресрещна.

— Царице моя, ела да погледаш игрите.

Момата беше Сара.

Тя беше една от ония жени, що днес караше калъската, застигната от протоспатария Георгя; другата болярка беше Василиса.

Александър беше докарал Сара тайно в горския дворец, за да услади почивката си в недрата на тая дива планина. Може би и по тайно предчувствие за

някаква опасност за нея през отсъствието му. Но в двореца знаеха, че е отишла на гости у родителите си.

Тоя щастлив случай и попречи да бъде грабната еврейката от решителния Рад Лупу, защото влахът беше извлякъл в тъмнината Ревека, Саринатa женена сестра, дошла на гости да нощува у баща си заедно с мъжа си и много прилична на Сара. Тя беше същата, която днес в Търново тълпата подири, взимайки я за Сара. Във врявата на нападението разбойниците бяха убили мъжа ѝ, който се бе опитал да избяга. Прочее на тоя час Ревека беше в ръцете на Рад Лупу. Тая погрешка реши по-нататъшната участ на Теодора; тя бе съдбоносна по последствията си и за самото царство. . .

XXIV

Седнали на един диван, покрит с меча кожа, Александър и Сара се разговаряха тихо. На двора под тях гърмеше смесеният шум на свирците и играещите.

Облаци бяха покрили небето и луната се беше изгубила. Но кръгозорът на изток бе осветлен от някаква необикновена зара. Сякаш слънцето щеше да излезе над горите посред нощ. Зарата хвърляше отблясъка си и върху прозореца. Но Александър и еврейката не забележваха нищо, углъбени в разговор.

— Не се грижи, гълъбице — казваше ѝ Александър, като ѝ гладеше любовно косата, спусната на две плетеници отзад, — моята дума е дума, а моята любов е вечна и по-силна от тия планини.

— Но ти каза, че може да има война? — прошушна безпокойно Сара.

— Но може и да няма. Вярвам, че слуховете са преувеличени. . . Тия диви турци са повече опасни за гърците, отколкото за мене.

— Но ако трябва да тръгнеш на война? — повтори еврейката.

— Това ще бъде за мене голяма скръб, защото ще бъда принуден да се разделя временно от тебе. . . от моята прекрасна Сара. Но надявам се скоро да свърша и ще хвръкна пак при теб. Бог милостив ще ни помогне.

Сара го прегърна, па си опря нежно главата на бузата му и на меката му сребриста, цепната брада.

— Чини ми се, че ти като си далек от мен — казваше Сара, — аз много ще страдам. . . Александре, аз се боя.

— От какво?

— От нашите, от вашите. . . Едните ме мразят, другите ме гледат неприятелски. Само ти ме обичаш.

И тя обхвана с бялата си ръка врата му.

— Няма какво да се боиш, Саро, ти си под моята закрила. Тежко оному, който се опита да те обиди.

Тя се галеше като котка и продума нерешително боязливо с мелодичния си глас:

— Не бива ли инак?

— Как?

— Да дойда с тебе?

— Ох, как би желал, Саро! Но сега не може.

— Защо?

— Царете водят в походите си, когато изглеждат да са дълги, само съпругите си. Аз не искам моята Сара да я изложа да мине в очите на войводите ми и войската ми като проста любовница, доведена за развлечение.

«Като Красимира. . .» — помисли си Сара.

— В стана или в Царевец — ти трябва да се радваш на почестите, които се дължат на законната жена на Иван-Александра, на величието на българската царица.

— Царица или робиня — аз съм твоя. Аз те обичам не за величието, ти знаеш. . .

— И ти ще го имаш, защото го заслужаваш, за твоята царствена хубост.

Той се замисли.

Навън небето светеше от пожар. На двора се чуеше шумът от играта. Играеха куманките.

— Слушай, трябва — каза той решително — ти на всеки случай да приемеш светото кръщение по-скоро. Това би ти облекчило положението между българите.

— Аз ти казах, че съм готова.

— Готова и със сърцето?

— И със сърцето, и с душата! Аз обичам ваши я Христос.

— Защо?

— Защото тебе обичам. Обичам и църквите ви.

— Искрено?

— Да, защото в тях се моли моят цар. Ние ще ходим на поклонение по манастирите с тебе, нали? — И тя го гледаше нежно с дълбоките си очи.

— Добре. Светото таинство ще се извърши преди тръгването ми на война, ако има война, тържествено, в мое присъствие. След завръщането ми от Тракия ще стане и бракосъчетанието ни. А ако няма война. . .

— Няма да има! Аз предчувствувам! — извика тя.

— Дай боже да не е нужна! Бракът ни ще стане по-скоро. Преди Димитровден.

— Ох, царю! Колко си благороден! — извика възхитена девойката.

После си прилепи устните до ухото му и пошепна дяволито галено:

— И аз ще бъда истинска твоя женичка?

— Моя женичка и мой ангел-утешител.

— И ти няма да гледаш друга? — шепнеше тя.

— Ох, боже! — И Александър махна с ръка в знак на протест.

— Ти ще махнеш оная оттам?

— Коя?

— Красимира. . .

Александър се намръщи.

— Не ми споменувай за тая. . . Аз само тебе любя и само тебе ще любя.

— А аз любя в тебе първия и последния мъж!

Тя му хвана ръцете нежно.

—А Теодора?

— Тя ще отиде в манастир.

— В кой?

— Тя желае в «Света Богородица Темнишка».

Сара се навъси.

— Ох, по-далеко я прати тая жена! Страх ме е от нея. Повърни я при баща ѝ във Влашко.

Жестоката в егоизма си еврейка, в противоположност на благата Теодора, усещаше, че расте омразата ѝ против царицата, колкото повече приближаваше денят на пълното ѝ тържество над нея.

Но Александър не ѝ отговори на тия думи.

— Дете, ти си уморено. . . Спи ли ти се? — попита я той нежно.

На изток небето светеше цяло с огнен светлик.

Това бе пожарът, който от Добрев дол бе се разпространил и по другите гори.

XXV

Александър се завърна в Търново след три дена.

Още в горския дворец кастрофилак Евстратий му доложи за станалото в Аароновата къща и че Ревека била повърната още сутринта от разбойниците, когато я познали.

С прозорливия си ум Александър веднага бе разбрал, че тоя опит на влаха за грабване на Сара е бил план на Теодора, която имаше най-главна корист от изчезването Сарино.

Но това произшествие обърна вниманието на цяло Търново върху царевите отношения с еврейката. Ропотът между болярите растеше. Владислав развиваше огнена деятелност, за да усили негодуването. Висшето духовенство открито осъждаше царя. Пръскаше се даже слух, че патриархът бил решил да го отлъчи от църквата, ако той осъществи намерението си. Александър се чувствуваше утеснен. Но нищо не разколеба желязната му воля. Когато Евстратий му предаде слуха за заканата на патриарха, той му избъбра сърдито:

— Нека се опита. Скалата, от която хвръкна някога Йоаким, още стои на мястото си.

Но това положение ставаше нетърпимо.

— Аз не мога повече да гледам бъдещата си съпруга слугиня! — каза той и реши да ускори работата.

Той заповяда да се свика в петък болярски събор от всичките велики боляри в Търново, и дворцови, и извъндворцови, за да му обяви тържествено решението си, решил да иде докрай и да сломи всяко съпротивление. Сина си Ивана-Асеня, престолонаследникът, който също се мръщеше, понеже дълбоко негодуваше от бащиното си поведение към майка му, той изпрати, под предлог на важни държавни нужди, във Видин, за да се не наме-

ри в Търново при настъпващите тежки за синовното му сърце събития. . . Но имаше още едно затруднение за него: трябваше да се отстрани от двореца Теодора още сега, преди бракосъчетанието със Сара. Съгласила се по-рано да напусне Царевец, тя сега, подучена от Красимира, упорствуваше, тя бе заявила, че ще отстъпи само на силата.

Грубото ѝ завличане в манастир би усилило негодуването в Търново, понеже сега Теодора намираше общо съчувствие, като невинна жертва на Александровата жестокост. Една нова жестокост би дала ново оръжие в ръцете на недоволните и повредила още повече на Александра.

А Владислав и привържениците му работеха. Те тайно въоръжаваха всичките незадоволства, всичките омрази против Александра. Старите Белаурови привърженици бяха минали към Владислава. Бунтът бе нагласен да избухне подир брака Александров със Сара, когато раздражението щеше да дойде до апогеята си и щеше да усамоти Александра. Видинските боляри трябваше да поведат опълчението си към столицата, дето воевода Слав щеше да тласне един отред въз Царевец.

В едно нощно събрание у Владиславови стана дума за народа, който продължаваше да остая безучастен към събитията в двореца.

— И не трябва да смятаме на народа. Това е сган безчувствена. Толкоз по-добре. Той ще приеме и тоя превратъ кротко, както е приемал и другите. Възмути ли се той, когато му наложиха сърбите Шишмана? Той играеше хоро на Марно поле. Възмути ли се и когато го изпъди Александър? Той изпразняше бъчвите с вино, що Александър му натъркаля там. Ще му натъркаляме пак бъчви — каза Владислав.

А додето Александър се мъчеше с въпроса за Теодора, една случка му дойде на помощ. Нещастният Рад Лупу биде хванат някъде от потерята, издаден от някой вероломен другар. Той бе хвърлен в затвора на една от кулите на Царевец. Александър прибърза да изтръгне от влаха признание, че той бил Теодорино оръдие.

Въоръжен с това доказателство за нейната виновност, той щеше да сломи съпротивлението ѝ, като я заплаши със строгостта на закона, безмилостен за убийците на царски хора, и в същото време да ѝ отнеме обаянието на невинна и безропотна мъченица.

Още вечерта той посети Рад Лупу в тъмницата му и лично произведе изследването.

Твърдият влах се признаваше за виновен, но енергически отказваше всякакво участие на царицата. Тя не била знаяла нищо. . . Тя била невинна.

— Защо искаше да отвлечеш тогава Сара? — попита го Александър.

— Аз я любех.

Александър се намръщи.

— И накъде щеше да я водиш?

— За Влашко. Там щях да я покръстя и се венчея с нея.

— Насила?

— Влюбеният не търси средствата. Аз бях готов и главата си да изгубя.

— Както я и изгуби — забележи Александър студено.

Той гледа няколко време влаха в очите.

— И ти знаеше добре какво е за мен Сара?

И той го устрели с гневен поглед.

— Знаех — каза глухо Рад Лупу.

— И ти се осмели?

— Като я грабвах, аз правех на царя услуга: той нямаше да има нужда вече да прави насилие над добрата ми господарка, Теодора, нито да срами трона си с една проста еврейка.

— Мълчи! — извика Александър гневно. — Ти ще бъдеш утре обесен.

Влахът нищо не отговори.

— Слушай, ще кажеш ли истината? — каза Александър с гняв в очите.

— Аз я казах.

— Тия приказници за някаква любов ги разправяй на гламавите. Тебе Теодора те прати да извлечеш Сара.

— Царицата нищо не знаеше.

— Лъжеш! Изповядай, че Теодора скрои тоя план.

Обещавам ти живота и свободата, ако си кажеш истината.

Но Рад Лупу упорствуваше да взема върху себе си всичката отговорност.

— Добро. Тая нощ джелатите с мъка ще изкарат из устата ти истината, която с добром не можах да получа.

И Александър излезе.

XXVI

Посред нощ дойде кастрофилакът да го изпитва. Но нищо по-ново не можа да изкопчае от него. Александър обаче не прати джелати. Той се задоволи да го предаде сутринта на съд. Но и пред съда Рад Лупу упорствуваше в първото твърдение. Тогава бе осъден на смърт чрез хвърляне от скалата. Изкараха го във вериги и го заведоха до крепостната стена срещу Трапезица. Тая стена, останките на която и днес стоят, се издигаше на това място един метър само над скалата, въз която стоеше. И нямаше нужда да бъде по-висока, защото под нея се спущаше отвесно канара в страшна пропаст. По тая скалиста стена не беше възможно никаква жива твар да се изкатери или изпълзе горе: оттук Царевец беше непристъпен. Долу, в подножието на скалата, се виждаха големи остри балвани, а под тях Янтра глухо шумеше. Само като надзърнеше човек оттам в дълбоката пропаст, космите на главата му щръкваха. Тая ниска стена играеше зловеща роля в живота на тогавашното Търново. От нея се хвърляха в пропастта осъдените на смърт държавни престъпници. Някога ги хвърляха от друга една скала, която стърчеше извън североизточната порта на оградата; оттам Светослав бе заповядал да хвърлят патриарха Йоаким III, обвинен в предателство към отечеството. Но от времето на цар Михаила лобното място бе преместено тука, за да може целият град да види зрелището, за страх и пример. Това наказание беше едно от най-страшните, самата мисъл за него парализуваше всички душевни сили на осъдените. Най-твърдият от тях се обладаваше

от непобедимо малодушие при страховитата мисъл за тоя летеж на тялото му из празното пространство.

Двама евреи джелати чакаха там.

Отсреща, в полите на Трапезица, народът се трупаше на брега на Янтра, любопитен да присъствува на рядкото и страшно зрелище. Покрита беше и стръмната урва под стените на Трапезица. На върха им между зъбците се чернееха други хора. Между тях се виждаха даже и калугери. Чернееха се хора и на кулите им, както и на кулите на Царевец.

Рад Лупу разбра съдбата, която го очакваше. Лицето му беше бяло като стена. Ако издадеше царицата, участта му можеше да се смекчи: той имаше тържественото обещание на царя. Но верният и честният момък нито допущаше такава мисъл в ума си. Той щеше да умре. Но, боже, каква смърт! И как се бавеха минутите!

А изпълнението на наказанието се бавеше. Стражата имаше заповед да чака, доде мине царят, който щеше да слазя в града. Той искаше да говори нещо на осъдения, преди да бъде хвърлен от лобната стена.

XXVII

Теодора беше в отчаяние, тя беше като луда от скръб за страшната съдба на Рад Лупу, който отиваше с такава твърдост към смъртта — за нея. И тя, господарката му, българската царица, беше безсилна да му помогне.

Тя плачеше в горницата си, гледаше от прозореца събрания народ под Трапезица, удряше се по главата.

— Не, не бива да умре! — извика тя. — Аз сама ще се призная. Той е невинен.

Тя извика чрез една слугиня протокелиота Драгана.

— Протокелиоте, кажи на царя, че моля да ме приеме веднага — каза тя.

— Отивам, твое величество.

Теодора пак остана сама. По лицето ѝ се четеше болезнена решителност. Непривичен, трескав огън светеше в очите ѝ.

След малко вместо Драгана влезе Александър.

— Аз ти дойдох на крака. Какво има да ми кажеш? — каза той сухо.

Тя падна на колене.

— Помилвай го, помилвай го, Александре — плачеше тя.

— Аз мислех, че ще ми говориш за себе си — каза Александър нетърпеливо.

— Помилвай бедния момък! Аз съм готова сега да изпълня волята ти, аз отивам в манастирската килия; но Рад Лупу нека остане жив.

— Ти ще идеш в манастира, защото аз това искам — каза Александър натъртено, — а Рад Лупу ще иде на смърт, защото законът иска това.

— Но той е невинен.

— Той е злодеец!

— Александре, ти ще погубиш невинен служител твой!

— Невинен? А кой е виновния в опита за грабването на Сара, в убийството на войниците и на зетя ѝ.

— Аз — каза Теодора, като стана.

— Ти?

— Всичко той направи по моя заповед, по моя молба. Аз му дадох и парите, за да наеме хората. Погуби ме, но прости го. Видиш, той е невинен. Обещай ми, обещай ми, Александре! — И тя поиска да му целуне ръцете.

Александър се отдръпна навъсен.

— Ти лъжеш! Ти набеждаш себе си само да го спасиш.

— Не, аз го накарах, аз му и подарих за награда една моя огърлица. . . Виж, аз я нямам на врата си.

— А, вярно?

Той я гледа няколко време злобно.

— Подир това ти нито една минута не можеш да останеш в палата ми!

Той отвори вратата и повика протокелиота Драгана.

— Кажи веднага да докарат колесницата. Нейно величество ще иде на «Света Богородица». Ти ще я придружиш заедно с кастрофилака.

Драган излезе.

— Отивам, отивам! Но обещай ми помилването на Лупу!

Александър мислеше.

— Добре. Когато ми обадят, че си в манастира, Рад Лупу ще бъде помилван.

— Дай ми твоята царска дума.

— Давам я.

— Благодаря, великодушни царю!

И Теодора му грабна десницата и я целуна.

Царят излезе. На двора го чакаше черния му жребец, телохранители и оръженосци, които щяха да го придружават из града. Той влезе в стаята си. Там го чакаше Евстратий.

— Кастрофилаке, Теодора се призна сама.

— Призна се? — извика радостно Евстратий. — И как мисли да постъпи твое величество с нея?

— Тя склони веднага да тръгне за манастира Това е доволно за мене.

— Но тя е станала причина да се убият два човека.

— Трима! — поправи го Александър.

— Третият е евреин, царю. . .

— Нареди да се пръсне известието из града за Теодориното грозно престъпление. . . Нека видят каква светица е тя. . .

— Слушам.

— Ти ще я придружиш до манастира.

— А Рад Лупу? — попита Евстратий.

— Ще го простя. Обещах ѝ това.

— Царю! Това е неблагоразумно! Такъв смел и вероломен човек е опасен на свобода. Който веднаж е изневерил царя си, ще изневери и втори път.

Александър помисли.

— Имаш право. Ти ще го отпратиш във Влашко.

— За Красимира не пита ли царицата? — попита Евстратий, като се потърка по челото.

— Нямаше нужда. Аз съм уверен, че Красимира е била учителката ѝ и за покушението против Сара, и за съпротивлението ѝ после. Тая жена е демон и в любовта, и в омразата. Ще наредиш и тя днес да бъде отстранена от Царевец. Няма причина да остая там. . . Нека иде в къщата си. Сега иди придружи Теодора до манастира.

След няколко време Александър видя от прозореца си, че на двора издруска колесница със спуснати завеси на прозорците. Тя откарваше Теодора с двамата велможи.

— Прекрасно! — каза той със светнало лице.

След малко и той напусна двора на черния си жребец и се спусна по посока на крепостта.

Скоро се спря при Лобната стена, дето стоеше Рад Лупу. Като даде знак да се отстранят присъствуващите, той приближи до Лупу и му каза:

— Лупу, твоята безумна упоритост те докара до тая стена. Но жалостта на царицата те спасява. Царицата изповяда онова, което ти криеше, за да измоли живота ти.

— Не, царю, тя е невинна.

— Мълчи, аз не те питам за нея вече. Тя призна, че ти е подарила и огърлицата си.

Лупу побледня.

— Сега те питам, истина ли е всичкото друго, което ме уверяваше?

— Истина.

— Разбираш ли ме добре? Питам те, истина ли ти имаше намерение да отведеш Сара във Влашко?

— Да.

— И с каква цел я водеше тъй далеко?

— Аз ти казах: да я покръстя.

— И после?

— Щях да се венчея с нея.

— Защо?

Александровият глас трепереше.

— Защото я обичах.

Облак мина по Александровото чело.

— Помисли: вярно ли казваш? Аз знам, че лъжеш. . . Ти трябва да лъжеш! Кажи, че лъжеш.

— Заклевам се в честния кръст господен, царю: аз имах честно намерение да се оженя за нея, защото я обичах. . .

Александър позеленя. Той се обърна към джелатите и каза сухо:

— Хвърлете го.

Па дупна коня си и тръгна назад с телохранителите и оръженосците си.

Една минута след това народът под Трапезица видя с ужас как полетя из въздуха едно човешко тяло и се плесна с шум в балваните, с които бе наострено подножието на страшната скала.

XXVIII

Александър видя сътресението, което произлезе в събрания под Трапезица и над Трапезица народ, но не се извърна назад и продължи пътя си към северната врата.

Той беше още яростен от думите на Рад Лупу, който се бе осмелил да мисли да вземе за жена Сара и да му каже в лицето, че я люби! Тия думи бяха прорязали като с нож сърцето му. Те и погубиха нещастния момък.

Александър мина под северната порта, сподирен от телохранители и оръженосци, и се спусна към Великата лавра, за да се помоли в черквата «Св. 40 мъченици». Той беше разтревожен, не чувствуваше спокойна душата си подир одевешната жестокост. В молитвата той щеше да търси облекчение. Клепалата биеха за вечерня. Той влезе в Иван-Асеновия храм и слуша службата с дълбоко благоговение на трона си. Една слънчева лъча през прозореца удряше въз климналата му побеляла глава и позлатяваше въз един от мраморните стълпове част от Омуртаговия надпис. По начумереното му допреди малко лице сега засветя душевна ясност.

Като излезе из черква, той се отби при игумена на Великата лавра. Там се обърна към един калугер от Зографския манастир, гост сега в лаврата.

— Отче Зосиме, обещах в църквата да надаря светата ви обител още с три села при Тунджа, с горите, пашите и париците им. Нужният хрисовул ще се приготви и занесе от тебе.

— Бог да те благослови за твоите щедрости, превеликий царю — каза калугерът, като се поклони.

Александър се обърна към игумена:

— Отче, занапред се удвоява съботашната милостиня на сиромасите, вдовиците и сираците.

— И техните моления за тебе ще стигат до небесата, самодържавний царю — каза игуменът.

Когато излезе пак, в улицата се трупаше народ да го види. Всички свалиха почтително шапки и наведоха чела. Той спря коня си и приказва с някои граждани. Добър психолог, колкото и отличен дипломат, Александър правеше често тия разходки из народа, добродушен и прост в обноските си към него, колкото надменен пред болярите в Царевец. И народът го обичаше. Обичаше го още и за обаянието, което окръжаваше името му у съседните народи. Търновци бяха виждали няколко пъти посланиците на Душана, на Иванка Бесараба, на императрицата Ана, на Кантакузина да се качват по стръмнината на Царевец, носейки от господарите си писма със скъпи дарове, и после — как се той разхождаше на кон с тях из града, облечен във великолепни дрехи, сподирян от сонм боляри и по-хубав от всичките. При всичката бедност и тъмнина, в които плуеше, народът ламтеше за зрелището на царските шествия, а Александър с гордата си осанка и блясък лъстеше народната му гордост. Бабички идваха и целуваха полата на златотъканата му дреха. Жените го гледаха с любов и удивление. Някои майки поднасяха му децата си, за да му целуват ръка. Колкото за порочната му слабост към жените и дворцовите съблазни, това малко интересуваше търновци в едно време на общ нравствен упадък и религиозно помрачение. Съблазните на прежните царувания бяха оставили традиции и новите повече не учудваха.

Сега едно нещо само занимаваше умовете: мълвата за турските опустошения в Тракия, донесена от бежанци. На едно място даже един белобрад старец му извика:

— Цар Александре, води ни против турците!

— Ще отидем с божия воля, старче, и с помощта на св. 40 мъченици ще ги накажем — отговори царят.

После бавно завъзлазя към северната врата, последван от телохранителите си и оръженосците си, на които последните слънчови зари позлатяваха шлемовете.

— Хей, дядо Бранко — казваше един дрипаво облечен отрок на стареца, който бе говорил на Александра, — ти ще идеш ли да се биеш с турците? Какви са тия турци?

— Агарянци, синко, врагове божи — отговори старецът.

— Че защо ще се бием с тях? — обади се друг гражданин, също от долно съсловие.

— Казах ти: врагове божи, безверници. Всичко плячкосват. Християнският свят не жалят. Ако дойдат при нас, на огън ще станат нашите църкви и къщи, и палати.

— И църквите, и къщите, и палатите са на болярите. Нека те идат да ги прогонят — каза трети отрок.

Около беседващите се събра тълпа. Тя излезе из една ближна къща.

— Тъй, нека болярите се разправят с тях. Ние какво имаме да губим? — извика един сух и висок човек, който държеше в ръка едно дълго стъкленце със зеленикава водност в него.

— Ти от Теодорита ли идеш? — каза му навъсено Бранко. — Тоя проклет еретик не ви учи на добро! Той ви дава лекове за тялото, а отрова за душите.

— Не се сърди, старче — той казва право. . .

— И ти си богомил?

— Че какво? — озъби се първият.

— Вие нямате отечество — извика му Бранко, — както нямате и вяра! От вас царството ще пропадне.

— Като пропадне — друго царство ще бъде.

— Агарянско?

— Макар.

— Че какво ни е нам до царството? Ние сме сиромаси хора.

— Който и да стане господар, ще му се кланяме, ще му работим, както се кланяме и работим на сегашните си господари — допълни друг.

— Вие сте богомили, еретици! — извика гневно старецът и ги напусна.

Богомилите го изпратиха със смехове.

Слънцето заседна зад Орлов връх. Последните му лъчи въз върховете на кулите угаснаха.

Улицата бавно опустяваше. Долът на Янтра притъмняваше и къщите се сливаха в дрезгавината.

Отнякъде се чуваше песента:

Де се е, мале, чуло, видяло
цар да залюби пуста еврейка?
Саро ле, Саро, жидовско чедо,
Саро ле, пуста дяволска дъще!
Седнала Сара на трем високи,
тихом си ниже ситни бисери,
ситни бисери, златно огърлье,
песен си пее и си говори:
Цар ме залибил, цар ме милува,
бяла царица аз ще да стана,
бяла царица, честна кралица. . .
Цар ще целува тез бели гърди
и по тях тия ситни бисери,
ситни бисери, златно огърлье.
Саро ле, Саро, жидовско чедо,
Саро ле, пуста дяволска дъще!. . .

По прозорците на някои къщи светнаха светила. Мрачният облик на Трапезица чернееше в гъстеещия мрак над града. Дневният живот замираше. Песента заглъхваше нататък из тъмните улици.

XXIX

Настъпи петък. Утринните слънчеви лъчи, минувайки през източните прозорци, позлатяваха пода и писаните стени на широката стая в Царевец, стаята на болярските съвещания. В нея за днес беше свикан извънреден болярски съвет, в който щеше да присъствува и патриархът, под председателството на царя.

Един трон от черно дърво с позлати и седефени шарила, въз скъп ален килим, очакваше царя. Отстрана на полукръг се редяха двайсетина други столове, поскромни, за болярите.

Те захванаха да дохождат в дълги, със сърмени обшивки сукнени мантии, в които червеният и зеленият цвят преобладаваха, на глава с шапки от ценна лъскава кожа или с лека капица от розов копринен плат, обшит по краищата с маргари или сърма. Воеводите идеха в бляскава военна носия, с шлемове, с къси червени дрешки, пристиснати на кръста от пояс, на който

висеше сабята. От коленете надолу нозете пристискаха тесни гащи, като беневреци, но разноцветни и от тънък сукнен плат, на които долните краища потъваха в меки чизми от жълт мешин. Червени носеше само царят и синовете му. Дойде един от последните патриарх Теодосий, с широко спусната паникалимавка и с жезъл; неговото черно расо образуваше петно в пъстротата и богатството на осталите облекла.

Между това в царицината горница Александър, с багреница и корона, приказваше със Сара, завзела вече мястото си на царица.

Тя бе облечена богато. Връв жълтици грееше по челото ѝ и забикаляше като със светлив венец разкошната ѝ коса.

— Мила Саро, днес може би да се тури на изпитание твоята любов — казваше ѝ той със сериозен вид.

— Какво има, царю? — попита еврейката безпокойно.

— Готова ли си да ме обичаш, да ме последваш, дето и да бъде, каквото и да бъде.

— Вечно твоя, само твоя! На всичко съм готова, царю. . . — извика с горещина еврейката. — Но какво значат тия думи?

Александър посочи надясно.

— Видиш ли там? Там са сега болярите и патриархът. . . Днешният ден е съдбоносен, Саро.

— Александре, аз съм готова на смърт за любовта си.

— И аз съм готов на всичко, за да бъдеш моя.

Тя го гледаше втрещено.

— Някаква опасност ни заплашва?

Александър я целуна по челото.

— Бъди спокойна. Ти чакай тука.

Той бутна страничната врата, мина през друга стая и се намери в заседателната стая.

Входът му произведе смущение.

Въцари се тишина.

Александър имаше сериозен и тържествен вид. Той се качи на трона и произнесе с твърд и решителен глас:

— Високославни боляри, светейши отче! Свиках ви днес по един много важен въпрос, за да чуете моето желание и аз да чуя вашето мнение. Известно ви е,

високославни боляри, моето отдавнашно желание да вляза в брак с госпожа Сара, кротката и добрата девойка, която ми е тъй близо до сърцето. Строг блюстител на старите обичаи в тоя дворец и на законите в царството, аз поисках да взема и вашето одобрение и да чуя чрез вашите уста гласът на мъдростта. Каквото и да бъде вашето мнение, моля ви, изкажете се искрено. Дайте ми откровено съгласието си или несъгласието си. Когато чуя на всички ви думата, аз ще имам последната дума.

Трая няколко време мълчание.

Старият велик логотет Филип пръв го прекъсна.

— Преизящний, пресветлий, великий царю, Иван-Александре! — каза той със звучен старчески глас. — Понеже твоята висока мъдрост е жадна да чуе нашите мисли и ни дава воля да ги изкажем открито и право, аз, стар служител твой и на царството, ще кажа онова, що бог ми е турил в сърцето. Царю, аз не одобрявам. Не е хубаво да отпъдиш царица Теодора, светлата щерка на Иванка Бесараба; не е умно, ни прилично да ти бъде съпруга еврейката, госпожа Сара. Тя не е от род, нито е от български род, нито от нашата православна вяра. Тя ще донесе не слава на твоята корона, а посрамление. Не одобрявам.

Старецът млъкна, като дишаше силно от вълнението си.

Взе думата болярин Захарий. И той не одобри. Той разви Филиповата мисъл и я допълни с друго важно съображение: напущането без причина Теодора би извикало гнева на Иванка Бесараба, който от сродник и приятел би се преобърнал на враг царев и би му обявил даже война. Захарий напомни как по такъв именно случай преди седемнайсет години цар Михаил Шишман се увлече във война със сръбския крал Стефана Дечански, която го опропасти при Велбужд.

Обадиха се и другите боляри все в неодобрителен дух. Боляринът Драгомир изтъкна и едно важно обстоятелство, пропуснато от другите говорившии: Александър имаше два сина, от които най-старият, Иван-Асен, беше по право наследник на престола. Ако бог дадеше Александру син от новата царица, царството се заплашваше от раздори и междуособици подир смъртта му, защото първородният син на Сара нямаше да признае правото на Асена. Той посочи примери с Византия, която толкова години се раздираше от братоубийствени войни между претендентите на цариградския престол.

Протовестиарий Раксин каза, че имало един среден път, чрез който може да се изглади мъчнотията. Теодора да си остане в двореца като законна съпруга на Александра, а той, понеже не можеше да се отдели от любимата еврейка, да я пренесе в едно друго здание на Царевец. Той приведе примери на някои прежни царе, които по тоя начин бяха избягнали неприятни шумове.

— Аз не искам бъдещото ми чадо да бъде извънбрачно — изгълча глухо Александър.

Великият воевода Константин посочи други път. Понеже царят не желаеше вече за съпруга Теодора, той имаше право да се разведе с нея. С това право се бяха ползували вече и Георги Тертер, и Михаил, и сръбският крал Милутин, и византийски императори. Но всички бяха взели за втори жени княгини от царска кръв, защото един цар само за такава може да се ожени. Константин посочи на Александра няколко такива княгини в Цариград, в жилите на които течеше най-благородна кръв.

— Гъркиня не ща в Търново! — избъбра Александър.

Последен взе думата Теодосий. И той не одобри.

С изключение на двама боляри, нерешително одобрили Александровото предложение, всичките прочее се изказаха против него.

Тогава Александър изговори с развълнуван глас:

— Виждам, светейши владико, и вие, високорождени боляри, че всички почти единогласно ме осъждате. Благодаря ви за откровените думи. Вие имате право: големи премеждия заплашват отечеството от изпълнението на моето намерение. Война, раздори, междуособици, пропаст! Чуйте сега и моето откровено слово. Аз от Сара се не отказвам. Но за да запазя царството от опасности и посрамление, отказвам се от престола. Помислете си малко и когато се върна пак тука, явете ми решението си.

И той извади една хартия, подаде я на патриарха и рече:

— Моята оставка.

Па бавно излезе.

Тая неочаквана развезка порази присъствуващите. Никой не очакваше това! Но скоро се окопитиха. Почна се разпален разговор върху това решение на Александра, изразено по такъв категоричен начин. Изказаха се мнения за последствията, които се показаха на всичките крайно сериозни. Оттеглянето на Александра от царската власт откриваше едно бъдеще, пълно с неизвестност и опасности. Престолонаследникът Асен, със слаб характер и апатичен по природа, не вдъхваше доверие; заякването на Кантакузина, завзел вече цариградския престол и пълен владетел на всичките земи на империята, при неговия безпокоен характер и безмерно честолюбие, съставляваше една опасност за България, оставена в ръцете на един слаб господар. При това и турските нашествия в Тракия можеха да бъдат отблъснати само от един мъжествен и опитен пълководец, а Асен не беше подготвен за такава задача. От друга страна, Душан развяваше победоносните си знамена от Адриатическо до Бяло море. Растящото му военно и политическо могъщество беше безопасно сега за държавата, благодарение роднинските и приятелски връзки с Александра. Но веднъж Александър изчезнал от сцената, сръбският завоевател би хвърлил очи и на България като на една лесна плячка, каквато щеше да стане за баща му преди седемнайсет години. Като бяха всичките съгласни, че Александър е сластолюбец и с порочни нрави, своеволен, вироглав и надменен, признаваха неговите несъмнени качества на хитър държавник и решителен вожд народен, който без много жертви беше запазил досега сигурността на царството и тласнал изново границите му до Родопите. Каза се, че една царица вместо друга в палата нямаше да доведе никакви трусове — едва ли Иванко Бесараб би рискувал война с Александра, много по-силен от него; но Александър ако се махнеше, много и сигурни беди щяха да налетят царството. Здравият политически ум надделя върху другите съображения и болярският съвет заедно с патриарха реши да моли царя да остане

на трона си, като му изкаже съгласието си за встъпването му в брак със Сара, след като я покръсти.

След един час Александър влезе. Той бе бледен, но спокоен.

— Великий царю! — обърна се Теодосий към него. — Нека бъде божията воля. Ние размислихме по съвест и по душа и ето какво ти казваме: остани наш цар и занапред, управлявай царството мъдро, както и досега. А другото е твое знаяне. За греха си към царица Теодора не пред нас, а пред господа бога ще отговаряш. Боляри, викнете: «Да живее Иван-Александър!»

Болярите горещо поздравиха царя с тоя възглас.

Александър се поклони.

— Светейши владико, славни боляри — каза той, — благодаря ви. И радвам се за вас, че взехте това решение и добре ви просвети господ. Защото сам бог ми е дал власт над тая държава! И тя има нужда от моята десница. Горко на мене, ако не изпълня заповедите божи и забравя, че аз съм цар на България. Горко и ней, ако тя бе остала без вожда си, когото провидението ѝ прати. Защото, чувате ли? Само аз мога да водя съдбините на тая държава! — завърши той енергично, с пламък в очите.

После бутна вратата, из която влезе, и извика:

— Саро, ела!

Появи се Сара. Тя блестеше с богинска хубост в разкошното си облекло. По бузите ѝ играеше румена. Тя се поклони на смаяните големци.

— Боляри, поздравете годеницата ми — каза Александър.

Всички се преклониха при възходящото слънце в палата.

Патриархът леко благослови девойката. По даден знак от Александра Сара се оттегли пак в стаята.

След малко и болярският съвет напусна стаята.

XXX

Александър влезе в срещната стая. Там беше кастрофилак Евстратий. Зад него се трупаха безмълвно двайсет и пет войника в пълно въоръжение.

— Какво ще заповяда твое величество? — попита Евстратий.

— Отпрати войниците, няма нужда от тях.

— Болярският съвет склони ли? — извика радостен кастрофилакът, когато войниците по знака му излязоха.

— Бог просвети ума на моите боляри: инак щях да се видя принуден да им докажа, че Иван-Александър не е калугер, а български цар. Но, слава богу, че се свърши благополучно и моите първи велможи тая нощ ще спят при жените си, а не в тъмниците на кулите в Царевец.

После Александър понижи гласа си:

— Разбра ли повече нещо за Владислава?

— Нашите подозрения се потвърдиха — каза кастрофилакът, — заговорът бил сериозен.

И те останаха да си шушнат късно. . .

— — — — — — — — — — — — —

Владислав очакваше с трескаво нетърпение да чуе какво е станало в Царевец.

Когато дойде един от едномишлениците му и обади неожиданата развезка, Владислав позеленя.

— Проклятие! — извика той.

Всичкият им план се разваляше.

Сред тревожния им разговор, който последва, слугата дойде и обади Владиславу, че протокелиот Драган е дошъл от страната на царя и иска да го види.

— Сам ли е? — извика старецът стреснат.

— Сам.

— Нека влезе в гостната стая — каза Владислав побледнял.

Слугата излезе.

— Що значи това? — попита гостът му. — Да няма издайство?

— Да беше то, би ни пратил кастрофилака с войници. . . Но сега ще узная — каза Владислав и мина при протокелиота.

— Негово величество моли великия и славния болярин Владислава да заповяда в двореца — каза Драган тържествено.

— Яви на моя велик господар, че заповедта му веднага ще бъде изпълнена.

Александър прие Владислава с благоволителна усмивка.

— Владиславе, желаех да ти обадя, че Шишман е напуснал вече Цариград и тръгнал за Неапол — каза той.

И Александър му показа едно саморъчно писмо от Кантакузина, донесено от Тихомира. В това писмо императорът бързаше да го зарадва с известието, че е изпъдил Шишмана от Цариград, за да докаже Александру дружбата си.

— Велики господарю, аз не разбирам защо. . . какво се касае това до мене. . . — избъбра уплашен Владислав.

— Казах ти това, за да се убедиш, че заговорът ви вече няма цел.

— Царю!

— Аз всичко зная и всичко забравям, Владиславе, дай ръка за братска дружба занапред. Да забравим всичко минало, отдавнашно и вчерашно. Твоята мъдрост ми е потребна повече, отколкото моето отмъщение. Назначавам те втори логотет в двореца.

— Царю милостиви!

— Прегърни ме!

Владислав падна пред краката му.

XXXI

На сутрешния ден се извърши тържествено кръщението Сарино в църквата «Св. 40 мъченици» в присъствието на царя и на целия двор. Тя бе кръстена Теодора. А другия ден — неделя — стана бракосъчетанието на Сара с Ивана-Александра, извършено от самия патриарх. Само новият велик логотет Владислав отсъствуваше. Той се беше вечерта удавил в Янтра, като минуваше моста на връщане от двореца. Някои казваха, че се подхлъзнал, други твърдяха, че го бутнал някой. . . Но сред шума на великите събития това произшествие не направи особено впечатление.

Народът ликуваше в града. Бъчви с вино бяха натъркаляни по стъгдите, дето дворцови служители черпеха гражданите. Хора́ се люшкаха на Марно поле.

Новообръщената царица Теодора, облечена в царска багреница и с корона, възхитително хубава, стоеше на трема на палата до Александра и гледаше на Търново, което гъмжеше радостно долу под краката ѝ.

— Теодоро, тоя е велик ден за мене. Аз постигнах онова, което желаех. Виж, турнах над главата ти корона, под нозете ти царството. Ако има под небето нещо, което още да желаеш, кажи — думаше ѝ Александър.

— Има, драгий царю. Царицата не може да желае нищо повече, но майката желае още нещо.

— Кажи.

— Не смея — продума боязливо Теодора.

— Заклевам се в любовта си и в твоите черни очи: майката ще бъде чута.

Теодора го погледна изпод вежди и прошушна срамежливо:

— Аз сънувах, че ще ти родя син. . .

— И аз ще му дам името Иван Шишман. . . А после?

— Майка му желае той да бъде наследник на престола — каза царицата с лице, пламнало от червенина.

— Сладка душо, заклевам се в Асеневската си корона, че тя ще мине от моята глава на Иван Шишмановата! — извика Александър.

XXXII

ПОСЛЕСЛОВИЕ

Оженването Александрово за еврейката, голяма политическа и религиозна съблазън за онова време, беше събитие чревато със съдбоносни последствия. Нему се дължи по-после, след Александровата смърт (1365 г.), разцеплението на и така немощното царство. Престолонаследникът Асен умря преди баща си и такъв трябваше да бъде брат му Срацимир. Но Александър, от любов към Сара-Теодора, обяви още приживе сина ѝ Иван Шишман за свой наследник, като даде на обезнаследения Срацимира да царува във Видинската област, която така се откъсна от царството, намалено още и с отделянето на източната му част, дето управляваше

почти независим куманският воевода Иванко. Иван Шишман по тоя начин при възцаряването си се видя господар на една съвсем слаба България и в съперничество и вражда с горните двама владетели. Този син на Сара беше и последният български цар, слаб и неспособен да отбрани държавата си от турците, на която той видя гибелта. От Сара беше родена — в това историците са съгласни — и прославената от народната песен Мара — жената на Мурада II по-после, която му роди син — Баязида Илдъръма, — завоевател на България и унищожителят на Търново в 1393 г.

И човек неволно пада в дълбоки размишления пред това стечение на историческите събития. Мисълта се лута скръбно из тъмната област на догадките. . . Кой знае дали, ако вместо Шишмана български цар бе станал правият наследник, по-старият му брат Срацимир, роден от влахинята Теодора, съдбините на царството не биха взели друга, по-благоприятна посока? Кой знае дали, ако не съществуваше Мара, да роди Баязида, съдбата на царството и на Търново не би била по-инаква? Защото, ако събитията са по-силни от хората, често хората водят събитията и случаите ги раждат. . . И дали и в тоя случай не би могло да се каже за България онова, което историята казва за Троя — че една жена я е погубила?

София, септември, 29 1906 г.

II

HOPA

I

Слънцето беше на заник. През пурпурните облаци то стреляше последни лучи въз широката Дунавска равнина, губеща се на север в кръгозора. Тия зари запаляха с ивица заслепителен блясък широкия пояс на Дунава, който величествено и бавно се виеше в подножието на русенските брегове. Няколко лодки се белееха по сините вълни на реката; един параход с белопенливи следи подир себе си пореше огледалната повърхност на Дунава, отивайки към отсрещния нисък бряг за Гюргево.

Един сноп от тия последни слънчови лучи минуваше през прозореца на една канцелария в Русе и позлатяваше зелената маса, до която стоеше наведен Иван Гойчев.

Той стоеше от няколко време така вдълбочен в размишления. Челото му бе забулено от тъга.

Най-после трепна; той погледна часовника си и тогава се сети, че отдавна учреждението е изпразнено от чиновници и че той е останал сам в канцеларията, углъбен в мислите си. Гойчев стана и тръгна за у дома си мрачен.

Това беше човек къде четирийсет години, облечен доста изящно с бял вестон и с плитка сламена шапка на глава. Висок, сух, малко приведен, с черна, посребрена на сколуфите коса, той изглеждаше хубав мъж още. Правилното му безбрадо, бледо лице с малки уста и въси беше приятно, но то бе унило и забулено с мечтателна тъга. Черните му добри и скръбни очи гледаха неопределено в пространството.

— Гойчев! — извика му някой, когато се намери на главната улица.

Той вдигна глава и позна своя приятел Лаврова.

— Какво си навел глава? Нещо угрижен ми се виждаш?

— Нищо. Дребни работи. . . Ще мине всичко.

Лавров го тупна по рамото ухилен:

— Хора сме, приятелю, повечето неприятности имаме, радостите са малко.

— Така е. Трябва стоически да се борим с живота — каза Гойчев и очите му забули по-нова тъга.

Лавров очевидно не отдаде значение на Гойчевите скръбни загатвания и като се сбарабари с него, каза:

— Свободен ли си тая вечер?

— Свободен. Защо питаш?

— Сега току-що прочетох в една афиша, че довечера находящата се в града амбулантна трупа ще играе Н о р а.

— От Ибсена?

— Да. Ако обичаш, да отидем довечера с жените.

— Не зная тази пиеса — каза Гойчев. — Ти знаеш ли ѝ сюжета?

— Не, пръв път ще я гледам и затуй предлагам да отидем.

— Кой знае дали е удобна. . . Аз май не обичам Ибсена с неговите крайни тенденции. . . И защо ти е тоя Ибсен?

И Гойчев се намръщи неприятно.

Лавров поздравляваше някои познайници.

— Е, ще дойдеш? — попита той разсеяно.

Гойчев помисли.

— Добре, стига жената да иска — продума той.

— Жените всякога искат, братко. Когато е работата за ходене, било на бал, било на театър, те никога не отказват. Болна да е, само да може да върви, пак ще иде.

— Тъй е, брате, но нали ги знаеш, че понякога са капризни. Улови ли я капризът, не отива, та не знам какво и де да бъде.

— Нека се надеем, че нашите любезни половини тая вечер не ще ги улови капризът.

Двамата приятели здрависваха познайници. Заходящите слънчови лучи осветляваха белите комини по някои високи къщи и се отражаваха заслепително в

прозорците им. Улицата остаяше в сянка и вечерен хлад лъхаше откъм Дунава.

— И така, довиждане, Гойчев.

— В театъра, ако рече бог. . . и жената — усмихна се Гойчев.

— Добре.

И те се разделиха.

— Ух! Омръзнаха ми тия неприятни сцени. Не зная как да ѝ угодя! Наистина, иде ми понякога да се пръсна. Бях добър, благ към нея, това не помогна; опитвах се да я вразумя, като ѝ говорех с висок и внушителен тон, това — още по-малко. Залавя се за всяка дума, сърди се от всичко, раздражава се от ласките ми, енервира се от гласът ми, изглежда, като че ли всичко около мене ѝ се представлява черно, мрачно. Какво да се прави? И при все това, тъй много я обичам! Тя е всичко в живота ми. Струва ми се, че без нея не бих могъл да живея. А в замяна на това тя как ми отвръща? Казват: любовта предизвиква любов. Ако това беше вярно, тогаз аз заслужавам най-гореща любов. Но, види се, истината е тази, че не на всяка любов се отвръща с такава.

И като си думаше тъй, Гойчев вървеше напред.

Върволякът из улиците се уголемяваше заедно със своят ропот. Русенци отиваха да се разходят по градините; повечето отиваха над високия бряг на Дунава, зад Ислах-хана.

Иван Гойчев мина наведен из множеството, без да поздрави някого, и дойде у тях си.

II

При последните зари на заникът Любица стоеше наведена над една отворена книга; но тя не четеше, а нещо мислеше. Книгата беше един роман. В нея се разправяше за нежността на един мъж, героя на романа, към жена си; как той я обожаваше, с какви нежности, с какви мили обръщения; как се стараеше, гледайки я в очите, да отгадае мислите ѝ. При прочитането на тези страници тя бе почнала да прави сравнение със своя мъж и тоя на романа.

— Да. Нашите мъже са груби, нашите мъже са резки, сурови. Те никога не се стараят да изучат жената. А каква поезия има там, какъв богат извор за блаженство е тя, стига да умеят да вкусят от них. Ето, наш Иван, суров, горд, същински турчин. Той никога не пристъпва към мене с ласкави думи, не умее да подслади съществуването ми. Странно е, че той се счита издължен към мене, като ме храни и облича, като че аз нямаше да намеря храна и облекло у баща си и при всеки други мъж, с когото бих се венчала. . . Друго аз търся у Ивана и не намирам: благородство, деликатни обръщения. . . ч о в е к! Сегашният мъж иска жена интелигентна, възпитана, а не знае, че колкото по-висока култура има една жена, толкоз е с по-големи душевни потреби. Иска жена възпитана, сам той без възпитание, иска да бъде предана и деликатна, когато той не е деликатен и внимателен. Боже мой! Как съм разочарована от живота!. . . Тъй млада още и тъй хубава, както казват. . . хубава! Че защо ми е тази хубост, когато съм нещастна!. . . Не сбъднаха се моите мечти за един мил, нежен съпруг. Да го любя, да го любя до полуда, до самозабрава, да любя душа, която да ме разбира и да я разбирам. Как всичко пропадна, как е мрачна душата ми: съща нощ!

Такива мисли занимаваха Любица, когато влезе мъжът ѝ и каза:

— Добър вечер, Любице.

— Добър вечер — отвърна тя сухо.

Той я погледна скръбно.

— Какъв тон! Сърдита си нещо пак?

— Сърдита?. . . Не съм сърдита, само съм нещастна, страдам. . . — избъбра тя натъртено.

Той разпери ръце.

— От що? Какво ти липсва? Всичко ти е принесено и доволно. . .

— Ах! Да, всичко ми е принесено!. . . Какво поголямо щастие!

— Какво искаш да кажеш?

— Така мислят само тези, които нямат нужда от друга храна, а само от материална.

— Тя е важната.

Гойчев заходи безпокойно.

— За хора като тебе. . . Но да оставим това, ние никога не ще се разберем. Слушай друго да ти кажа...

— Говори.

— Тази вечер ще се играе «Нора» — Ибсеновата пиеса. Аз никога не съм я гледала, затова съм решила да отида с Лаврови, ако ти не дойдеш.

— Ти отде знаеш, че Лаврови ще ходят?

— Днес беше госпожа Лаврова у нас и се наговорихме да идем. Тя знае, че нейния мъж не ще ѝ откаже.

— Мен не ми се ходи, но ако ти си решила, ще дойда и аз.

— Аз зная, че теб нищо не е нужно.

— Нека бъде така. Сега да вечеряме по-скоро, за да имаш време да се облечеш.

И двамата съпрузи седнаха на трапезата и мълчаливо вечеряха. Любица беше насупена; Гойчев усурен и скръбен. Той често поглеждаше мълчаливо жена си, която избягваше погледа му. Навън беше тъмно вече. Уличният шум намаля. Ламбата мяташе въз лицата им бледна светлина и им придаваше по-голяма суровост.

След вечерята Любица се облече в бяла копринена блуза, която дивно прилягаше на прелестното ѝ тяло. Тури си широкополата със страусово перо шапка, която стоеше тъй добре на античната ѝ малка глава. Любица наистина беше хубава жена, стройна и величествена. В черните ѝ очи светеше такъв жар, който бе в състояние да стопи и най-коравото сърце. Там поглеждаше душа млада и възторжена, пълна с жажда за живот.

От нейното бяло, красиво лице, от ходът ѝ, от движенията ѝ, от цялото ѝ същество вееше неотразимо очарование.

Когато тя излезе пак пред мъжа си, облечена за театъра, с гордата осанка на царица, влачейки със себе си една атмосфера от тънък аромат, пленителна, сияюща от красота, той занемя от захлас, очите му се премрежиха, сърцето му се сви болезнено.

Той неволно поиска да я прегърне.

— Махни се, ще ме омачкаш — каза тя навъсено.

Излязоха и вървяха из улиците мълчешком. Гойчев

[illegible] в горестта си, Любица раздражена, недоволна и нещастна.

Дваж Гойчев я запита нещо, но не получи отговор.

— Убиваш ме — прошушна той.

Тя не отговори. Тя само ускори стъпките си, гледайки напред. Светлината от фенерите озаряваше бледо хубавото ѝ студено лице, студено и неподвижно като мрамор. Роклята ѝ кръшно фъфлеше. Страусовото перо на шапката ѝ се клатеше. Тя нито един път не извърна очите си към мъжа си. Той чувствуваше, че отива не на едно занимателно зрелище, а на едно изтезание. И Гойчев глухо пъшкаше.

Театърът бе пълен с посетители. Любица и Гойчев заеха местата си. През всичкото време тя не размени нито една дума с него и той напразно, от приличие, ѝ задаваше въпроси. Ставаше му дори чоглаво пред хората за тая нескриваема студенина на Любица. Тя внимаваше с голям интерес в играта и в самата пиеса. Развезката на драмата бе, че героинята Нора, разочарована от своя мъж, заявява му, че го напуща.

Представлението се свърши. Двете семейства: Гойчеви и Лаврови — се намериха на улицата и тръгнаха за домовете си.

— Любице, как ти се видя представлението и въобще пиесата? — запита госпожа Лаврова Любица.

— Играта бе удовлетворителна, а пиесата ми много харесва.

— А Нора?

— Тя е именно, която ми най-много хареса. Тя постъпи достойно, тъй както би трябвало да постъпи всяка жена, която уважава себе си. Това е един силен характер, пред който аз се прекланям.

— Аз, напротив, я намирам твърде много жестокосърда и се възмущавам от нейното поведение.

— Защо? — попита Любица.

— Как защо? Може ли една добра майка, нежна и любеща своите деца, да ги напусне така безмилостно, само за това, защото се разочаровала от мъжът си? Не е ли това жестоко?

— А нима трябва да търпи неговите грубости или подлости до живот само заради децата си?

И Любица погледна почти с гняв госпожа Лаврова.

— Ти забравяш, Любице, че майката живее само за децата си. И за тях тя е в състояние да пренесе всички нещастия, па и сама да стане жертва. Майката надвива жената. Децата са веригите между съпрузите.

Любица повървя малко замислена.

— Аз не съм съгласна — каза тя. — Деца от един недостоен и отвратителен мъж не могат да бъдат тъй мили и затова Нора ги напусна. Да страдаш през целия си живот, да изгубиш младостта си само зарад децата си, толкоз повече, че децата остаят все пак твои. Ти от тях се не отказваш.

Лаврова я погледна учудена.

— Странно. Деца твои, отрасли без тебе, без твой надзор, отгледани и възпитани от чужди хора и после да си с претенции, че са твои! Ролята на майката не се заключава в това да роди само детето, а истинска майка ще бъде тогава, когато го отхрани и възпита.

— Преди всичко всеки човек трябва да има свое аз, да има честолюбие и да бъде горд. Ето де е истинския човек. Ако сам по себе си човек не е достоен, той не може да създава и такива. Аз ръкопляскам на Нора — каза Любица, като се загъна по-добре с връхната си дреха, защото беше хладничко.

А Гойчев в това време продължаваше приказката си с Лаврова — по същия предмет:

— И защо ни трябва нам всичко това? Какво ни трябва нам тоя прословут Ибсен с неговите прекалено модерни идеи, каквито са тия, които ни проповядва с тая драма? Ние зяпаме, слушаме и ръкоплещем. . . Защо?. . . Защото е Ибсен. Мода е да се показваме, че се възхищаваме. Е добре, най-глупавата драма има повече смисъл у нас, отколкото тия гениални дивотии. . . Кой е морала в тая Н о р а? Уверявам те, че сума жени, недоволни нещо от мъжете си, ще дадат право на тая Нора и ще бъдат готови да последват примера ѝ. Това е отвратително. Ние поднасяме отрова на семействата си. . . Как съжалявам, че дойдохме тука! Защо ни е тоз Ибсен, защо ни е тая Нора? Отвратително.

III

Пред къщата на Гойчеви двете семейства се разделиха. Любица и Иван влязоха в салона.

— Любице, ти наистина ли одобряваш духа на тая пиеса? — попита Иван жена си, понеже беше зачул разговора ѝ с госпожа Лаврова.

— Да — отвърна тя троснато.

— Но тая драма не е по нашите нрави и за нашето общество — каза той тихо.

— Затова, защото нашите мъже са десет пъти по-груби от този на Нора и естествено е, че не ще им се хареса една жена като нея със силен характер и собствена воля.

— Чини ми се, че ти не си разбрала пиесата.

— Благодаря ти за комплимента.

— Не се сърди, но исках да ти кажа. . .

— Знам какво искаш да кажеш: Нора трябваше да остане да пере ризите на своя подлец мъж, защото е венчана с него.

— Подлец? Но тури се за минута в неговото положение, и ще извиниш раздражението му.

— Не желая да се турям. . . Ти, значи, би постъпил, както него, при подобен случай?

— С тебе никога човек не може да се разбере — каза Иван, като махна с ръка намръщено.

— А с тебе още по-малко.

— Ти си невъзможна. У тебе е развит духът на противоречието!

— А ти си нетърпим.

Гойчев потрепера от гняв. Но той се въздържа и каза с притворено благ тон:

— Остави вече тези глупости, драга Любице, а да идем да спим.

— Ти можеш сам да идеш да спиш — троснато каза Любица и влезе в кабинета на мъжа си. Тук тя се заключи отвътре и седна на писалищната маса. Тя грабна един бял лист хартия и написа писмо на приятелката си в София, госпожа Марийка Стридлова.

«М и л а п р и я т е л к о,

Ти знаеш, че аз си нямам по-близка приятелка от тебе. Ти знаеш колко много те обичам и затова искам да ти открия душата си, сърцето си.

Миличка, прости ми, че ще ти отнема времето и ще предизвикам съжалението ти спрямо мене. Че ти ще споделиш тъгата ми, в това се не съмнявам и ето защо само на тебе мога да изповядам страданията си.

Ти знаеш какво момиче бях аз: жизнерадостно, поетично, добро. . . Колко пъти съм ти разказвала, седнала под бялата липа в нашата градина, за своите мечти. . . Ти знаеш какво търсех в живота, за какъв семеен живот бленувах и за какъв идеален другар. Колко пъти ти тогава извикваше с възторг: «О, как щастлив би бил този мъж!» А аз ти отговарях малко мечтателна, като че ли предчувствувах, че съдбата ще се поиграе с мене: «Да, ако би могъл да ме разбере.» О, щастливо време! Как бе хубаво тогава!. . . Тогаз аз мислех, че бях владетелка на вселената, че слънцето гореше само за мене, че цветята цъфтяха за мое удоволствие, че пресния животворящ въздух пълнеше само моите гърди. Хиляди пъти, опряна на прозореца си в тихите лунни нощи, разговарях с нямата луна, изпращах милиони поздрави на тихо трептящите звезди, пеех с тих глас песни за любовта; щастлива, безгрижна, унесена в бляновете на тъй милото бъдеще, което ми се представляваше една вълшебна райска градина с ароматни цветя, с високи кичести дървета, с позлатени фонтани, които пръскат върху цветята бистри кристални водни капки. И в тази градина бях аз царицата на всичко, аз бях най-прекрасната роза между розите и цветята и очаквах с изправена глава да влезе орисания от орисницата ми.

Но аз се увлякох в мирът на поезията, на непостижимите светли блянове. . . И каква полза от това? Де съм аз сега? Какво съм? Аз се сблъсках с най-грубата действителност. Мечтаният, орисаният мой дойде. Лазурните мои небеса из-

чезнаха. Моят Иван уби моя сън за щастие. Уви! миличка, той не ме разбра. Той не е по моя характер. Човек рязък, суров, не знаейки що е любов, човек на грубата действителност, без никаква поезия, с душа суха, корава, прозаична: това е той. Кажи ми тогава: може ли да има нещо общо между него и мене? Хиляди пъти съм се вгледвала в очите му, дано прочета и открия в душата му, защото казват: «Очите са израз на душата», нещо сродно с моята, но всичките ми старания останаха безполезни, пусти. Пропаст, пропаст страшна зее между него и мене. Помежду ни има едно детенце, но какво от това? Трябва ли за него да убия целия си живот, да страдам до гроба, да живея с човек, който не е за мене? Разбира се, че не, и ето защо аз съм решила да го напусна. Ето, аз виждам, ти изпускащ писмото ми, издаваш някакво възклицание, остаяш с широко отворени очи и с полуотворена уста и сега повтаряш: «Нима! Нима! Не може да бъде!» И въпреки това аз ти повтарям: това, което прочете, е истина и цяла истина. Аз искам да последвам примера на Нора, героинята на Ибсена — сигурно ти си я виждала в София, — без да искам да му мисля за бъдещето. Имай, моля ти се, още малко търпение, аз скоро ще свърша. Решила съм да дойда при тебе в София. Надявам се, че ти не ще ми откажеш гостоприемството си. И тогаз ще ти разкажа всичко, всичко, що тегне на душата ми. Аз не ще дочакам отговора ти, защото след два дена ще тръгна. Ти току-що ще си прочела писмото ми и аз ще се хвърля в прегръдките ти.

И така, като те целувам хиляди пъти, казвам ти довиждане.

Твоя предана
Любица Гойчева.»

След написването писмото Любица бързо го запечата и скри в една книга, а след това се изправи на прозореца. Навън беше нощ, лунна нощ. Славей пееше в шумата. Месечината се подаваше между два с позлатени краища облаци и лееше своята лазурносребриста светлина въз стените на срещните къщи, въз акациите в градината, дето самотиите ставаха по-тъмни и тайнствени. И Любица сега мечтаеше, че там в притуленатa от надвисналите клони на сливите пейка тя седи с един млад и прекрасен момък, с когото се обичат. Те си приказват нежно, хванали си ръцете, и прекъсват нежните си излияния, за да слушат песента на славея, който пее в шумака на черния висок бряст.

Но тя се сепна. Поетическият блян изчезна. Остана действителността. Тя видя пак живота си черен и мрачен. . . И страшното си решение да се раздели от мъжа си. И тоя двор, тъй поетически тайнствен със сенките си и със славейшката песен, видя ѝ се мрачен, студен и враждебен, видя ѝ се грозен. В близката стая спеше сега мъжът ѝ. И близостта на тоя човек ѝ докарваше трепет. И утрешното бъдеще, към което отиваше, я също правеше да трепери от тревога. И в душата ѝ оживя сега страшна борба. Тя се попита: какво би станало с нея, след като напусне домът на този човек, когото тя бе разлюбила? Би ли била щастлива? И как би живяла? И сама си отговаряше. Далеч от него може би тя ще срещне човека, когото търси, ще се влюби в него и той в нея и ще живее щастливо, упоена от блаженството и сладкия нектар на любовта. А ако не срещне такъв? Ако животът я пак излъже? Тя замижа пред тия последни въпроси и не иска да се спира над тях. . .

IV

След два дена Любица напусна мъжовата си къща, като взе със себе си най-необходимите неща и скъпоценностите си, прибрани в два куфара. Тя се възползува от отсъствието на мъжа си, който по служебна работа бе отишъл за два дена до Свищов и тая нощ се връщаше. Преди да престъпи прага на къщата, в която тя бе прекарала толкова хубави минути и часове, но по-сетне забравени пред вида на мрачното, грозното, което поскоро бе настъпило в нейното въображение, отколкото в действителност, тя направи страшно усилие над себе си. Тя трябваше да се прости с детенцето си, което спо-

който спеше на малкото си креватче, не подозирайки, че след няколко минути само то остая сираче, напуснато от майка, без нейните милувки и нежности, без нейния надзор. Любица пристъпи до детенцето си. Месечината го огряваше отвън. То спеше. Очичките му бяха полуотворени, като че ли искаше да каже: «Мила майчице, не бъди жестока, не ме оставяй, аз те виждам.» Гърдичките му равномерно се повдигаха. Една мила детска, ангелска усмивка озаряваше лицето му. Колкото и твърдо да бе решението на Любица да го напусне, тя се покърти. Няколко бистри сълзи се търколиха по страните ѝ. Гърдите ѝ високо се повдигаха. Цяла буря ставаше в нея. Тя се наведе и целуна спящото дете по розовите странички и заговори, като че ли му завещаваше своя майчин съвет:

— Бъди умно, миличко! Аз съм винаги твоя майка и когато ме потърсиш, ще ме намериш. Прости ме,че те оставям сега, но ще се погрижа скоро да те взема при себе си, стига баща ти да не бъде жесток към тебе, тъй както бе към мене. Но време е вече, инак ще закъснея със своето малодушие. И така, сбогом, мило мое ангелче!

И Любица бързо изскочи и се метна на файтона, който я чакаше пред пътните врата.

След няколко минути се озова на гарата. Влакът бе готов и скоро щеше да тръгне. Любица си купи билет и се настани в едно купе. Звънецът удари и извести за тръгването на влака. Любица седна в ъгъла до прозореца. Тя бе мрачна, угнетена. Лицето на детенцето ѝ се мяркаше пред очите. Тя си представяше как то ще я търси, когато се събуди, как ще простира ръчички, като вика: «Мамо, мамо!» Ясно ѝ се рисуваше връщането на мъжът ѝ и неговото отчаяние при узнаването за нейното заминуване. Люта болка, прилична на гризене на съвестта, я обхвана. Представи ѝ се всичката безкрайна жестокост на постъпката ѝ. Тя си помисли, не беше ли по-добре да пожертвува себе си вместо тях? Но след минута пак се окуражи. Ами Нора не бе ли човек като нея и с две деца? Нали и тя ги напусна? Ако беше умряла, какво щяха да правят без нея? Нали щяха да се примирят и да живеят? Е добре, нека я считат за мъртва.

Любица бе много уморена. Две нощи не бе спала и това я правеше бледна и измъчена. Тя сложи главата си на облегалото на канапето и се опита да заспи. Скоцо бе унесена в тревожен сън. И тя сънува, че детенцето я викаше и простираше ръце към нея. Тя го прегърна и дълго го целува, после видя мъжът си разгневен, сърдит, възмутен, отчаян. . . Тя се събуди, обърна се и видя, че се намира във вагона сама, никой не я смущаваше. Тя силно се разсърди на себе си.

— Каква съм малодушна! Веднаж съм направила нещо, няма какво да му мисля, то е свършено. Връщане няма.

И тя разтри челото си с ръка, оправи косата и дрехите си, отвори прозореца и се изправи на него. Въздуха лъхна лицето ѝ и я освежи. Влакът изсвири и извести, че са пристигнали на плевенската гара.

Тук се качиха нови пътници.

В купето при Любица влезе един господин на средня възраст, с очила, с високо чело, орлов нос и с приятна вънкашност. Той е поздрави вежливо и седна срещу Любица. Скоро тръгнаха пак.

Любица изтърва кърпичката си и новодошлия господин веднага се наведе и ѝ я подаде.

— Благодаря — каза Любица и обърна глава към прозореца.

— Вие навярно за София пътувате, госпожо?

— Да, за София — отговори тя сухо.

Но господинът бе словоохотлив и не му се мълчеше. Той я попита пак:

— Отде идете, госпожо?

— От Русе.

— Вие да не сте русенка?

— Да.

— От кое семейство, мога ли да зная? Аз познавам много русенци.

— От Папазовите съм.

— Ха! Така! Аз ги познавам. Баща ви се помина в Сръбско-българската война, а скоро след него и майка ви.

— Да.

— Бог да ги прости! Добри хора бяха. Майка ви

малко познавах, но с баща ви съм ял и пил на една трапеза. Той беше голям шегобиец.

— Старите хора като че бяха по-весели от нас, като че нямаше тогава сегашните грижи — каза Любица, която нямаше охота да говори.

— Може би сте права, госпожо. От ден на ден хората се изменяват. А вие сте оженени за кого?

— За г-н Иван Гойчев — с досада отговори тя.

— А, мой добър приятел от детинство. Ние заедно с него се учихме в Брюксел. Аз знаех, че той се е оженил, канй ме даже за сватбата си, но тогава бях във Варна.

И като стана, каза й:

— Позволете ми, госпожо, да ви се представя: Станев.

Любица му подаде ръка. Тя съжаляваше, че дойде този господин, който обичаше много да говори, но от приличие го попита:

— А вие отде сте родом, господине?

— От Варна, госпожо. Бях се отбил вчера в Плевен по една справка и днес пътувам за София. Аз съм адвокат и имам в касацията едно важно дело и много куриозно. Ако това няма да ви отегчи, мога да ви го разправя.

— Ако обичате.

— Историята е много мистериозна. И за вас е важно да ви го разправя, да видите какви майки има по света. Но, разбира се, това са изроди в човешки образи. Драмата се разиграва между майка, дъщеря и слуга.

Станев запуши папироска, след като мълчаливо поиска позволението на Любица, и продължи:

— Една селянка от Провадийско, след като умира мъжът й, влюбва се в ратая си, момък млад, хубавец. Тя имала една дъщеря от първия си мъж, момиче вече за женитба. Ратаят живял с майката като мъж с жена, но често поглеждал дъщерята и се отнасял с нея много ласкаво. Не щете ли, майката завидяла и страшно намразила дъщеря си. Тя решила да я премахне, за да не й пречи, но за тази своя цел избрала си любовника ратай. Тя искала да го подложи на изпитание. Една вечер тя му открила своето желание, намерение, като

му заявила, че той трябва да премахне дъщеря й, инак ще го изпъди.

На следующия ден майката праща дъщеря си при ратая на нивата да му каже: «Мама каза да извършиш онова, което ти е поръчала, още сега.» И момичето отишло и му предало майчините си думи. Ратаят я погледнал, оборил очи на гърдите си, па й казал: «Иди кажи на майка си, че аз не мога да извърша тази работа, но ако може тя, нека я стори.» Когато дъщерята се завърнала, предала на майка си отговора на ратая. «Добре — казала тя. — Иди тури на огнището едно котле вода, ще ти умия главата.» И дъщерята изпълнила заповедта. Майката турила коритото, приготвила сапуна и водата и повикала дъщеря си. Момичето си навело главата. Майката я сапунисала, па с един удар на брадвата й отсича главата.

При тези думи Любица потръпна. Този разказ й направи силно отвращение.

— Каква жестокост!. . . Възможно ли е?

— Самата истина, госпожо.

— А после как се е открило това престъпление?

— След убийството майката скътала тялото на дъщеря си в избата в една каца и още неуспяла да избърше кръвта от брадвата и ръцете си, дохожда кумът й.

— Какво си клала, кумице, та си кървава?

— Прасе заклах — отговорила тя.

— Е, опечи ми тогава една мръвчица от него.

Майката нямало що да прави, слязла долу и отрязала едно късче от бута, опекла го и го поднесла на госта си.

— Е, че вкусно прасе. Пръв път ям такова месо — казал кумът.

— Хранено е, затова. . .

След като се наял, кумът си отишъл. Вечерта му дошли гости на вечеря ненадейно. Те нямали приготвена храна за гости, затова той пратил слугата си да поиска от кумицата му малко от прасето. Убийцата влязла пак в избата и отрязала няколко късове от бута и ги дала на слугата. Но слугата, който дошъл незабелязано подир нея и останал до вратата, видял, че в кацата стърчели човешки крака. Той казал това на господаря и гостите му. Породило се съмнение. Обаж-

дат на полицията, която отива и открива престъплението. Майката е осъдена на смърт. Извинете, госпожо, аз трябва да видя един господин в съседния вагон — каза адвокатът, като се поклони и излезе.

Любица остана пак сама. Тя се изправи на прозореца.

«Ужасно!» — мислеше си тя още под гнетущото впечатление на Станевия разказ. Тая зловеща история я потресе. Тя с радост се видя сега освободена от неприятния спътник.

V

Влакът стигна на софийската гара. С разтреперано сърце Любица гледаше в тълпата посрещачи там няма ли да зърне госпожа Стридлова. Но тя я не видя.

Тя слезе от вагона, за да последва хамалина, който ѝ понесе вещите, за да ги тури на файтон.

Някой ѝ извика:

— Любице!

Тя се извърна. Приятелката ѝ беше пред нея: засмяна, радостна. Целунаха се.

— Марийке!

— Любице! Аз не се надявах, мислех, че се шегуваш, но все пак излязох да се уверя.

— Нали ти писах, аз никога се не шегувам.

— Да вървим у дома — каза Стридлова. — Там ще си приказваме по-надълго и ще ми разправиш всичко.

И двете приятелки се качиха на файтона. Той бързо ги отнесе у Стридлова, чиято къща бе на два ката и пред която се простираше разкошна сенчеста градина.

Щом пристигнаха, домакинята показа в долния кат една стая на Любицата с думите:

— Любице, влез в стаята си, тя е определена за тебе. Почини си.

И тя излезе.

— Свърши се — каза Любица, като остана сама. Първото ѝ движение беше да иде пред огледалото. Тя видя лицето си изморено и побледняло от вълненията и безсънното нощуване във вагона. Но тя си отдъхна свободно. Тя се почувствува почти щастлива. С напускането опротивелия град един товар бе паднал от раменатa ѝ, разтваряха се нови кръгозори. Тя беше свободна да постъпи, както желае, със себе си, никакви връзки не стесняваха волята ѝ. И като се преоблачаше и китеше, тя усещаше, че нещо пее в нея, че гърдите ѝ се разширяват и небивала бодрост изпълняше душата ѝ. Гойчевият образ сега беше далеко, далеко в мърчината на далечността, а щастието, новият живот ѝ се усмихваха приветливо.

Госпожа Стридлова се върна, седна срещу Любица и я запита:

— Любице, вярно ли е всичко онова, което ми писа?

— Вярно е. Писах ти самата истина.

— Не се съмнявам, че трябва да е имало други сериозни причини, които са те заставили да се решиш на такава крайна мярка.

— Съмняваш ли се? Аз ще ти разкажа всичко. Впрочем, това всичко се състои в три думи: не го обичам.

Мария я гледаше стресната.

— Но как така? Аз зная, че вие се вземахте по любов и ти беше тъй щастлива като годеница и младоженка.

— Истина е, но тогава бях, Марийке, заслепена. Слушай, той е човек груб, липсва му добро възпитание. От началото бе много внимателен и любезен с мене, но по-после така грубо се отнасяше, така стана ревнив. . . Когато сме на вечеринка или в общество, той ме дърпа, за да си отидем, и когато не го слушам, той силно ме стиска, та ръката ми посинее. Не е ли това варварско обръщение? Пред хората никога не ме ласкае — конфузи ме. . . А в къщи, след като ме огорчи вън, почне да ми се лигави. . . Че защо ми е такава нежност? Да мислят хората, че той ме мачка и аз му се подчинявам кой знай защо. . . Не, това не можах да го пренасям. Никога не пристъпва към мене с ласкави думи,с деликатни обръщения, за да ме разположи към себе си. Живота ни бе прозаичен и всеки ден едно и също. Нахраним се, после спане, пак ядене и вечно тая убийствена монотония. . . Това тъй ми омръзна, че аз почнах да го ненавиждам и всичко наоколо ми ме дразнеше. Тебе всичко това може да ти се види детинско, глупаво, тъй ли? Но за мене е нетърпимо и ужасно тежко. Ето защо

аз реших, докато съм още млада, да го напусна. Може би ще си намеря някой другар, който да отговаря на моята душа, на моя темперамент. Аз не ща богатство, имам си пари, аз искам душа, душа да я любя, да ме люби.

Марийка слушаше доводите на Любица, които не ѝ се виждаха достатъчно основание за подобна постъпка, но тя разбра, че с нищо не би могла да я разубеди, щом тя е сторила тая решителна постъпка и е решила да се не връща при мъжа си. Тя познаваше нейния упорит характер от момиче и затова ѝ каза:

— Размисли, Любице, добре, да не се каеш после. До развод мъчно ще стигнеш при тези причини.

— Но нима това не е достатъчно?

— Съвсем не.

— Малко ме е грижа.

— Но помисли. . .

— Каквото ще да става.

— Не говори тъй, Любице!

— И няма що да говорим за миналото. Аз гледам бъдещето.

Мария се замисли.

Тя се опита по мек начин да подействува на приятелката си. И като я погледна вторачено и скръбно в хубавите ѝ черни очи, каза ѝ:

— Ти си права донейде си. Той би трябвало да те почита и обича като добра другарка, която заслужава обожаване. Но ти ще ми позволиш да бъда откровена?

— О, разбира се.

— Животът, Любице, не е поезия. А най-малко поетичен е той у нас, българите. Нашите мъже са длъжни да изкарват хляба и разноските за семейството, а това ги отдалечава от поезията. Постоянните грижи, постоянните тревоги огрубяват мъжете. Гледай трезво на живота.

— А защо като годеници са тъй внимателни?

— Там е друг въпроса. Тогаз годениците преживяват наистина най-хубавия период на живота си. Това е първото увлечение и в него те безумно вярват. Но по-сетне това полека-лека изчезва, настъпва едно изтрезняване. Като се оженят, свикнат един с други, налегнат ги други грижи и ето че ласките и постоянното седене на мъжът в полите на жената е невъзможно.

Действителния живот не е поезия. Поезията се заменява с хармонията, която ще владее между съпрузите.

— Марийке, ти гледаш през други очила на нещата. Аз не съм съгласна с тебе. И уверена съм, ти говориш всичко това с цел да ме убедиш да се върна при мъжа си. Но това, казвам ти: не ще бъде! Никога не ще се върна! И ако продължаваш да ме увещаваш, ще считам, че съм ти неприятна, и ще потърся друго прибежище.

— Любице! Ти знаеш колко те обичам! Моята къща е твоя.

Любица ѝ стисна ръката.

— Благодаря ти.

Тя помисли, после прибави:

— Има и друго нещо. Ако ти би чула неговите възгледи върху жената, то, уверена съм, ти би го повече възненавидяла от мене.

— Какви са те?

— Най-ръждиви. Той намира, че жената е родена за семейство, да седи в къщи, да развъжда и отгледва деца и че тя стои по-ниско в умствено и нравствено отношение от мъжът.

— О, това е жестоко.

— Видиш ли? Казвам ти: той е същински турчин-азиатец. Той казва, че мъжът трябва да обича жената, но никога да не се унизява пред нея, а да пази своето мъжко достойнство.

— А това съвсем не е по твоя характер.

— Чини ми се, че и по твоя не е?

— Моя мъж поне не е такъв.

— Ето защо ти гледаш така на нещата, защото си доволна от мъжът си.

Дойде и снахата на госпожа Стридлова, Вера. Тя бе висока, русокоса млада жена, с жив и откровен характер, с бляскав поглед и звучен глас.

След като се поздравиха и приказваха, Вера каза на Любица:

— Днес следобед ще имаме гости и ако обичаш, ще те запозная.

— Кои ще бъдат те?

— Само един.

—Кой?

— Един млад и мил господин.

— Охо! Както го разхвали!

— Ергенин, същ красавец. . .

— С демонска душа? — изсмя се Любица.

— Ти даде своето заключение, преди да го видиш. Уверена съм, че след запознаването ще измениш мнението си.

Мария се намръщи:

— Веро, ти като че изкушаваш Любица? Защо непременно да я запознаваш с Тихова?

Любица се усмихна:

— О, сега съм по-благоразумна, Марийке, и не съдя за хората по тяхната вънкашност. И моя мъж е хубав. Но за мене е демон.

— Права си, че за човека не трябва винаги да се съди по неговата вънкашност, ако и да казват, че под хубавото лице се крие и хубава душа — каза Марийка.

— Не винаги, но възможно е вашият хубавец да има и добра душа.

— Струва ми се — каза Вера.

— Тогава аз като вдовица вече и на моминска начала би трябвало да се погрижа повечко за себе си. Може би, де да знаеш, да му се харесам някак си — и Любица се изсмя.

Когато Мария излезе, Любица се обърна към Вера, като си поправяше нещо пред огледалото:

— Веро, ти ме заинтригува с тоя Тихов. Нещо ми казва, че той няма да ми бъде чужд — и тя се усмихна.

— Това е едно щастливо предчувствие.

— Защо?

— Защото, уверена съм, и ти нему няма да останеш чужда.

— Да?

— Кой знай дали съдбата те не води тука. . .

В противоположност на Мария Вера беше лекомислена жена. Тя гледаше леко на живота, леко гледаше и на Любициното положение. С отхрана недостатъчна, без твърди нравствени правила, хубавица и жизнерадостна, тя беше вече дала повод на клюки в града, дето живееше мъжа ѝ. Тя изпитваше сега едно скрито удоволствие да тури в изкушение сърцето на Любица чрез сближаването ѝ с това столично конте, кавалер, желан и на девици, и на жени. . .

VI

Два часа след заминуването на Любица Иван Гойчев се завърна с парахода в Русе и влезе в къщи. Какво беше неговото смайване, когато потърси Любица, а слугинята му подаде една записка с думите:

— Госпожата ми даде това писмо за вас.

Гойчев с пребледняло лице и с тайна тревога прочете писмото:

«Г о с п о д и н е,

Не ме търсете, аз ви напускам завинаги. Това е моето твърдо решение. Отдавна аз съм чужда за вас, но нямах куража да ви напусна, обаче това мъжествено решение взех едвам оная вечер. . . помниш? — Когато гледахме Н о р а, която ти тъй осъди, но която аз оправдавам. . . Ние не можем да живеем и занапред заедно. Аз съм невъзможна за вас, а вие на мене сте противен. Гледайте детето ми добре! Това е последня молба, отправена до вас. Сбогом!

Л ю б и ц а.»

Поразен, той не вярваше очите си. Може би се е пошегувала, каза си той, но от разпита на слугинята, която му каза, че се качила във файтон с два куфара, той се увери, че стои пред една действителност. Дълго Гойчев седя в своя кабинет с наведена глава, със захласнат поглед. Той не бе в състояние да разсъждава. Лека-полека мислите му се събираха, той се изправи, начена да ходи нагоре-надолу из стаята.

— Да се реши да ме напусне, да остави детето си без никакви причини! Какво искаше тя от мен? От какво бе недоволна тази жена, не можах да разбера. Тя е луда, тя е безумна!. . . Но това е ужасно!

Иван завря пръстите в косата си.

— Де може да е отишла? В София? Навярно у Стридлови. Тя няма близки в никой друг град. Там е без друго. . . По-добре е да не правя никакъв шум около това. Но ако ли пък е взела окончателно решение да ме остави?. . .

Иван се обърна и метна поглед на портрета ѝ, който

висеше на стената. Той дълго го гледа. Бистри,горещи сълзи закапаха по страните му.

Той не искаше още да погледне съвсем трагически на работата. Той се мъчеше да се успокои, като искаше да предположи, че тая постъпка е само едно преходно избухване на каприз и сърдня. Противното би било ужасно. Той потръпваше при самата мисъл да види къщата си завсегда опустяла от Любица, да се види изоставен от жена си, изложен на хорските клюки и злорадството човешко.

— Не, това е невъзможно! — извика той. — Това е толкова страшно, щото е невъзможно.

И Иван седна на масата да пише.

Той ѝ писа:

«Драга Любице,

Твоето ненадейно тръгване ме изненада и порази. Ти навярно си се пошегувала, без да вземеш пред вид колко мъчителна е такава шега. Заминала си, без да ми обадиш де отиваш. По моите предположения уверен съм, че си в София, у Стридлови, и ето защо там адресирам писмото си. Любице, успокой ме, мила моя, пиши ми веднага. Пиши ми, че това е шега или един твой каприз. Ако и да си направила грешка, но аз ти я великодушно прощавам. Ако си искала да се разходиш до София, защо не ми каза, аз с удоволствие те бих изпратил заедно с детето и слугинята. А ти си напуснала детето и си го оставила на грижите на слугинята, като ме съветваш да го гледам добре. Не ще съмнение, че аз ще се грижа повече отвсякога за Ленчето, но ти знаеш колко малко време имам за това. Но както и да е. . . Чакам с нетърпение писмото ти, което ще ме успокои, и твоето връщане след два-три дена:

Твоя предан и вечнолюбещ те съпруг
Иван.»

Бързо Иван запечати писмото и го изпрати на пощата. Сега настанаха часове за него, пълни с тревогите на неизвестността. Той стоеше като над жарава, доде получи отговор, мислите му хаотически се бъркаха в главата му. В канцеларията той не бе способен да раз-

бере какво върши. При среща с приятели той не схващаше какво му говорят, думите им нямаха никакъв смисъл за него. Лицата му изглеждаха странно глупави, той сещаше, че сам изглежда твърде глупав. . . Ударът бе такъв ненадеен и съкрушителен, щото бе парализувал мисълта му и волята му. Първата нощ той не спа. Мътни и диви сънища гледаше в полудрямката си. Втората нощ мъчението му стана нетърпимо. Той броеше часовете кога ще съмне, той смяташе, че вече трябва да получи тая заран очакваното писмо, ако Любица му е отговорила веднага. Когато пощенският раздавач дойде по обикновения час да донесе писма и вестници, сърцето му се разтупа болезнено и лудо. Но писмо от Любица нямаше! Той чака още един ден и още една нощ, безсънна нощ, и те му се видяха безконечни.

След три дена само той получи крайно сухо писмо със следующото съдържание:

«Господине,

Писмото ви получих. Вие сте отгадали де съм. Аз наистина съм у приятелката си в София. Но се лъжете, като мислите, че съм се пошегувала с вас, или пък съм дошла тука по някакъв каприз. Заявявам ви повторно, че не съм ваша жена и че между мене и вас няма нищо общо. Забравете ме, тъй както аз вас забравих. Ще ми направите най-голямата услуга, ако не ме безпокоите повече.

Любица.»

Този отговор порази Гойчева. Той хвърли писмото на масата и нервно се заразхожда из стаята. «Всичко това е отвратително — помисли си Иван. — Ужасно! Какво трябва да предприема?» Той дълго мисли. Най-после взе решение да не бърза, да остави на жена си няколко дена за размишление. Той разчиташе, че тя, като обсъди по-добре постъпката си, при по-спокойно състояние на духа, ще разбере всичката ѝ нелепост, ще се отрезви. При това той искаше да покаже мъжество, характер.

И той, угнетен, измъчен, излезе на улицата и тръгна към Дунава. Скоро се озова на високия бряг зад Ислах-хането.

Долу Дунавът се синееше. Величествената водна

ивица широко и мудно се извиваше край ниския румънски бряг, обточен с китки върбалак. Слънцето светеше от изток лучезарно и заливаше с весела светлина града и българския бряг и отсрещната Румънска равнина, ниска и равна до кръгозора. На едно място Дунавът блещеше лучистосребрист, заслепително сребрист от зарите му. Един параход идеше откъм Гюргево и пореше гладката повърхност, приличен на едно чудовищно плавателно животно, на което диханието се издигаше във въздуха в стълп черен дим. Бяла ивица от пяна дружеше бедрата на парахода, който оставяше подиря си разлющкани и набърчени води. От пристанището достигаше смътен шумът на труда и енергията. Гъмжаха, щураха се хора около скелята, дето параходът щеше да спре. Всичко това оставяше Гойчева равнодушен и чужд. Той бе съсредоточен в тежките си мисли, той не чуваше, не виждаше нищо. Пред него нямаше ни Дунав, ни параход, ни слънце, а една пустиня!

— Не — каза си той, — аз няма да бързам, няма да се унижавам, тя нека си помисли и като си помисли, сама ще се върне.

VII

Докато Гойчев прекарваше мъчително тежки дни, Любица, напротив, преживяваше най-щастливите минути на живота си.

Нека се повърнем при нея в първия ден от пристигането ѝ в София.

Часът беше три, когато Любица се яви в салона на госпожа Стридлова, облечена в една дълга копринена роба, с малко деколте, което оставяше открит белият ѝ врат, украсен с два реда ситни бисери. В косата ѝ светеше една малка брилянтова игличка. От нея вееше такава пролетна свежест, такова обаяние, като че ли никакво душевно сътресение не бе станало с нея. Като че ли столичният въздух я освежи. При появяването ѝ Вера, която се улучи сама в салона, извика от възторг.

— Заклевам се, че ако бях мъж, бих си изгубила умът. Толкоз си прелестна! А нашия гостенин, който е

поклонник на хубостта, би се влюбил веднага в тебе — извика Вера.

— И ако да би се влюбил, това не би било опасно — изсмя се Любица.

— Защо?

— За това, че той ще бъде само влюбен.

— Толкоз по-зле.

— Не, опасно щеше да бъде, ако би се влюбила аз в него.

— Но това би било щастие за него — каза Вера.

— А за мене?

— Е, това не зная.

— Но представи си, че и двама се влюбим един в друг. Тогава?

— Там вече не се бъркам — каза Вера.

Додето траеше тоя къс разговор на младите ветрени жени, звънецът иззвъни.

— Кураж, Любице, той иде. О, боже, каква грозотия е!. . . — каза Вера усмихната лукаво.

Тя отвори вратата.

Слугинята се показа с една визитна картичка в ръка.

— Кажи му да дойде.

Влезе един млад гостенин, модно облечен, весел, със светски маниери, с цвете на сетрето, и пристъпи до Вера, която го посрещна.Той вежливо ѝ целуна ръка.

— Госпожо, верен съм на обещанието си.

— Благодаря, приятно ми е, че дойдохте, аз ви очаквах.

Вера се обърна към Любица, която седеше на креслото с обърнати очи към гостенина.

— Любице, позволи ми да ти представя господин Тихова.

Тихов пристъпи до Любица, събра си двата крака и вежливо ѝ се поклони. Тя веднага му подаде ръката си.

— Госпожа Гойчева, моя близка приятелка и наша гостенка — добави Вера.

— Много ми е приятно, госпожо, че имам щастливия случай да бъда представен на такава добра ваша приятелка, с такава чудна красота — каза Тихов.

— Господине — побърза да каже Любица, — вие сте много щедър във вашите комплименти.

— Извинете, госпожо, аз казах само истината.

Тихов седна близо до Любица. Завърза се жив разговор. Говориха върху разни въпроси. Любица бе очарована от неговите изящни маниери, от неговия глас. Тя го слушаше с увлечение. Тя често се вгледваше в прозрачните му сини очи, като че искаше да открие душевния му мир, или пък да го покори. Тя се въоръжи с всичката сила на очарованието си. Лицето на Тихова се бе цяло зачервило. Той като че ли се намираше под нейното влияние. При всяка среща на погледите Тихов трепваше и оборваше очи. Това Любица забележи. В нейната душа също ставаше нещо. . .

Тихов бе момък на двайсет и шест години, среден ръст, с тънки, руси мустаки, с лице кръгло, бяло и правилно, с очи сини, които имаха женствен поглед. Той бе наистина хубав момък.

Влезе домакинята.

Тя се здрависа с госта и като видя, че вече Вера ги е запознала, обърна се към нея:

— Веро, замени ме пред гостите още малко. Аз имам една дребна залисия.

И тя тръгна към вратата, па се извърна оттам усмихната:

— Изглежда, че и без мене няма да им е досадно. . .

— Нямай никакво съмнение в това — отзова се Вера.

Разговорът между двете дами и Тихова следва още няколко време чевръст, лек, духовит. Тихов ловко пущаше тънки комплименти за Любица. И на двамината очите светеха, лицата им бяха развълнувани.

Тихов поиска позволение от дамите да види часът. Но когато го погледна, Любица му каза:

— Щастливите часът не гледат.

— Госпожо, аз съм толкова щастлив във вашата компания, че ако не се боях да не ви стана досаден, бих седял може би цял век.

— Колко сте излиятелен. Казано много. . .

— Самата истина, госпожо.

— Не остава, освен да седите — каза Вера.

— Време е вече за разходка и навярно вие ще излезете с гостенката си да я разведете из столицата. А да ви задържам, не искам.

— Ако тя иска, с удоволствие — каза Вера.

— Съгласна съм — каза Любица, — с едно условие.

— Какво е то, госпожо? — попита Тихов.

— Ако господин Тихов ни придружи. С това ще покаже, че наистина нашето общество му е приятно.

— Не зная да съм бил някога по-щастлив. Съм на вашето разположение.

— А сега за награда на вашата готовност ще ви оставим сами, за да се приготвим.

И госпожите отидоха да променят дрехите си.

VIII

След половина час дружината бе на път за Борисовата градина.

Времето бе много приятно. Слънцето залязваше зад Люлин и правеше небето огнено там. Разцъфтелите акации издаваха нежна миризма. Тих зефир полъхваше и развяваше къдриците, спуснати по челото на Любица, които волно летяха из въздуха. Лицето ѝ се бе заруменило. Тихов вървеше между нея и Вера, но не снемаше поглед от Любица; само сегиз-тогиз от приличие се обръщаше към Мария и Вера, за да им каже нещо. Борисовата градина бе пълна с разхождачи. Едни се връщаха, други отиваха. Всеки бързаше да се възползува от хубавия пролетен ден и подиша пресния въздух.

Мнозина софиянци и софиянки се вгледваха в тая пленителна жена и разбираха, че не е тукашна.

Любица чувствуваше тия погледи и гърдите ѝ се пълнеха от гордост и щастие.

Слънцето хвърляше последни златни зари въз Витоша, въз върховете на акациите.

Чаровните алеи гъмжаха от модно пременен свят.

Нашата дружина си пробиваше път из върволяка, който като един весел поток течеше из правата алея, що отиваше към езерото с шадравана.

Тихов, сияющ от горделиво самодоволство, поздра-

вляваше познатите си и разменяше с тях щастливи и знаменателни погледи.

Той схващаше в удивлените им очи и някакво леко изражение от завист.

— Коя е тази хубавица? — чуваха се възгласи.

Любица чуваше тия възгласи с таен трепет.

— Госпожо, вие чувате: цялата столица е на моето мнение — каза й Тихов.

Любица му отговори само с пленителен поглед.

При езерото те се спряха няколко време и гледаха рибките.

Ветрецът развяваше къдриците на Любица. Тя махаше весело червената си омбрелка, говорейки незначителни, но духовити неща на другарите си. Тихов я гледаше омаян, тъй хубава, тъй пленителна беше тя. Той й говореше, но не чуваше гласа си, унесен от възторг.

На връщане Любица се обърна към Тихова:

— Колко съм доволна от тази разходка, рядко съм била така доволна. И това се дължи на вашата любезност да ни придружите.

— Госпожо, аз съм винаги на вашето разположение. Всякога, когато обичате, мога да ви придружа.

— Да? Благодаря. Ще се възползувам от вашата любезност. Понеже Марийка не е всякога свободна,а Вера тръгва утре за Пловдив при мъжа си, пък аз имам нужда от чист въздух, ще ви моля понякога да ме придружавате.

— Винаги, госпожо.

Така разговаряйки, те неусетно стигнаха до къщата на Стридлови.

При раздялата Тихов помоли да му позволят утре вечер да дойде да ги вземе за разходка.

Любица прие с готовност поканата, а госпожа Стридлова каза, че ако й е невъзможно и тя да ги придружи, те ще се разходят и без нея.

Лицето на Тихова просия. Той си взе сбогом с тях и молеше бога в душата си да се случи нещо такова, което не би позволило на госпожа Стридлова да ги придружи, за да бъде сам с Любица.

«Тази жена е очарователна — връщайки се, мислеше си Тихов. — Какви очи, какъв звучен глас, какъв

прав, силен поглед, пълен със страстност. . . Аз съм очарован от нея. Като че ли съм влюбен, така силно ме завладя. Струва ми се, че и тя е разположена към мене. Впрочем аз ще употребя всичкото си кавалерско изкуство, за да я спечеля. Заедно с пролетта и моето щастие дойде. . . Кръвта ми пияна кипи, аз искам да любя, да любя с всичката си душа, до безумие. . . Как съм развълнуван!. . . Как ли ще дочакам утрешния ден! Тя е моя, ще бъде моя, това аз видях в очите й. И много труд не ще ми струва да го проверя.»

—

Докато Тихова вълнуваха тези мисли, Любица и Вера се разговаряха за него.

— Е, Любице, как е, грозен, нали?

— Отвратителен. . .

— Не може да бъде!

— Наистина, ти си била права, като го разхвали— каза Любица.

— Да?

— О, аз съм очарована и, право да ти кажа, чувствувам някаква. . . симпатия към него.

— Тъй скоро!. . . — изсмя се дяволито Вера.

— Той е много приятен. Как скърбя, че не съм го срещнала по-рано, уверявам те, щях да се оженя за него. Впрочем и сега не е късно. Аз съм свободна жена. Мога да правя каквото ща.

Стридлова чу и я изгледа учудено:

— Говориш глупости, Любице.

— Това е свършено. И уверявам те, аз ще накарам този господин да се влюби в мене.

— Кълна се, че той е вече влюбен — смеейки се, каза Вера.

— Толкоз по-добре. Аз благодаря на случая, че се запознах с този момък. В неговата компания бих забравила лесно всички други неприятности. Отде е родом Тихов?

— От Свищов.

— От какво семейство?

— Видно, състоятелно и единствен син.

— О, той трябва да е разгален твърде много от родителите си.

— Не само от тях, но и от жените. Тук всички моми лудеят подиря му.

IX

След вечерята Любица се прибра в стаята си. Мислите ѝ бяха смущавани от светския образ на Тихова. Сърцето ѝ силно туптеше и тя се обвиняваше в безхарактерност и лекост. Как можеше да мисли за човек, когото първи път виждаше? Нима тя, която бе напуснала мъжа си само за това, защото не се схождаха характерите им, така слепешката би се влюбила в другиго? Не, това е възмутително. Но сърцето бърже туптеше, то като че ли не ѝ се покоряваше и не щеше да знае протестите на разсъдъка. Любица отвори прозореца, който гледаше към широката градина. Една струя пресен въздух нахлу в стаята.

— Ах, каква чудна нощ! Как лесно се диша!

Месецът светеше високо.

— Как би било хубаво, колко по-приятна би била нощта, ако сега имах една близка душа, която да споделя впечатленията ми!

И умът ѝ се пренесе при Тихова. Какво ли прави сега той? Дали мисли за нея? Ако би минал сега под прозореца ѝ и би ѝ се изповядвал в любов, какво би тя направила?

— О, тогаз не бих разсъждавала, а бих се хвърлила в обятията му. О, как се чувствувам възродена, подмладена!. . . Каква жажда се явява у мене за любов, за нов живот, за нови трепети на душата. Когато напущах къщата си, аз чувствувах, че далеч от стряхата ѝ ще заживея нов живот.

Минуваше полунощ и нощта ставаше хладна. Любица затвори прозореца и си легна.

Сутринта едвам в девет часа тя се събуди. Денят бе прекрасен. Слънцето хвъргаше един златен сноп лучи в прозореца и огряваше леглото ѝ.

— Чуден ден — каза си Любица.

Денят мина без някакви особени случки. В четири часа Тихов се яви. Любица го посрещна сама в салона, понеже Стридлова не бе още приготвена.

— Госпожо, ако знаехте с какво нетърпение очаквах часът, в който ще мога да ви видя и стисна ръката!. . .

— Да вярвам ли? — попита Любица с една мила лека усмивка на устните.

— Кълна ви се, госпожо.

— Тогаз вярвам ви. Как прекарахте нощта?

— В безумни мечти.

— Нима? — каза Любица. — Защо безумни?

— Защото ми се виждат неосъществими. . .

— Често пъти невъзможното става възможно.

— Ах, дано бъде така!. . . А вие, госпожо?

— Спах добре, без да смущава нещо съня ми.

— Щастлива!

— А може би по-нещастна от всички други.

— Защо така?

— Щастието е относително нещо, господин Тихов. Това, което един мисли за щастие, често друг го счита за нещастие.

— Прави сте.

— После, друго нещо: щастието е тъй кратко и преходно! Една минута щастлива, а цял живот нещастен.

— Истина е, госпожо. Щастието прилича на слънчов луч посред черни облаци, той погледне за миг, блесне, но все пак тъй бързо изново се скрива.

— Или пък — прибави Любица — щастието е птичка, която лесно се плаши.

Влезе госпожа Стридлова.

— Какво се разговаряте върху щастието? Аз дочух разговора ви, само да не ме обвините в шпионство?

— Моля, моля ви, госпожо, далеч от нас тази мисъл — каза Тихов, като ѝ подаваше ръката си.

— Вие останахте верен на обещанието си.

— У мене е принцип да не забравям обещанията си, особено към дамите.

— Това е благородно — каза Любица.

— Аз предлагам, уважаеми госпожи, да отидем в Княжево. Ще бъде една хубава и приятна разходка.

— Прекрасна идея — извика Стридлова.

— Съгласна — прибави Любица.

— Да побързаме тогава, за да не стане късно — помоли Тихов.

И веднага Тихов прати слугата на Стридлова за файтон.

Скоро компанията бе на път за Княжево.

X

Тихов беше изящен, светски момък.

Той беше следвал правото в някои френски градове, после в Париж.

Той беше го учил повече по бирариите и кафенетата Soufflot и d'Harcourt в латинския квартал, във веселото общество на по-богатите французки студенти и на веселите гризетки, тъй обичани от Пол де Кока като героини за романите му и тъй художествено обезсмъртени от Мюрже.

Тихов беше продукт на парижките булевари.

Парижките булевари бяха превъзпитали и прероди́ли в атмосферата си тоя български син и бяха го повърнали на България такъв, какъвто го виждаме.

Той знаеше да се облича изящно, да говори изящно, да седи изящно, да ходи изящно, да мълчи изящно; той знаеше да бъде изящно ненужен човек и изящно пуст човек.

На сетрето винаги с цвете, в очите с нежна усмивка, на устата винаги с готов заучен комплимент и светска банална фраза — за дамите.

Това бе завършен тип на френски poseur.

И затова беше приятен на лекомислените или светските жени, които украсяват вече нашето общество.

Той се не беше учил — той бе харчил парите на богатия си баща просто и недовършил правото, бе се върнал в България недоучен, горд, лъскав и негоден за никаква сериозна работа. Едничката важна задача на живота си той бе съгледал в задирянето на жените, в ролята на моден к а в а л е р, прекрасен и неотразим. И той имаше успех между тях. . . По протекция Тихов имаше добра служба. Той само служба можеше да има. И той я имаше такава, каквато отговаряше на вкуса му: служба без работа — богато платен мързел.

Трудът за него беше тежко бреме.

Дългът му беше отвратителен.

Той не можеше да съсредоточи вниманието си в никакво занятие.

Млад и в разцвета на сили и енергия, той беше вече духовен инвалид, негоден, ненужен член на обществото.

Животът гърмеше край него с деятелността си, с

усилията си, с непрестанния си напън към напредък и го отминуваше, оставяше го чужд и безучастен, щастлив в своята изящна леност и изящно безделие на красив обществен паразит.

Той щеше да бъде такъв красив и зловреден паразит през целия си живот, той бе създаден за това и се чувствуваше благополучен.

В примката на такъв човек попадна Любица.

Тя бе свършила гимназиално образование. Из гимназията заедно със свидетелството тя изнесе всичките недостатки на възпитанието, всичката халтавост на характера и душата и ветреното лекомислие към живота, които другаруването с ветрени девойки, при отсъствие на умен школски надзор, присаждат в крехките и възприемчиви на кривото и порочното природи на младите гимназистки.

Защото нашите девически гимназии въобще дават много науки непотребни и малко истинска отхрана. Те обогатяват ума със знания и не облагородяват духа и сърцето.

Тя се ожени млада, по любов, с Гойчева, като му донесе значителна зестра, бидейки дъщеря и едничка на богат баща.

Гойчев не знаеше, че в тая прелестна Любица той взимаше романтична и мила, и ветрена кокетка.

С характер сериозен, с ум трезен, човек деловит и прибран, в заслеплението на първата любов той не видя това. Само след първите месеци от женитбата им той съгледа всичката разлика в характерите им, но залюбен страстно в прелестната жена, Гойчев се не обезсърчи. Той залягаше всякак да ѝ угоди, предупредяваше всичките ѝ желания, не жалеше парични жертви да удовлетворява вкуса ѝ за богати модни носии и да ѝ доставя светски развлечения. Но той бе сериозен и сух. А у Любица повече се развиваха врождените наклонности за воля, суетно блестене и кокетство. Тя се вслушваше с наслада в комплиментите, хубавица, тя ламтеше да пленява, да завоевава вниманията и сърцата. . . И тя сега намираше, че мъжът ѝ бе много вулгарен и прозаичен за нея, стори ѝ се, че не беше той идеалът, който бе мечтала, че не са били създадени един

...друга, и реши, че тя е принесена жертва на един недостоен мъж.

Разочарованието облада и Гойчева, той губеше спокойствието си, червекът на скръбта загриза сърцето му.

Без да престане страстно да обича жена си, той стана суровичък, раздразнителен, натякванията станаха по-чести от усмивките. Любица му отвърна със същата суровост. Тя хвана да мисли, че той е деспот, тя хвана да му намира недостатки, по-напред несъгледани. Заредиха се препирни, неприятни семейни сцени. Любица се почувствува дълбоко нещастна. Тя нагрози мъжа си. Животът ѝ в къщата му ѝ стана тежък. Любица се почувствува страшно угнетена и жедна да скъса веригите, които законът и обществените обичаи бяха наложили на волята ѝ.

Един път тая мисъл зародена в ума ѝ, в Любица произлезе решителен преврат. Сега тя вече виждаше в Гойчева един враг. Тя обяви война на тоя враг, война глуха, упорита, безжалостна, а въображението ѝ вече рисуваше цяло бъдеще от свобода, любов и блаженство при любим човек, чийто вълшебен и поетически образ ѝ се мяркаше в далечината на лазурния кръгозор на мечтите ѝ. Тя се зачете в романите на Мопасана, Бурже; углъби се страстно в Толстоевата А н а К а р е н и н а... Мъченията, тревогите на Гойчева бяха големи; той виждаше, че е изтървал безвъзвратно сърцето на тая любима и прелестна жена; нейната растяща отчужденост заедно с мъката усилваше любовта му към нея. Когато се върнеше в къщи от службата, той намираше все това ледено лице, все това студено и упорито мълчание, под които се криеха досада и затаен гняв.

Така минаха две години. Той беше нещастен. Но той нито подозираше, че имаше по-голямо нещастие — да види един ден жена си избягала.

Представлението на Н о р а има съдбоносно значение за Любица. И без това тя би рано или късно привела в изпълнение решението си да се раздели от мъжа си и да потърси другаде щастие за своята алчуща любов и възторги млада душа. Но то само свали завесата от очите ѝ и ѝ показа пътя. Героинята Нора напускаше мъжа си за една обида само, зарязваше двете си деца и отиваше някъде. . . Идеализираната гневна съпру-

га беше величествена. Ибсен с любов бе изобразил нейната душевна възвишеност, той беше ѝ отдал всичкото си съчувствие и сила на таланта, за да ни я направи симпатична. Любица се видя в положението на Нора и взе ролята на Нора. Тя избяга от противния мъж. Нора беше млада, хубава и имаше право на щастие. Имаше го и Любица, също млада и хубава. И Любица избяга.

Всъщност Любица, ако и фантаксана и суетна, не бе покварена жена. Но темперамента ѝ, тъй отличен от мъжовът ѝ, възторжената ѝ и поетическа природа, която гледаше на живота през очите на дете палаво и егоистично, при това и обществените влияния, представиха ѝ домашния кръг много тесен и неудовлетворителен за нейната порывиста и жаждуща свобода и щастие душа. Гойчев не бе човекът, когото бе търсило нейното сърце и нейното въображение.

XI

— Обичате ли да се катерите нависоко? — попита Тихов Любица, която с Марийка седеше на дъното, насреща му, във файтона.

— О, това е едно от любимите ми спортни развлечения. Аз съм туристка.

— Предупреждавам ви, господа, че аз не би могла много далеч да ходя — каза госпожа Стридлова.

— Ще се съобразим с това, Марийке, и не ще те измъчим. Ще отидем дотам, додето ти си съгласна — отговори Любица.

— Благодаря.

Те бяха вече в Княжево и спряха пред една бирария. Тихов пръв скочи от колата и помогна на госпожите да слязат. Когато неговата ръка стисна Любицината, нервни тръпки го побиха. Той цял потрепера.

— Как обичате, mesdames, да седнем по-рано или да се разходим до горичката?

— Да се разходим — обадиха се госпожите.

И те тръгнаха нагоре по стръмната пътека. Когато се изкачиха на ръта, пред тях се откри прекрасна панорама. Витоша горда и величествена възвишаваше гори-

стите си плещи. В полите ѝ зеленееше се еловата гъста гора. Зеленото Софийско поле се разстилаше очарователно на север. Въздуха бе пълен с аромат от полски цветя.

Любица се спря на мястото си. Гледката я очарова.

— Величествена е природата. Каква чудна картина! Какъв приятен аромат! Ах, как хубаво е тук, как лесно се диша! — думаше Любица.

— Права си, Любице, човек тук се чувствува свободен и поет — прибави Стридлова.

— А и колко хора се чувствуват посред прелестната природа самотни, угнетени, нещастни — допълни Тихов.

— Възможно ли е? — запита Любица.

— Разбира се, госпожо. Всред хубавата природа, когато нямаш едно близко по душа същество, което да сподели с тебе впечатленията. . .

Дружината се запъти нагоре. Дойдоха до разкошната гора, пълна със сенки и тайнственост. Госпожа Стридлова се умори много скоро и изяви желание да остане да си почине, а те, ако обичат, да се разходят.

Любица се съгласи и скоро се затулиха от очите на Стридлова сред гъстите ели. Тихов предложи ръка на другарката си. Тръгнаха алабраце.

Те повечето мълчаха. Като че ли и двамата се страхуваха от гласът си.

Сърцето на Тихова силно туптеше. Той чувствуваше, че главата му се върти, че на очите му потъмнява. И при всяко притискане на Любицината ръка той изпитваше някакво сладостно, упоително чувство.

Тя вървеше с наведена глава и упорито гледаше пред себе си.

Те вече вървяха в сянка.

Най-сетне Любица първа дойде на себе си и бързо му каза с твърд глас:

— Господин Тихов, по-добре би било да се върнем, за да не заставяме Марийка да ни чака дълго. Това би било неприлично от наша страна.

— Ако вие желаете, госпожо, готов съм всичко да направя. Аз съм ваш роб.

Тихов погледна право в очите Любица. Тя изтръп-

на. Лека червенина покри лицето ѝ, но тя бързо се съвзе и му каза:

— Добре, тогава ще останем винаги добри приятели. И не ще се забравим.

— Приятели!. . . Да, добри приятели — избъбла Тихов.

И те пристигнаха на мястото, дето ги очакваше госпожа Стридлова.

Компанията слезе в селото и след кратка закуска потеглиха за столицата.

XII

След два дена Тихов звънеше пак на вратата у Стридлови. От приличие той се забави един ден, но вторият вече не можеше да се сдържи. Една мисъл го бе цял завладяла и тази мисъл бе Любица.

Слугинята го въведе в салона, в който нямаше никой. Пианото бе отворено и на него стояха нотите на операта «Фауст». Нотите бяха разгърнати тъкмо на мястото, дето Маргарита късаше розата и гледаше на нея: «Да или не — обича ли ме или не?»

— Кой ли е свирил? Дали тя? И като че ли нарочно е разтворена тъкмо тази страница! Какво означава това? Обича ли ме тя? Очаквала ли ме е?

И още много такива въпроси си задаваше Тихов.

Любица се показа на вратата.

Тихов се наведе, взе ѝ ръката и я целуна. Любица почувствува трепетът на устните му и жарта на целувката.

— Вие сте сама, госпожо?

— Да, Марийка отиде у съседката, а аз останах да посвиря.

— Значи, вие сте свирили? — каза той, като посочи пианото.

— Да. Свирих «Фауста». Тя е най-любимата ми опера.

— Ще бъда ли щастлив, мила госпожо, да чуя нещо?

— С удоволствие. Какво обичате да ви изсвиря?

— Разбира се, «Фауста».

Любица седна на пианото и пръстите ѝ заиграха живо по клавишите. Белотата на ръцете ѝ се сливаше с белотата на слоновата кост.

Когато Любица засвири дуета на Фауста и Маргарита, Тихов, който стоеше зад гърбът ѝ, дойде във възхищение. Той се наведе над нея, бързо хвана ръката ѝ и я притисна на устните си. Любица не се отдръпна, а само го погледна и тя тъй изви главата си, че космите ѝ допряха до лицето на Тихова. Това го докара до обезумяване. Той я сграбчи в прегръдките си цял разтреперан, развълнуван. Любица не можа нищо да каже, а обладана от същото вълнение, остави се на огнените му целувки и прегръдки. Но скоро тя се съвзе и като го отстрани от себе си, каза му:

— Господин Тихов, това бе една слабост от мене. Нека забравим станалото и останем добри приятели.

Тихов потри челото си с ръка.

«Кокетка! — помисли си той. — Тя ти показва вратата на рая, довежда те до него, но не те пуска да влезеш.» — След това се обърна към прозореца, постоя няколко минути неподвижен и най-сетне с едно нервно движение се обърна към Любица с думите:

— Колко е нещастен онзи, госпожо, който иска любов, а му предлагат приятелство!

— Защо?

— А нима не знаете, че между горещата пламенна любов и сухото приятелство разликата е голяма? Или любов, или нищо. Всяко едно от тези две чувства е отделно само за себе си.

Любица повдигна рамене.

— Тогава — нищо. . . господин Тихов.

На следующия ден Тихов ѝ написа едно пламенно писмо.

Той получи същи такъв отговор. Те бяха вече залюбени. Те станаха вече интимни. Те се разхождаха сами из алеите на Борисовата градина и закъсняваха там до пълен вечерен мрак. Марийка я гълчеше напразно; Любица ѝ обяви, че се любят с Тихова и че тя ще бъде негова жена. И влюбените не криеха чувствата си, те бравираха общественото мнение и не избираха мястото за своите срещи, нито времето. Шушуканията на тяхна сметка почнаха... Но какво значение за тях имаше това?

XIII

Бяха минали десет дена. Напразно Гойчев очакваше връщането на жена си. Той прекарваше мъчителни дни в неизвестност. Но и неговата мъжка гордост не му позволяваше да се унизи — това лежеше в характера му. Но времето минуваше. И той ѝ написа второ писмо, в което я молеше да се върне. А Любица не искаше и да знае за връщане, или пък да му отговаря.

Една сутрин той пристигна у Стридлови. Любица още спеше и съвсем не очакваше идването му.

— Любица е тука? — попита Гойчев запъхтян Стридлова, която го посрещна.

— Заповядайте.

И тя го прикани в салона.

— Какво мисли тя да прави? Защо не се връща? — попита Гойчев, когато седнаха на канапето. Лицето му бе съвсем изменено от страдания, под очите му имаше тъмни дъги от безсънните нощи.

— Не зная, г-н Гойчев — каза госпожа Стридлова, като повдигна рамене. — Коя е причината, за да дойдете до този край?

— Уверявам ви, госпожо, нищо не зная. Едно зная, че една вечер, като се върнах в къщи, нея я нямаше.

Гойчев се впусна в оплаквания против жена си.

Той си изказваше горестта на Мария, изказваше ѝ всичката дълбочина на раната на сърцето си, жаден да сподели с някого скръбта си, и той пръв път тук правеше това. В Русе Гойчев бе утаил истината по внезапното изчезване на жена си даже от Лаврови. Надеждата, че тя ще се свести и ще се върне, го мамеше и той не искаше още да става шум около тая семейна трагедия негова.

Той с учудване видя, че Марийка, като не одобряваше постъпката на Любица, не изразяваше възмущение, изглеждаше, че тя като да съчувствува на жена му, на която бе дала гостоприемство. Очевидно, Любица го беше описала с черни багри, бе преувеличила пред приятелката си причините за разрива. Но той нито подозираше, че госпожа Стридлова бе търпяла снизходително сближаването Любицино с Тихова. Мария, коя

то отначало се отнесе неодобрително към необмислената постъпка на приятелката си, движима от съчувствие на жена към жена, възмутена от разказите на Гойчевата суровост и деспотизъм, беше намерила естествено това, дето Любица, прекрасна и в разцвета на младост и жизненост, бе се залюбила с тоя младеж, който можеше и да я вземе. И понеже тя не можеше да попречи на природното влечение, тя не правеше никакви сериозни усилия да вразуми Любица. Даже тайно тя си казваше, че на нейно място едва ли не би постъпила така.

— Де е тя? Ще трябва да се обясним с нея и да я вразумя — каза нетърпеливо Иван.

— Тя е у сестра ми.

Мария излъга.

Любица беше с Тихова.

— Моля ви, повикайте я.

— Почакайте — и Мария излезе.

След един час Любица влезе при Гойчева със студени и строги думи:

— Какво искате от мене? Струва ми се, че безразсъдно беше да идвате в чужда къща, да тревожите хората.

— Любице!. . . Остави каприза настрана. Не ставай дете. Срамота е.

— Аз не капризнича, господине. Моето поведение досега ви показа ясно моето твърдо решение.

Той я хвана нежно за ръката.

— Слушай, мило дете, ела да си вървим, как не ти е мъчно за детето!

— Детето? — издума Любица. — Изпрати ми го, ако обичаш. Аз ще го гледам.

— Любице, кажи ми, от що беше ти недоволна?

— От всичко.

— Как така?

— Ей така, от всичко около тебе и от самия тебе. Ти ме не разбра и следователно не си за мене.

— Ах, Любице, дали аз не те разбрах или ти мене?

— Все едно, както и да бъде. Отсега нататък с тебе нямам нищо общо.

— Това ли е твоето последньо решение?

— Това.

Гойчев я изгледа мрачно.

Тя излезе.

XIV

Гойчев излезе с отчаяние в душата.

Той тръгна из града.

Многолюдните улици се въртяха пред него с човешкото си гъмжило, той не чуваше шумът, не виждаше животът.

Той ходеше като насъне.

Не бил никога в София, без познайници в нея, той се скиташе самотен, отдал се всецяло на горестта си.

Гойчев даже бе доволен, че е непознат в тоя град и злощастието му нямаше да привлече съжалителните или присмехулни погледи въз него.

А умът му все беше при Любица.

Нейните сопнати слова звънтяха като погребален звон на ушите му.

Но да се върне без нея в Русе — какво ужасно нещо!

Смъртта му се видеше сега по-малко тежка.

Без Любица той не можеше да живее.

Ако тя би склонила да се върне, той би паднал на колене пред нея и би ѝ целунал краката.

Всичката му мъжка гордост се изпари.

Всичкият му характер се изгуби.

Той би бил готов на всичките жертви, всичко да прости, всичко да забрави, само любимата жена да се прибере под домашния покрив.

Само детето му да има майка си и той жена си.

Но студените ѝ като лед думи звънтяха на ушите му, отнемайки всяка надежда.

И той ходеше като щур из улиците.

Красотите на столицата, булеварите ѝ, градините ѝ, монументалните ѝ сгради — всичко това го оставяше безучастен.

Градът беше пълен само с образа на Любица, само с нещастието му.

Скитането го умори.

Той се отби в Градската градина и седна на една пейка под акациите.

Главата му пращеше.

Върволякът пред него изглеждаше на призраци безплътни и присмехулно безучастни.

Сега той почувствува нужда от познат, от близък човек, с когото да се поразговори.

Той усещаше нужда да чуе някакъв съвет, някакво мнение, за да се оправи в забъркаността на мислите си, които пълнеха главата му и гърдите му като с куршум.

За госпожа Стридлова той даже не помисли, той разбра, че не у нея ще найде жадуваното участие към безизходното си положение.

Пред него из алеята течеше пъстрото и променено множество, но то не съществуваше за него.

Внезапно един висок, добре облечен господин го приближи и му каза весело:

— А, господин Гойчев!

И му подаде ръката си.

Гойчев изгледа стреснато господина, който с това възклицание го изтръгна из хаоса на вихрените му мисли.

— Господин Киров? — попита Гойчев, като стана. Той позна русенския съгражданин, който бе служил с него.

— Същият — извика Киров.

След първите приветствия Киров му каза въпросително:

— Вашата госпожа е тука?

— Да — отговори Гойчев.

— На разходка е дошла?

— Да, у госпожа Стридлова.

— Дошли сте да я вземете вероятно?

— Да.

Гойчев произнасяше тия къси отговори с глух глас, който сякаш излизаше не из гърдите му, а из земята.

— И добре ще сторите. . . Не обичате ли да се разходим?

— Добре.

И Гойчев тръгна с Кирова. Тръгнаха из по-уединени алеи, в които се изгубиха.

. . . . . .

Гойчев надвечер се върна у Стридлова.

Тоя път той завари Любица в къщи.

Тя беше много възбудена и разстроена.

Тя се изправи обаче спокойна и прие ледено изражение на лицето си. Сякаш тя се готвеше да посрещне с първата твърдост новия двубой.

Гойчев застана пред нея трепетен и каза:

— Аз пак дойдох.

Любица не отговори. Тя гледаше безучастно.

— Защо? — попита след няколко време тя.

— Дойдох да ти кажа, че аз научих същинските причини на твоето упорито маене тук.

— Да ги чуя — спокойно каза Любица.

— Те са тези, че ти си се увлякла в един млад, пустоглав младеж и за него обръщаш гръб на мъжа и детето си.

— Отде знаеш ти това? — извика Любица.

— От хората, Любице. Те не пасат трева. Твоето поведение е обърнало вниманието на хората.

— И добре са направили — с хладнокръвие отговори Любица.

— Значи, истина е?

— Истина е.

— И ти го признаваш?

— Защо не? Аз сега намерих човека, който ми трябваше.

И с тези думи тя обърна гръб и излезе из стаята.

Гойчев отиде на хотела си, облян в пот.

Той мислеше, че е луд.

— Не, край на всичко!. . . Не може да се живее!— каза той.

Па грабна револвера си и го посочи към сляпото око.

Па като тури пръста на езичето, приготви се да щракне.

Но в същия миг отстрани оръжието и го хвърли на пода.

— Да бягам, да бягам оттука! — извика той.

Па грабна чантата си, качи се на файтон и тръгна за гарата.

XV

Любица си отдъхна, когато се научи, че мъж ѝ си е отишъл.

Сега никой не можеше да я безпокои в нейните любовни увлечения с Тихова. В беседите си тя бе му разправила подробно положението си. Тихов бе одобрил постъпката ѝ. Той бе ѝ заявил хилядния път, че страстно я люби, че е готов през целия си живот да се не дели от нея. Госпожа Стридлова не пусна Любица да иде на друго място. Цели два месеца минаха в това блаженство. Срещите на двамата влюбени продължаваха. Целия град говореше за тях.

Но Тихов не беше създаден за дълги и дълбоки привързаности. Той хвана да се пресища. Той хвана да намира, че Любица сериозно се е залепила за него и храни надежда за венчавка, за женитба с него. Не, той не искаше това! Това го уплаши. И любовта ѝ му стана товар. Той под разни предлози хвана да разредява срещите. Любица страдаше от това, но не искаше, не смееше да вникне в истинската причина на това изменение в отношенията на любимия човек.

Но тя страдаше.

XVI

Беше настъпил месец август. Денят бе много топъл и въздуха задушлив. Любица стоеше в стаята си и очакваше Тихова. Той три дена не бе се явил, въпреки че го бе викала с едно писмо. Едва тази сутрин той ѝ писа, че ще дойде, като ѝ се извиняваше, че работа го е задържала да дойде по-рано.

— Трябва — казваше си Любица — да се обясним с него веднаж завинаги. Неговото поведение ме тревожи. . . Чини ми се, че аз съм загубена.

В това време Тихов почука на вратата и влезе при нея.

— Прости ме, мила, работа голяма имам. Нямам свободно време.

— Вярвам. . . — каза Любица. — От ден на ден работата се усилва. . . — Гласът ѝ трепереше нервно.

— Що значи този тон? — попита Тихов студено.

— Какъв тон?

— Някак ироничен. . .

— Напротив, много сериозен. Аз искам с тебе да поговоря.

— На твоето разположение съм, Любице.

И той седна на канапето. Любица му каза решително:

— Кажи ми, защо държиш такова поведение спрямо мене? Омръзнах ли ти? Бъди откровен, аз те моля. Картите ни трябва да бъдат открити.

Тихов доби учудено лице.

— Моето поведение спрямо тебе е обяснимо. Ние не можем да се срещаме тъй често и занапред, защото хората говорят. . .

— Хората? Сега ли виждаш хората? — извика Любица. — Що значат те за нас, когато ний се обичаме?

— Но съгласи се, драга моя, че аз не мога така да бравирам мнението на обществото, защото съм човек, който се върти в него и заемам видна длъжност. И, знаеш, предразсъдките на нашето общество. . .

— О-о-о! Видиш ли какъв морал знаеш да четеш! Чини ми се, че малко късно си се сетил — с негодувание каза Любица.

— Никога не е късно да се поправи една грешка, стига да имаме желание за това — произнесе Тихов кораво.

Любица скокна.

— Господин Тихов, между нас всичко е свършено, аз ви освобождавам, идете си. Сбогом!. . .

И тя му обърна гръб.

— Сбогом, госпожо, прощавайте. Желая ви всичко добро.

— Подлец! — извика Любица след него, като скръцна със зъби. — Той бил фалшив човек. Ах, ето второ разочарование. Аз помислих, че попаднах в рая, а то съм изпаднала в едно мръсно, вонещо блато.

XVII

Любица падна на канапето отчаяна.

Тя си затули очите с ръце.

Сълзи измокриха бузите ѝ.

Тя се чувствуваше убита. Всичката ѝ душевна енергия изчезна.

Радостта, надеждата — бегаха.

Мрак изпълни света за нея.

Тя хълцаше.

Косата на челото ѝ трепереше от потресението на снагата ѝ.

Слънчови лучи падаха из прозореца въз коляното ѝ, въз синята ѝ роба и запаляха светли петна там.

Тя свали ръцете. Прекрасното ѝ лице, завито с облака на скръбта, оросено с бистри сълзи, беше пребледняло. Очите ѝ гледаха плахо в пространството. Те сякаш гледаха и искаха да избягнат някакъв лош призрак.

Но нов поток сълзи бликна из тях и тя ги пак закри и зарида.

Няколко минути стоя в това положение.

Внезапно тя скокна нервозно.

— Подлец! Подлец! — извика тя. Силен гняв пламна по мокрото ѝ лице.

Тя отиде при масата, отключи измлака, изтегли го с шум и извади оттам портрета на Тихова и го скъса с отвращение.

Извади неговите любовни писма, смачка ги яростно в ръцете си, като че искаше с това движение да унищожи Тихова и самият му спомен.

После с ярост хвана да ги къса и тъпче късовете им по килима.

— Подлец! Подлец! — шепнеше тя.

Гневното ѝ лице сдоби сега небивала енергия и непонятна, нова красота. Има лица, които гневът и силните пориви на страданието загрозяват; има лица, които разхубавяват от тях.

Кога унищожи всичко от Тихова, тя пак падна изнемощяла на канапето, закри очи с ръце и остана неподвижна в нямата си горест.

И сега тя взе да мисли за мъжа си, отдалечен, от-

чаян, злочест. Как бе нищожен при него тоя Тихов! И тя си спомни Гойчевото идване, молбите му да се върне назад и как тя с презрение отговори на всичко това. Ето сега този Тихов постъпва с нея невъобразимо по-мерзко и жестоко. . . Тя затули очите с кърпата си и пак горко заплака.

В това време влезе госпожа Стридлова. Тя се смая, като я видя в такова положение.

— Любице, какво има? Какво ти стана? Защо плачеш?

Любица ѝ разказа всичко.

— Мерзавец! Остави го, той не заслужава твоята скръб.

— Аз го изпъдих! — простена Любица.

— И добре стори.

Мария беше гневна. Тя беше гневна на себе си. Тя се чувствуваше виновна.

— Бедно дете, мила Любице, донейде и аз съм виновна за постигналото те нещастие.

— Не, само аз съм виновна. Аз бях жадна за любов, за истинска любов, и слепешката повярвах на този. . . Боже мой, боже мой!

Мария я гледаше занемяла.

— Какво мислиш да правиш, Любице?

— Не зная. Тази минута като че не съм в състояние нищо да мисля, а още по-малко да правя.

— Но той те обича.

— Кой, мъжът ми ли?

— Да.

— Обичаше ме, но сега. . . — И Любица си закри очите.

— Обича те и сега — каза убедено Мария.

— Подир всичко?

Любица я изгледа втрещено през сълзи.

— Тъкмо това идех да ти обадя. Днес се видях случайно с господин Кирова, Гойчев приятел, и той ми каза, че ще дойде днес да те посети.

— Защо?

— Имал някаква поръчка от мъжа ти, писмо. . .

Любица климна горестно.

— И защо мисли още за мене? Аз не съществувам за него, нито той за мене. Не, той не може да ме обича

вече! Той не трябва, няма право да ме обича. Аз му разорих щастието, аз бях жестока към него. Аз му опетних лицето. Аз не го обичам. . . Но аз не вярвам това, което си чула от Кирова. . . Той е горд, това е невъзможно.

XVIII

Вратата се почука.

— Киров трябва да е, той каза, че по това време ще дойде — каза бързо Мария. — Антре!

Влезе Киров.

Той се поздрави с Мария, която го представи на Любица.

— Госпожо — обърна се той към последната, след като седна, — натоварен съм с една мисия от страна на господин Гойчева и дойдох да я изпълня.

— Слушам ви, господин Киров — каза Любица с твърд глас, като впери черните си скръбни очи в госта.

Слънцето беше се наклонило към кръгозора и сега играеше с лучите си по тъмнокестенявата коса на Любица и по брилянтовата карфица, втикната там, която блещеше заслепително.

— Вие сте плакали, госпожо? — каза Киров.

— Животът ни е размесен с радост и сълзи — каза Любица, усмихната горчиво.

Киров поклати глава, скръсти ръце на гърди и продума натъртено:

— Да, радости и сълзи, госпожо, това е животът ни. Само че в голяма степен зависи от нас, от нашата воля, да избегнем по възможност сълзите — разбирам, когато те не идат от външни събития, а произлазят от нашите грешки и увлечения. . . Аз съм близък приятел на мъжа ви, позволете ми да бъда откровен.

— Да, моля ви — прошушна Любица, въз която гласът и словото на тоя човек действуваха внушително.

Мария на едно кресло слушаше внимателно Кирова.

— Благодаря ви за позволението — подхвана Киров. — Вие, госпожо, направихте една грешка в живота си, фатална, непоправима грешка. В младежкото си увлечение вие се отдадохте на поривите на чувствата си и не попитахте разума. А разумът е едничкото кормило, което може да ни упъти през вълните на живота. Така ли? Вие не харесахте господин Гойчева, защото мечтаехте друго, живеехте с мечти и с романтични блянове, които нямат нищо общо с действителността. . . Моля, извинете за резкостта ми. Тя ми се диктува от обстоятелствата. Господин Гойчев е мой приятел и аз го ценя, госпожо. Вие не го оценихте и сбъркахте. Търсехте идеал. Няма го. Няма съвършенство на тоя свят. . . Нима всичките жени намират мъже по характера си, по темперамента си, по душата си и всичките мъже намират пък такива жени? Домашният живот е възможен само с взаимни отстъпки, със справедливи отношения между съпрузите. Той е един постоянен компромис на две същества, родени, възпитани и расли чужди един на друг и които венчилото е съединило за задружно живеене до гроба. Но ако слушат само чувствата си и прищевките си — няма живот; трябва да слушат гласа на разума и на интересите на семейството. Вярно ли е това?

На Любица не се хареса това дълго предисловие и тоя поучителен тон. Тя попита:

— Какво има да ми кажете, господин Киров?

— Вие ме прекъснахте и добре сторихте: онова, що щях да ви кажа по-нататък, щеше да бъде тягостно и за мен, и за вас. Да пристъпя към главното: госпожо, имам писмо от мъжа ви. Той ви вика при себе си. Той всичко забравя и прощава.

Любица опули очи поразена.

Тя подпря буза с ръка и остана няма.

— Вие не казвате нищо?

— Какво да кажа?

— Това великодушие, това християнско всеопрощение, това благородство не будят ли нещо в душата ви?

— Аз го не любя — прошушна Любица.

— А оня, когото любехте, оправда ли надеждите ви?

— Не желая да чувам името му.

— Помислете, госпожо. Вие имате един благороден и горещо любещ съпруг, той афронтира общественото мнение — разбирате ли какво значи това за човек като Гойчева, да афронтира общественото мнение? За другите той може да се покаже нищожен, безхарактерен;

за мене тая жертва и тая любов го издигат до недосегаема висота. Сред бурните талази на битието, в които се борите безпомощна, той ви подава ръка за спасение и за живот. . . Вие имате дете, Еленка. Не говори ли и то на сърцето ви нещо?

Любица наведе глава в мълчание.

Киров се навъси тъжно.

— Впрочем, може би най-доброто е сами да прочетете писмото на Гойчева.

И като извади едно писмо, отвори го, прегъна го, стана и й го подаде.

— Вие можете да четете от тая страница.

Любица взе писмото, стоя няколко време с увиснала глава, без да го погледне.

— Четете, госпожо, заслужава тоя труд. Вижте доде стига величието на любящото сърце, до какъв героизъм.

Любица зачете писмото от страницата, която й посочи Киров, там имаше тия редове:

«Впрочем, аз всичко забравям, всичко й прощавам. Тя направи това ужасно нещо, но силата на моята любов е равна със силата на страданията ми. Прощавам й, брате, кажи й, увери я, че тя ще намери под моя покрив разгърнати обятия, пълни с любов, и предано сърце. Нека моята къща светне пак от зарите на Любица, нека Еленка прегърне пак своята мила майка. . . А хората? Светът? Какво значат за мене те? Любица е всичкото. Кажи й, Киров, че я обичам. Нека се не безпокои, тя пак ще бъде моето божество, моето слънце. Аз ще я направя честита. Брате мой, брате мой, чувствувам, че животът ми без нея. . .»

Любица престана да чете, тя повърна писмото Кирову.

— Госпожо, тия редове са написани не с мастило, а с кръвта на сърцето. . . Аз ви оставям, помислете си.

Киров стана.

Той стисна ръката на Любица при сбогуването и й каза:

— Госпожо, върнете се при мъжа си, той заслужава вашето уважение, заслужава и любовта ви. . . Позволете ми да ви навестя утре, за да чуя отговора ви.

Вие знаете с какво нетърпение Гойчев очаква писмото ми.

— Заповядайте, господин Киров — каза Мария.

Киров се поклони и излезе.

XIX

Вечерта Мария и Любица стояха в градината.

Те и двете бяха замислени.

Лицата им бяха възбудени; очевидно бяха имали разговор върху жизнения въпрос.

Най-после Мария прекъсна мълчанието си и каза на Любица, като й стисна ръката:

— Да ти дам, драга приятелко, един мъдър съвет?

— Да го чуя.

— Върни се при Гойчева и детенцето си. Не бъди жестока. Ето, ти видя каква е любовта на сегашните младежи. Ти имаш добър мъж, иди при него.

— Може би ти да си права — отговори Любица с устремен поглед някъде. — Той е наистина великодушен. Това писмо след тая катастрофа. . . Аз сега виждам, че той наистина пак ме обича, но. . .

— Но какво?

— Аз не мога да се върна при него, ако и да ми стана мъчно за детето.

— Напразно, ти не трябва да капризничиш, а да се съгласиш и да си идеш.

— Но аз ще се унизя. И аз по-скоро умирам, отколкото да потъпча гордостта си.

— Любице, няма какво да се унизяваш. Това не е унижение. Ти го правиш за един мъж, който те горещо и безкрайно обича.

— Но как ще живея с него сега, когато той всичко знае?

— Но той ти прощава и те чака с отворени обятия.

— Ох, и аз не зная що да правя. Виждам, че направих голяма грешка, и ми се струва непоправима — с болезнен глас произнесе Любица.

— За да се поправи злото, никога не е късно. Съгласи се и му напиши една телеграма, че ти се връщаш.

Няма нужда от Кировото посредничество. Ако искаш, и аз мога да те придружа до Русе.

— Марийке, моля ти се, остави ме тази вечер да си помисля и утре ще ти отговоря.

Любица се чувствуваше убита, нещастна. «Страшна душевна криза преживявам. Като че ли някакъв прелом става в душата ми, волята ми ме напуска и чувствувам, че се обръщам на тесто, което може всякак да се мачка» — думаше си тя.

XX

Любица тая вечер не вечеря. Тя преживя най-тежки часове тая нощ. У нея ставаше борба. Тя направи сравнение между мъжът си и Тихова и сега първи път начена да търси хубавите страни на Гойчева, и колкото по̀ се вдълбочаваше в размишления, толкова по-добър го намираше. Тя дойде до съзнанието, че мъжът ѝ е бил по-прав и че тя не можа да го разбере. И тя начена да се обвинява за своята несправедливост и жестокост. Любица извади няколкото писма на Гойчева и ги прочете. Сега тя не ги четеше като по-рано, а всяка дума обмисли и на всеки ред се спираше. В тях имаше толкова великодушие, толкова преданост, а на всичко това тя бе отвърнала с презрение.

«Колко е жестоко — помисли си тя — да обичаш някого, а той да ти отвръща с презрение! За да можах да разбера това, трябваше да бъда аз наказана по същия начин, само с тая разлика, че когато той ме напуска, аз не би се унизила никога да го повикам пак, или пък да му се моля. Сега аз го презирам. Боже мой! Какъв звяр съм била аз!. . . Повлечена от дявола, да напусна къщата си и детето си!. . .»

И Любица си припомни последното писмо на Гойчева, в което ѝ казваше, че неговите врата са винаги отворени за нея. Две бистри сълзи се търкулнаха по страните ѝ.

«Ще се върна» — реши тя. И написа на мъжът си: «Чакай ме утре на гарата. Аз тръгвам с Марийка.»

Когато написа телеграмата, зората вече се сипваше. Любица се изправи и начена да ходи из стаята. Сърцето ѝ бе болезнено свито, очите малко хлътнали от душевните терзания през цялата нощ.

— Още няколко часа и аз ще бягам оттука, от тази душна атмосфера, от този шумен град, пълен само с лицемерие и измяна. Ах, по-добре би било да умра! Защо ми е повече живот? Какъв ще бъде той? Терзания, мъки неописуеми.

И Любица кършеше пръстите си.

Денят замести нощта. Скоро в къщата се чу тропот. Слугите бяха станали. Любица грабна един шал и излезе в градината. Чистия утрен въздух я лъхна и Любицините нерви се поуталожиха, но тя все изпитваше тежка мъка. Погледът ѝ блуждаеше около цветята, тя като че ли не бе в състояние нищо да мисли. Само преди двайсет и четири часа всичко ѝ бе тъй приятно и мило!. . . И цветята, и хората, и природата, а сега — всичко тъй отвратително!

— Любице, защо си станала толкова рано? — чу се гласът на госпожа Стридлова, която се показа на вратата на градината и тръгна към нея.

Любица се стресна.

— Излязох да подишам малко въздух.

— Спа ли добре?

— Не, не можах да заспя цяла нощ.

— Това личи на лицето ти. Ах, Любице, как ми е мъчно, като те гледам да се терзаеш така! Стоянке, донеси ни тука кафето — заповяда Мария на слугинята и като се обърна към Любица, попита я: — До какво решение дойде тази нощ?

— Да се върна.

— Как? — извика възхитена Мария.

Любица ѝ показа телеграмата.

Мария прочете няколкото съдбоносни думи там, па прегърна Любица.

— Ах, колко те обичам сега, Любице, Това е благородно.Миличка,миличка— и тя я целуваше по челото.

Изпрати се веднага телеграмата.

— И ти ще да тръгнеш?

— Още днес, но с условие и ти да дойдеш с мене.

— Съгласна съм. Ще ти постоя на гости пет-шест дена.

— Даже повече, ти ми си сега тъй много нужна!...

XXI

Любица хвана да прибира вещите за път.

Сърцето ѝ се свиваше болезнено.

Всичко това, що бе се случило от два месеца насам, ѝ се виждаше като сън, пълен със зари и възторги най-напред, а свършил се с мрачни облаци и с воят на отвратителна буря.

Тя се връщаше при мъжа си.

Тя се връщаше унизена, засрамена, съсипана от горест.

Гордостта ѝ се възмути.

Тя се спря пребледняла.

— Не! — извика тя решително.

Светът ѝ се зави, предметите в стаята взеха да се въртят и тя падна на канапето, зарови си главата в ъгъла му и остана в това положение неподвижна, като мъртва.

Когато вдигна главата си, тя се озърна плахо наоколо си, да се увери дали я е видял някой, и помисли:

«Подлост! Втора подлост! Аз му телеграфирах вече. Жребият е хвърлен!»

И тя почна пак да нарежда вещите си в куфара, нервно, бързо.

«Ще ли го обикна пак? — мислеше си тя. — Боже, колко е добър! Той ме обича пак!»

И тя полагаше дрехите тревожно.

«Далеч, далеч от тая проклета София, от тоя вероломен свят, от тоя мерзавец. . .» — продължаваше да мисли тя.

Сега туряше синята си роба, с която бе посрещала Тихова. Едно неизразимо отвращение я облада. Поиска ѝ се да захвърли тая дреха.

— Би трябвало и себе си да захвърля някъде. . . — каза тя и тури синята роба.

«Тя ще бъде пак моето слънце и моето божество» — дойдоха ѝ на ума думите, прочетени в Гойчевото до Кирова писмо.

— Не, аз съм едно нищожно същество.

Току-що бе свършила работата си, слугинята дойде и каза, че господин Киров е дошъл.

Любица се намръщи.

— Кажи на господин Кирова да ме извини, много съм занята сега.

Слугинята излезе.

Любица не пожела втори път да срещне Кирова, тя чувствуваше някакво стеснение да му обади за решението си. Неговите похвали би я наранили. Уболеното ѝ сърце не можеше да пренася никакви нови вълнения и гордостта ѝ страдаше.

Вечерта двете приятелки бяха на път за Русе.

Гойчев бе излязъл на гарата да ги посрещне.

Радостта му, че я вижда, бе голяма. Той я посрещаше като един мъж, комуто жената е била на разходка и я очаква с нетърпение.

— Благодаря, благодаря ти, Любице — каза ѝ той. — Ти си много добра, много мила.

— Как е детето? — попита тя.

— Постоянно те търси.

Очите на Любица се наляха със сълзи.

Гойчев забележи това. Той я хвана подръка и като я поведе към файтона, последван от госпожа Стридлова, пошушна ѝ:

— Сега ще бъдем щастливи. Нека забравим миналото.

Покъртителна бе картината, когато прехласнатото ѝ детенце я видя. То простря ръчички към нея с думите: «Мама, мама, ето мама, мойта мама!» — и се уви в полите ѝ. Любица се наведе, прегърна го и струя сълзи заляха лицето ѝ. Гойчев и Стридлова бяха неми зрители. И на двамата очите се наляха със сълзи.

Едвам тогава Любица се обърна към мъжа си и се хвърли на шията му.

— Иване, наистина ли ме прощаваш? — викаше тя, като го целуваше по устата, по бузите, по челото, по главата, луда от умиление и радост.

— Сладка Любице, ангел мой! — душеше я той с прегръдките си, обсипваше главата ѝ със страстни целувки.

XXII

Дните на примирените съпрузи затекоха тихо.

Гойчев изглеждаше спокоен, щастлив.

Любица беше тиха и меланхолна.

Тя се заключи в грижите на домашното огнище и рядко, много рядко излазяше с Гойчева на разходка по полето, надвечер, избирайки усамотени места, избягвайки по възможност чуждите погледи. Стридлова след три дена беше отпътувала за София. Една госпожа Лаврова сега ги навестяваше и ги сгряваше със своето участие.

Гойчев беше извънредно нежен и внимателен към жена си. Сега цялото му внимание бе съсредоточено в нея. Любица силно се измъчваше. Тя съзнаваше, че е недостойна сега за всичко това.

Гойчев избягваше по всеки начин да ѝ науми прясното минало. Деликатен, милостив, нежен сега, той я пазеше от страдания. Той бе уверен, че горчивият опит е произвел спасителен прелом в психиката на жена му. И тя сега беше съвсем друга, тиха, покорна, без капризи. Чувството на безкрайна признателност към неговата безкрайна доброта я привързваше все повече и повече към него и се превръщаше в истинска любов... Но тя се мъчеше вътрешно. Спомените я не оставяха, размишленията я гризяха. Тя знаеше, че колкото и да я обича, колкото и внимателен и нежен да беше спрямо нея, той не можеше да забрави нейната измяна и петното, що му бе лепнала, не можеше да се изтрие с нищо. У нея говореше съвестта и я терзаеше. Когато излезеше на улицата, любопитни погледи я стреляха, пълни с ирония. Приятелките ѝ бяха чули за нейното поведение в София и я избягваха. Често се преструваха, че я не виждат. Всичко това силно влияеше на нейната чувствителна душа.

Бяха минали три недели от нейното връщане и Любица се бе силно изменила. Лицето ѝ бе побледняло, очите ѝ изгубили първия блясък, като че бяха угаснали, и който я виждаше, питаше я: болна ли е била? Гойчев се чудеше как и с какво да ѝ угоди. Той нито един път не ѝ загатна нещо за миналото, като че нищо не бе се случило. Но въпреки това Любица линееше. Докторът я прегледа и поръча да прави разходки и да не седи много у дома.

Една вечер Любица излезе към Дунава на разходка, последвана от слугинята, която носеше Ленчето. Тя вървеше угрижена, без да обръща внимание на проходящите. Скоро тя стигна до брега, зад Ислах-хането. Там се разхождаше малко публика. На Любица се стори, че всички нея гледат, всички ѝ се смеят, подбутват се и си шушукат по неин адрес. И тя, унизена в душата си, нещастна, отдели се от тълпата и се запъти към Дунава. Любица се изправи до самия бряг, обладана от грозни, черни мъчителни мисли и преследвана от съвестта.

Ней се стори, че водата я примамва, като че ли в своите прегръдки тя ѝ обещаваше вечен покой, със своя тих шепот като че ѝ шушнеше: тук при мене няма грижи, няма страдания, ела, ела, стига се мъчи! И Любица направи движение, като да иде да се хвърли във водата. Но тя се спря цяла побледняла.

«Няма спасение — каза си тя, — вечна мъка и вечен срам. Защо да живея? И де са границите на мъките ми? Границата им е в тая вода. Един миг — и спокойствие, вечно спокойствие. . . Да умра, да умра!»— И тя пак завърви към водата.

В тоя същи миг някой тичаше зад нея и я хвана за ръката. Това беше мъжът ѝ, узнал в къщи, че е отишла към Дунава, и навреме стигнал при нея. Любица трепна.

— Защо, Любице, си дошла тук?

— Отдалечих се от хората — каза тя глухо.

Тя гледаше надолу разтреперана.

— Къде отиваше към Дунава? — попита той, уплашен от мисълта, че е предварил едно голямо нещастие.

— Да се спася от света — пошушна тя.

— Как? Що говориш? Що значат хората за нас, когато ние сме щастливи? Моето щастие, Любице, стои по-горе от всичко друго. Презри мнението на тоя лицемерен и жесток свят. . . Презри. . . Ела, мило дете, прелестна Любице, да идем нататък.

Любица го хвана подръка, погледна го в очите с признателност и нежно се притисна до него.

— Така, да се разходим,както в първите месеци — пошушна тя, изпълнена с нежни чувства и с очи овлажнели.

— Да — пошушна Гойчев, — както в първите месеци. . .

Март 1907 год.

БЕЛЕЖКИ

В този и следващия том са поместени най-ранните белетристични творби на Вазов, писани и обнародвани между 1881 и 1893 г. Тези творби са били събрани за пръв път от Вазов в тритомния сборник «Повести и разкази» от 1891—1893 г., където са предшествувани от следното предисловие:

«С тая книга се захваща обнародването в една сбирка различните наши трудове в проза, състоящи от повести, разкази и очерки из български живот и природа и пръснати из разни периодически и др. издания, излизали в отечеството ни от 1881 год. насам, което ги е направило мъчнодостъпни за желающите да ги имат. Изключение правят само разказите «Саломоновский цирк» и «Кандидат за хамама», които пръв път се печатат тук*.

Тоя случай ни дава и възможност да прегледаме трудовете си и внесем в тях нужните поправки; някои от разказите, край другото, са получили изменение и в названията**.

Настоящият том е събрал само осем къса от прозаическите ни съчинения; останалите от тях ще се обемат в три тома още.

София, декември 1891.

Авторът.»

По едни или други причини изданието е осъществено не в четири тома, както е било замислено първоначално, а в три тома, които излизат последователно през 1891, 1892 и 1893 г.; едновременно с излизането на третия том се появява и второ издание на първия том. Трите тома «Повести и разкази» включват 30 произведения на Вазов, подредени по следния начин: т. I — «Немили-недраги», «В Пирин», «Вълко на война», «Иде ли?», «Мочурът», «Саломоновският цирк», «Хаджи Ахил», «Кандидат за хамама»; т. II — «Митрофан и Дормидолски», «Белимелецът», «Из кривините», «Дядо Нистор», «Поколение», «Среща», «Коле-

* Само част от «Кандидат за хамама» е обнародвана във в. «Народний глас» от 1883 г. (Бел. на автора.)

** II, III, IV и VIII. (Бел. на автора.)

ден дар», «Бикоглав», «Неотдавна», «Gronde Maritza teinte de sang»; т. III — «Чичовци», «Златната планина», «Искров и Райна» (тук под заглавие «Избор»), «Цончовата мъст», «Една сцена», «Епитропът», «Два врага», «Бурната нощ», «Костенец», «Пейзаж», «Разходка до Искър», «Един кът на Стара планина».

С няколко изключения тези произведения са били вече обнародвани в списанията «Наука», «Зора», «Денница», «Книжици за прочит», «Български преглед», във в. «Народний глас» или в други издания. При събирането им в «Повести и разкази» повечето от тях са претърпели значителна преработка. Касае се не само за езикови или стилни поправки, но и за работа върху композицията, образите, описанията на природата и обстановката, а понякога и за промени в идейната насоченост на творбите. Най-многобройни и най-съществени са поправките в повестите «Неотдавна», «Митрофан и Дормидолски» и «Чичовци» и в разказите «В Пирин», «Вълко на война», «Кандидат за хамама», «Белимелецът», «Среща», «Бикоглав», «Епитропът», «Два врага», «Пейзаж» и «Златната планина». Интересно е да се отбележи, че Вазов твърде често прибягва до съкращения, стремейки се към стегнатост, яснота и простота на композицията и на отделните изрази. Внимателното проучване на поправките, които той внася в своите повести и разкази, хвърля светлина в творческата лаборатория на писателя, разкрива неговия непрекъснат стремеж към по-високо художествено майсторство. Прави впечатление също и стремежът на Вазов към усъвършенстване и обновяване на езика и правописа. В новото издание той се отказва от редица ненужни чуждици, а също и от много диалектни думи и форми. В съответствие с някои ясно очертали се вече тенденции в развитието на българския книжовен език Вазов заменя наставката -ние при по-голямата част от отглаголните съществителни с наставка -не (удряне, спречкване, излизане и т. н. вм. удряние, спречкване, излизание и т. н.), предпочита окончанието за мн. число на съществителните имена от мъжки род -и вм. окончанието -е (например селяни, офицери вм. селяне, офицере), отказва се понякога от съкратената форма при членуването на прилагателни, местоимения и числителни, употребява частицата за бъдеще време във форма «ще» вм. «щ», предпочита формата на разделителния съюз «но» пред употребяваната в първите публикации форма «нъ», почти редовно поправя обобщителните местоимения «всеки», «всички» вм. «секи», «сички» и т. н. И в трите тома на «Повести и разкази» често пъти срещаме замени от рода на: «съмнение», «съпруг» вм. «сумнение», «супруг», «трябва»

вм. «трябова», «казвам» вм. «казовам», «чувствувам» вм. «чувствовам», «често» вм. «често», «черни», «червени» вм. «чърни», «чървени», «били», «дошли» вм. «биле», «дошле», «дано» вм. «давно», «се» вм. «ся», «тия» вм. «тие», «приемам» вм. «приимам», «човек» вм. «человек», «хоризонт» вм. «оризонт» и др. Единствената промяна, която се оказва в противоречие с тенденциите в развитието на книжовния език е връщането в редица случаи към твърдите окончания на глаголите от 1 л. ед. и 3 л. мн. число сегашно време (например: «ходат», «прават», «гонат» вм. «ходят», «правят», «гонят»).

Във второто издание на първия том от «Повести и разкази» промените са съвсем малко. Тук предимно са отстранени някои грешки и недоглеждания в първото издание. Проявен е и известен стремеж към продължение на набелязаните тенденции в езиково-правописното редактиране на текста.

Тритомният сборник «Повести и разкази» влиза почти изцяло в първото издание на събраните съчинения на Вазов от 1911—1918 г. — съответно в т. VI, VII и VIII, излезли последователно през 1916, 1917 и 1918 г.: т. VI включва материала от първия том, като тук е запазен същият ред на произведенията и на края е добавен само краткият очерк «Висините»; т. VII обхваща материала от втория том с изключение на изоставения разказ «Поколение» без абсолютно никакви размествания в реда на творбите; т. VIII е съставен върху основата на третия том, от който са изоставени разказът «Златната планина» и пътеписите «Костенец», «Разходка до Искър» и «Един кът на Стара планина», но без да се правят каквито и да било размествания в реда на останалите произведения; разказът «Избор» тук получава вече заглавието «Искров и Райна».

В трите тома на «Пълно събрание на съчиненията», излезли през 1916, 1917 и 1918 г., Вазов извършва значителна работа над текста. Вниманието на автора сега е насочено изключително към езиковото и правописното редактиране. Само в редки случаи той внася отделни по-съществени промени, които се отразяват върху съдържанието на произведенията.

Най-важната особеност на поправките в изданието от 1911—1918 г. е стремежът към максимално приближаване до нормите на литературния език. Фактически тук е продължена, но вече в много по-големи мащаби и с още по-голяма последователност, започнатата в «Повести и разкази» работа над езика и правописа. Направени са голям брой поправки, повечето от които се свеждат до следното: въвеждане на меки вместо твърди оконча-

ния при глаголите от 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сегашно време, последователна употреба на пълния и краткия член в съответствие със синтактичното правило, редовно избягване на съкратената форма при членуването на прилагателни, местоимения и числителни, отказване от неправилно образуваните форми за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. на мин. несвършено време при някои глаголи от рода на «знаях» — «знаяха» или «хленчах» — «хленчаха» и замяната им с литературните форми «знаех» — «знаеха» или «хленчех» — «хленчеха», правилна с оглед на книжовния изговор употреба на групите -ър /-ръ, -ъл/-лъ, отказване от архаичните форми на сегашно действително причастие като «плачущ», «пишущ», «страдающ» и др. и замяната им съответно с «плачещ», «пишещ», «страдащ» и др., редовно предаване на представките из-, раз-, въз-, без- в положение пред беззвучна съгласна според морфологичния принцип със з, а не със с, отказване от двойната съгласна -нн- и много други двойни съгласни в редица наречия, прилагателни имена и други думи, последователно поправяне на обобщителните местоимения «всеки», «всички» вм. «секи», «сички», замяна на редица диалектни думи и форми с техните литературни съответствия (например «тия», «ония» вм. «тие», «оние», «били» вм. «биле», «сиромах» вм. «сюрмах», «виж» вм. «вижд», «език» вм. «язик», «жаби», «шапки», «чашки» вм. «жеби», «шепки», «чешки», «хиляди» вм. «хиледи», «влизам», «излизам» вм. «влазям», «излазям», «вземам» вм. «земам», «неговият» вм. «негов'ят», «знае» вм. «знай», «оставаше» вм. «остаяше», «боларите» вм. «боерите», «хортувам» вм. «хоротувам» и пр.).

Вазов се отказва и от някои неуместни чуждици (заменя «привързаност» с «привързаност», «забвение» със «забрава», «лавка» с «бакалница», «ошущение» с «усещане» и т. н.), а също и от редица остарели езикови или правописни форми (употребява «лъчи» вм. «лучи», «елмаз» вм. «ялмаз», «целувам» вм. «цалувам», «бъдеще» вм. «бъдаще», «сърце» вм. «сърдце», «празник» вм. «праздник», «човек» вм. «человек», «съпруг» вм. «супруг» и т. н.).

При повторното издание на Вазовите съчинения, осъществено пак от книгоиздателството на Ал. Паскалев няколко години по-късно, през 1921—1922 г., са направени сравнително по-малко промени. В текста на произведенията от т. VI няма абсолютно никакви изменения, тъй като за този том е използван наборът на първото издание, като са набрани отново само колонцифрите. Освен това тук са изоставени две произведения: пътеписът «Мочурът» и краткият очерк «Висините». При подготовката за печат

на т. VII и т. VIII работата на автора над текста се свежда главно до редица езикови и правописни изменения; направени са и някои дребни стилистични поправки. Повечето от промените, които внася Вазов в последното издание на своите съчинения, са подчинени на посочената тенденция към осъвременяване на езика и правописа. Най-често той отстранява незабелязаните по-рано диалектни или архаични особености (поправя «вече» вм. «веке», «ще» вм. «щ», «тия» вм. «тие», «следващия» вм. «следующия», «човек» вм. «человек», «камъни», «селяни» вм. «камъне», «селяне», «трябва» вм. «тряба», «все» вм. «сѐ» и т. н.). Правят впечатление също многобройните поправки при цяла редица глаголи и техните производни (редовно се печата «забелязвам» вм. «забележвам», «раздразвам» вм. «раздражавам», «ръкопляскам» вм. «ръкоплещя», «заобикалям» вм. «забикалям», «влизам», «слизам», «излизам» вм. «влазям», «слазям», «излазям», «минавам» вм. «минувам», «извеждам» вм. «извождам», «снемам», «поемам» вм. «снимам», «поимам», «вземам» вм. «зимам» или «земам». Трябва обаче да се отбележи, че тук е извършена и частична архаизация на правописа: печата се «монастир» вм. «манастир» или «мънастир», «сърдце» вм. «сърце», «напраздно» вм. «напразно», «бъдаще» вм. «бъдеще»; характерна е и последователната замяна на съгласните «хв» при глаголите «хваля», «хващам», «хвърлям», «хвъркам» и техните производни със съгласната «ф» (почти навсякъде в тези два тома Вазов е поправил: «фаля», «фащам», «фърлям», «фъркам»).

Както вече посочихме, при подредбата на своите съчинения в т. VI, VII и VIII на «Пълно събрание на съчиненията» през 1916—1918 г. Вазов е запазил реда на повестите и разказите, установен в тритомния сборник «Повести и разкази» от 1891—1893 г., изоставяйки само някои творби. Същият ред е възприет и във второто издание на неговите съчинения от 1921—1922 г. Този ред се запазва и в настоящото издание, като повестите и разказите се разделят в отделни томове.

В бележките към отделните повести и разкази най-напред се посочва първата публикация на всяко произведение. След това се отбелязва източникът на основния текст, според който се печата произведението в настоящото издание, като същевременно се посочват поправките, които са внесени въз основа на предходните публикации. На трето място се уточнява времето, когато възниква и се печата за пръв път произведението, изяснява се поводът за написването му и се съобщават някои по-важни данни от неговата творческа история (в случаите, когато това е възможно). При

онези произведения, които са били публикувани от автора допълнително (в сборника «Повести и разкази» или в събраните му съчинения), се посочват и всички по-важни редакционни различия. Не се отбелязват правописните промени и някои несъществени езикови поправки от рода на посочените по-горе при характеристиката на отделните издания, както и някои незначителни стилистични поправки. На практика редакционните различия се представят като варианти спрямо основния текст и се печатат по следните правила: първо се означава точното място, към което се отнася даденият вариант, и се цитира съответният пасаж от основния текст (ако този пасаж е голям, цитират се само началните и крайните му думи, като пропуснатата част се замества от знака ~), след това се поставя една полегата черта, която отделя основния текст от вариантите; отдясно на тази черта се цитират вариантите от различните публикации (в случаите, когато към едно и също място има два и повече варианта, те се привеждат според хронологията на възникването им); непосредствено след текста на съответния вариант в скоби се означава публикацията или публикациите, където той се среща, като за целта се използуват приетите съкращения. След вариантите в бележките към отделните произведения се обясняват всички по-малко известни имена, дати, събития или цитати, срещащи се в текста, с отбелязване на страницата на тяхната първоначална употреба и в същата последователност, в която ги откриваме в авторския текст; тук се обясняват също и някои редки, остарели, диалектни или чужди думи, непознати на съвременния читател.

Илия Тодоров

СЪКРАЩЕНИЯ В ТОМА

З — Зора. Месечно литературно списание. Редактор Иван Вазов. Пловдив, Печатница на Д. В. Манчов, г. I, кн. 1—6, март — август 1885.

М — Митрофан. Повест от И. Вазова (издание ново и преработено). Пловдив, Печатница на Д. В. Манчов, 1882.

Н — Наука. Периодическо списание. Издание на Научно-книжовното дружество в Пловдив. Редактори: Ив. Вазов, К. Величков, С. С. Бобчев, Ив. Салабашев и П. Наботков. Пловдив, г. I — III, април 1881—декември 1884.

ПВБ — Иван Вазов, Чичовци. Походна войнишка библиотека № 20, 1917.

ПР — Съчинения на Ивана Вазов. Повести и разкази. София, т. I, 1891; т. II, 1892; т. III, 1893.

ПСС — Пълно събрание на съчиненията на Ивана Вазов, т. I — VIII. София, Книгоиздателство на Ал. Паскалев и с-ие, 1911—1918.

С — И. Вазов, Съчинения, т. I — XXVIII. София, Книгоиздателство Ал. Паскалев, 1921—1922 (т. I — III излезли под заглавие: Пълно събрание на съчиненията).

Шишм — Проф. Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов. Спомени и документи. Под редакцията на проф. М. Арнаудов. БАН, 1930.

В този том са събрани творбите на Иван Вазов, които по традиция се определят с жанровото название «повест». Това са шест произведения, които независимо от общата им жанрова принадлежност, влизат в различни тематични кръгове от обемното Вазово белетристично творчество, изразяват различни стилови насоки в него. Всъщност едно от тях — «Неотдавна» — не притежава фикционален сюжет и Вазов многократно го «назовава». Но пред вид обема на тази творба, който покрива представата ни

Текстът е сверен и бележките са написани от Михаил Неделчев.

за размера на «повест» и нейната тематична близост с най-популярната Вазова повест «Немили-недраги», «Неотдавна» вече е наложила мястото си всред другите Вазови повести. Още повече че едно такова обединяване на фикционални с нефикционални произведения е много характерно за писателя — за томовете «Повести и разкази», за сборниците «Драски и шарки» и «Видено и чуто». Съществували са колебания и при жанровото определение на хумористичната повест «Митрофан и Дормидолски» — по време на първите й публикации Вазов често я назовава «нувела», «хумореска». Но това е наистина творба, която точно отговаря на днешното си определение и естествено се обединява с другата му хумористична повест «Чичовци».

Четири от включените тук творби са едни от първите белетристични опити на Иван Вазов — създадени са в пловдивския период от живота му (1881—1885). Това са «Неотдавна», «Митрофан и Дормидолски», «Немили-недраги» и «Чичовци». Някои от тях остават и едни от най-значителните му произведения, които всъщност съдействуват активно за утвърждаването на изключителната популярност и писателски престиж на Вазов в първите десетилетия след Освобождението.

«Иван-Александър» и «Нора» са писани в един по-късен период — 1906—1907 г. «Иван-Александър» е историческа повест, която се нарежда в поредицата произведения със сюжети от второто българско царство — «Легенди при Царевец», «Светослав Тертер», «Борислав» и др. Съвременната проблематика на «Нора» я сродява с романа «Казаларската царица».

НЕОТДАВНА

Лични и исторически възпоминания от събитията в 1876 година

(стр. 7)

Спомените са отпечатани за пръв път в списание «Наука» — орган на Научно-книжовното дружество в Пловдив — г. I (1881), кн. I (априлий), стр. 4—17, кн. II (май), стр. 97—114, кн. III (юний), стр. 205—219. Втората им публикация е в «Повести и разкази», т. II, 1892 г. Вазов ги включва след това в т. VII от ПСС (излязъл през 1917 г.) и съответно в т. VII на С (отпечатан през 1921 г.).

Тук се печата по текста от С със следните поправки:

Стр. 7, подзаглавието: «Лични и исторически» вм. «Лични исторически (по *Н* и *ПР*).

Стр. 10, р. 21: «в долината между тях» вм. «Долината срещу тях» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 12, р. 21: «Но аз тогава» вм. «Но аз до тогава» (по *Н*).

Стр. 13, р. 18: «изданки на бърдата» вм. «издънки на бърдата» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 22, р. 9: «При другите вещи там се намираше» вм. «При другите, там се намираше» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 26, р. 27—28: «който ме изглеждаше» вм. «който ми изглеждаше» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 29, р. 34: «в оградата за пътниците» вм. «оградата на пътниците» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 30, р. 12—13: «нямали ни най-малкото понятие» вм. «нямали най-малкото понятие» (по *Н, ПР* и *ПСС*).

Стр. 31, р. 15—16: «в Стамбул, столицата на мохамеданския свят» вм. «в Стамбул, столица на мохамеданския свят» (по *Н, ПР* и *ПСС*).

Стр. 32, р. 26—27: «до моста, вратата на Пера» вм. «до моста, врата на Пера » (по *Н* и *ПР*).

Стр. 37, р. 33—34: «заместяше живата, познатата природа» вм. «заместяше живота, познатата природа» (по *ПР* и *ПСС*).

Стр. 39, р. 26: «Недей бе, недей бе» вм. «Недей бе, не недей бе» (по *Н, ПР, ПСС*).

Стр. 40, р. 32: «се облягаха и агитаторът, и градинарят» вм. «се облягаха агитаторът и градинарът» (по *Н*).

Стр. 43, р. 38: «румънската власт» вм. «романската власт» (по *Н, ПР* и *ПСС*).

Стр. 43, р. 41: «да се втеляват» вм. «да се втиляват» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 44, р. 13: «че провидението изпълня молитвата му» вм. «че провидението изпълни молитвата му» (по *Н, ПР* и *ПСС*).

Стр. 46, р. 27: «Аз именно на него ще се спра» вм. «А именно на него ще се спра» (по *ПР* и *ПСС*).

Стр. 52, р. 17: «престъпните самозванци» вм. «престъпните самозваници» (по *ПР* и *ПСС*).

Обширният мемоарен очерк «Неотдавна» е първата белетристична творба на Вазов. Установил се в столицата на Източна Румелия Пловдив след напускането на съдийството си в град

Берковица и след краткотраен престой в София и Сопот, той се включва активно в културния живот на града. Безспорно творческата атмосфера, в която попада, дава силен тласък за насочването му към белетристиката (за това съществуват множество свидетелства — както на Вазов, така и на негови близки от този период). Съвсем естествен е стремежът на литераторите от това време да осмислят в художествени творби току-що отминалите героически събития, които доведоха до тъй дълго очакваната свобода. В Пловдив живеят и работят Константин Величков, Захари Стоянов и много други автори, които се заеха да пресъздадат близката история, да закрепят в съзнанието на съвременниците героиката на Априлското въстание.

В сравнение с редица от тях Вазов бе в неблагоприятна позиция — той не бе взел непосредствено участие във въстанието, макар че като член на комитета в Сопот бе работил по подготовката му. Известно е, че по ред причини неговият роден град не въстава. Това лишава творбата му от напрежението на героичния устрем и я прави в известен смисъл един страничен поглед върху славните дни на априлската епопея. Но писателската честност на Вазов му помага да преодолее това ограничение и въпреки че няма непосредствени наблюдения върху хода на въстанието, той ни е оставил в «Неотдавна» една широка панорама на тогавашния живот.

Най-ранното Вазово свидетелство за тази творба е в писмото му до К. Иречек от 3 февруари 1881 г.: «Както знаете вече, тука се основава Научно-Книжевно Дружество, което ще издава свое списание. В това списание и аз ще зимам участие, а за сега съм приготвил за него съчинение в проза: Не отдавна, лични и исторически въспоминания от 1876 г.» Почти същото повтаря десетилетия по-късно Вазов и пред своя биограф Шишманов: «Понеже в «Наука», на която бях главен редактор, се предвиждаше да има и художествено-литературен отдел, а нямаше никакъв готов материал — аз се завзех, да напиша спомените «Неотдавна», които се четяха тогава с голям интерес» (Шишм, стр. 236). Проявената от Вазов в тези изказвания скромност не трябва да ни заблуждава — творбата очевидно е написана не само да «запълни» художествения отдел на списанието. Дълбоко личните мотиви в нея свидетелствуват за съществуването на интимен творчески подтик при създаването ѝ. Всъщност вътрешната ѝ голяма тема е: отговорността на самия автор за поведението му по време на въстанието. И тук Вазов е отново пределно честен — той признава малодушието си, признава обзелия го страх, откро-

вено излага неудобството си, че е напуснал Сопот във време на съдбовни изпитания за отечеството му. Всичко това придава голяма психологическа стойност на разказа му. Но за негова чест трябва да се изтъкне, че при анализа на поведението си той не търси фалшиви оправдания, не измисля със задна дата някакви несъществували тогава мотиви. Автобиографичният момент на «Неотдавна» е действително напълно автентичен. За това свидетелствуват множество документи, които могат да бъдат съпоставени с Вазовия текст. Ето например откъс от спомените на майка му баба Съба: «Не знам по какво, Клисура пребърза, и най-напред тя претърпя участта на сеч и огън. В това време изгоря Батак и Перущица. Сопотското въстание остана, като видяха, че няма нигде напредък. Тогава помолих на баща ви да изпратим Иванча в Влашко, бари той да се куртулише от тези турски теглила. То добро, ами тескере? Ако иде сам (да си вади), ще го подозрат, къде отива такъв младеж? После помолихме бае Енча, та му извади тескере на Карлово, макар че Енчо е много по-стар. Но сега как да тръгне? Бяхме принудени да хванем скришом кола, да чакат на край селото при Бъзайтовите черници. Па му турнах дрехите в един кеневир, та ги изнесе слугинята до колата и го изпрати. Боже мой, и сега ми достисна на сърцето, като си припомних какви минути бяха: изпращам сина си, огън и пред него и зад него!» (Сб.: Иван Вазов Живот и творчество. За седемдесетгодишнината от рождението му, С., 1921, стр. 36). Почти същото ще прочетем и в спомена на члена на сопотския революционен комитет Д. Фингов: «Разотидохме се, но скоро се разчу за въстанието. Узнава за него и бащата на Вазова. Той се уплашва, вика при себе си Вазова и му казва още същата нощ да се махва от Сопот, дава му паспорт и го изпраща за Цариград. Тъй Вазов успя да избяга в Цариград и оттам в Румъния» (Сборник на Калоферската дружба, кн. I, С., 1908, стр. 142). Очевидно в поведението на Вазов по време на въстанието решаваща роля са изиграли младостта му, традиционното за патриархалния морал на семейството му синовно послушание. Но всъщност «Неотдавна» ни показва и истинското възмъжаване на Вазов. Нравствените терзания, които той преживява при прекосяването на опожарената българска земя, срещите с турските жестокости — всичко това калява душата му, подготвя го за бъдещото му участие в революционните начинания на българската емиграция в Румъния. За такъв прелом ни говорят и спомените на Атанас Илиев, когото Вазов среща в Цариград: «Един ден в книжарницата на «Промишление» при Ив. Говедаров се намери нов непознат мене

до тогава млад човек. Заедно с някой студент от медицинското училище той се качи горе в стаята, която беше над самата книжарница. Говедаров ми каза, че той бил поетът Ив. Вазов, който бяга от Сопот. В кратко време се запознахме с него. Освен дето се срещахме в книжарницата, той ме посети и в камарата. Разговаряхме се по положението. Някак неловко и съвестно му беше, че се готви да напуща тъкмо в това време родината. За да го успокоя, аз му казах горе-долу следните думи, които изразяваха и моето дълбоко убеждение:

Вие сте потребен за отечеството. Вашата заслуга ще бъде много по-голяма, като обогатявате литературата с производите на музата си, отколкото ако гнияхте в турските зандани. Вие бяхте в Румъния и отивате пак там. Работете с перото си. Виждах, че тези думи го ободриха. И наистина Ив. Вазов замина наскоро за Влашко, дето не след дълго време напечата «Тъгите на България», възпени в кръшни стихове. В Стара Загора през пролетта на 1877 г. бе долетяло и едно «Възвание към българския народ» от 17 април 1877, в което между деветте подписали, като членове на «Българския централен комитет в Букурещ» начело с руския консул Владимир Йонин, бяха и Ст. Стамболов и Ив. Вазов» (Спомени на Атанаса Т. Илиев, БАН, 1926, стр. 169).

Разбира се, разглеждайки днес спомените «Неотдавна», ние се стремим да видим в тях началото на творческия път на Вазов като белетрист, наченките на бъдещите героични теми в големите му белетристични произведения, да проследим изграждането му като личност. Такава гледна точка съвременниците му естествено не са притежавали. Вазов е точен, когато казва пред Шишманов, че те «се четяха тогава с голям интерес». Но за част от тези съвременници «Неотдавна» е една неприемлива творба дори само с факта, че авторът ѝ разказва за своето «неучастие» във въстанието. Краен израз на това отношение дава Захари Стоянов в една своя рецензия (реакцията му е подсилена безспорно и от партизански съображения — те са политически противници в обхванатия от буйни страсти обществен живот на Източна Румелия), печатана в сливенския вестник «Съветник», г. I, бр. 33 от 29 юли 1882 г.

Критиката на Захари Стоянов очевидно е направила силно впечатление на Вазов. За второто издание на спомените от 1892 г. той прави редица промени в текста именно съобразявайки се с отделни бележки на големия мемоарист на Априлското въстание. Но по-съществени тук са промените от друг характер. Вазов силно изменя (съкращава преди всичко) първоначалния край на

спомените си, където се разказва за последните дни на Ботев. Тази редакция е в унисон с новото му отношение към великия поет, изразено най-драстично в известната му студия от сп. «Денница», г. II (1891), кн. 6, 7—8 и 10. В замяна на това добавена е нова глава, в която се описва дейността на последния Букурещки комитет, в който Вазов играе важна роля.

Критиката при излизането на това ново издание във втория том «Повести и разкази» е по-благосклонна. В обща рецензия за сборника д-р К. Кръстев пише за «Неотдавна»: «Не отдавна (лични и исторически възпоминания) ни е мило и скъпо затова, че е от броя на малкото мемоари, които има в българската литература, единственото от Вазова. Ако съдим по тоя документ, Вазов има студената кръв на мемоариста, а неговата наблюдателност малцина притежават. Това го прави способен да бъде автор на едни капитални мемоари, в които да се отрази не само оная дивна епоха от 1876 и 1877, но и още по-дивните и по-диви епохи на всичките последующи години, с 1885 и 86 и техните достойни наследници» (сп. «Мисъл», г. I (1892), кн. XII /15 август).

В по-ново време изследователите се връщат често към «Неотдавна». Наистина, мемоарите не притежават големи художествени достойнства, които да предизвикват цялостен естетически анализ. Но те остават неоценим източник при изграждане биографията на Иван Вазов, както и за разкриване дейността на последния букурещки комитет. Има и една допълнителна тяхна стойност, която така точно изразява Милена Цанева: «В момента, когато пише спомените си «Неотдавна», Вазов е все още далеч от мисълта за епично пресъздаване на живота и борбите от близкото минало, но всъщност тук вече се съдържа в зародиш нещо от замислите на «Немили-недраги» и на «Под игото». Набелязани са в най-общи линии главите «Пиянството на един народ» и «Пробуждане», мяркат се бегло скицирани образите на шпионина Заманов, Мичо Бейзадето, чорбаджи Марко. Без самият автор да подозира това, започнали са вече процесите на онова промисляне и прочувствуване на жизнения опит, от което ще изкристализират бъдещите му епични творби. Онова, което отдавна бе зреяло в съзнанието на лирика и което го бе карало да търси по-широките жанрови форми на поемата, се проявява изведнъж и спонтанно. Още първият опит на Вазов в прозата е всъщност и неговото раждане като белетрист» (Иван Вазов в Пловдив, НИ, С., 1966, стр. 293).

Варианти в Н и ПР.

Стр. 9, р. 2: Беше 1876, април 23 (Беше 1876, априлия 22 *(Н)**р. 4—5: страшни, потресаващи / страшни, чудни, потресающи *(Н)** р. 15: със зловеща бурност / с някаква си зловеща, бурна тишина *(Н)** р. 21: *след израза* «Бенковски раздухал!. . .» *в Н стои*:

Но както споменах одеве аз се затруднявам да раскажа сичко. Обстоятелствата, които предизвикаха, произведоха, испълниха тие достопаметни дни, са тъй сплетени, повидимому нелогични, чудати, грандиозни, щото за живото им въспроизвеждание трябва търпеливий и съобразителний дух на Нибура, трябва талантливото перо на Тиера. Тие малко дни, в които се лъсна и пак исчезна, като светъл метеор, великанския дух на един народ от пет века пропаднал, свързан, потъпкан, унизен, забравен, съставляват епоха, изображението на която ще бъде цяла историческа епопея, а аз имам съвсем друга, скромна цел.

И тъй беше годината 1876, месец априлия 22.

Стр. 9, р. 22—23: Аз пътувах с талига из Стремската долина, по направление на Средна гора / Аз пътувах в каляска по очарователната долина на Стряма, из пътя, който води от полите на Стара планина към Средня гора, към Пловдив.

Денят беше хубав, прекрасен. *(Н)*.

Стр. 9, р. 25—26: *изразът*: «което просто значеше: мирувание. . . » *липсва в Н** р. 27: на избуха / на избухването *(Н)*

Стр. 9, р. 29 — стр. 10, р. 5: Такова положение на бездействие ~ също и кола. / Повечето градове и села решиха да държат само едно ожидателно — отбранително положение. . . Миналий ден приех тайно съобщение, че ме дирят. . . Вечерта двама конници — джандари пристигнаха в селото от ближний град: чу се че ме дират. Известието се потвърди. Опасността беше близка, неминуема. Аз виждах вече окови, тъмници, бесила и всичките ужаси, които ги съдружават и смърт мъченическа и без борба. През нощта един предан приятел ми достави паспорт с чуждо име и с неверни очъртания. Също и каляска. *(Н)*.

Стр. 10, р. 5—7: Тия средства представяха ми едничък и печален шанс за избавление. . . Аз бягах слепешката към Пловдив, без да звам какво ме очаква там и дотам. / Тие средства представяха ми едничък, но печален, шанс за избавление; аз бягах от страхът пред смъртта, макар безплодна, безславна. . . но се едно:

аз бягах преди смъртта! С червенина на челото признавам това! . .

Каляската, в която пътувах по леката наклонност на равнината, беше както почти всичките по него време — с черно покривало, отвътре подплатено с червено сукно, и с по един прозорец от страните, от които на единия стъклото беше сине, на другия червено.

Кучиашинът ми беше, както всичките кучиаши от него време — турчин. *(Н)*.

Стр. 10, р. 11: не се вдигаше / не се повдигаше *(Н)* * р. 14: грачеха кресливо / грачаха силно *(Н)* * р. 21: се тъмнееха / се чернеяха *(Н)* * р. 31: *след* «бистрата като сълза и шумлива Струма» *е имало*: Тя се извиваше своенравно на успоред с живописните вгъвания и изпъквания на Средня гора, показваше се, губеше се зад тъмнозелените гъсти купове върбалаци, синееше се пак, преставяше се ту като длъгнеста локва сред моравите, ту като беловата ивица между високите треви, разделяше двете кичести селца Дъбине и Войнягово, светеше още малко и се губеше съвършенно в тъмната клисура на гората. *(Н)*

Стр. 10, р. 42 — стр. 11, р. 1: Аз си увих цигара и му поисках огън / Аз открих табакерата, увих си цигаро и му поисках огън *(Н)*.

Стр. 11, р. 11: той се не извърна / той се не извръщаше *(Н)* * р. 21: дългата цигара / дългото цигаро, на което устата бяха от бяла кост *(Н)*: дългото цигаро *(ПР)* * р. 22—23: от това обяснение / от това обяснение и захванах излека да тананикам нещо си. *(Н)* * р. 25—26: жива душа / жива диха *(Н)* * р. 32: обградени с ниски / обиградени с ниски *(Н, ПР)* * р. 36—37: трещенето на талигата / трещението на каляската *(Н)* * р. 42: дъно на колата / дъно на каляската. Както видите и вие, не беше време за любезничание с красния пол. *(Н)*.

Стр. 12, р. 4—5: търкаха с парцали пушки / търкаха с дрипи пушки *(Н)* * р. 14—15: Вероятно, той ги успокои / Вероятно, че той ги успокои *(Н, ПР)* * р. 18: Уви: Те бяха / Уви! Това бяха *(Н)* * р. 21—22: Всички вярвахме в успеха / Сичките мисляхме в успехът на светото дело *(Н)* * р. 39: трябваше да рухне / трябваше да се рухне *(Н, ПР)*,

Стр.13, р. 1—2: виновникът на светото движение/виновникът на своето движение *(Н, ПР)* * р. 11: кола с коне / каляска с коне *(Н)* * 14; на въстаници / на въстанниците *(Н)* * р. 16; *след* «стра-

хът бяха общи» *стои*: Мудното движение на каляската сред тези невеселн и глухи места ми причиняваше някаква неизразима тъга. Аз поисках да се растуша с пеене, но песента ми замираше на гърлото : не беше време за песен. Толкова силни мисли ме вълнуваха. Борбата беше обявена. . . знамето се развяваше. . . а аз, по неумолимата необходимост, се отдалечавах и отивах, къде? може би в ръцете на оние, които избягвах. . . Аз не знаях де и защо отивах. . . Аз погледнах из десния прозорец и ми се стори, че от действието на раздразненното ми въображение, всичко гледах в пламик: бърдата в пламик, полените в пламик, реката в пламик, небето в пламик. Целия небосклон, цялата природа бяха в огън, и аз гледах на това дивно зрелище с възхищение и с ужас, вкушавах едно неизяснимо наслаждение от видът на тоя огнен свят, на това море от пламик, които дотогава само великата фантазия на Данте ми беше представила. . .

А аз гледах просто през чървения прозорец. *(Н)*.

Стр. 13, р. 19—20: който се простира оттам до селото Чукурли / който от там до селото Чукурлии се простира *(Н, ПР)* * р. 22—23: Това село, доволно кичесто, се / Това село беше доволно кичасто и се *(Н)* * р. 26: Селото беше пусто. / Селото беше пусто и заглъхнало. *(Н)* * р. 26: Едничката кръчма / Едничката лавка-кръчма *(Н)* * р. 30: в тъмния фон на Родопите / в тъмния фонд на Родопските гори *(Н)*.

Стр. 14, р. 2: удари силно конете / удари яростно конете *(Н)* * р. 17: Кръчмата и вратите / Лавката и вратите *(Н)* * р. 19: викаше уплашена. Като видя / викаше уплашена, дърпаше си пазвите в знак на голяма скръб. Като видя *(Н)* * р. 24—25: отговори й Осман по български / отговори й Осман тихо по български *(Н, ПР)* * р. 27: *след* «до мене все плачешком» *стои*: — Защо плачиш, невесто? *(Н)* * р. 33: краищата на забрадката си / крайщата на кърпата си *(Н)* * р. 41: питах аз. / питах аз неволно, без да зная какво, защото най-после трябваше да й кажа нещо. *(Н)*.

Стр. 15, р. 3—4: и да я оставя / за да я остава *(Н)* * р. 15: ми се свиваше / ми се стискаше *(Н)*.

Стр. 16, р. 2: във всяко българско село / в всяко село българско *(Н, ПР)* * р. 6—7: По мръкнало влязох в Пловдив. Едвам захождаше слънцето, ние влезнахме в Пловдив. *(Н)* * р. 10—11: Дюкените се затваряха / Лавките се затваряха *(Н)* * р. 12:

на тесните / по тесните *(Н, ПР)* * р. 17—18: в някой ъгъл / до някой ъгъл *(Н)* * р. 21—22: засветлели от кръвожадност / засветлели от мрачна кръвожадност *(Н)* * р. 26: пред талигата / пред каляската *(Н)* * р. 27—28: Калдъръмът на моста гърмеше / Мостието (калдъръм) гърмеше яката *(Н)* * р. 33: Беше тъмно / Беше май тъмно *(Н)* * 37—38: злобно дрънаха / злобно издрънчаха *(Н)*.

Стр. 17, р. 29: милиони искри / милиони звездици *(Н)*.

Стр. 18, р. 6: чувствувахме даже (чинеше ни се даже *(Н)* * р. 31: силните усещания / силните ощущения *(Н, ПР)* * р. 32—33: Научихме се всичко. Избухването действително било изпитано. Тялото / Научихме се всичко. Опасността, действително, била голяма. Тялото *(Н)* * р. 34: нощта на Гергьовден / нощта срещу Гергьовден *(Н)*.

Стр. 18, р. 42 — стр. 19, р. 1: че се опитали / че се испитали *(Н, ПР)*.

Стр. 19, р. 7: в чисто българските паланки / в самоотверженните паланки *(Н)* * р. 12: като по чудо / като от чудо *(Н, ПР)* * р. 26: А човек мисли / Защото человек мисли *(Н)* * р. 40: готови да мъстят / готови да жънат *(Н)*.

Стр. 20, р. 3: от вериги / от спънки, примки, вериги *(Н)* * р. 9: беше се възпречил / беше се испречил *(Н, ПР)* * р. 13—14: разговор: Тъй и тъй / разговор: Ну, и тъй и тъй *(Н)* * р. 20: между Карлово и Сопот / между К. и С. *(Н)* * р. 22: беше казал / беше викал *(Н, ПР)* * р. 31—32: от опасните коментарии / от бурните коментарии *(Н)* * р. 32: *бележка към* «коментарии» *в Н*: Даже полулудият Х. Л. из дупката на тъмницата се кръстеше и викаше на турския чиновник, ксйто го беше запрял за данъка: Вярвай Бога! на! сички ще си оберете крушите от тука! казал го е Мартин Задека. . . и понеже турчина мълчеше, той му го повтаряше.

Стр. 20, р. 40—41: ходеше някаква таинствена загадка / ходяха някакви тайнственни загадки *(Н)*.

Стр. 21, р. 15: нямаше водители / нямаше водачи *(Н)* * р. 20: въстаналите селяни / въставшите селяне *(Н, ПР)* * р. 36: и признаха / а признаха *(Н)*.

Стр. 22, р. 3—4: пътното джамаданче / пътното ковчежче *(Н)* * р. 7: разгърнах джамаданчето / разгърнах ковчежчето *(Н)* * р. 8: прегледа всичко / прегледа всичките вещи *(Н)* * р. 9—10: една тетрадка с еротически стихотворения / една тетрадь с анакреонтически стихотворения *(Н)* * р. 26: и дор в моята молитва / и сред моята молитва *(Н)* * р. 34—36: — Как? Отивате ли?

— Тозчас.

— А тескерето / — Как? Отивате ли? — попита ме приятеля ми.

— Тръгвам, да, искам два часа по-ранко да ида на станцията. . . тука ми се стяга душата. . . задушавам се.

— А тескерето *(Н)*.

Стр. 23, р. 1—2: Дявол го взел! . . / Дявол го зел: . . . чорт! . . .*(Н)* * р. 14—15: изрязана с турски букви / прошарена с турски букви *(Н)* * р. 16—18: *изразът*: тоя четвъртит камък насред двора, дето слагаха да бият нещастниците — *липсва в Н.* * р. 21—22: неодолимо отвращение или ужас. . . / неодолимо отвращение. . . *(Н)* * р. 24: на мое име / на друго име *(Н)* * р. 29: един поп висок и едър. / един поп висок, средня възраст. *(Н)* * р. 36: опрашена, схлупена, изкривена / упрашена, слупена, смачкана, искривена *(Н)* * р. 37: слисан и развълнуван / слисан и равнодушен *(Н, ПР, ПСС)* * р. 41: Може би да е уловен./ Може би той бе жертва на едно просто подозрение; може би, да е уловен *(Н)*.

Стр. 24, р. 1—2: тескереджията, облечен алафранга. Лицето му / тескерджият. Той беше, както всичките ефендита облечен по алафранга, с черно сетре закопчано от гърлото до кръста, с тъмноморав фес, нàскоро ударян на калъп. Лицето му *(Н)* * р. 17: — Нищо не знам — отговорих / — Нищо, отговорих *(Н)* * р. 29: трябваше да кажа. / трябваше да кажа. Добре, че не се случи да попита по-напред за името ми. Погрешката тогава би била непоправима. *(Н)* * р. 36—37: — И цветът на косата не е същият. . . — Той ми подаде тескерето. / — И цветът на косата не е същия. . .

— Аз. . .

Той ми подаде тескерето. *(Н)*.

Стр. 25, р. 2—3: Тескерето ми беше невярно / Тескерето ми беше съвсем невярно *(Н)* * р. 6: Какви добри хора! / Какви добри хора! А при това турци! Кучиашинът както и да е. . . кучиашите

не са до там сумнителни хора, нито са до там чувствителни при идеята, че карат може-би човек опасен за отечеството; стига да им дадеш добро възнаграждение, да заплатиш сенцето, което изядат конете им по кърските ханища и да ги почерпеш с едно двадесет и пет драма (това е обикновенната мярка). Тогава те са прекрасни човеци. Кажи им, че отиваш да заколиш Султана, те ще те закарат безопасно до вратата на Галата-Сарай, за тях е сè едно. . . Какво не прави патриотизмът!

Но тескереджийте? Какви зверове са въобще? Най-паче когато им се явиш в размътено време, и им поднесеш лъжливо тескере. *(Н)*.

Стр. 25, р. 18: на един дюкян / на лавката му *(Н)* * р. 24: ми отказа / ме излъга *(Н)* * р. 27: видях г. И. / видях Г. И. *(Н)*.

Стр. 26, р. 16: из улиците / из улицата *(Н, ПР)* * р. 19: ми даде един юмрук в гърба / ми даде една мушканица в гърбът *(Н)* * р. 24: се скитах като смаян из улиците / се скитах без цел вече из улиците *(Н)* * р. 24—25: На гостилницата Кацигра не смеех вече да отида / На гостилницата Кацигра, не знам защо, не смеях вече да отида *(Н)* * р. 29—32: *фразите:* При всичката пословична пипкавост ~ увеличаваше тоя шанс. — *липсват в Н* * р. 33: произнесе името ми / произнесе от зад името ми *(Н, ПР)* * р. 34: по всичката ми кожа. / под всичката кожа и косата ми щръкна. *(Н)* * р. 38—39: да се отвращава. / да се отвращава с презрение. *(Н)*

Стр. 27, р. 1: Физиономията му беше / И наистина физиономията му беше *(Н)* * р. 4—5: из дълбоките си орбити / из дълбоките си легла *(Н)* * р. 11—12: свидетелство на нуждите / свидетелство на нечистотата и нуждите *(Н)* * р. 15—20: дохождаше често в село ~ — Но тогава е време / дохождаше често на село.

Той сега ме среща, като бягам от там, а възможно беше той сам да ме е показал, предал на властите. Той ми подаде ръката си.

— Къде, байно? . . .

Аз се колебаях и мислях да му кажа ли или не истината. Аз отговорих:

— Тъй. . . на никъде. . .

— Кога сте дошле?

— Снощи.

— До тука само или за по-нататък?

— За Цариград.

— За Цариград?

— Да.
— Днес? с железницата?
— Да. . . Но. . .
— Но тогава е време. . . *(Н)*.

Стр. 27, р. 26: — Средна хубост / — И добре и зле*(Н)* * р. 33—34: Но аз го повиках. / Но аз го повиках.
— Мене ли викате? — обърна се той.

Стр. 27, р. 42: с учудване / с някакво учудване (Н).

Стр. 28, р. 19—20: пътя към конака/ пътя за към конака *(Н, ПР, ПСС)* * р. 27: потните им чела/прашните им чела *(Н)*.

Стр. 29, р. 2: Аз въздъхнах-свсбодно / Аз издъхнах свободно *(Н, ПР)* * р. 19: влакът тръгна / влакът мръдна *(Н, ПР)* * р. 20—24: Пловдив със своите покрити с къщя хълмове ~ Зад тях като зад една гигантска стена се криеше една таинствена земя / Бързо се изгубваше от очите ми Пловдив, дето в малко време испитах толкова вълнения и безпокойствия. Скалите му, дворците му, къщата му амфитеатрално въскачени едни над други, почти висящи над стръмнищата на височините, се мяркаха, показваха, исчезваха на прозорчето, додето най-после из него се видя широка зелена равнина напъстрена с стотина могилки, дъбравици, села, а между тях тук-там се светлееше сред един аллей от зелени кичести върби, величественната Марица. Но нейний вид навяваше скръб на душата.

На юг, на не далечно растояние, издигаха си зъберите тъмните и диви Родопски гори, ксито до тогава се припречваха, като един гигантски зид между полето и небето и не пропущаха любопитното око на светът по нататък. Зад тях, на юг, се криеше една тайнственна земя *(Н)*.

Стр. 29, р. 29—30: *след* «неуморимият Мак-Гахан!» *в Не имало следния текст*: Влакът бягаше из обширната равнина, на която краят се сливаше с небето на исток. Изгледът ставаше повече и повече пустинен и див. Полето захващаше да приема вълнообразен и монотонен вид. На юго-исток Родопите постепенно се извиваха към юг и се снишаваха. Минахме без никакво особенно приключение до новия мост на Марица, при Търново-Сеймен. Тук влакът поспря за повече време за да приима стока. Ние излязохме из вагона и отидохме под близонаходящий се сенник за да се прохладим с някое питие. В туй време на горизонта се издигна пушакът от одрински влак, който трябваше да стигне. Скоро пред очите ни се проточи пъплешком една безкрайна верига от черни кола, които предвождаше огромния димящи локомотив. Тътнението се усилваше и необозримият влак се приближаваше. Ние станахме и отидохме в вагона си за да видим по-отблизо. Скоро пред нас истрополяха новопристигналите вагони и се спряха на срещу ни. Нас ни облада неволен ужас. Вагоните (сичките бяха около 50) бяха препълнени, набити, натъпкани с страшна сган от азиятци, дрипави, гнуснави, полуголи, с фесове, с шалове, с кауци, с кожени шапки, без пряпорец, без дисциплина, без вожд, навтъкани, набучени, претварени с всичките възможни смъртоносни оръдия, които човеческата мисъл може да измисли и създаде. Тук се представляваше цял исток в всичката пъстрина на племената си и облеклата си. Турци, арапи, кюрди, друзи, манафи, зейбеци, черкези — цял пандемониум от зверообразни същества, фанатизирани, распалени, побуели, гладни, настървени за кръв, пожари, убийства, опустошения; всичките колена и съсловия, от които са се съставлявали някога варварските сбирщини на Атила, Тамарлана, Мохамеда, имаха свои представители и типове в тая сган убийци, натъпкани като червеци тука, за да се пръснат по-после като скакалци да опленат, съсипат, опустошат! . . . От време на време се донасяха до ушите ни техните диви викове и смехове; нейде пеяха някакви песни, на които нечеловеческата мелодия странно смущаваше слуха ни; но нейде, при песните се раздаваха звукове от булгарии, тюлюмбеци или подобни тям инструменти. Те се радваха! Абдул-Азис беше размислил добре. Той тласкаше Азия въз България, хиените въз агънцата, кръвопийците въз момите и детцата. Тъй до нейде беше гарантиран. Можеше да намерят малко въоръжени противници, но за това колко невести и богатства и съкровища имаше там, в България! Гаче малко опалници имаше в Европа да се победи и унищожи кипналото, но обезоръжено население.

Но Султанът не мислеше така.

Той мислеше, както мислеше Дизраели: да мине всичко през огън и нож, и то по-скоро, никой да не чуе и да не сети. Английската дипломация изискваше така. Флотата на Бесика насърчаваше.

Когато влакът пак потегли аз отдъхнах по-свободно. Зрелището на тая плашлива, но кръвожадна сган напълни душата ми с ярост и възмущение. Аз никога не бях расчитвал на такава борба. Свежият полски въздух разведри мислите ми и аз захванах да впивам погледа си в далечния край на горизонта. Тие обширни, исторически полета наумяваха ми миналото, славното минало,

въскресяваха в ума ми, като чрез вълшебството, велики събития, боеве, победи, поражения, сбсади, за които историята ни споменува с такава настойчивост. Тие въспоминания вълнуваха ума и въображението ми до самия Цариград. Всичките страни през които минуваше влакът бяха театър на някакво знаменито сблъскване, бяха населени с преданията на някои герои, за някои удари велики, решителни. Ето Мустафа-паша. Тук нейде по тия хълми плешиви, някога в началото на 13-й век са се срещали достославний Цар Калоян с Балдуина. Тук нейде е произлезъл боят, в който горделивий латински вожд падна мъртав ведно с цветът на гордите си рицари! Ето на дясно Чирмен. Тук нейде вероятно, не далеч, Хаджи-Илбек на 1371 г. съсипа огромните сили на Сърбите. Стигаме Одрин. Какви славни спомени! Виждам ту Крума като поразява под стените му византийците, ту Симеона, комуто Мсролесн предава ключовете на древний Адрианопол, ту мрайний Самуила, като прави диверсия на страшния си противник Василия II, ту Святсслава, северен сокол, че води руссите си дружини край античните му порти. . . По нататък къде Баба-Ески, дето се губят развалините на Българсфиг, на 893 г. произлезе страшният удар между Византия и Българи, подир когото всичка Тракия и Македония паднаха под нозете на Симеона и огромната византийска империя добн граница на запад цариградските стени. Ето Кючюк-Чекмедже, от дето се начинаше великата Анастасиева стена, която не можа да спаси столицата на могушите варвари. Ето на конец, стените на всемирната хубавица Цариград. Те са видели чудни случки. Няколко от най-славните страници на нашата история са написани на тях. На 717 Требел избива безжалостно пред тях 22 000 души сарацини, влазя после в оградата, сваля един император, туря други, натоварва конете си с свила и бсгатства, напълнюва шепите на войниците си с злато и сребро и оставя с диво презрение столицата на богатството и на разврата. На 813 г. Крум, див законодател, приемник на Атила, съвременник на Шарлемана, псбедител на сбри, франки, на Никифора, съединителят на Тисското и Дунавското царства принася пред тие стени жертва на Перуна и забива копието си в Влахернските врата; на 913 г. и псле на 917 г. на два пъти, великият Симеон наряжда през тях непсбедимите си и тържествующи легиони и приима, окръжен в всичката си царска слава и сияние, поклоните на Патриарха вселенский и умоленията на императора на въсточната римска империя!

Какво величественно минало!

Й какво настояще! . . .

Стр. 29, р. 32: Твърде късно на другия ден влакът / Твърде късно беше, когато влакът *(Н)*.

Стр. 30, р. 7—8: съпоставено с размирието / съпоставено с внезапното размирие *(Н)* * р. 15: новини чудовищни и безсмислени / новини чудовищни и безтълкови *(Н)*.

Стр. 31, р. 7: управлявана от моя добър приятел / управлявана тъй добре от моя добър приятел *(Н)* * р. 17: *след* «чаша кафе в ръката» *стои*: Вие, приятели, може би, се чудите, как аз, бежанец, преследван, се осмелявах на най-откритото място да се показвам, когато беше благоразумно да се крия.

Аз ще ви стговора просто:

И аз сам се чуда сега.

Опасностите и те са нещо, с което човек се свиква най-после. После първия страх преминал, аз престанах да трепера пред бедата. Аз престанах вече да мисла за себе си, за моята микроскопически нищожна личност, когато хиляди братя носеха тежкия кръст на Голгота! . . . *(Н)*.

Стр. 31, р. 22—29: — Притурка от вчерашния «Басърет» ~ пет хиляди притурки от тая/—Притурка от вчерашний «Басърет».

— Е, какво има?

— Много страшно нападa Махмуди-Недим-Паша?

— Нападa? защо?

— Искарва него виновен в въстанието на Българите; даже го прави предводител. . .

— Глупсст! турска глупост!

— Глупост, но тоя член е произвел чудовищен ефект въз турското население.

— Наистина?

— Уверяват, че до снощи само са се продали пет хиляди притурки от тая. *(Н)*.

Стр. 31, р. 41: Дюкяните затварят / Лавките затварят *(Н)* * р. 42: Дюкяните бързо / Лавките бързо *(Н)*.

Стр. 32, р. 18: Минахме едно по друго / Минахме и фукнахме едно подруго *(Н)* * р. 29: Когато излязохме и ние на площада / Когато излязохме на площадът *(Н, ПР)* * р. 36: мърдаха, вълнуваха / мърдаха, наваляха, вълнуваха *(Н)*.

Стр. 33, р. 5—6: под един ужасен натиск, който ни задушаваше, задавяше. / под един ужасен натиск, отзад, отпред, отдолу, който ни задушаваше, задавяше, уморяваше! *(Н)* * р. 8: непроницаемата навалица. Тук / непроницаемата навалица, която на всеки миг, като нови вълни, бухваше върху ни и ни помазваше! . . . Тук *(Н)* * р. 26: в обратен смисъл притискането на тия / в обратен смисъл давлението на тие *(Н)* * р. 31—32: притискаха страшно, схлупваха се от натиска / притискаха страшно, сбираха, слупваха от подновившият се ужасен натиск *(Н)*.

Стр. 33, р. 42 — стр. 34, р. 1: блъсне в главата. В същия миг / блъсне в главата. Той беше свиреп. Той имаше пред мене преимущество: и физическо и стратегическо. В същий миг *(Н)*.

Стр. 34, р. 2—3: той разбра / той видя *(Н)* * р. 14: се истъразихме на края / се истъразихме смазани, утрудени, разбити на край *(Н)* * р. 25—26: на улицата и / на улицата «Белль вю» и *(Н)* * 27—28: благстворно подействува / благоволно подействова *(Н)* * р. 30: Паниката се поддържаше. / Паниката се уголемяваше. *(Н)*.

Стр. 35, р. 2: след «Махмуд Недим паша» *стои*: — Бягайте! Бягайте! — раздал се ненадейно зловещ вик. *(Н)* * р. 3—4: *изразът*: като видяло няколкохилядната сган — *липсва в Н* * р. 30—31: скритом Цариград ~ го застрашаваха. / скришом Цариград, както бяха зели да правят и други Българи, за да избягнат от опасностите, що ги застрашаваха ежедневно. *(Н)*.

Стр. 35, р. 31: *след* «го застрашаваха» *в Н е имало*: Извеждаж другарят ми М. ме потегли грубо за ръката към една лавка, кимна и каза безпоксйно:

— Влезте, влезте вътре!

— Шписнинът! продума В.

Ние се втурнахме в лавката.

Скоро на срещната страна на улицата, мина човекът, който смути другарите ми.

Той беше с къс раст, на 30—35 години, черноок, мургав, с вежди дебели и сключени. Лицето му, прошарено с червеникави знакове, представяше някакво странно смешение на лукавството с безстидството; той гледаше смело, без да сеща тяжестта на пятното, което общсто презрение беше ударило на челото му.

Той беше Българин.

Стр. 36, р. 19: Полицията не го нашла / Полицията не нашла престъпникът *(Н)* * р. 20: Очевидно за мене се касаеше — *липсва в Н* * р. 24—28: Бяха приятелите ми ~ — Утре рано ще тръгнете / Бяха приятелите ми.

— Какво научихте? Попитах бързишком

— Паспортът е готов, носим го.

— Ами на Бал-Капан? . . .

— Какво?

— Как какво? Де е сега Т.?

Те ме гледаха с недоумение.

Аз им подадох «Фар дю Босфор».

— Утре тръгва французският параход за Галац, нали? попита В. другаря си, след като хвърли бежлив поглед въз новината.

— Да, твърде рано.

— Утре рано ще тръгнете. *(Н)*.

Стр. 37, р. 17—20: бързо към морето ~ ни се представи / бързо към морето. Минахме край острова Момина кула, който има своята легенда, минахме Долма-бахче, цял блеснал в бял мрамор, с заслепителният светлик на прозорците си; Орта-кюй скромния кът, от дето доблестният старец Дядо Антим испращаше благословиите си на възстаналата и мъченическа България; Бююк-Дере, с строгата си и внушающа архитектура — дворецът дето живееше Игнатиев; минахме между старобитните крепости Урум-Хисар и Хисар-Калеси, които стояха като два неми гиганта от двете страни на исхода на пролива и тогава ни се представи *(Н)* * р. 30: повече закръгляваше / повече окръгляваше *(Н)* * р. 33—34: заместяше живата, познатата природа / заместяше живата, знакомата природа *(Н)*.

Стр. 38, р. 32—33: *след* «влезнахме в устието на Дунава при Сулина» *в Н следва*: Дунавът! кое българско сърдце се не поклаща от някакво необяснимо — приятно чувствование, при названието на тая река! Тая река от старини още е била нещо, е играла роля в съдбините на наший народ. Тя му е била ту като преграда против враждебни съседи, ту като мост за сближение. Тая река е била зрителка на сичките преврати и грандиозни събития, които са ставали в България. От Симеона, който мина с грамадната си войска през нея за да гони и унищожи Унгарите в самите им задкарпатски гнезда, до Радецки който принесе Ботева с малката му чета за да умре при Вирслец и до Генерал Драгомирова, който хвърли първите понтони при

Свищов за да минат храбрите В о л и н ц и, полк от витязи, на които гробът днес се белее на брегът и прави пътникът да се замислюва, тая река задържа с почет мястото си в историята ни; тя се е свързала с нашите предания, живее в народните ни песни, както Стара-Планина, и както нея, тя е част неотемлема от отечеството ни, неразлъчна от понятието за България, без Дунава България не съществува и без България Дунавът не може. Дунавът и Стара-Планина са неразделни, едни, синоними с България!

И аз неволно пришушнах юношеското си възклицание при първото виждане на Дунава:

Ах лей сѐ, Дунаве, широк, безбродий:
Прехвърляй тез вълни пенливи, горди,
Величествен е твоя вид! . . .

Стр. 39, р. 1: Аз се качих / Аз бързо се качих *(Н)* ⁎ р. 2: Там пристигнах / в Браила пристигнах *(Н)* ⁎ р. 4—5: *след* «с някои познайници» *е имало*: Там случайно видях Г. П. от думите на когото излазяше, че Руссия сама е подбудила българското въстание и че се готви на война с Турция. За първото знаях че е лъжа, за второто узнах че не било истина. *(Н)* ⁎ търговчета и бакалчета / търговчета и лавочници *(Н)* ⁎ р. 17: Двама братя, бакалчета / Двама братя, лавочници *(Н)* ⁎ р. 30—31: Всичките отиват! И аз съм българин / Сичките отиват. . . не съм ни сляп, ни хром. . . и аз съм Българин *(Н)* ⁎ р. 36: беше пълен с момчета. / беше пълен с доброволци. *(Н)* ⁎ р. 37: викаха, шегуваха се, свиреха / викаха, гавряха се, свиряха *(Н)*.

Стр. 40, р. 4: *след* «на 3 май!» *стои*: Конете препуснаха по широките улици и след една четвърт час колата влезнаха под голямата порта на хотела. *(Н)* ⁎ р. 5: На заранта си пиех / На заранта аз си пиях *(Н)* ⁎ р. 8: центърът, пстоянното / центърът, или подобре, пстоянното *(Н)* ⁎ р. 30: до разорилия се / до разорився се *(Н, ПР)* ⁎ р. 31: поп с хвърлена брада / поп с обръсната брада *(Н)* ⁎ р. 33: и източният българин / и въсточний българин *(Н, ПР)* ⁎ р. 41: характер, но които / характер, стремления, но които *(Н)*.

Стр. 41, р. 1—2: прихождаха по-нови бежанци / прихождаха по-нсви и по-нсви бежанци *(Н)*. ⁎ р. 18: на много цветущи села / на безбройни цветущи села *(Н)* ⁎ р. 18: *след израза* «готови да въстанат» *стои текстът*: Но след всичките тие обезсърдчителни

раскази никой не губеше надежда в въстържествуването на българското движение; всичките уверяваха, че то добива големи размери, че от Тракия минало през Балкана, пълен също с въстаници, в Търновско, Габровско, Дряновско, Врачанско, което беше и вярно до нейде, и не даваха вяра освен на онова известие, ксето беше благоприятно.

Аз, моля читателя да ме извини за дето тъй повърхностно расказвам за тие достопаметни и бурни събития. Аз се прострях само въз онова, което видях и узнах лично. Целта ми не е да излагам историята на априлските дни в 1876 г. а само да предам бежишком, до колкото мога вярно, впечатленията си от катастрофата, които допълнени с сведенията и бележките на други съотечественици, по-ближни участници и зрители на нея, да дадат материалът за историческото изложение на тая велика епоха. *(Н)*.

Стр. 41, р. 20: През това време видях се и с Ботева. / В първите дни на Мая видях се и с Ботева. *(Н)* ⁎ р. 25—26: по причина на своя неспокоен авантюрски живот / по причина на своите прокази и неспокоен авантюрски живот *(Н)* ⁎ р. 30—32: *изразът*: ходеше постоянно придружен от един руски нихилист, който носеше лъжливо име Флореско — *липсва в Н* ⁎ р. 33: Ботев имаше лоша репутация / Той имаше лоша репутация *(Н)*.

Стр. 42, р. 4—5: смелия му орлов поглед / смелият му орлин поглед *(Н)* ⁎ р. 10: косата му черна / косата му въсчерна *(Н)* ⁎ р. 14: всред което вървеше замислен / сред което вървеше в мечтателност или поне замислен *(Н)* ⁎ р.28: възмущаваха.Той беше / възмущаваха, задушаваха. Той беше *(Н)*.

Стр. 43, р. 4—5: от общото равнище. / от общият уровен. *(Н)* ⁎ р. 4—5. *след* «от общото равнище» *стои*: Но условията не бяха направени за да създадат големи хора.

В древний Рим да беше, Ботев би бил Мариус, а още повече Брут.

В французската революция би станал Дантон, ако не пръв консул.

В маджарската буна на 1848 г. би бил Кошут или Гергей. . .

В България той доказа подир шест години какво беше и какво можеше да бъде.

Личността на Ботева испълня тая епоха. *(Н)*.

Стр. 43, р. 6. Но на оня час / Но на тоя час *(Н)* ⁎ р. 7: *след израза* «сред бездействието и апатията *в Н следва текстът:* Случаят ли да кажа, наклонността му ли, го сближиха с един млад:

малоруссец, с влашко им Ф. . . Това тайнственно лице бе една загадка за секиго. Казваха че бил пътувал по цяла Россия, по Германия, Франция, Англия, Испания, Америка и по други земи; той приимал часто писма от Париж, Лондон, Женева, Берлин от неизвестни лица. Уверяваха, че има преписка и с много аристократически домове от Россия, с княгини, графове и пр.

Сичките го считаха за опасен комунист.

Нещо, което той не се грижеше да скрие.

Напротив.

В много случаи, аз го заварях в кафенето «Български лев» което държеше Г а н ч о Г а б р о в е ц ъ т, старият бунтовник от 1862 г., че се препираше распалено с посетителите на заведението за социални въпроси, защищаваше принципите на комуната, оправдаваше комунистите, които, според него, се жертвували за цялото человечество.

А той беше необикновенно красноречив и умен. Толкова и учен. Ботев го поддържаше.

В такива едни спорове той часто се възпламенявáше, раздражаваше, дохождаше почти да иступление.

Еднаж един Българин, като се увлече в препирнята, каза му:

— Парижските комунисти са подлеци!

— Долу шапката: изрева Ф. . . като му хвърли шапката на пола, долу шапката, когато говориш за сто хиляди мъченици умрели за една идея!! . . .

Присътствующите са разбягаха побледнели.

Такъв бе человекът с когото се сдружи Ботев и който упражни решително влияние въз неговата душа.

Тоя Ф. имаше зловещо лице, гледаше сѐ на долу и на гърба под дрехата си носеше постоянно револвер.

По щастие един случай, или да кажа по-право, намесата на полицията избавя Ботева от това магнетизирующе лице по следующия начин: Ф. изгониха зад границата, а Ботева туриха в тъмницата.

Освободен след няколко месеца чрез трудовете на някои достоуважаеми Българи, той дойде в Букурещ, дето най-напред работѝ, колкото за хлябът, в печатницата на Каравелова, после издавà ведно с Каравелова Н е з а в и с и м о с т. А по-после З н а м е. В всичките стълпове на З н а м е блещат кипящий ум, силна мисъл, еластичен и огнен стил, примешан с ядовити сарказми. В него също печаташе своите горещи, патриотически стихове, вопиющи с гняв и негодование против д у ш м а н и т е н а н а р о д а.

В това време и двамата труженици работяха трескаво за подготовлението на въстание. Държаха преписка с отсам дунавските патриоти, пращаха апостоли и проповедници през реката, распращаха наставления ввред. Но тяхната задружна деятелност се прекъсна от внезапното недоразумение, което ги раздели. . .

Аз оставям на други, които са биле близо, да раскажат подробно и последователно сичките фази на политическата и публицистическа деятелнсст на Ботева до минутата на тръгването **му за** България и по-после до смъртта му. *(Тук под линия има следната бележка*: С удоволствие се научавам, че с животоописанието на Ботева се е завзел Г-н Ив. Ев. Гешов. Надейа се, че Г. Гешов, който ще извърши тая сериозна задача с всичката добросъвестност и просветена наблюдателност, които му са качества, няма да откаже трудът си на страниците на «Наука»).

Аз ще прибава още няколко бежливи реда върху тая знаменита минута и ще свърша с нея.

Стр. 43, р. 9—11: През цялата първа половина на май Ботев ~ От много напрягания, трудове, вълнение / Къде средата на Майя 1876 г. четата, която Ботев с толкова усилия, подкрепени с жертви от благородни родолюбци беше събрал, сдушил, сформирал и въодушевил за борба с тираните, беше вече готова да тръгне. В това време Ботев от много напрягания, трудове, вълнения *(Н)** р. 15: по-мъжествен, мрачен вид. / по-мъжествен и мрачен вид. *(Н)* * р. 22: *след израза* «беше се въплътила в него» *следва:* Той живееше с нея, в нея, за нея; тя беше целта на живота му, резонът на съществуването му, без нея той не можеше да живее, без него тя не можеше да се роди. *(Н)*.

Стр. 43, р. 41; стр. 44, р. 2: Всички знаеха тайната ~ двамата другари негови. / Ботев беше войвода на четата. Всичко беше вече готово. *(Н)*.

Стр. 44, р. 4: на парахода «Р а д е ц к и» / на Р а д е ц к и *(Н)* * р. 7: На 21 май Кавалджиев, приятел на Ботева / На 21 Май К... приятел на Ботева *(Н)* * р. 8: «17-й май 1876 / «18-и М а й 1 8 7 6 *(Н)* * р. 8—9: *след* «параход «Радецки» *стои*: Писмотò съдържаше не много, но огнени редове. Аз се надявам, че К. пази това писмо и днес. То е драгоценност. *(Н)* * р. 7: беше света / бе свята *(Н)* * р. 15: *след* «Знаем я всички наизуст» *в Н следва текстът, който е финал на творбата в списанието*: Тя е гимн, на человечеството що страда.

Ето последните куплети, с които поетът и героят се моли на своят Бог — Богът на притеснените:

О, ти Боже на разумът,
Защитниче на робите,
На когото ще празднуват
Денят скоро народите.

Вдъхни секиму, о Боже,
Любов жива за свобода
Да се бори кой как може
С душманите на народа.

Укрепи и мен ръката,
Та кога въстане роба,
В редовете на борбата
Да си найда и аз гроба.

Не оставяй да истине
Буйно сърдце на чужбина
И гласът ми да премине
Тихо като през пустиня. . .

Да, молитвата на Ботева се испълни:
Пловдив 2 Февруария, 1881.

Стр. 48, р. 17: неблагоприятен характер / неблагодарен характер *(ПР)*.

Стр. 49, р. 25: бе заета / бе занята *(ПР)*.

Стр. 52, р. 3—4: делото на освободителната война / делото на освободителната войска *(ПР)*.

Реално-исторически коментар

Стр. 9. *На 19 април Панагюрище бе дигнало знамето, на 20 въстана Копривщица, подир 6 часа възмути се Клисура!* — Вазов допуска историческа неточност. Известно е, че въстанието избухва първо в Копривщица и едва след няколко часа — след

получаването на Каблешковото «Кърваво писмо» — в Панагюрище.

Стр. 12. . . .*те му пожелаха саадетлен*. . . — *саадетлен:* с щастие, със здраве (ар.-тур.).

Стр. 12. . . .*сганта на Тосун бея*. . . — на 26 април многохилядната орда на карловския предводител Тосун бей обсажда Клисура и след отчаяна борба на защитниците опожарява града.

Стр. 16. . . .*башибозуците на Хафъз паша*. . . — Хафъз паша е предвождал 2000—3000 души тежко въоръжена редовна войска и многохиляден башибозук срещу въстаналото Панагюрище. На 30 април опожарява града, а по-късно ограбва Копривщица.

Стр. 20. *Калп милет:* лош народ (тур.); *сус, читак:* мълчи, разбойник (тур.).

Стр. 20. . . .*гръмоносните по него време членове на «Век» и «Напредък»*. . . — за въздействието на излизалите през 70-те години на миналия век цариградски вестници «Век» и «Напредък» са запазени множество свидетелства на съвременниците (особено с информациите за въстанието в Херцеговина). Д. Фингов — учител в Сопот непосредствено преди въстанието и приятел на младия тогава Вазов — пише: «В това време се беше повдигнало въстание в Херцеговина и Босна и ние с нетърпение чакахме вестниците и с живост и радост следяхме за движението на въстанието» («Сборник на Калоферската дружба», С., 1908 г., стр. 142). Спомня си и майката на Вазов: «Българите не стояха мирни, захванаха да пеят бунтовни песни, наговарят се, крият се из къщята, правят планове. Но колкото помня, вестникът «Век» много събуди света» (Сборник «Иван Вазов. Живот и творчество. За седемдесетгодишнината от рождението му», С., 1921 г., стр. 35). Ето и едно свидетелство на по-сетнешния приятел на Вазов Атанас Т. Илиев: «Цариградските вестници «Век», «Напредък», «Зорница», «Източно време» ми даваха надежда, че все ще се направят някои подобрения в управата на турската държава. Особено се възхищавах от статиите във в. «Век» по реформите, които бяха тогава нашите desiderata»; и още: «Особено се възхищавахме от смелите статии на в. «Век», нечути и невидени дотогава в нашия цариградски печат» («Спомени на Атанаса Т. Илиева», БАН, 1926 г., стр. 164 и 165). За предположението относно сътрудничеството на Иван Вазов като дописник във вестника на карловеца Марко Балабанов «Век» вж.: Величко Вълчев, «Иван Вазов. Жизнен и творчески път», БАН, С., 1968, г., стр. 131—132.

Стр. 20. *М. К., човек петдесетгодишен, състоятелен, почитан от всичките и обожател на Русия, навсякъде декламираше тиради за пропадането на Турция. Всички слушаха с благоговение тия загадъчни пророчества. . .* — Инициалите «М. К.» означават името Мичо Кючюкът — прототип на Мичо Бейзадето, един от любимите Вазови герои (вж. разшифровката на прототиповете от «Чичовци» и «Нова земя» — Шишм, стр. 240). Всъщност истинското му име е Шишеджиев. За него Фингов си спомня: «Първенците в Сопот се деляха на две партии: едната беше малка и начело й стоеше Кирко Петров и няколко негови партизани, които се считаха турски мекерета, а другата беше голяма, свободолюбива и надпредничава. В нея влизаха: Минчо Ив. Вазов, бащата на Ив. Вазов, Мичо Шишеджиев, Хаджи Мичо Караязът, Петър Григоров и др. От тях Мичо Шишеджиев беше човек добър, простодушен и горещ патриот. Той обичаше да се събира с младите и да споделя техните мисли за образованието и свободата на народа. Горещо обичаше Русия и всичката му надежда беше в нея за избавлението ни. Постоянно четеше книгата на Мартин Задека, в която се казваше за падането на Турция. Той и стана жертва на горещата си любов към Русия. Когато във времето на Освободителната война се показали облаци от прах и се разнесъл слух, че руси идат, той отива да ги посреща; но наместо руси те били башибозуци, и той пада от техните куршуми убит» («Сборник на Калоферската дружба», С., 1908 г., стр. 142). За Мартин Задека («загадъчните пророчества») вж. в бел. към повестта «Чичовци» в настоящия том.

Стр. 20. *От ръка на ръка ходеше някаква таинствена загадка с цифри и черковни букви, на които от комбинациите излизаше двоен резултат; 1876 и Турция ке падне. . .* — Пророческата буквеница «Турция ке падне — 1876» се свърза с една стара традиция кабалистични буквено-цифрови формули, разпространени в редица страни от Изтока и Запада. Вж. за тази традиция статията на Вера Мутафчиева «Предсказанията» за края на Османската империя» в «Studia Balcanica» № 8, «Балкански културни и литературни връзки», БАН, С., 1974 г., стр. 109—116. Безспорно е обаче, че въпросната буквеница е създадена на българска почва, тъй като е на български език. При тези формули се използуват цифровите означения, които имат в църковните книги и по иконите отделните букви. Буквеницата е създадена през 1875 година от работещия в Рилския манастир монах Полиевкт. Чрез поклонници тя се разпространява из цялата страна и изиграва огромна

роля за издигането на патриотичното въодушевление в дните преди Априлското въстание. По-подробно за монаха Полиевкт и за разпространението на буквеницата вж.: Георги Тахов, «Пророческата буквеница», в. «Вечерни новини», бр. 7480 от 28 февруари 1976 г.

Стр. 21. *Нямахме само глава!*

Някой Костюшко, някой Гарибалди. . . — *Косцюшко, Тадеуш* (1746—1817) — вожд на полското националноосвободително движение, участвувал във войната за независимост на Северна Америка, като генерал във войната на Полша с Русия (1792), ръководи полското въстание от 1794 г., провъзгласен за диктатор на полската държава в Краков, заточен по-късно в Петропавловската крепост. Умира в изгнание; *Гарибалди, Джузепе* (1807—1882) — вожд на италианското революционно демократично движение в борбата му за националното обединение на Италия. След потушаването на Априлското въстание изпраща телеграма до Българското централно благотворително общество в Букурещ, в която изразява съжалението си, че не може лично да участвува в борбата за освобождение на България. С фразата «Нямахме само глава!» Вазов показва известно подценяване на ролята на водачите на Априлското въстание.

Стр. 22. *. . . последния куплет на стихотворението «Име». . .* — това стихотворение е първото в стихосбирката «Майска китка». Цитираният куплет е последен в първата редакция — при по-късна преработка е отпаднал.

Стр. 22. *Каятя* (ар.-тур.) — заверявам.

Стр. 25. — *Мухтарин* (ар.-тур.) — българин, селски старейшина в турско време.

Стр. 25. *Дивит* (тур.) — метална кутийка за пера с мастилница на края.

Стр. 26. *Аз се посрещнах с шпионина П.* — под този инициал се крие реалното лице Петраки Сомов (Шишм, стр. 46—47). За проявено съчувствие към революционната младеж от страна на този турски съгледвач свидетелствува и Д. Фингов («Сборник на Калоферската дружба», С., 1908 г., стр. 142). До каква степен този случай е впечатлил Вазов, говори фактът, че в «Под игото» Сомов е станал прототип на Заманов.

Стр. 29. . . . *ужасното зрелище, което даде в Батак и което съобщи, описа, изобрази на вселената неуморимият Мак-Гахан!* — Като специален пратеник на либералния вестник «Дейли нюз» журналистът Дженериъс Макгахан посещава опожарените след потушаването на Априлското въстание селища. Неговите статии предизвикват широк отзвук в Европа и допринасят за създаването на анкетна комисия, която има задача да проучи размера на турските жестокости.

Стр. 29. *Бишей йок* (тур.) — няма нищо.

Стр. 30. — *Балкапан хан* — хан в цариградския квартал Балкапан, където през втората половина на XIX век са се помещавали канторите на много български едри търговци.

Стр. 30. *През нея нощ се научих за избиването на европейските консули в Солун.* — Френският и германският консул в Солун са убити от фанатизирани мохамедански тълпи след опита им да попречат на насилственото помохамеданчване на едно християнско момиче. Това трагично събитие предизвиква широк международен отзвук и засилва протестите срещу турските жестокости спрямо християнското население в империята.

Стр. 30. *В същото време се пишеше Берлинският меморандум.* — Срещата на министрите на външните работи на Русия, Австро-Унгария и Германия в Берлин през май 1876 г. съвпада с Априлското въстание. В меморандума за тази среща българският въпрос се разглежда официално като основен проблем при разрешаването на цялостния Източен въпрос.

Стр. 31. *Притурка на вчерашния «Басърет». Много страшно нападa Махмуд-Недим паша. Изкарва него виновен във въстанието на българите; даже го прави предводител. . .* — Върху великия везир по това време Махмуд Недим паша е имал известно влияние руският посланик в Цариград граф Игнатиев, поради което той е бил смятан дори за «русофил». Ето какво си спомня Атанас Илиев за тези събития: «Софтите (ученици от турските духовни училища), подучени от Мидхад паша и др., правеха демонстрация за свалянето на по-умерения велик везир Махмуд паша, когото някои турски вестници наричаха Махмуд Недимов, за да го подиграват като руско оръдие. Те сполучиха. Вместо Махмуд Недим паша, който гледаше с по-благ начин да изкара разлюшкания държавен кораб на пристанището, дойде Мехмед Руджи паша. . .» («Спомени на Атанаса Т. Илиева», БАН, 1926 г., стр. 171).

Стр. 36. — *Басърет! Неологос! Новини много! Сюпленан де Курце д'Орион! Фар дю Босфор!* — названия на различни цариградски вестници на представители на различните националности в разноезичната столица на империята. Последния споменат вестник Атанас Илиев характеризира така: «Органът на гръцките най-големи шовинисти и българоядци «Фар дю Босфор» («Спомени на Атанаса Т. Илиева», БАН, 1926 г., стр. 172).

Стр. 38. *Аз си мислено представих Овида, изгнаника на Августа, как се е разхождал по тия вечно глухи брегове. . .* — със специален декрет от 8 г. от н. е. на римския император Октавиан Август великият римски поет, авторът на прочутите «Метаморфози» Публий Овидий Назон е заточен на северозападния бряг на Черно море, в гетското селище Томи (близо до днешната Кюстенджа). Тук поетът дочаква и смъртта си през 17 или 18 г. от н. е.

Стр. 38. *Румънският часовой-доробанец, с шапка на Михай-Витяза. . .* — *Доробанец* (рум.) — войник пехотинец; *Михаил Витязул*, Михаил Храбри (1558—1601) — княз на васалното на турците княжество Влахия (1593—1601). Подпомогнал първото Търновско въстание от 1598 г.

Стр. 38. — *Мулцумеск, домнуле. Адио!*

— *Ку мулта санатате!* (рум.) — Благодаря, господине. Сбогом.

— С много здраве!

Стр. 41. *През това време видях се и с Ботева ~ Там го виждах много месеци.* — И Ботев, и Вазов се живели през 1870—1871 г. последователно в Браила и Галац, макар хронологията да не е абсолютно точно установена, поради което е трудно да се фиксира времето на техните срещи. Във всеки случай Вазов допуска неточност, когато отнася издаването на Ботевия вестник «Дума на българските емигранти» към 1870 г. — вестникът е излизал от 10 юни до 5 август 1871 г.

Стр. 41. *Ходеше постоянно придружен от един руски нихилист, който носеше лъжливо име Флореско. . .* — истинското име на руския революционер е Николай Ф. Меледин. За него вж.: Иван Унджиев, Цвета Унджиева. «Христо Ботев. Живот и дело», С., НИ, 1975 г., стр. 224—233.

Стр. 42. *Той съзираше своята мисия в борбата със силните, били те добри или лоши, все едно; той беше благодарен да смаже*

силния, да свали високия. — Вазов не може да схване принципната насоченост на Ботевите революционни идеи. Подобно неразбиране той проявява и в известната си работа «Христо Ботев. Критическа студия» (вж. кореспондиращите с тези думи, пасажи от нея: сп. «Денница», г. II (1891), кн. 6, стр. 278—280).

Стр. 43. *А властта знаеше от всички по-добре. Тайни съобщения бяха разпратени до префектите (Братиану беше водител на политиката тогава) да се втелявят. . .* — След Априлското въстание румънското правителство изоставя политиката си на неутралитет. Изпратена е протестна нота против зверствата в България. Правителството на Йон Братиану — лидер на радикалните либерали — гласува голяма сума за подпомагане на бежанците. С тези нови насоки в румънската политика спрямо Турция и българското националноосвободително движение се обяснява и толерантността към Ботевата чета.

Стр. 43—44. *. . .на 21 май Кавалджиев, приятел на Ботева, приемаше от героя писмо, датирано «17 май 1876, параход «Радецки». . .* — Иван Кавалджиев е бил секретар на Каравеловото «Дружество за разпространение на полезни знания», а по-късно член на новия Български революционен централен комитет от 1875 г. — представител на либералнобуржоазната прослойка сред българската емиграция в Румъния, на дясното крило на революционната партия (групата на Киряк Цанков).

Стр. 45. *. . .една скована дописка от България (във в. «Свобода»). . .* — обичайна практика на Каравелов в редактирания от него орган на Българския революционен централен комитет «Свобода» (1869—1872) е била да обобщава в написани от него «дописки» информации от поробеното отечество.

Стр. 45. *Любен току наскоро беше парясал издаването на «Знание», което правеше дисонанс: сега вече не знанието, а оръжието имаше думата на Балканския полуостров. . .* — Редактираното от Л. Каравелов списание за наука и литература «*Знание*» излиза в Букурещ през 1875—1876 г., подновено след Освобождението във Велико Търново (1878).

Стр. 45. *Звездата на Ботева, загинал геройски при Веслец. . .* — Днес е точно установено, че лобното място на Ботев е връх Камарата във Врачанския балкан.

Стр. 46. *Емиграцията съзна, че пред настъпващия велик момент ~ с него ще свърша своите възпоминания. . .* — Разказът на Вазов за този комитет е всъщност най-пространното свидетелство за дейността му. По-подробно за работата на Вазов в комитета вж.: Величко Вълчев. «Иван Вазов. Жизнен и творчески път», БАН, С., 1868 г., стр. 139—152.

Стр. 46. *Някои от новопристигналите емигранти комитета прие в състава си ~ и Добродетелната дружина на «старите» . . . — Олимпий Панов* (1852—1887) е член и секретар (1872—1874) на БРЦК в Букурещ, участвува по-късно в Руско-турската освободителна война в състава на българското опълчение, разстрелян заради участие в русофилския Русенски бунт против регентството. Първият брой на вестник «*Нова България*» (1876—1877) е редактиран от Хр. Ботев, а следващите — от Р. Блъсков и Ст. Стамболов. *Добродетелната дружина* (1862—1897) е организация на българската либерална буржоазия в Румъния. Нейни по-видни членове са Г. Атанасович, Ив. Бакалоглу, братята Евлоги и Христо Георгиеви. Финансирала е четите на Панайот Хитов и Филип Тотю, Втората българска легия в Белград. Развива и широка благотворителна дейност.

Стр. 47. *. . .възпитан в школата на Хомякова. . .* — Руският поет и публицист *Алексей Хомяков* (1804—1860) е от най-дейните представители на славянофилството.

Стр. 47. *. . .действителният председател беше г. Кирияк Цанков. . .* — *Кириак Цанков* (1897—1903) — български националреволюционен и обществен деец, участник в редица революционни и благотворителни организации преди Освобождението, представител в Учредителното събрание, министър — 1883 г.

Стр. 48. *. . .Цариградската конференция пое въпроса, който не можа да реши оръжието. . .* — *Цариградската конференция* (1876—1877) на представителите на европейските велики сили (Англия, Русия, Германия, Франция, Австро-Унгария) се свиква под натиска на Русия след въстанието в Босна и Херцеговина и след Априлското въстание, за да разгледа положението на балканските християнски народи.

Стр. 49. *. . .понеже Сализбури упорито уверяваше конференцията, че българи има само в Дунавска България, а в Тракия и Македония са гърци и турци* — Представителят на Англия на Цариградската конференция *лорд Солзбъри* (1830—1903) последователно защищава турските интереси. По-късно като министър на външните работи (1877—1880) той се обявява против Санстефанския мирен договор от 1878 г.

Стр. 52. *Тоя удар биде отстранен благодарение на младия, съчувствуващ нам офицерин Соболев — по-после генерал Соболев в България. — Соболев, Леонид* (1844 — неизв.) — руски генерал, участник в Руско-турската освободителна война. През 1882 г. по молба на княз Александър I Батенберг пристига в България и става министър-председател и министър на вътрешните работи.

Стр. 52. *. . .руският полковник Паренсов, командирован в Букурещ. . . — Паренсов, Пьотр* (1848—1914) — руски генерал. Изпратен в навечерието на Руско-турската освободителна война в Румъния, за да подготви настъплението на руските войски и да организира българското опълчение. След Освобождението на България е министър в правителствата на Тодор Бурмов и на епископ Климент (Васил Друмев).

Стр. 53. *Аксаков, Иван* (1823—1886) — руски публицист, поет. Един от ръководителите на Славянския благотворителен комитет, пропагандатор на идеите на славянофилството, развил бурна дейност по време на Руско-турската освободителна война.

Стр. 53. *Черкаски, Владимир, княз* (1824—1878) — руски държавен деец, близък до славянофилите. През 1877—1878 възглавява Временното руско управление в България, починал в Сан Стефано в деня на подписването на Санстефанския мирен договор.

МИТРОФАН И ДОРМИДОЛСКИ

(стр. 55)

Повестта е отпечатана за пръв път в пловдивското списание «Наука» — г. I (1881), кн. V (август), стр. 339—351, кн. VI (септември), стр. 431—446, кн. VII (октомври), стр. 519—539, кн. VIII (ноември), стр. 628—635 — под заглавието «Митрофан». Издадена е като отделна книжка под същото заглавие през 1882 г. от Д. В. Манчов в Пловдив. Третата ѝ публикация е в т. II на *ПР*. Вазов включва повестта в т. VII от ПСС (излязъл през 1917 г.) и също в т. VII на С (отпечатан през 1921 г.).

Тук се печата по текста от С със следните поправки:

Стр. 57, р. 21: «избъбряше със зъбите си» вм. «избъбряше със зъбите» (по *Н* и *М*).

Стр. 58, р. 36: «да изберат за в судò» вм. «да изберат за судо» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 59, р. 1—2: «чрез което определяше големината на главата на съдията» вм. «чрез което определяше големината на главата на същия» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 60, р. 7: «направяше едно друго начумеряне» вм. «направяше едно начумеряне» (по *Н* и *М*).

Стр. 62, р. 31: «като се нагледал» вм. «като се загледал» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 64, р. 19: «бъди либерален до уши» вм. «бъди либерал до уши» (по Н, *М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 69, р. 3: «Ненадейно вратнята поизскърца» вм. «Ненадейно вратнята прискърца» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 70, р. 3—4: «и като наведе главата си над тефтера, захвана» вм. «и наведе глава над тевтеря, захвана» (по *Н* и *М*).

Стр. 70, р. 20: «ме настъпи на честта» вм. «ми настъпи честта» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 70, р. 23: «аз това го не приимам» вм. «аз го не приимам» (*Н, М* и *ПР*).

Стр. 72, р. 28: «Свинята му ще платиш» вм. «Свинята му ще платиш» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 74, р. 20: «ни богатство, ни звание» вм. «ни богатство, ни знания» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 75, р. 4: «на толкова си 'приятели'» вм. «на толковато си 'приятели'» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 77, р. 4—5: «Ти се не бой» вм. «То се не бои» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 77, р. 29: «за да го не изпусне» вж. «за да го не изпуска» (по *Н; М* и *ПР*).

Стр. 79, р. 9: «аудиенцията» вм. «ауденцата» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 80, р. 27: «Трябваше да се изкара хлябът» вм. «Трябва да се изкарва хлябът» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 83, р. 42: «Аудиенцията се свърши» вм. «Ауденцата се свърши» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 84, р. 16: «пещта на Нейка Бухала» вм. «пещта на Бухала» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 85, р. 9—13: «Това беше съкращение от Джамилѐ. Дядо Иван, който имаше поетическо чувство, не намираше дотам изящно християнското име на жена си и винаги, в нежни минути, в радостно настроение, той я зовеше с мохамеданското ѝ име: Милѐ! Миленце! . . .» вм. «това беше съкращение от Джамилѐ. Дядо Иван, който имаше поетическо чувство, не намираше дотам изящно мохамеданското име на жена си, и винаги, в нежни минути, в радостно настроение, той я зовеше с християнското ѝ име: Милѐ! Миленце! . . .» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 86, р. 35: «И той който е невежествен» вм. «И тъй кой е невежествен» (по *Н* и *М*).

Стр. 88, р. 19: »— Проклѐтото Бейка:» вм. «— Проклето Бейка:» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 90, р. 12: «като търтата на патарока» вм. «като пъртата на патарока» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 92, р. 25—27: «не бързайте за судѝ! . . . По-добре да не живее човек! Ами сметките му? Как ще ги разправи тогава!» вм. «не бързайте за судѝ: . . . Как ще ги разправи тогава?» (по *Н* и *М*).

Стр. 94, р. 39—40: «щръкнаха и той отпусна» вм. «щръкнаха, а той отпусна» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 99, р. 19: «че работата се касаела» вм. «че работа се касаела» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 100, р. 10: «И седнали да казват» вм. «Седнали да казват» (по *Н*).

Стр. 101, р. 40: «да пази своята вяра» вм. «да запази своята вяра» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 102, р. 9: «дето я дядо ми беше посадил» вм. «дето я дядо ми посадил» (по *Н, М* и *ПР*).

Стр. 102, р. 15: «тихо да бъбри и да киска» вм. «тихо да бърбори и да киска» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Стр. 105, р. 17: «— Не! . . . Остав! . . . вм. «— Но! . . . Остав! . . .» (по *Н, М, ПР* и *ПСС*).

Отпечатана, както и спомените «Неотдавна», в първата годишнина на сп. «Наука», повестта «Митрофан и Дормидолски» е вторият опит на Вазов в областта на белетристиката. Въпреки че тук липсва конкретният автобиографичен момент, повестта отново се основава на личен опит — работата в Берковския съд.

Първоначално у Вазов съществуват известни колебания относно жанровия характер на творбата — при първата ѝ публикация тя е назована «нувела». За второто издание обаче е определена като «повест».

Ето какво казва за нея Вазов пред Шишманов: «Тая си повест написах по същите мотиви като «Неотдавна». И това са един вид спомени от живота ми в Берковица, които изпращах au fur et à mesure в редакцията. Митрофан бе четен на времето си с възхищение. Неговият благ хумор, който отива тук-там до карикатурност, разсмя цяла България» (Шишм, стр. 236).

Както в случая с «Неотдавна», отново Захари Стоянов излиза с рецензия за творбата, която ще определи за дълго читателската ѝ съдба: «Руският списател Гогол между другите свои съчинения написал е и една комедия «Ревизор» и друга една повест под заглавие «О том, как поссорился Иван Иванич с Иваном Никифоровичом». . .

От тия две гореспоменати съчинения г. Вазов е скърпил своя «Митрофан» за българската публика. Типовете в «Митрофан» са същите Гоголеви типове, както и сравненията, които г. Вазов, колкото и да се е старал да ги калъпи, не е можел да успее, както трябва». В края на рецензията има текстуални съответствия, които не навсякъде са убедителни с оглед на тезата. Но поместената в сливенския вестник «Съветник» (бр. 35 от 12 август 1882 г.) рецензия вдига голям шум и изиграва решителна роля за читателското отношение към повестта.

Десет години по-късно, в рецензия за т. II на «Повести и разкази», макар и с доброжелателен тон, д-р Кръстев ще повтори казаното от Захари Стоянов: «Както е известно на читателите, «Митрофан и Дормидолски» е една доста похватна комбинация на «Ревизор» и «Повесть о том как поссорились Иван Иванович с Ивана Никифоровичем»от Гоголя, пренесена на българска почва от 1878—1880 г., по времето на формиране България. Може би прекалени са там простотиите на Митрофана и халосванията на

Дормидолски, но изобщо цялото произведение няма художествени претенции и цената му трябва да се търси в това, че ни дава една снимка от онова достопримечателно време» (сп. «Мисъл», г. I, 1892, кн. XII, стр. 835).

Тази теза действително се закрепва в съзнанието на читателите, въпреки успеха на повестта (по-късно Балан ще отбележи: «Поради хумора се, изкаран в доста груби, ама за вкуса на публиката приятни форми, тая повест на Вазова бе най-популярното му творение през втория период на неговата творба»). Напразни са усилията на Вазов да се пребори с това обвинение. Във втората годишнина на списание «Наука», вероятно по Вазово настояване, е поместена «Повест, в която се расправя как Иван Иванович се скарал с Ив.Никифорович» от Н. В. Гогол в превод на П. Наботков. Може да се предполага, че една от целите на публикацията е да се открояят разликите между «Митрофан и Дормидолски» и творбата на Гогол. Но лансираната от Захари Стоянов теза получава все нова и нова популярност. Пряко отношение към нея Вазов взима едва в очерка си «За моята си черга» от втората част на «Драски и шарки», излезли през 1895 г. (вж. т. 8 от настоящото издание). Повод за очерка са предоставените на Вазов от негов приятел ученически съчинения, в които навсякъде е повторено обвинението в плагиатство от Гогол. Писателят решава, че е крайно време да отговори на рецензията и в рамките на 16 страници подробно излага факти за документалната основа на творбата си. Той говори за прототиповете в нея, за конкретните ситуации, които са станали основа за сюжетните нишки, за практиката на Берковския съд, която е заела голямо място в описанието. Този очерк дава мощен тласък на цяла друга изследователска линия при проучването на «Митрофан и Дормидолски».

Днес е наистина документално установено, че главните герои на повестта Иван Аспазиевич Дормидолски и Митрофан Дакито имат съвсем конкретни прототипове — помощник-адвоката Иван Стоянов и члена на окръжния съд в Берковица Йордан Шишков от времето на Вазовото съдийствуване. Доказана е със снимки дори и приликата им с героите. В очерка си «По пътя на големия поет. Из живота на Ив. Вазов в Берковица» Велислав Кацаров разказва, че при едно свое пътуване още Вазов е търсил снимки на прототиповете си, за да ги публикува в своя защита. Записани са дори думите на Иван Стоянов след срещата му с писателя: «Стар дост ми е, не ме е забравил, па дошъл и да ми се извини, загдето ме подигра люто в книжката си «Митрофан». Бях му сър-

дит и готвех един отговор, който щеше да обрули много от славата му, но подир срещата всичко мина. Разделихме се пак приятели и аз му прощавам» (в. «Литературен глас», бр. 285 от 16. X. 1935 г.). Множество подобни факти са събрани и в работите на други автори: Н. Дончев, «Вазов и Берковица по свидетелства на негови съвременници», в. «Мир», XXXIX, 1933 г., бр. 9966; Г. Караиванов, «По стъпките на Вазов в Берковица», в. «Дума на българските писатели», 1935 г. бр. 5; Величко Вълчев, «Иван Вазов. Жизнен и творчески път», БАН, С., 1968 г., стр. 183—188. Подробно е изучена практиката на Берковския окръжен съд, чийто председател по това време е Вазов, във връзка с повестта. В обстойната си студия «Иван Вазов като съдия» (Годишник на Университета «Св. Климент Охридски, Юридически факултет, т. XXXVIII, 8, 1942—1943, С., 1943 г.) професор Никола Саранов доказва, че въпреки абсурдността си от днешна гледна точка редица моменти от тази практика, залегнали в описанието, всъщност са били нещо обичайно за първите стъпки на новите български съдилища, в които често са работили съвсем неподготвени хора. Това всъщност е уловил Алеко Константинов, когато подписва фейлетона си за Вазовата присъда над злополучното куче с името на героя му Иван Аспазиевич Дормидолски. Би могло да се приеме, че в известно отношение «Митрофан и Дормидолски» е едно артистично отмъщение на писателя срещу принудата да се занимава с чиновнически дела.

Но установяването на документалната основа на повестта още не решава въпроса за близостта ѝ с произведенията на Гогол. Просто разговорът тук трябва да вземе друга насока. Съществуващият проблем сега е не дали в «Митрофан и Дормидолски» има заети елементи от творбите на великия руски писател, а защо са били нужни на Вазов тези елементи.

Не трябва да се забравя, че това е периодът на управлението на руска имперска администрация в България и като чиновник Вазов е имал възможност да наблюдава всекидневно ситуации, актуални в канцеларския стил на взаимоотношения още от времето на Гогол. В съзнанието на Вазов произведенията на руския писател са придавали форма, художествена нагледност на тези явления. Така съвсем естествено непосредствените му наблюдения са се групирали около редица смислови ядра — запомнени моменти от творбите на Гогол. Събудената за нов живот България с нейния традиционен «чичовски» градски бит, с току-що развихрените партизански страсти, с новопоявилото се чиновничество се среща с руския имперски чиновнически свят в

«Митрофан и Дормидолски» и с посредничеството на Гоголевото сатирично изображение. Класическите ситуации от неговите творби приемат парадоксален вид при реализирането им в този разбъркан, «шарен» (по определението на Михалаки Георгиев) свят. Обективно погледнато, това е един творчески експеримент — извършен съзнателно или по вроден художнически усет, — който заслужава най-малкото внимание, а не порицание. Тази особеност на Вазовата творба е доловил донякъде на времето още Александър Балан в обстойната си студия «Преглед на поетическата творба на Вазова» («Периодическо списание на Българското книжовно дружество», LXII, кн. 8—9, стр. 780—795). Този тематичен момент е развит и в романа «Нова земя» и не случайно за героя и на този роман Дикий Барин (със специфичната му «руска» речева характеристика) отново прототип е Иван Стоянов. При разглеждането на «Митрофан и Дормидолски» трябва да държим сметка, че по времето на написването на повестта Вазов е обхванат от «румелийско» умонастроение, което включва полемично отношение към чиновническите порядки в Княжество България. Оттук и преувеличенията в хумористичното изображение на съдебната практика, пародийните речеви характеристики и пр. Без да достига до високата трагична Гоголева сатира, в хумористичната си повест «Митрофан и Дормидолски» Вазов е проявил плодоносна възприемчивост.

Варианти в Н, М, ПР и ПСС.

Стр. 57, р. 2: откато Митрофан / от когато Митрофан *(Н, М, ПР)* * р. 2—3: в спокойния градец Б. / в спокойний градец Х, *(Н, М, ПР — тук липсва и разшифровката на инициала* — «Берковица» — *под линия)* * р. 11: и в характера му. / и в характера негови. *(Н, М, ПР)* * р. 27: в Ранковия обор / в Ранковий хлев *(Н, М)*.

Стр. 58, р. 16: излепения с хартия / излепений с книги *(Н, М)*.

Стр. 59, р. 4: с променението образа на живота си / с променението на поведението си *(Н, М)* * р. 15: лъснала от носене / лъснала по крайщата от носение *(Н, М)* * р. 17: това му придаваше / което му предаваше *(Н, М, ПР)* * р. 22—23: привикнал на тоя дъх / привикнал вече на тоя дъх *(Н, М)* * р. 24: се е разсипало / се е разляло *(Н)* * р. 27: Той знаеше / Той познаваше

(Н, М, ПР, ПСС) * р. 33: добиваха изражение / добиваха виражение *(Н, М)*.

Стр. 60, р. 5: — Бай Митрофане / — Бай Даки *(Н)* * р. 20: във Враца / в градът Н. *(Н, М)*; в градът Z. *(ПР)* * р. 22: По щастие, секретарят беше оставил / По щастие, секретарят му беше зел върху себе си всичките съдебни обязанности, като беше оставил *(Н)* * р. 26—27: от наказателния закон / от наказателний законник *(Н, М, ПР)* * р. 39—40: с едно око / с лявото око *(Н, М, ПР, ПСС)*.

Стр. 62, р. 5: за общественото му възвишение / за своето обществено възвишение *(ПР)*; за своето нравственно възвишение *(Н, М)*; * р. 17: Сегашното беше / Настоящето беше *(Н, М, ПР)* * р. 20—21: кой знае как, както по случай беше се родил човек / кой знай как, както по случай беше станал съдия, както по случай беше се родил човек *(Н, М, ПР, ПСС)* * р. 33: поседнал на една пейка / посседнал на едно столче *(Н, М, ПР)* * р. 34: увил си цигаро / увил си едно цигаро *(Н, М, ПР)* * р. 36: Господинът твърде / Господинът с цилиндрът твърде *(Н, М, ПР)* * р. 40: че той е / че това е *(Н, М)*.

Стр. 63, р. 7: на 33 години / на 35 години *(Н)*; на 38 години *(М)* * р. 8: в тоя град / в тоя градец *(Н)* * р. 13: Истинското му име / Настоящето му име *(Н, М, ПР)* * р. 21—23: Боже мой, каква брада! ~ симетрия на лицето му / Боже мой, каква брада! Гъста, дълга, сплъстена, рошава, прекрасна! Косата му, или подобре, другата му брада, що се издигаше над челото му еднакво рунтава, дълга, сплъстена, непроницаема, даваше една приятна симетрия на лицето *(Н, М, ПР)*.

Стр. 65, р. 17: един гъст облак / един гъстък облак *(Н, М, ПР)* * р. 23: Да! либерал / Ну! либерал *(Н, М, ПР)*.

Стр. 66, р. 7: не пречеха / не препятствуваха *(Н, М, ПР)* * р. 23: *думата* «живо» *липсва в Н., М и ПР*.

Стр. 67, р. 4: му се проявяваше / му се обнаружваше *(Н, М, ПР)* * р. 15: гражданите решиха / гражданите едногласно решиха *(Н, М, ПР, ПСС)*.

Стр. 68, р. 20—21: и прочия. / и прочия и прочия. *(Н, М, ПР)* * р. 30: В дупката! / В дупката! в дупката *(Н, М)*.

Стр. 69, р. 17: намръщи чело / намръщи челото си *(Н, М, ПР)* * р. 32: *след* «попита Дакито» *стои:* предишният си събеседник *(Н, М, ПР)*.

Стр. 70, р. 20: Киро Айрянът / Кирко Айрянът *(Н, М)*.

Стр. 72, р. 16: в Ранковия обор / в Ранковият хлев *(Н, М)*.

Стр. 72, р. 42 — стр. 73, р. 1: а гадина, гадинка / а гадина, гад, гадинка *(Н, М)*.

Стр. 73, р. 12: като се готвеше / като се канеше *(Н, М, ПР)* * р. 33—34: при него / по него *(Н)* * р. 39: всичката окончателност / всичката основателност *(Н, М)*.

Стр. 75, р. 18: да ти изпея / да ти излея *(Н, М, ПР)* * р. 39—40: да си направи тоалета / да си направи удовлетворително туалета *(Н, М)*.

Стр. 77, р. 32—33: из навалицата на пазара / из навалицата на търга *(Н, М)* * р. 37: един бакалин / един лавочник *(Н, М)*.

Стр. 78, р. 2: сърдития бакалин / сърдитий лавочник *(Н, М)* * р. 20—21: пред бакалина / пред лавочника *(Н, М)* * р. 25—26: Бакалинът, който / Лавочникът, който *(Н, М)* * р. 33: из тълпата / из навалицата *(Н, М)* * р. 34—36; защо се мешаеш? ~ там се не смеят / защо се мешаеш? . . . Улицата не е судилище. . . Там приказвай каквито желаеш дурачества, там се не смеят *(Н)* * р. 38: на съгласие / на съглашение *(Н, М, ПР)*.

Стр. 79, р. 19: разсилния, който / разсилникът, който *(Н, М)*.

Стр. 80, р. 9: шапката си, щом / шапката си, като щом *(Н, М, ПР)* * р. 22: без да обръща / и необращающ *(Н, М, ПР)* * р. 26: да се запознае / да се познакоми *(Н, М)*.

Стр. 81, р. 14: още едно темане / още един теменах *(Н, М)*; още една темена *(ПР)*.

Стр. 82, р. 23—24: — Вестниците? ~ за всички отлични събратия / — Вестниците?. . . Помилуйте! . . . да. . . как да не пишат? . . . В възродителната Болгария, ваше високоблагоро-

дие. . . де ви не знаят:? . . . Помилуйте! . . . как да не пишат?. . . пишат, пишат за всички отлични събратия *(Н, М, ПР)*.

Стр. 83, р. 19—20: колкото щеш. . . решения много! / колкото щеш. . . решения! решения много! *(Н, М, ПР)* * р. 23: да видите организация / да видите оранготанизация *(Н, М)*.

Стр. 84, р. 14—15: с две крила бодлясти, едно на гърба / с две крила бодлясти, като на дяволите, що са исписани на ерусалимът, едното на гърба *(Н)* * р. 27: гълташе със сетрето / гълташе ведно с сетрето *(Н, М)*.

Стр. 86, р. 32: в город Б. / в город Х. *(Н, М, ПР)*.

Стр. 88, р. 37: срещата с бакалина / срещата с ловочника *(Н, М)*.

Стр. 89, р. 21: Ти като станеш / Ти кога станеш *(Н, М, ПР, ПСС)*.

Стр. 90, р. 3: пасеше вече говедата / пасеше вече кравите *(Н, М)* * р. 13: реката шумеше / търгът шумеше *(Н)*; вятърът шумеше *(М, ПР)*.

Стр. 91, р. 5—6: която отдавна биваше станала / която отдавна беше вече станала *(Н, М, ПР)*; която отдавна беше станала *(ПСС)* * р. 9—10: на красивия пол / на красният пол *(Н, М, ПР)* * р. 16: *след* «с местоимение» *стои:* — Стойко: Тя върна ли се от пазаря?

Или: *(Н, М)*.

Стр. 92, р. 15: Дали е лош тоя ревизор? / Дали е лош човек тоя ревизор? *(Н)*.

Стр. 93, р. 7: застрашително изражение / застрашително виражение *(Н, М)* * р. 8: изправяха по челото / исправяха, кръстосваха по челото *(Н)*.

Стр. 95, р. 26: за да го удуши / за да го удави *(Н, М, ПР)* * р. 31—32: при самата мисъл за дяда Иван, с когото толкова пъти / при самата мисъл за Дяда Ивана. Кой се надяваше, че приятелят му, Дядо Иван, с когото толкова пъти *(Н, М, ПР)*.

Стр. 96, р. 12: положение четврт час / положение една четврт час *(Н, М, ПР)* * р. 20: Изведнъж злобна радост / Изведнаж една злобна радост *(Н, М, ПР)* * р. 34—35: да се разделя с един / да се развaля с един *(Н, М, ПР)*.

Стр. 97, р. 5—10: *пасажът:* Дакито си спомняше ~ е спукана работата; значи. . . — *липсва в Н и М* * р. 31: град Б. / град Х. *(Н, М, ПР)* * р. 38—39: Навред се хортуваше само за скарването / Навред не се хортуваше, освен за скарването *(Н, М, ПР)*.

Стр. 98, р. 11: беше заминал за друго / беше отминал за друго *(Н, М, ПР)* * р. 34: тъй и сега, е жертва / тъй и сега, става жертва *(Н, М)* * р. 38: се носеха за него / се носяха относително него *(Н, М, ПР)*.

Стр. 99, р. 7: да разграби с тълпата дюкените израилски / да разграби с навалицата лавките израилски *(Н, М)* * р. 9: на половина рота / на една рота *(Н, М)* * р. 40—41: мировият съдия. Валчестата / мировий съдия и пушеше едно цигаро. Валчестата *(Н)*.

Стр. 99, р. 40 — стр. 100, р. 11: *пасажът:* Валчестата му глава ~ не правело велики хора:

Най-после — *липсва в М*.

Стр. 100, р. 9: съдбата зависеше / съдбата висеше *(Н, ПР, ПСС)* * р. 12: очи и погледна / очите си и погледна *(Н, М, ПР)* * р. 17: *след* «на Дакито се замърда.» *в Н стои:* Той дръпна от цигарото. * р. 20: — Какво се зовеш / — Как се зовеш *(Н, М, ПР)* * р. 23—24: *след* «На колко си години?» *стои изразът:* . . .сиреч, каква възраст имаш? *(Н, М)* * р. 25: — Тридесет и две години. / Тридесет и пет години, с ваше позволение. *(Н, М)* * р. 37: *след* «отговори внушително дядо Иван.» *в Н стои изразът:* Дакито отърси с пръст пепелта от цигарото.

Стр. 101, р. 12: *след* «пресече го съдията» *има следните думи:* и се загуби в един облак от дим като Юпитера. *(Н)*.

Стр. 102, р. 16: *след* «което вземаше прението» *в Н стои текстът:*

Дядо Иван при всичката си твърдост и присъствие на духа, които вече беше заявил тъй бляскаво при посещението на ревизора, смути се из един път. Той не беше приготвен да отговори на това ново и нечаканно обвинение! За доказателство, че не е убил пашата, той имаше тоя път чистата си съвест и отсътствието на сабята; но как да опровергае второто обвинение? Тоя проклет Абдул-Нух го гледаше като кръвник в очите, а пак Дакито никак не го поглеждаше. Напраздно Дядо Иван многократно хвърляше

погледи към Дакито да срещне неговите. В такъв случай той се готвеше да му направи такъв сладък поглед, такова нежносладостно усмихване, с които да му науми техний прежен живот, и чрез тях да му каже: ах де остана нашето приятелство! Помниш ли колко се обичахме? или пак, ако не подействуват тие деликатни знакове въз коравата душа на Дакито, то тогава да си мръдне носът силно, с което да му припомни заслугата, що му направи при ревизора: само един звяр би бил толкова неблагодарен. Тщетни ожидания! Суетни надежди! Дакито продължаваше да стои наведен над прошението на Абдул-Нуха, като си клатеше равномерно главата, като че, беше Димо Стамболлият, когато пееше херовикото в черкова. А цигарото се димеше само.

Между това публиката, която се убеди от възражението на Абдул-Нуха, че работата се не касаяла за убивание на челяк, а за отсичание на една черяша, хвана да се смее и да излазя на вън. Последните любопитни, които бяха остали за да чуят приговора въз Ивана Аспазиевича Дормидолский, хванаха да губат търпение и, като гледаха, че мировий съдия беше много вдълбочен в прощението, и че размишленията му можаха да се прострат до неопределено време, един по един и те излязоха.

Останаха само съдията, съдящите се и секретарът.

Дакито сѐ мислеше.

А ето какво мислеше, или по-добре, гледаше Дакито.

Когато Дядо Иван говореше, на съдията се стори, че Дядо Иван не е вече Дядо Иван, но един исполин висок до самият потон и от пояса на горе гол. И тоя исполин имаше глава голяма и длъгнеста и приплетена с углавник и юзда, като на кон. И вместо две очи тоя исполин имаше едно голямо око, което се беше явило на мястото дето е носът и гледаше право в Дакито. Исполинът с углавникът и юздата с едното око на носът стоеше пред него и махаше с ръцете си, които бяха като крила. И това уж беше в съдилищната стая, пак не беше там. Гачи стояха в една пустиня без край и без предели и нямаше там ни къща, ни дървеса, а само небе безкрайно и мълчаливо! А пак тая пустиня уж беше мегданя пред полицията и там стоеше Бейката и смигаше. И после тоя Бейка порасте, продължи се, источи се на горе, като ластика и заприлича на стълп забит в земята; и от горният край на тоя стълп полека излезе и се протегна към пладня една ръка и тя надебеля и заприлича на едно дърво забито горизонтално в горния край на стълпа. . . А исполинът скачаше и махаше с крилата и тичаше към тоя стълп и сѐ гледаше Дакито в очите. . . И като дойде при стълпа провеси се над него едно въже и разсилникът на

съдилището и Пенку жандаринът изедин път изникнаха и хванаха да му турят клуп на шията. А исполинът мълчеше и само гледаше на Дакито. И като му туриха клупът, углавникът и юздите паднаха и голямото носово око стана на две очи по-малки, а от тях надолу пак се проточи един голям нос, около който порастоха черни, рошави косми. И въз голото тяло на тоя полуисполин се показа едно палто с едно копче. И уж това беше исполинът пак не беше исполин. То беше Дядо Иван комуто туряха клуп на шията. . . И из един път стълпът стана на черяша на която висеше Дядо Иван. И той поглеждаше така мило, така жално към Дакито! И нещо му хортуваше. И тихият ветрец люшкаше Дяда Ивана и той равномерно се люлееше на въжето и сѐ тъй жално и умилно гледаше към Дакито. . . А цигарото догаряше и пущаше синикав дим.

И Дакито спеше дълбоко, като праведник:

Пловдив, 14 Октомврий 1881.

Така завършва текстът в октомврийската (VII книжка) на сп. «Наука». Датировката, подписът под текста, а и съобщението от предишната книжка — «Край в идущата книжка» — свидетелствуват, че като се имат пред вид темповете, с които се е писала повестта (вж. уводните бележки), това е бил нейният първоначален финал. Очевидно той не е задоволил автора (именно тук са и най-сериозните съкращения и преработки при последвалото само след една година ново издание на творбата) и в следващата книжка се появява една нова, вече наистина последна глава, придружена от следната бележка под линия: «По една грешка в VII-та книжка е турнато край на нувелата «Митрофан» преди да се напечата и настоящата последня глава. Б. Р.». От тази глава в М и всички следващи издания е отпаднал следният текст от началото ѝ:

XI

Но Дядо Иван скоро се усети вдъхновен и готов да отговаря на второто и неочаквано обвинение на коварния Абдул-Нуха.

А видя, че Дакито никак не повдигаше главата си, която сé гледаше над прошението и се клатеше.

— Ваше правдолюбие!

Никакво движение.

— Ваше правдолюбие! извика по-силно Дядо Иван, който не искаше да му бяга вдъхновението безполезно.

И, като завря и десетте си пръста в горнята брада на главата си, която бухна още по-войнствено, той зема положението на един въодушевен семинарист, който ще декламира някоя ода на Державина. Той чакà в това положение две минути, през което време, три пъти закопча и откопча палтото си — с единственото копче.

Секретарът съгледа, че Дакито спи. Той си приближи главата до неговата, бутна го с лакъта си и, както беше правил и други път, пришъпна му:

— Господин Митрофане! заседание!

Дакито, който беше твърде чувствителна натура, се сепна изведнаж и погледна на около удивлен!

Значи, Дядо Иван не беше още убесен!

Но Дядо Иван, като съзря, че съдията гледа към него, въсползува се от тая минута да му направи знаменателните си знакове, мръдна си носът и устата на ляво, в направление на вакуфский хан, хвърли му няколко нежно-умоляющи погледи, и след тая предварителна маневра, прибърза да употреби силата на красноречието: *(Н)*.

Стр. 102, р. 27: совершено клеветнически ме обвинява / совершенно клеветническим образом мя обвинява *(Н)* * р. 40—41: турецки древеса, според берлинскаго контракта / турецки древеса, сиреч според берлинскаго контракта *(Н, М, ПР)*.

Стр. 103, р. 4: *след* «двигател противузаконний.» *в Н следва текстът:* До тука защитата на Дяда Ивана отиваше доволно блистателно. Неопровергаемите аргументи, които тъй искусно приведе, именно: постановленията на Берлинский конгрес (називаемий уважително от него контракт) и начинът на приложението му от Дакито, до нейде си, като че подействоваха на съвестта на съдията, и на Дяда Ивана се стори, че съдията хвърляше сега по-милостиви погледи към него, и като че му казваше: не бой се, господине. . . приятели сме! . . . Защото Дакито беше милостив по природа, особенно когато си отспеше. Но о злополучие! В тоя миг, до дето съдията съчиняваше вече в мозъка си една приятелска резолюция и слабо мърдаше лявото си ухо, Дядо Иван като се впусна да определя политическите убеждения на Абдул-Нуха с цел да подействува въз най-чувствителната струна на Дакито, произнесе думата: к о н с е р в а т о р! Изваднаж косата и подстриганите мустаци на съдията нащръкнаха, като чекинята

на прасето, когато чуе първото грухтение на свиня, що колат; от очите му падна сънливий покров и те хванаха да мигат често и да стрелят огън. Стратегемата на Ивана Аспазиевича Дормидолский произведе противоположен резултат. Дакито си науми поразителний рапорт на Ивана Аспазиевича Дормидолский, с когото той го обвиняваше в консерваторство и искаше да го погуби по такъв подъл начин. . .

Не! Дядо Иван трябваше да умре!

Стр. 103, р. 5—7: При тия думи Дакито се намръщи ~ изкряска той. / И Дакито се намръщи; челото му стана на дипли. Дядо Иван беше се поободрил, но физиономията на съдията пак го смути.

— Ваше правдолюбие!

Но Дакито хвърли към него поглед пълен с негодование и решителност.

— Искочи надвòр! искряска той. *(Н)*. .

Стр. 103, р. 17—18: . . . Судо знай!. . . Нàдвор! Решение ще пиша! /. . .Судо знай! . . .

— Ваше правдолюбие! Заради да се оправдам, имам чест да изявля. . . че. . .

— Няма оправдание!: . . . Има решение!решение ще пишат! говедо! . . . Нàдвор! *(Н)*.

Стр. 103, р. 23—24: че «Прасето» / че Дакито *(Н)* * р. 41: нé в обора / не в хлева *(Н, М)*.

Стр. 104, р. 16: и затупа с крак разярено / и тупна с крак разярено *(Н)* * р. 20: готов за избяга / готов да побегне *(Н, М)*; готов да избегне *(ПР)* * р. 31—32: Дакито кипна. Нямаше вече спасение за Дормидолски. / Дакито кипна. При всичко че не разбираше до там русски, но при думата: гъсковзимание! лицето му се напълни с кръв и се изду; съчинителят на рапорта му се яви сега в всичката си душевна грозота. Той хвана да поима често и трудно; нещо гаче му запуши гърлото. Всичкото му озлобление против Дяда Ивана се изобрази в хаотически бръчки по челото му, и той, парализиран от ярост и отвращение, отпусна се да падне на стола си. Чашата преля вече. Нямаше вече спасение за Дормидолски. *(Н)* * р. 33: Той бръкна / Дакито бръкна *(Н)*.

Стр. 104, р. 41 — стр. 105, р. 2: — Я буду вручати рапорто! ~ извика Дакито. / — Я буду вручати рапорто! . . . А я тебе буду пràти на чорто! . . . викаше му Дакито пак по русски и в

ритми още. Надвор! Папищашино! Я буду рàпорту вручàти: А я буду тебе на чорто прати! . . . повтаряше плезешком и растреперан, съдията като стреляше смъртоносни погледи на иступлений от недоумение Ивана Аспазиевича Дормидолский. *(Н)*.

Стр. 105, р. 5—7: езикът му се сплете ~ Напразно ръката му машинално / езикът му се сплете. Той се обърна плахо-плахо и не знаеше какво да прави. Защото той не напипа вече копчето на палтото си, което от бясното закопчавание и откопчавание, беше се откъснало. Стори му се, че някой му открадна ръцете. А между това, той сега имаше нужда от всичкото си красноречие за да укроти гнéвът на съдията. На праздно ръката му машинално *(Н)* * р. 22: на пруста беше още по-голямо множество / на пруста, пак хвана да се сбира множеството *(Н)*.

Стр. 106, р. 33: извика дрезгаво: / извика дрезгаво и просто *(Н, М)*.

Стр. 107, р. 5: в город Б. / в город Х. *(Н, М, ПР)* * р. 9: от город Б. / от город Х. *(Н, М, ПР)* * р. 30—31: съдебният разсилен / съдебний разсилник *(Н, М, ПР)* * р. 35: уплашени: «ще го бесят!» размесени / уплашени: ще го бесат! ще го бесат! размесени *(Н)* * р. 36: гръмогласните протести / гръмогласните протестации *(Н, М, ПР)*.

Стр. 107, р. 38: *след финалния във всички следващи издания израз* «който го влачеше из стълбите. . .» *в Н е следвал текстът:*

Но всичко скоро се изгуби, като се претвори пак вратата.

Тогава Дакито, погледна през прозореца към мегданя именно мястото, дето през съня си видя бесилницата, и избъбра:

— Ех, Песоглавецо! Изгубен си вече!

Реално-исторически коментар

Ср. 57. *Конверт* (фр.-рус.) — плик за писмо.

Стр. 60. *Г. Лукиановите закони за него бяха непознати. . .* — Сергей Лукиянов е завеждал съдебния отдел на Управлението на руския комисар в Княжество България след Освобождението. Тук действуващите по това време закони са назовани на негово име, тъй като той е един от съставителите на проекта за Органически устав на Княжество България и на ред разпореждания (за дейността му вж.: Симеон Радев, Строителите на съвременна България, БП, С., 1973, т. I, стр. 66—68).

Каймакам — околийски управител в турско време.

Аяза (тур.) — член на съвет, комисия.

Пиянко (ит.-тур.) — вид панаирджийска лотария с въртележка.

Стр. 63. *Гренадир* (фр.) — войник от елитна пехотна част.

Стр. 68. . . .*пергамент от времето на Навуходоносора*. . . — *Навуходоносор II* — вавилонски цар (604 — 562 или 461 до н. е.), строител на Вавилон, завоевател на Сирия, Палестина, Финикия.

Стр. 68. . . .*двадесет и два руп, за шарлаган, съчикъбръс и прочия*. . . — *руп* (ар.-тур.) — четвърт от гроша; *шарлаган* (тур.) — масло от сусам, орехи и пр.; *съчикъбръз* (тур.) — зелен камък, железен сулфат.

Стр. 69. . . .*стар хесап достлук разваля*. . . — *хесап* (тур.) — сметка; *достлук* (пер.-тур.) — приятелство.

Стр. 71. *Аслан* (тур.) — лъв.

Стр. 73. *Калцун* (ит.-тур.) — висока до коляното обувка от аба.

Стр. 74. *О дружбо свята ~ В твоето име Пилат ~ жаркия му другар Питиаса*. . . — *Пилад* — фокийски престолонаследник, племенник на Агамемнон, приятел на *Орест*, който се е възпитавал в дома на баща му. Съпровождал Орест при пътуването му в Тива, за да отмъсти за баща си. Сестрата на Орест Ифигения спасява двамата юноши, които тавридците обрекли на Артемида. В преносен смисъл Пилад е «верен приятел».

Стр. 75. . . .*да ти изпея една пиндарическа ода*. . . — древногръцкият поет *Пиндар* (ок. 518 — 422 или 438 до н. е.) е най-значителният създател на тържествена хорова лирика — творби, предназначени обикновено за прослава на победителите в общогръцките състезания, които са съставлявали част от религиозните празници.

Стр. 76. *Еча баратум басс. . . пошевардум гегелок радом аджа!* — изразът е имитация на унгарска фраза и всъщност няма смисъл.

Стр. 77. *Мусандра* (ар.-тур.) — голяма ниша с дървен капак, в която се нареждат дрехи.

Стр. 78. *Той имаше позата на знаменития хидалго Дон Кихота, когато застига в полето бръснаря, който беше турил на главата си чародейния шлем на великия император Мамбрина* — «Дон Кихот», част първа, глава XXI. Според рицарските романи шлемът на легендарния мавър Мамбрино правел неуязвим носителя му.

Стр. 80. *Стентор* — грък, участвувал в Троянската война. Гласът му имал силата на гласовете на 50 души. Загинал в състезание с Хермес за силата на гласовете.

Стр. 81. *Рекогносцировка* (лат.) — разузнаване, проучване.

Стр. 84. . . .*липованския си съновник*. . . — *липованин* — руски старовер, заселен покрай Дунав в Румъния или България.

Стр. 84. . . .*би го взел за един от ония влъхви, които тълкуваха съня на царя Фараона*. — Съня на Фараона тълкува младият Йосиф, след като събраните от цял Египет влъхви и мъдреци не успяват да сторят това (Библия, Битие, гл. 41).

Стр. 94. *Дядо Иван е учен човек, но челяк все греши. . . Цар Соломон и той беше согрешил. . . Едно време беше измамил с мудрост и запрял в една стомна чумата, па и рече: Господи, прости ме, согреших! . . . Вземах жената на пророк Гедеона, гдето беше хвръкнал на седмото небе. И той беше цар я. . . премудрий Соломон*. . . — легендите за Соломон («Соломон и жена му», «Соломон и Китоврас», «Соломон и Савската царица») са били преведени още в старобългарската литература и са били извънредно популярни векове по-късно. В случая са смесени различни сюжетни ходове от редица легендарни разкази.

Стр. 95. *Папищашин* — католик.

Стр. 96. *Джуздан* (пер.-тур.) — чанта за книжа, портфейл.

Стр. 99. *Кнут* (рус.) — камшик, бич.

Стр. 101. *Мечет* (ар.-тур.) — джамия.

НЕМИЛИ-НЕДРАГИ

(стр. 109)

Повестта е отпечатана за пръв път в сп. «Наука», г. II, 1882 г., кн. XI—XII (май и юний), стр. 1077—1095, г. III, 1883—84 г., кн. I,II,III,IV (октомврий, ноемврий, декемврий и януарий), стр. 3—23, 106—123, 209—237. Втората й публикация е в «Повести и разкази», т. I, 1891 г. В ПСС Вазов я включва в т. VI (излязъл през 1916 г.) и съответно в т. VI от С (отпечатан през 1921 г.).

Тук се печата по текста на ПСС (идентичен с текста от С) със следните поправки:

Стр. 114, р. 7: «клюмаше» вм. «клюмваше» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 115, р. 35: «виждаше» вм. «вижда» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 116, р. 10—11: «окъселите му и запятнени панталони» вм. «окъсаните му и запятнени панталони» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 116, р. 21—22: «от гръмогласното хъркане на Македонски и от тънкото пискливо гръдно свирене на Странджата» вм. «от гръмогласното хъркане и тънкото пискливо хъркане на Македонски» (по *Н*).

Стр. 118, р. 15: «стене» вм. «сетне» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 122, р. 2: «повтаряха» вм. «повториха» (по *Н*).

Стр. 122, р. 12: «Той е мекере» вм. «Той е магаре» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 124, р. 1—2: «пламъка» вм. «пламък» (по *Н*).

Стр. 125, р. 7: «Велики чувства и възпоминания» вм. «Велики чувства на възпоминания» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 125, р. 16: «в ръкопис» вм. «с ръкопис» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 125, р. 40: «едновремешен» вм. «едновремен» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 126, р. 19: «когото ще изпратим» вм. «когото ще го изпратим» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 126, р. 41: «кръвожадно левия мустак» вм. «кръвожадно левия си мустак» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 127, р. 11: «Ненов» вм. «Недов» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 128, р. 4: «приемате ли» вм. «приема ли» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 129, р. 18: «в същото време» вм. «в също време» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 130, р. 28: «ролята на татарина» вм. «ролята на татарин» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 130, р. 39: «бяла брада от кози влакна» вм. «бяла брада с кози влакна» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 131, р. 37: «на зрителите» вм. «на зрители» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 132, р. 4—5: «на хубавото си русокосо момиченце» вм. «на хубавото и русокосо момиченце» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 132, р. 26: «истинските хайдути» вм. «истински хайдути» (по *Н*).

Стр. 132, р. 40: «усмихваха» вм. «усмихнаха» (по *Н*).

Стр. 133, р. 8: «и с привичка» вм. «и с привички» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 133, р. 25—26: «пред публика» вм. «пред публиката» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 134, р. 13: «изскачаше» вм. «изкачваше» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 135, р. 3: «представлението» вм. «представление» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 136, р. 16: «който само» вм. «който сам» (по *Н* и *ПР*)..

Стр. 136, р. 34: «за тях и пак» вм. «за тях пак» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 137, р. 1: «кой да ми затвори» вм. «кой да ти затвори» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 137, р. 41: «И като ги пое, той ги целуна» вм. «И като го пое, той го целуна» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 143, р. 27—28: «благодатна топлина» вм. «благородна топлина» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 147, р. 20—21: «да видим какво е изпатил» вм. «да видим какво е изпитал» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 148, р. 32—33: «и сега живо и здраво» вм. «и сега живее, и здраво» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 149, р. 16: «де се скиташе» вм. «де се скиташ» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 149, р. 39: «през 'тиха бяла Дунава'» вм. «през 'тих бял Дунава'» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 149, р. 41: «и другото стъкло» вм. «и друго стъкло» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 154, р. 17—18: «обират до шушка — да, до шушка» вм. «обират до пушка — да, до пушка» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 154, р. 38: «се обиди» вм. «се обади» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 155, р. 16: «Не, хубаво е» вм. «Но хубаво е» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 155, р. 16: «как да не иде?» вм. «как да не яде?» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 156, р. 12: «поздрави другарите» вм. «поздрави другите» (по *Н*).

Стр. 156, р. 35: «да се изпитаме пак» вм. «да се изпитате пак» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 157, р. 3: «да му подадем братска ръка» вм. «да му подадем братската ръка» (по *Н*).

Стр. 157, р. 27: «много и твърде важни» вм. «много твърде важни» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 158, р. 31: «шушнеха тихо, но никой не зина» вм. «шушнеха тихо, никой не зина» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 159, р. 39—40: «които ще имаме» вм. «които ще ги имаме» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 160, р. 15—16: «фамилиарен с Русчук» вм. «фамилиарен в Русчук» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 161, р. 9: «до 21-и» вм. «до 24-и» (по *Н*).

Стр. 161, р. 35: «безкрайната влашка равнина» вм. «безбройната влашка долина» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 162, р. 4: «буйните вълнения на една душа» вм. «буйните вълни на една душа» (по *Н*).

Стр. 162, р. 12: «Тоя нощен скитник беше» вм. «Тая нощ скитник беше» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 164, р. 33: «незамръзналата река в Дунава» вм. «незамръзналата река на Дунава» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 170, р. 22: «чувствуваше по-бодър» вм. «чувствуваше по-добър» (по *Н*).

Стр. 170, р. 26: «ненадейно се озовава» вм. «ненадейно се озова» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 178, р. 31: «Най-потребното нещо тая нощ, братко мой: дръвца» вм. «Най-потребното нещо тая нощ, братко мой» (по *Н*).

Стр. 180, р. 18: «Нека познае приятелството» вм. «Нека признае приятелството» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 185, р. 17—18: «Срам на европейския народ» вм. «Смърт на европейския народ» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 186, р. 9: «Той никак не беше взел» вм. «Той някак не беше взел» (по *Н* и *ПР*).

Стр. 194, р. 22, 27: «Райчо Николов» вм. «Райчо Николаев» (по *Н*).

Вазов пише повестта «Немили-недраги» през 1882 г. в Пловдив — време, когато българските писатели започват да чувствуват необходимостта да бъде осмислен историческият прелом от последните години на робството (в същата годишнина на сп. «Наука», в която започва печатането на «Немили-недраги», се появява и част от «Записките» на Захари Стоянов, а в първата годишнина е отпечатана повестта «Жертви и отмъщение» на Константин Величков). Пред Шишманов Вазов говори преди всичко за автобиографичния характер на творбата: «В Браила без средства, безпомощен, немил-недраг, слязох в един хотел, който се посещаваше от български хъшове. Тук, попаднал в тяхната среда, аз споделях братски техния живот, техните идеали и авантюри. Повечето пъти се хранех наедно с тях в подземната изба на Никола Странджата, знаменосеца.

Тая епоха от живота си аз описах много подробно в романа си «Немили-недраги» и в «Хъшове», гдето сам съм се изобразил под името на младия поет, Бръчков» (Шишм., стр. 34). И на друго място добавя: «Всички други са също живи лица под измислени имена» (Шишм, стр. 237).

Автобиографичният момент в повестта не се изчерпва само с образа на Бръчков. Самата хронология на събитията в нея всъщност точно съответствува на двата периода (Браила и Букурещ) от Вазовото емигрантство в Румъния през 1870—1871 и 1876 г. Установен е голям брой от прототиповете на героите: на Странджата — описан с истинското си име; на Македонски — обобщил много черти на Стефан Стамболов; на Владиков — галацкия учител Велико Попов и др. (вж. по-подробно: Димо Минев, «Потекло и извори на повестта «Немили-недраги» в кн. «Иван Вазов», НК, С., 1966, стр. 11—40).

За заглавие на повестта си Вазов е използувал стиха от Ботевото «На прощаване в 1868 г.»:

Но кълни, майко, проклинай
таз турска черна прокуда,
дето нас млади прокуди
по тази тежка чужбина —
да ходим, да се скитаме
немили, клети, недраги!

Повестта на Вазов има щастлив прием всред читателите и критиката. Първата по-голяма рецензия за нея е на критика на «Периодическо списание» Петър Пешев. След като се спира на най-важните сюжетни моменти и оценява положително Вазовото изображение на социалното разслоение в средата на българската емиграция в Румъния, критикът дава следната обща оценка на повестта: «Изобщо взета, повестта на Вазова «Немили-недраги» заслужава да се нарече сполучлива и да се препоръча на читателите. Доколкото сме чували от работници по въстанието, Вазовото описание се посреща с техните разкази по истинността си. Тъй като някои работи имат исторически интерес, то важна е критиката върху фактическата страна на повестта. Мнозина от хъшовете са живи помежду ни; повечето от тях са работили нещколе и има мнозина, които са виждали живота им в самите им гнезда, та нам се чини, че е възможно, па и не е зле да чуем от подобни лица присъда върху повестта на г. Вазова, присъда за верността ѝ с истинския живот, с фактовете, събитията и обстоятелствата» («Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец», кн. X, 1884 г., стр. 129). Това искане на Пешев се е разглеждало от някои историци на отношението на българската критика към Вазов като едно догматично и непризнаващо спецификата на художествената творба гледище. Но всъщност то свидетелствува, че първоначално Вазовите творби за героическите събития отпреди Освобождението са се разглеждали при появяването си като исторически документи и са издържали съпоставката с появяващите се вече по това време големи мемоари (в същата книжка на списанието Пешев рецензира и първите томове от спомените на Захари Стоянов и Стоян Заимов) с оглед на историческата достоверност. В това отношение съвсем естествено са се очертавали връзките на повестта със спомените на Вазов от времето на Априлското въстание «Неотдавна». По точното наблюдение на Милена Цанева: «Тук Вазов се е отнесъл твърде свободно към така наречените закони на жанра. В постройката на «Немили-недраги» има нещо от свободата, с която се пишат мемоари» (Милена Цанева, «Из поетическия свят на Иван Вазов», БП, С., 1965, стр. 51). Тази свобода идва и от стремежа да се изобрази преди всичко атмосферата на емигрантския живот, от почти социологическия патос в желанието да се улови колективният портрет на «хъша», а не толкова да се следят съдбите на отделните герои.

Преработката на повестта «Немили-недраги» в драмата «Хъшове» (1894 г.) само увеличава нейната популярност, кара критиците да се върнат отново към нея, да правят съпоставки. Така е изградена например рецензията на по-сетнешния голям приятел на Вазов, негов биограф и изследовател на творчеството му Иван Шишманов (сп. «Български преглед», 1894, кн. 1, стр. 175—180). Това е всъщност и първата му работа за Вазов. За пр изнанието, което получава «Немили-недраги», свидетелствуват статии на критици от противоположни направления — Димитър Благоев и д-р К. Кръстев, в които се противопоставя «Немили-недраги» на нови Вазови творби (към които те се отнасят отрицателно).

Съпоставката на «Немили-недраги» с «Хъшове» вече разкрива специфичната художественост на повестта, а не само нейната историческа достоверност. С десетилетията тази представа се затвърдява, за да се превърне днес «Немили-недраги» в една от най-популярните Вазови творби.

При второто ѝ издание — в «Повести и разкази» — Вазов не прави съществени изменения в текста.

Стр. 111, р. 11: лавки и магазини / лавки и магазии *(Н, ПР)* * р. 22—23: слабата виделина, дошла от един / слабата виделина от един *(Н)* * р. някакъв гръмлив / някакъв високопарен *(Н)*.

Стр. 112, р. 8—9: раздраскани с гвоздей / надраскани с гвоздей *(Н, ПР)* * р. 20: там всякой българин / там всякой един Българин *(Н, ПР)* * 29: се усмихваше / се успокояваше *(Н, ПР)*.

Стр. 113, р. 42 — стр. 114, р. 1: дълголик, сух, жълт, с гъста черна брада / дълголик, жълт, сух, мрачен *(Н)*.

Стр. 114, р. 27: и с лукави дръзки очи / и с лукави очи *(Н)* * р. 30—31: че той бил войвода на някаква хайдушка чета в Македония. / че той е от Македония. Носяха се само смътни слухове, че той е бил войвода на някаква хайдушка чета в Турция. *(Н)* * р. 32: въз другарите си / в другарите си *(Н)* * р. 34: до трийсет години / до 35 години *(Н)* * р. 42: седеше други млад човек / седеше 30 годишен човек *(Н)*.

Стр. 115, р. 9: най-младият от всичките / най-младий от тях *(Н)* * р. 21: тихо, сигурно и егоистическо съществуване / тихо и сигурно съществование *(Н)* * р. 34—35: тия подвизи и героически нападения / тие подвиги и героически падания *(Н, ПР)* * р. 38: той се сърдеше / той се раздразняше *(Н)*.

Стр. 117, р. 17: от това предприятие / и от това препитание *(Н, ПР)* * р. 42: вик само — ще ги чуе / вик само и ще ги чуе *(Н)*.

Стр. 118, р. 1—2: кога сме вън от тебе / когато сме далеч от тебе *(Н)* * р. 19: изведнаж / изведнъжки *(Н, ПР)* * р. 40—41: дим и пара / дим и хора *(Н, ПР)*.

Стр. 119, р. 5: нищо по-особено нямаше / нищо по-особенно нещо нямаше *(Н, ПР)* * р. 36—37: положи / заложи *(Н)*.

Стр. 120, р. 4: странно влияние / страшно влияние *(Н)* * р. 5: тоя уверен / тоя тих *(Н)* * р. 15—16: заобиколи / наобиколи *(Н)* * р. 18: снощни нам / нощни наши *(Н)* * р. 22: на един богат търговец / на някой богат търговец *(Н)* * р. 32—33: пресичаха се, раздражаваха се / надвикваха се, раздражаваха се *(Н)* * р. 38: да не ме викат / да ме не викат *(Н, ПР)*.

Стр. 121, р. 21: но ако искаш / но ако щеш *(Н, ПР)* * р. 28 *след* «Да живее народът!» *стои репликата:* — Да живеят сиромасите! *(Н, ПР)*.

Стр. 122, р. 12: Той е мекере! / Той е предател! *(Н* — в *ПСС* и *С* има грешка: Той е магаре!) * р. 38: признава / припознава *(Н)*; зачита *(ПР)*.

Стр. 123, р. 12: *след* «Ах! братя мили!. . .» *стои*: Тук Странджата почувствова някакво извънредно душевно вълнение и пресече словото си. Той сложи пълната си чаша на стола, извади из пазвата си една нечиста кръпа и си отри сълзите, които се проточиха по бузите му. *(Н)* * р. 13: станаха / стояха *(Н, ПР)* * р. 14: пак вдигна / пак издигна *(Н, ПР)*.

Стр. 124, р. 19: силни и трогателни, още ехтяха / силни и убедителни, още ектяха *(Н)* * р. 33—34: каза декламаторски / каза тържественно *(Н)*.

Стр. 125, р. 24: прав на песента / прав, гогоглав на песента *(Н)* * р. 37: един бледолик момък / един човек *(Н)*.

Стр. 126, р. 5: с вино / от вино *(Н)* * р. 17—19: по човекът ~ да убие султанът / по човекът, когото ще испратим да убие султана, каза Владиков важно и се озърна предпазливо *(Н)* р. 19—22: завърши той ~ за българската революция — *липсва в Н.*

Стр. 127, р. 4: да ти дам / да ти дадем *(Н, ПР)* * р. 29: — Бръчков, Владиков. / — Г. Бръчков, г. Владиков. *(Н)* * р. 42: ами го оскубах / ами го обелих *(Н)*.

Стр. 128, р. 16—17: се изсмя. / се изсмя силно. *(Н)*.

Стр. 128, р. 40 — стр. 129, р. 1: по бих желал да те видя / по-харно бих желал да те вида *(Н)*.

Стр. 129, р. 7: А султан Абдул Азис / А Султан Азис *(Н)* * р. 11: щеше да се даде / щеше то да се даде *(Н, ПР)* * р. 12: около дванайсет / около двадесетина *(Н, ПР)* * р. 16: стъклени тръби / стъклени цеви *(Н)*.

Стр. 131, р. 42 — стр. 132, р. 1: г. Дочкович. Постоянната / Г. Дочкович и постоянната *(Н)*.

Стр. 132, р. 6—7: Па да не се уплашиш? / Па да се не уплашиш? *(Н, ПР)* * р. 11: пръстенцето / пръстчето *(Н)* * р. 22:

исках да кажа / искам да кажа *(Н, ПР)* * р. 27: лицето му се нервно сви / лицето му пламна *(Н)* * р. 36: бяла брада от козина. / бяла брада. *(Н)*.

Стр. 133, р. 4: Настана / Наста *(Н, ПР)* * р. 5: и набръчкана / и набърчена *(Н)* * р. 11: говореше лошо с носът / говореше с носът *(Н)* * р. 12: на лъжливата брада / на брадата му *(Н)* * р. 13—14: да си отваря свободно устата / да си отваря достатъчно устата *(Н)* * р. 23: (Той ревеше зад кулисите) — *липсва в Н*.

Стр. 134, р. 6: си запушиха с кърпа устата / си запушиха носът с кърпа *(Н)* * р. 20: в битката / на битката *(Н, ПР)* * р. 41: и хвърляше / а хвърляше *(Н, ПР)*.

Стр. 135, р. 3—4: хвалби, критики, глуми / хвалби, укори, глуми *(Н)* * р. 8: то той желае / то желае *(Н)* * р. 8—9: на хайдутин / на хайдут *(Н, ПР)* * р. 12: бутилките, непродадени и върнати / бутилките, върнати *(Н)*; бутилките, продадени *(ПР)* * р. 31: без да се обади. Бръчков / без да се обади, и Бръчков *(Н)*.

Стр. 136, р. 9: вече не се върна / вече се не върна *(Н, ПР)* * р. 17: да кусне нещо / да кусне нищо *(Н, ПР)* * р. 22: измахваше / смахваше *(Н)* * р. 30: да му поолекне / да му поолеква *(Н, ПР)*.

Стр. 137, р. 38: Бръчков цял потрепера. / Цял потрепера *(Н, ПР)* * р. 39: се повдигна / се поповдигна *(Н)*.

Стр. 138, р. 15: да получи / да сполучи *(Н, ПР)* * р. 15—16: Работата зимно време е твърде слаба на скелята. — *липсва в Н* * р. 25: Не мога! / Не, не мога! *(Н)*.

Стр. 139, р. 1—2: прибрал го е с условие, че напролет — *липсва в Н* * р. 2: ще му помага да садят лук / Помага му да садат лук *(Н)* * р. 26: го изгледа / се изгледа *(Н)* * р. 28: толкова дни / два дни *(Н)* * р. 33—35: за насам; а часовникът? Вземам за тях най-малко петдесет франка. / за насам. . . зимувам за тях най-малко петдесет франка, а часовникът? *(Н)* * р. 37—38: тоест. . . аз не дръзнах да ти кажа. . . — *липсва в Н*.

Стр. 140, р. 6: до безобразие / до безобразност *(Н, ПР)* * р. 10—11: в един прост хотел / в един хотел *(Н)* * р. 25: беше строго. / беше строго и почти навъсено. *(Н)* * р. 28: издума Бръчков / издума смутено Бръчков *(Н)* * р. 34: погледна докачено към хотелджията / погледна сърдито към хотелджият *(Н)*.

Стр. 141, р. 6—7: имаше само четири франка — *липсва в Н* * р. 11: върху Бръчкова / върху смутений Бръчков *(Н)* * р. 13: познавам я / познаваме я *(Н)* * р. 36: бързо / бръз като вихрушка *(Н)*.

Стр. 142, р. 2: за ръка / за ръката *(Н, ПР)* * р. 4—5: *след* «нийде нямаше». . . *стои:* В същий миг се изгубиха из една тъмна улица. *(Н, ПР)*.

Стр. 142, р. 7 — стр. 143, р. 8: — Скандал та скандал ~ се вмъкнаха вътре. — *липсва в Н*.

Стр. 142, р. 25: умъкнал в Париз / омъкнал в Лабес *(ПР)* * р. 42: от първокачествените кафенета в Браила / от първокласните кафенета в Букурещ *(ПР)*.

Стр. 143, р. 2: от Париз / от Лабес *(ПР)* * р. 11: руски веявици / руските веявици *(Н, ПР)* * р. 14—16: на край града ~ и разбити прозорци. / на край градът, в една никаква колиба, покрита с ръжаница и папуровина. *(Н)* * р. 25—26: огромната кирпичена пещ / огромната пещ *(Н)*.

Стр. 145, р. 11: *след* «по челото му» *следва:* А ако го отпратяха само с една ирония? *(Н)* * р. 37: дълго се озърта / дълго се озирà *(Н, ПР)*.

Стр. 146, р. 4—5: *След* «Бръчков потръпна» *стои:* един вид радостното изражение по лицето му се замени тутакси с бледавината на страхът. *(Н)* * р. 41: тъй непотребна — *липсва в Н*.

Стр. 147, р. 1—2: *след* «опарен звяр» *в Н следва:* преобърна се на гняв, после на огън, който запали цялата му снага, после на отчаяние. * р. 4: Той се упъти несъзнателно към / Той се опъти към *(Н)* * р. 7—12: Големи късове лед ~ Ненадейно някой глас / Големи късове от лед плуваха вече по тъмната река.

Какво искаше да прави там?

Ненадейно някой глас *(Н)*.

Стр. 147, р. 16: и улови го / и улови Бръчкова *(Н)* * р. 38: Измахнатото му лице / Смахнатото му лице *(Н)*.

Стр. 149, р. 6: каза Бръчков / каза му Бръчков *(Н, ПР)* * р. 12: и го изля жадно в устата си / и го гаврътна в устата си *(Н)* * р. 21: че ме извадиха / че ме испъдиха *(Н)* * р. 23: — Извадиха те? / — Испъдиха те? *(Н)*.

Стр. 150, р. 6: Твоят съотечественик / Твоят адаш *(Н)* * р. 10—11: че ако умрех преди малко, щях да ида право в рая / че ако умра днес, ще ида право в раят *(Н)* * р. 15—16: *изразът:* не се задоволи с това, и — *липсва в Н* * р. 36: Приех вчера / Приех днес *(Н)* * р. 39: мъжки за работа / мъжски на работа *(Н, ПР)*.

Стр. 151, р. 7: узнали още / упознали още *(Н, ПР)* * р. 8: си сучеше гневно / си сучеше с ожесточение *(Н)* * р. 11: *думите:* и от околността — *липсват в Н* * р. 12: към другите / на другите *(Н, ПР)* * р. 15—15: от мисията / от командата *(Н)* * р. 21: Дявол го зел! / Дявол! *(Н)* * р. 28: го погледна въпросително/ го погледна смаян *(Н)*.

Стр. 152, р. 2: да иде в театъра, дето / да иде на театрото, за дето *(Н)* * р. 4: *фразата:* Дълго време още приказваха — *липсва в Н* * р. 4—5: Най-после Бръчков заспа. / Но скоро Бръчков заспа, понеже беше уморен от днешните вълнения. *(Н)* * р. 5—6: стоя още няколко време / стоя няколко време *(Н)* * р. 19: — Ах! — извика Бръчков / — Вай! — извика Бръчков, като треснат. *(Н)* * р. 14: *изразът:* аз се върнах по 12 $^{1}/_{2}$ часът и нямаше ги — *липсва в Н* * р. 25: против обирниците / против злодеите *(Н)* * р. 26—28: Половин час след тая сцена ~ с дълги сплъстени сколуфи / Половина час след тая сцена Македонски излезе. Той мина през главната улица, зави на ляво, после на дясно в друга една тясна улица, повървя още малко и се спря пред една къща с попукана стена, гнила и испадала. Той почука на ниската вратничка и тутакси тя се отвори. Из нея излезе един Евреин, нисък, нечист, грозен, с дълги сплъстени скулуфи *(Н)*.

Стр. 152, р. 31: шепна с него / шушна с него *(Н)* * р. 32: се упъти на друга страна, като / се опъти към колибата, да търси Хаджият, като *(Н)* * дето Попчето му беше дал ~ някакъв ръкопис / дето Хаджият му беше дал гостоприемство, Македонски завари там Хаджият и Попчето, който му четеше някакъв ръкопис *(Н)*.

Стр. 153, р. 38: с кимане на глава / с климание глава *(Н, ПР)* * р. 41: малко време, той се не стърпя и каза / малко време, той каза *(Н)*.

Стр. 154, р. 16—17: обирачи влизат / злодейци влазят *(Н)* * р. 18: А представете си / а представи си *(Н, ПР)* * р. 30: *след* «А бре байно ле, Петреско» *стои още един стих:* А бре пиле ромънеско *(Н, ПР)*.

Стр. 155, р. 1: не се съгласяваха / не се съгласяват *(Н, ПР)* * р. 8: Това чух, то и така / Това и така *(Н)* * р. 32: тури я в пазвата си сърдит / тури я в пазвата си, растреперан от злоба *(Н)*.

Стр. 156, р. 1: че и поетите пишат / че и учените хора пишат *(Н)* * р. 10: за стихотворство / за стихотворителство *(Н)* * р. 17: Дойде нарочит наш човек от Букурещ / Дошло е писмо от Букурещ *(Н)* * р. 20: в училището — *липсва в Н* * р. 22: души народни и мнозина хъшове / души от по-видните хъшове *(Н)* * р. 32: разни краища / чужди крайща *(Н, ПР)*.

Стр. 157, р. 9: че е благовремие / че е добре *(Н)* * р. 11—12. Дойде и ~ и съдействие. / Писали са и нам за да ни искат мнението и съдействието. *(Н)* * р. 17: *след* «да бъдат готови» *стои;* Колкото за сега това. За останалото ще видим по-после. *(Н)* * р. 18: трябва да се / трябва сега да се *(Н)* * р. 26—27: баба Тонка / баба Рада *(Н — тук липсва бележката под линия към името; нататък в текстовете на тези редакции навсякъде съществува това различие в имената)* * р. 29—30: да пратим, безстрашлив / да пратим, човек безстрашлив *(Н)*.

Стр. 158, р. 9: Господа, тук / Братя, тука *(Н)* * р. 23: или иска да направи / или да направи *(Н)* * р. 26: пак тишина / пак настана тишина *(Н)* * р. 29—30: да се изприкажат / да се посприкажат *(Н)*.

Стр. 159, р. 11: ръцете се размахаха / ръцете замахаха *(Н, ПР)* * р. 28—29: жив знаменосецът / жив сега знаменосецът *(Н, ПР)*.

Стр. 160, р. 19: като вещ — *липсва в Н* * р. 34: сини очи / сиви очи *(Н, ПР)*.

Стр. 161, р. 8: до Гюргево — *липсва в Н* * р. 12: Трябва да видим / Сега да видим *(Н)* * р. 27: 20-и 'февруари / Беше 20-й февруарий *(Н)*.

Стр. 162, р. 27: по щърбавия лед / по гладкий лед *(Н)* * р. 37: неподвижен там / неподвижен в мрака *(Н)* * р. 39: поради неравната си и грапава повърхност — *липсва в Н*.

Стр. 163, р. 7—8: един вид тясна река / един вид река *(Н)* * р. 16—17: Немислимо беше да се заобиколи — *липсва в Н* * р. 26: дръпна я / подръпна я *(Н)* * р. 30—31 и извика. / и извика дебелашки. *(Н)*.

Стр. 164, р. 25—26: пресекнати гласове / пресекнати викове *(Н, ПР)*.

Стр. 165, р. 24: и назад / а назад *(Н, ПР)* * р. 36—37: което стана / което скоро стана *(Н)* * р. 37: над брега / над равнината *(Н)* * р. 38—39: на петдесет крачки / на сто крачки *(Н)* * р. 42: навярно пушка — *липсва в Н*.

Стр. 166, р. 2: Македонски бързо ~ до ярът. / Бързо се сниши и залепи до брегът Македонски *(Н)*; Бързо се сниши и залепи до ярът Македонски *(ПР)* * р. 3: в глината / в тинята *(Н)*.

Стр. 168, р. 6: в пода / в пола *(Н, ПР)* * р. 14: с черги — *липсва в Н* * р. 21: *след* «в дома на баба Тонка» *следва:* В същото време и за арсенал.

Левски хвърли испитателен поглед на Македонски, подаде му седешком ръката си и му клюмна. *(Н, ПР)*.

Стр. 169, р. 35—44: В едно свое писмо ~ с подобни личности!» — *тази бележка под линия липсва в Н* * р. 40: от два-три дена / от два или три дена *(Н, ПР)*.

Стр. 169, р. 33 — стр. 170, р. 1: на знанията му / от познанията му *(Н)*.

Стр. 171, р. 9: обладаваше по нещичко от ентусиазма / имаше по нещичко от вярата *(Н)*.

Стр. 172, р. 37—38: един български герой / един караисенски герой *(Н)*.

Стр. 173, р. 42: Ироническо влашко название на затвора. — *тази бележка под линия липсва в Н*.

Стр. 174, р. 9: одобешко вино / ботошанско вино *(Н)*.

Стр. 176, р. 37: в българското училище тука. / в българското училище. *(Н)*.

Стр. 177, р. 38: с Бръчкова. / с Бръчкова заедно. *(Н)*.

Стр. 178, р. 35: на пода. / на пола и каза: *(Н)*; на пола. *(ПР)*.

Стр. 179, р. 31: на пода. / на пола. *(Н, ПР)* * р. 40—41: Той е пипал турчина днеска, / Той е изял главата на турчина, *(Н)*.

Стр. 180, р. 24: Румъни, евреи, французи / Ромъни, французи *(Н)*.

Стр. 181, р. 18: години, със сухо / години, черноок, с сухо *(Н)*.

Стр. 183, р. 6—7: с монокъла си / с бинокла си *(Н)* * р. 13: преди една неделя / преди неделя *(Н)* * р. 39—40: с приятното лице. / с симпатичното лице. *(Н)*.

Стр. 184, р. 24: Говедаровата усмивка / ироническата Говедарова усмивка *(Н)*.

Стр. 185, р. 1: най-вече / най-паче *(Н, ПР)* * р. 11—12: с посърнало от теглила / с потъмняло от теглила *(Н)* * р. 22: ще я одрискат / ще я забъркат *(Н)* * р. 25: в пода / в пола *(Н)* * р. 37: *след* «тука пияни! . . .» *стои:* Срам! . . . *(Н)*.

Стр. 187, р. 38—39: Политически вестник ~ през 1876 год. — *тази бележка под линия липсва в Н*.

Стр. 188, р. 2: бели платнени кители / бели платнени дрешки *(Н)* * р. 20—21: на ръцете си ~ на аристокрацията. / на ръцете си имаше аристократски вид. *(Н)* * р. 29—30: каза един ~ на българите. — *липсва в Н*.

Стр. 189, р. 31: и с разтреперан глас / и с трогнат глас *(Н)*.

Стр. 191, р. 15: бакали, работници, дошли / бакали, вети хъшове, дошле *(Н)* * р. 38—40: *бележката под линия:* Той се бе ~ в Букурещ — *липсва в Н*.

Стр. 193, р. 20: големи топове / големи пушкала *(Н — тази разлика съществува навсякъде в текстовете на различните редакции)* * р. 41: бели пушеци / черни пушаци *(Н, ПР)* * р. 42: от башибозуците / на башибозуците *(ПР)*.

Стр. 195, р. 41: *бележката под линия към* «Изток»: Сръбски официозен вестник в Белград — *липсва в Н*.

Стр. 196, р. 15: пристъпяха и гърмяха / пристъпаха на горе и гърмяха *(Н)* * р. 29: оттегли се, но пушкаше / оттегли се, като пушкаше *(Н)*.

Стр. 197, р. 10: стискаше ножа си / стискаше ножа в устата си *(Н)*.

Стр. 198, р. 18: на един топ / на едно от тях *(Н)* * р. 19: като кон — *липсва в Н.*

Стр. 199, р. 9—10: тя гледа ~ гйнеха юнаците. Защо? . . . — *липсва в Н.*

Стр. 200, р. 3: трепери сега пред / трепери пред *(Н).*

Реално-исторически коментар

Стр. 121. *Тия чорбаджии се хранят с пота на сиромасите ~ беше върл читател на «Свобода»* — с тази реплика Вазов загатва за нихилизиращото според него въздействие на Каравеловия вестник «Свобода» (1869—1872).

Стр. 121. *Куверик* (рум.) — геврек.

Стр. 125. *И гръмна песента: «Тръба звучи, Балкан стене» ~ «ах, любезно отечество, за теб ще се бия!»* — своеобразен народен вариант на известното Чинтулово стихотворение «Вятър ечи, Балкан стене», който се е пял по време на Априлското въстание.

Стр. 126. . . .*драмата е «Изгубена Станка»* — повестта на Илия Блъсков «Изгубена Станка» (1865) е драматизирана през 1870 г. от Богдан Манчев.

Стр. 130. *Минтан* (пер.-тур.) — къса горна мъжка дреха.

Стр. 130. *Шубъра* (диал.) — рунтав кожен калпак.

Стр. 139. . . .*логофет при някой си мушерин.* — *Логофет* (гр.-рум.) — секретар, писар; *мушерин* (рум.) — чифликчия.

Стр. 140. *Entrez!* (фр.) — Влезте!

Стр. 149. *Тия кучета агарянски не дават вече пиле да прехвръкне през «тих бял Дунава», както ти си го писал в книгата си.* . . — Македонски цитира първия стих от поместеното в стихосбирката «Пряпорец и гусла» стихотворение «Радецки». Така Вазов подчертава още един път, че сам той е прототип на Бръчков.

Стр. 150. *Хориатин* (гр.) — селяндур.

Стр. 150. *Твоят съотечественик Александър Македонски умря от невъздържание.* . . — според средновековната повест «Александрия» Александър Македонски умира, след като изпива чаша вино с отрова в нея.

Стр. 163. *Харсъз* (тур.) — разбойник, крадец.

Стр. 167. . . .*сиромашките къщя на Гердапа* — стар краен квартал в Русе.

Стр. 169. *В едно свое писмо Ботев казва следующето за Левски.* . . — писмото на Ботев е до Киро Тулешков и е обнародвано от Захари Стоянов в «Христо Ботйов — опит за биография». Оригиналът е загубен и то се датира приблизително в края на 1868 г.

Стр. 172. *Торквемадов огън — Торквемада, Томас* (1420—1498) испански велик инквизитор, превърнал Инквизицията от чисто църковна в политическа организация; по негово нареждане са изгорени на клада над 8000 души.

Стр. 174. *Гугуманин* (рум.) — глупак.

Стр. 183. . . .*то е цял роман. Евгений Сю нека дойдв тука, да дири тема.* — чрез споменаването името на френския писател Евгени Сю (1804—1855) — автор на «Парижките потайности» и «Скитникът евреин» — се подчертава «авантюрността» на хъшовското битие.

Стр. 188. *Басурманин* (рус.) — неверник, мюсюлманин.

Стр. 194. . . .*непосредствен и обичан началник ~ храбрият капитан Райчо Николаев, тоже българин.* . . — Николов, Райчо (1840—1885) — български военен деец, майор. Преплувал Дунава, едва тринадесетгодишен, по време на Кримската война и пренася ценни сведения за руското командуване. Завършил военно училище в Русия, участвува в състава на българското опълчение; убит по време на Съединението в Пловдив.

ЧИЧОВЦИ

(стр. 201)

Повестта е отпечатана за пръв път в сп. «Зора», г. I, 1885 г., кн. I, стр. 3—15, кн. II, стр. 49—64, кн. III, стр. 97—111, кн. IV, стр. 145—156, кн. V, стр. 194—207. За втори път в нова редакция е публикувана в «Повести и разкази», т. III, 1893 г. Третата ѝ публикация, осъществена без Вазова намеса, е в отделна книга като номер на «Походна войнишка библиотека» през 1917 г. Вазов я включва в т. VIII на ПСС (отпечатан през 1918 г.) и също в т. VIII на С (излязъл през 1921 г.).

Тук се печата по текста от G със следните поправки.

Стр. 205, р. 26—27: «когато двама души» вм. «когато двамата души» (по *З* и *ПР*).

Стр. 209, р. 2—6: «Преди два месеца на мегданския кладенец булка Варлаамица беше изяла по гърба бухалката на булка Селямсъзка, в замяна на три зъба, които булка Варлаамица беше дала на булка Селямсъзка малко по-горе от лакътя. Оттогава булка» вм. «Преди два месеца на мегданския кладенец булка Варлаамица беше изяла по гърба бухалката на булка Селямсъзка, малко по-горе от лакътя. Оттогава булка» (по *З*, *ПР* и *ПВБ*).

Стр. 210, р. 23: «пухнеше дим от цигарото» вм. «пухнеше дим от цигарето» (по *З*, *ПР* и *ПВБ*).

Стр. 210, р. 28: «А Варлаам метнеше» вм. «Варлаам метнеше» (по *З* и *ПР*).

Стр. 210, р. 42: «Звездата си е звезда» вм. «Звезда си е звезда» (по *З*).

Стр. 211, р. 30—31: «защото дават кръв» вм. «защото дава кръв» (по *З* и *ПР*).

Стр. 212, р. 16: «и се поразговорил» вм. «и си поразговорил» (по *З* и *ПР*).

Стр. 213, р. 12: «Йотата на Хаджи Ивана, вуйка ми» вм. «Йотата на Хаджи Стояна, вуйка ми» (по *З*, *ПР* и *ПВБ*).

Стр. 213, р. 38: «пресичаше песнопееца» вм. «пресичаше песнопоеца» (по *З*, *ПР* и *ПВБ*).

Стр. 214, р. 16: «хилядо гроша» вм. «хиляди гроша» (по *З*, *ПР*, *ПВБ* и *ПСС*).

Стр. 218, р. 32: «— Не, а вие?» вм. «— Не, вие?» (по *З* и *ПР*).

Стр. 218, р. 38: «Хаджи Смион допуши цигарото си» вм. «Хаджи Смион допуши цигарата си» (по *З* и *ПР*).

Стр. 222, р. 18: «та царство ли е, та земя ли е?» вм. «царство ли е, та земя ли е?» (по *З* и *ПР*).

Стр. 222, р. 28: «Миончо го изгледа учуден.
Хаджи Смион му клюмна приятелски.
— Да се оженя?
— Като речи, драгий приятелю, като речи.
Миончо пухна в дупките на флаутата и каза позамислен:
— Б-р-р. . . не е зле да се ожени човек.
— Не е зле, не е зле — каза Хаджи Смион.» вм. «Миончо го изгледа учуден.
Хаджи Смион му клюмна приятелски.
— Да се оженя?
— Б-р-р. . . не е зле да се ожени човек.
— Не е зле, не е зле — каза Хаджи Смион» (по *З*, *ПР* и *ПВБ*).

Стр. 223, р. 14: «Да се мисли и за старини» вм. «Да се мисли за старини» (по *З*, *ПР*, *ПВБ* и *ПСС*).

Стр. 224, р. 11: «а кой дава спокойството в къщата» вм. «а кой дава спокойство в къщата» (по *З*).

Стр. 225, р. 12: «и излязъл, та закачил» вм. «та излязъл, та закачил» (по *З* и *ПР*).

Стр. 225, р. 22: «виковете и крясъците» вм. «виковете и трясъците» (по *З*).

Стр. 225, р. 33: «да ви изяде и двама ви» вм. «да ви изяде двама ви» (по *З* и *ПР*).

Стр. 226, р. 3: «дето го окачихте» вм. «дето го окачиха» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 227, р. 37: «— Кешки аз да изгорех, та не списанията ми. . .» вм. « — Кешки аз да изгорех, та не списанието ми. . .» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 228, р. 15: «и да гони простаците» вм. «и гони простаците» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 233, р. 16—17: «Очите й все бяха впити в роклята» вм. «Очите й се бяха впили в роклята» (по *З*).

Стр. 234, р. 8: «Лани Гергевица» вм. «Лани Геревица» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 235, р. 2: «рекох му аз благородно» вм. «рекох му аз благодарно» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 235, р. 23: «аз, каже, този анадолски капасъзин» вм. «аз, тсзи анадслски капасъзин» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 236, р. 23—24: «аз благородно, по един начин» вм. «аз благодарно, по един начин» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 236, р. 33 — стр. 237, р. 2: «. . .хей, хей! С какво взе фантито?

— Пак с фанти — отговори добросъвестно Иванчо.

— Аз пък рекох да не е с цар. . . видя ми се корона — каза Хаджи Смион, като взе дама с единица и ги смеси набързо с другите си книги.

— С кво, с кво взимаш, любезний мой приятелю! — викна Иванчо и пресегна към коляното му.

— На виж, виж, мсма с мома — и Хаджи Смион размеси набързо книгите си.

Но Иванчо, без да гледа уверенията на Хаджи Смиона, поиска да провери книгите му и да види колко са дамите му.» вм. «. . .хей, хей! С какво взе фантито?

— Пак с фанти — отговори добросъвестно Иванчо.

— Аз пък рекох да не е с цар. . . виде ми се с корона, каза Хаджи Смион, като взе дама с единица и ги смеси набързо с другите си книги.

Но Иванчо без да гледа на угеренията на Хаджи Смиона, поиска да прсвери книгите му и да види колко са дамите му.» (По *З*).

Стр. 237, р. 36: «го изгледа втрещено» вм. «го изгледа вътрещно» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 238, р. 11—12: «прение по правописанието» вм. «прение по правописание» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 238, р. 13: «няколкото благочестиви букви» вм. «няколко благочестиви букви» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 238, р. 35—36: «Елинистите не отстъпаха» вм. «Елинистите не отстъпиха» (по *З* и *ПР*).

Стр. 239, р. 4: «но най-после отстъпи и се съгласи» вм. «но най-после отстъпи и се съгласиха» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 239, р. 23—24: «Миронча, който презираше» вм. «Мирончо, който презираше» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 242, р. 7—8: «и клюмаше на поп Ставря одобрително» вм. «и клюмаше на поп Ставря убедително» (по *З*).

Стр. 242, р. 11—12: «господин Фратю се плезеше» вм. «господин Фратю плезеше» (по *З* и *ПР*).

Стр. 243, р. 18—19: «окаля чорапа му с чипика си» вм. «окаля чорапа с чипика си» (по *З* и *ПР*).

Стр. 244, р. 6: «Хаджи Смион храбро пресрещна турчина» вм. «Хаджи Смион храбро посрещна турчина» (по *З* и *ПР*).

Стр. 244, р. 30—33: «Само подидаскал Мироновски идеше още дълбоко замислен върху името си, което най-напред беше Мирчев (в Ловеч), Мирович (в Тетевен), Миронов (в Щип) «вм. «Само подидаскал Мироновски идеше още дълбоко замислен върху името си, което най-напред беше Милчев (в Ловеч), Мирович (в Тетевен), Миронов (в Щип)» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 248, р. 39 — стр. 245, р. 2: «— Пссле ще ни теглят клупа.

— После?

— Пссле ще го теглят и свършено.

— Свършено?

— Разбира се.

— Аз бягам. «вм.» — После ще ни теглят клупа.

— После?
— После ще го теглят и свършено.
— Разбира се.
— Аз бягам.» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 250, р. 24: «летеше възло през бостаните» вм. «летеше върло през бостаните» (по *З*).

Стр. 255, р. 21—22: «по-лоша река в Молдовата» вм. «по-лоша река в Молдова» (по *З*).

Стр. 258, р. 7: «се катереше с мъка» вм. «се катереше с мъки» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 259, р. 8: «странно нещо: тоя зверски поглед се изхили» вм. «страшно нещо: тоя зверски поглед се изхили» (по *З*).

Стр. 259, р. 22—26: «Малък ли бъбрица беше този Йота!
— Ела, ела, Мунчо — прибави Хаджи Смион, като климаше приветливо на лудия, — какво прави дядо игумен?
— Жа ма бий! — изрева Мунчо» вм. «Малък ли бъбрица беше този Йота!
— Жа ма бий! — изрева Мунчо» (по *З*).

Стр. 263, р. 8—9: «не вярваше на стария даскал Калиста» вм. «не вярваше стария даскал Калиста» (по *З* и *ПР*).

Стр. 265, р. 4—5: «Свини са нашите, ама и» вм. «Свини са нашите, ами и» (по *З*).

Стр. 266, р. 32—33: «Там той ги заведеше при картата на Европа и кажеше просто» вм. «Там той ги завеждаше при картата на Европа и кажеше просто» (по *З*).

Стр. 268, р. 8: «като сечеше въздуха с ръка» вм. «като сочеше въздуха с ръка» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 270, р. 10—11: «или сядаше на плетено столче» вм. «или седеше на плетено столче» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 270, р. 12—13: «и пророка му по български» вм. «и пророка му български» (по *З* и *ПР*).

Стр. 270, р. 31—32: «Той даже на един Ивановден» вм. «Той даже на Ивановден» (по *З* и *ПР*).

Стр. 272, р. 24—25: «който, кога ходеше по пътя, пееше» вм. «който ходеше по пътя, пееше» (по *З* и *ПР*).

Стр. 273, р. 19: «подпухнало лице на Цача Куртето» вм. «подпухнало лице на Чача Куртето» (по *З, ПР* и *ПВБ*).

Стр. 277, р. 7: «Варлаам ги изгледа всичките баэстрастно» вм. «Варлаам ги изгледа всички безстрастно» (по *З* и *ПР*).

При първата си публикация в сп. «Зора» повестта «Чичовци» има подзаглавие: «Картинка от типове и нрави български в турско време» (изменено в ПСС) и мото: «Див глог питомно грозде не дава. Нар. поговорка» (отпаднало при второто издание в ПР).

Пред Шишманов Вазов казва за творбата си: «Не знам как съм имал кураж да осмея толкова свои съграждани в тая хумореска, която напечатах първен в «Зора» (1884, кн. 1—5). Защото под Мичо Бейзадето, Иванчо Йотата, Хаджи Смион, Ив. Селямсъзът, Карагьозоолу, Господин Фратю, Мирончо, Поп Ставри, г-жи Нимфидора, Евдокия, Соломония, Секла, Евгения, Полидора, Мунчо, Миал Пандуринът се крият, както ще видиш, когато дойдем до «Под игото», живи типове, които всеки можеше да познае по онова време» (Шишм, стр. 237). И наистина, в отделните за «Под игото» страници от раздела «Вазов за своите творби» на Шишмановата книга (Шишм, стр. 238—243) Вазов най-подробно разкрива псевдонимите на своите герои.

Тази връзка между «Чичовци» и «Под игото» — по отношение на героите, общността на «белочерковския» колорит и пр. — кара дълго време да гледат на повестта като на една «невинна игра на перото» в подготовката на писателя за създаването на големия национално-героичен роман. Съществуването на генетични връзки между двете произведения обаче ни най-малко не заличава самостоятелната значимост на «Чичовци». Може би за пръв път това е изразено от Александър Теодоров-Балан в обширната му студия «Преглед на поетическата творба на Вазова». Той пише: «Чичовците на Вазова са всички хора зрели, в пора напреднала и у тях външната патриотично-бунтовна проповед докарва един вид приятна промяна в привичното утеснение от теглото, един сладък възторг при обиходната въздържаност и мерност на чувствата, без да бъде още в състояние да ги увлече със силата на една душевна потреба или страст. . . Така «Чичов-

ци» на Вазова са един верен документ за умственото и нравствено състояние на средната българска маса под турците между 1860—70 години» («Периодическо списание», LXII, кн. 8—9, стр. 778—779). С десетилетията убедеността в самостоятелната художествена значимост на «Чичовци» се увеличава, за да бъде днес тя една от най-харесваните и детайлно проучвани Вазови белетристични творби. Всред най-важните работи за повестта са: Милена Цанева, Вазовите «Чичовци», в. кн.: «Из поетичния свят на Иван Вазов», БП, С., 1976, стр. 61—96; Петър Пондев, «Стари и «вечни» българи», в. «Литературен фронт», бр. 51, 19 дек. 1967; Георги Марков, «Смешното в една велика епоха. «Чичовци» от Иван Вазов», в кн. «Литературни етюди», С., 1969, стр. 5—32; Петко Тотев, «Кристализация на бита в повестта «Чичовци», в кн. «Литературни статии», БП, С., 1974, стр. 127—144.

При включването на повестта в ПР Вазов прави някои съществени преработки в текста. Най-значителната от тях е съкращението на част от главата «Разходката» (вж. вариантите на стр. 527—528 от настоящите бележки). Всъщност този пасаж с прескачането на камъка «Волът» подготвя атмосферата за патриотичната реч на господин Фратю, влиза в контрастен паралелизъм с по-сетнешното преминаване на реката от Хаджи Смион и Иванчо Йотата и представлява един от заредените с най-много хумор моменти на творбата. Не са известни причините, поради които Вазов е направил това съкращение, но може основателно да се твърди, че то нарушава ритъма на повествованието.

Варианти в З, ПР и ПСС

Стр. 203, р. 15: тупаше равномерно с крак / тупаше равномерно кракът *(З, ПР)*.

Стр. 204, р. 7—8: . . .магаре недно! . . .
— Магаре и половина — отговаряше тронът. / . . .магаре недно! . . .
И пак приглашаше.
— Магаре и половина, отговаряше тронът, и приглашаше. *(З)*.

Стр. 204, р. 13—15: — Тоя, Рачовият син — маскара, видис ли го? Да сум цар, сте ги прекарам под ноз сиските тия протестанти! Бозе прости! / — Тоя, Рачовият син — маскара, видиш ли го? да съм цар ща ги прекарам през нож всичките тие протестанти! Боже прости! *(З, ПР)* * р. 29—30: госпожа Евдокия — за да се научи / госпожа Евдокия — да се научи *(З)* * р. 33: госпожа Секла / госпожа Текла *(З, ПР)*.

Стр. 205, р. 1—2: из стълбите на женското училище / по стълбите на училището *(З, ПР)* * р. 2: (което беше в черковния двор) — *липсва в З* * р. 3: в която / на което *(З, ПР)* * р. 14: стар берберин и строг човек — *липсва в З* и *ПР*.

Стр. 206, р. 20—21: обади се Стамболият / обади се Иван Стамболлият *(З, ПР, ПСС)* * р. 29: човек разбраничък / човек ученичък *(З)*.

Стр. 207, р. 9—10: *след* «защото са достойни хора:» *стои:* . . . и ти нямаш никакво право, дедо Нисторе. *(З)* * р. 21—22: — Как все едно? — попита Иванчо Йотата. — Можеш ли да кажеш: пророк Фарлам и прочия? / — Как сѐ едно? обади се изведнъж и раздразнен дядо Нистор, като захвърли чубучката с трясък, защото мразеше Иванча Йотата, че псува патриката.
— Как сѐ едно? попита почервенял от досада Иванчо Йотата. — Можеш ли да кажеш: пророк Фарлам и прочие *(З)*; — Как се едно? — попита почервенял от досада Иванчо Йотата. — Можеш ли да кажеш: пророк Фарлам и прочия *(ПР)* * р. 39: отподире му / отдире му *(З)** р. 40: на прозорците / на прозореца *(З)*.

Стр. 209, р. 17—18: дай си, мъжо, жената, а ти иди в тръ нето! / дай си Фарламе жената, а ти иди в трънето: *(З, ПР)*.

Стр. 211, р. 30: половина ока киселерско вино / половина ока киселярско *(З, ПР)*.

Стр. 212, р. 23—24: когото нашла Фараоновица / когато го нашла Фараоница *(З)*; когото го нашла Фараоница *(ПР)* * р. 37—38: с Неча Гулебалюв. И винаги така беше подробен до уморителност. Особено обичаше / с Неча Гулебалюв, зет на поп Милиана, а сам поп Милиан бил Русин, остал тука от войната 1811 г., но се оженил за баба хаджи Селимка, щерка на Неча Караделият, дето го упушна Ходжоолу при нивата на дяда Кръстя Пъдарят, тъкмо при змеево кладенче. Особенно обичаше *(З, ПР)*.

Стр. 214, р. 28—29: челото му притъмня / челото му попритъмня *(З, ПР)* * р. 36: да пали свещ / да запали свещ *(З, ПР, ПСС)*.

Стр. 215, р. 7: и Аргира Монова / и Аргира Моралият *(З, ПР)* * р. 15: на прозореца лъснаха / на прозореца светнаха *(З, ПР)* * р. 16—17: към концерта / на концерта *(З, ПР)* * р. 22: главата му яж / главата му е за тебе *(З)* * р. 23: първа на остротата си — *липсва в З* * р. 32: се-завърна, легна и хъркà / се завърна и хъркà *(З, ПР)*.

Стр. 216, р. 3—4: около 45 години / около 45—48 години *(З, ПР)* * р. 4—5: до колене / с колене *(З, ПР)* * р. 7—8: дясната половина на гърба имаше / дясната половина имаше *(З)* * р. 11:— По модата в Америка, американски — казваше / — По модата в Америка, така носят в Америка, казваше *(З)* * р. 12—19: Хаджи Смион казваше това без най-малката цел да излъже ~ Но щом дойдеше работата / А той казваше това не с лошата цел да излъже, а ей така ей, съвсем чистосърдечно, щото и сам се вярваше; а може би — малко и от славолюбие, (уви, кой няма тая страст?). Но щом дойдеше работата *(З)* * р. 22: / живеенето му в Молдовата беше велика дата за него / — *липсва в З* * р. 30—31: Хаджи Смион на посока каза, че няма черници в Америка / Хаджи Смион каза, че няма черница вАмерика, дето той е пътувал по железницата *(З)* * р. 32: ако Иванчо Йотата / ако Йотата *(З, ПР)*.

Стр. 216, р. 40 — стр. 217, р. 3: ги правят ~ и когато Ненчо Орешков / ги прават, и за да не даде възможност на такава случайност, той бързаше да се убеди, и когато Ненчу Орешков *(З)*.

Стр. 217, р. 27: с пампор / с вампор *(З, ПР)* * р. 29: — Зная» зная, както в Молдовата / — Зная, зная. Там морето сявга е замръзнало, вампор не работи.

— Какъв вампор? Просто с талига, с бричка. . . по сухо.

— Както в Молдовата *(З)*.

Стр. 218, р. 39: на челото и излезе / на челото, ухили се и излезе *(З)* * р. 40: на гости у Миронча / на гости у любезний си приятел Миронча *(З)*.

Стр. 219, р. 1: още от Молдовата / още от Влашко *(З)* * р. 1—2: и далечни роднини и Хаджи Смион му викаше халоолу / и роднина — на седем пояса впрочем — и Хаджи Смион му викаше братовчед — х а л о о л у *(З, ПР)* * р. 6: със знаменитата си нощна качулка, която / с знаменитата си «подоба» (нощна качулка), която *(З)* * р. 8—11: *фразите:* Именно пискюлчето на

тая нощна шапка ~ казваше «лъжовен свят» — *липсват в З* * р. 13: И наистина / Защото, наистина *(З)* * р. 15: първия влиятелен — *липсва в З и ПР* * р. 21: мангал с гореща пепел / мангал с жаравата *(З)* * р. 42—43: *бележката под линия:* Сенчеста местност ~ за ядене на гювечи и гуляи — *липсва в З и ПР*.

Стр. 220, р. 7—8: — Добрутро, драги господине мой — каза Хаджи Смион. / — Добрутро, драгий приятелю, извика Хаджи Смион, като отваряше засмен градинските врачкà. *(З)* * р. 12: *след* «се разговаряха обикновено двамата приятели» *стои:* в кафенето само, когато Иванчо Йотата беше там, Хаджи Смион обръщаше на български, защото Йотата беше твърде чувствителна натура и от нищо гледаше да се припре с човека *(З)*.

Стр. 221, р. 30: *изразът:* по български вече — *липсва в З* и *ПР* * р. 31: *думите:* също по български — *липсват в З и ПР*.

Стр. 223, р. 23: — Как кой закон пише това? / Как кой закон? *(З, ПР)* * р. 25—26: на качулката ми / на «подобата» ми *(З)* * р. 35: *изразът в скоби* — той посочи главата си — *липсва в З*.

Стр. 224, р. 10: — Но виж, халоолу / Но вижд, драгий приятелю *(З)* * р. 25: на качулката / на подобата *(З)* * р. 31: — Качулката има / — Подобата има *(З)* * р. 32—33: в пазва / в пазуха *(З, ПР)*.

Стр. 225, р. 12—13: оголения рибен гръбнак / оголений рабев гръбнак *(З)*; оголелия рибав гръбнак *(ПР)*.

Стр. 226, р. 4: да се задърнеше / да се задънеше *(З)* * р. 11—12: поставил батареята си на една ближна могила и наблюдава / поставил батареята си на една непристъпна височина, срещу неприятелската, а сам от една ближна могилка наблюдава *(З)*.

Стр. 227, р. 1—2: варди бакалницата / варди лавката *(З)* * р. 10: с учител Гатя по филологията / с учител Гатя по правописанието, т. е. за й о т а т а *(З, ПР)* * р. 12: дори и с поучени хора / дори и с Фратя Шопов *(З, ПР)* * р. 13: *след* «външната политика» *стои:* убиването на Максимилияна *(З, ПР)* * р. 22: от важна степен / от главна степен *(З)* * р. 23: *след* «способна цена» *има следния текст:* Или, когато учител Гатю го попиташе:

— Кир Иванчо, играваш ли една кончина?
— Свободно.
А понякога още по-вежливо:
— На ваше благоположение *(З)*.

Стр. 227, р. 25: еднаж прочете / един път прочете *(З, ПР)* * р. 34: изгорели и той често / изгорели, и оттогава литературната деятелност на Иванча се прекратила, и той часто *(З, ПР)* * р. 40—41: в български — *липсва в З и ПР*.

Стр. 230, р. 7: само клюмна с глава / само клюмна с глава удобрително *(З)*.

Стр. 231, р. 17: да му отмине / да му поотмине *(З, ПР)* * р. 40: *изразът в скоби:* Хаджият лъжеше — *липсва в З*.

Стр. 233, р. 18: повтори машинално Хаджи Смион / повтори замислен Хаджи Смион *(З)* * р. 25: смертоносната / смертоносната *(З)*.

Стр. 235, р. 24: безчестие на портата / обезчестие на портата *(З, ПР)* * р. 33: гневът му мина / гневът му умина *(З, ПР)* * р. 37—38: като се намещаваше / като се намещаше *(З, ПР)*.

Стр. 236, р. 10: — Дявол да го вземе / — Дявол да те земе *(З, ПР)*.

Стр. 238, р. 17: занимаваше първо място / зимаше първо място *(З)* * р. 23: *изразът:* той го даваше за всички стомашни болести — *липсва в З* * р. 27: клюмаха много умно глава всекиму / клюмаха много умно главата всекиму *(З, ПР)*.

Стр. 239, р. 3—4: да се въведат пак титлите / да се въведът пак оксиите и вариите *(З)*.

Стр. 240, р. 4—5: на докачливия съюзник / на докачливий си съюзник *(З, ПР)* * р. 8: *след* «от лагера на елинистите» *стои репликата:* — Дръж се! — избъбра Чону Пощянката, от лагера на еллинистите *(З, ПР)* * р. 40; славни писания / славни списания и списатели *(З, ПР)*.

Стр. 241, р. 39: пращам титлите / пращам оксиите *(З)*.

Стр. 242, р. 13—14: в белите тебеширени драски на вратата в белите цифри на вратата *(З, ПР)* * р. 14: и когато учител Гатю/ и когато един път учител Гатю *(З)*.

Стр. 243, р. 11: два пъти около чешмата / два пъти около кладенеца *(З, ПР)*.

Стр. 244, р. 26: за да мами гайтанджиите / за да дурачи гайтанджиите *(З)* * р. 34: *след* «го наричаше вече Мироносовски» *стои:* Тщеславний му дух караше го да търси някое още по-величествено прозвище и той се питаше дали не е добре да се прекръсти за напред Добродански, в чест на родното му село Добродан, при Троян *(З, ПР)* * р. 40: навъси се / понавъси се *(З, ПР)*.

Стр. 245, р. 16: *след* «и Хаджи Атанасия изпя едно ново херувико.» *в З стои следният обширен пасаж:* Изведнъж Иванчо, който гореше от желание да победи пак учителя, извика: да прескачаме!
— Кое? — попита учителят.
— Волът.
И двоицата станаха за да прескачат големий камък на поляната, който имаше подобие на вол. Но по-напред Хаджи Смион се нае да прескочи, хвърли сетре, фес и калеври, оттегли се на почетно разстояние от волообразний камък, но като помисли, че има жена и деца, отстъпи първенството на филолозите.
— До три пъти! извика Йотата и лек, като перо, припна и прескочи вола.
— Веднъж! извика учител Гатю, и хвърли сетрето си.
Йотата се засили втори път и още по-високо прескочи вола.
— Дваж! извика прибледнял учителят и хвърли феса си, който се закачи на клона.
— Браво Иванчо Йотович! искрещя Мирончо.
Иванчо се изправи пак на условното място, поотдъхна си, хвърли мстителен поглед на учителя Гатя, и се засили.
— Кукуригу! испя Хаджи Смион.
В същий миг Йотата тичаше възло към камъка, но смути се и вместо да го прескокне, стъпи на него и скочи оттатък. Като се извърна насам цял беше почервенел от срам и яд.
Всичките се искикотиха.
— Кой ми искукурига? искрещя яростно.
— Стой, стой на страна: извикаха няколко гласа. Той се извърна и видя, че учител Гатю се готви да прескача вола.
— Да те видя! ревна Иванчо. Учителят фукна.
— Прескокна! извикаха.
— Хайде втори път, извика Иванчо Йотата, разсвирепял.
— Браво! изрева Мирончо. Учител Гатю прескочи и тоя

път благополучно. Запъхтян и зачервен, той се върна пак на условното място и изгледа гордо дружината. Сички с растреперани сърца чакаха. Учителят се засили третий път.

— Чакай, и на тебе кукуригу да извикам! кресна Иванчо.

— Извикай, рече учител Гатю, и като вятър мина над камъка, сред викове: браво! После се качи над него, с развеяна коса, разгърден, с израмчен жилет, и извика колкото му глас държеше на Йотата: — Кукуригу!

Всичките се изсмяха яката и погледнаха честолюбивий Иванча, комуто се стори, че потъва в земята. Той потърси Хаджи Смиона, виновникът на нещастието му, за да си излее яростта, а на учител Гатя се закани на умът си да напише една страшна сатира, в която да го изобрази на змей с рога и с волска опашка. Но учител Гатю, като напук, сè стоеше прав и неподвижен на камъка, като някой войник, въз пушкалото, което е превзел.

— Даскале, кажи слово от там — извика Иван Бухалът.

Стр. 245, р. 32—34: да му донесат беда на главата.

— За свободата — извика господин Фратю, като бутна учителя и се качи той на «Волът» / да му донесат беда на главата.

— Кажи нещо за Волтера! извика един друг.

— За свободата! извика господин Фратю, като се затече, бутна учител Гатю от камъка и се покачи той *(З)* ⁎ р. 40: се одушеви / се въодушеви *(З)*.

Стр. 246, р. 10—11: пушка на нашето Liberté / пушка за нашето Liberté *(З, ПР)* ⁎ р. 25: останалите зяпаха / осталите зяпаха *(З, ПР)* ⁎ р. 26: заптието повтори заповедта / заптието с безстрастен поглед повтори заповедта *(З)*.

Стр. 247, р. 6—7: от магарешките, а Хасан ага / от магарешките, най-малко хилядо аршина, а Хасан ага *(З, ПР)* ⁎ р. 28—29: политиката не ми трябва / политика не ми трябва *(З, ПР)*.

Стр. 252, р. 35: я занесъл тичешком / я занесъл тирешком *(З)*.

Стр. 253, р. 8—9: над бакалницата / над лавката *(З)*.

Стр. 257, р. 38: *след* «в пещерата, знайш? . . .» *има следната реплика:* Иванчо, ами нашите булки какво ли правят сега? *(З, ПР)*.

Стр. 258, р. 32: всичките пущинаци / всичките околни пущинаци *(З, ПР)*.

Стр. 259, р. 15—16: на идиота / на Мунча *(З)*.

Стр. 260, р. 6: не подозираше / не подозряваше *(З, ПР)* ⁎ р. 11: да правят / да испратат *(З, ПР)* ⁎ р. 19—20: пхюй, магарешки живот / пхюй, магарешки свет *(З)*.

Стр. 261, р. 20: Идиотът излезе / Мунчо излезе *(З)* ⁎ р. 27: кога минува / кога минуваше *(З, ПР)*.

Стр. 262, р. 35: *след* «с букурещкия комитет» *стои следният пасаж:* Но при многото си добри качества, подидаскал Мироновски имаше една страст, или по-добре — славолюбива слабост: меняваше часто окончанията на името си. Той и сега, като отиваше бързишком към училището, мислеше върху тоя важен въпрос и реши даже тая вечер, като прати писъмце до госпожа Соломония за новата псалтикия, да се подпише просто: Добродански *(З, ПР)*.

Стр. 264, р. 35: там на гробето / там в гробето *(З)*.

Стр. 266, р. 15: какво Русия / как Русия *(З, ПР)* ⁎ р. 36: питаше бай Минко / питаше бай Петр *(З, ПР)* ⁎ р. 37: А това / А пак това *(З, ПР)* ⁎ р. 39: попита друг. / попита бай Иван. *(З, ПР)*.

Стр. 267, р. 11: отговори той / отговаряше той *(З, ПР)* ⁎ р. 22: може да има един милион / може да вдигне един милион *(З, ПР)* ⁎ р. 29: каже одушевено / каза одушевено *(З, ПР)* ⁎ р. 37: и задекламира стихове от (Хомякова): / и задекламира: *(З)* ⁎ р. 38—41: Высоко гнездо ты поставил ~ Высоко в небо ты ушел! /

Восторг внезапный ум пленил,
Ведет на верх горы высокой,
Где ветр в лесах шуметь забыл,
В долинах тишина глубока. *(З)*.

Стр. 268, р. 8: Учителят подземаше, като сечеше въздуха с ръце / Учител Климент подзе, като сечеше въздуха с дясна ръка *(З)*; Учителят подзе, като сечеше въздуха с ръка *(ПР)* ⁎ р. 9—12: И ждут окованные братья ~ Простреш над слабой их главой. /

Услишь, услишь, о ты, вселенна!
Победу смертных выше сил;
Внимай, Европа удивленна,
Какой се Россов подвиг был! *(З)*.

Стр. 268, р. 25—26: О вспомни их ~ твой привет! /
Поникли гордой Мекки брови,
Стамбул склонился вниз челом! *(З)*.

Стр. 269, р. 24—25: на рогозки по миндера първенци / на рогоски първенци *(З, ПР)* * р. 38: и хартия / и хартии *(З, ПР)*.

Стр. 270, р. 9: всякой един бакалин / всякой един лавочник *(З)* * р. 22: завеждаше на касапницата и / завеждаше на месарницата (касапницата), и *(З)* * р. 37—38: веднаж би до смърт / веднъж би на мрене́ *(З)* * р. 40—41: защото купищата пълнеха мегданите / защото купищата пълняха чатър-лъците *(З)*.

Стр. 271, р. 13—17: Една нощ заптиетата ~ «новий Харун-ал-Рашид!» / Една нощ заптиетата, като ходяха на караул, намероха в ископаний в земята прозорец на дяда Нистора старий пияница, Цоля Богдапрòстито, и понеже той страшно се дереше и се опираше на «гражданските власти», те го разритаха и захлупиха с капака на земляний прозорец. Заранта, кога рекоха да извадят Цоля, видяха с ужас началника си, беят, цял облепен с паяжина и прах, че се измъкваше из трапът. От тогава Мичо Многознайков много го почиташе и го назоваваше новий Харун-ал-Рашид: *(З).*; Една нощ заптиетата, кога ходеха на караул, намериха в изкопаний в земята прозорец на дяда Нистора старий пияница, Цоля Богдапрòстито, и понеже се дереше и опираше на «гражданските власти», те го разритаха и захлупиха в земляний прозорец. Но скоро се принудиха да отворят и видеха с ужас началника си, беят, цял облепен с паяжина и прах, че се измъкваше из трапът. Оттогава Мичо Многознайков го назоваваше «новий Харун-ал-Рашид!» *(ПР)* * р. 26: в коритото на чешмата / в коритото на кладенеца *(З)* * р. 29: сам беят препоръча / сам беят му препоръча *(З)*.

Стр. 272, р. 8: дойде запъхтян / дойде запъхтял *(З, ПР)* * р. 9—10: *фразата:* Той прибави ~ бунтува народът. — *липсва в З и ПР* * р. 36—37: *фразата:* До него чарбаджи Мичо Бейзадето с очила и в широките си шалвари. — *липсва в З и ПР*.

Стр. 273, р. 20—21: събираше по задушница хлебчета / сбираше по задушница в кърпа хлебчета *(З)*.

Стр. 273, р. 24: Фратю чорбаджи (не господин Фратю), комуто / Фратю чорбаджи, комуто *(З, ПР)*.

Стр. 274, р. 7: *след* човек със зелена салтамарка» *има следни*

фрази: Един път съгледа из прозореца, че Хаджи Мичо се задаваше пак:

— Затворете и двете порти! чифтели хаджи гелиор! извика кадият в ужас. *(З, ПР)* * р. 25: поп Ставри / поп Станчо *(З, ПР)*.

Стр. 275, р. 5—6: мършавия и с умен поглед / мършавий, с големи мустаци и с умен поглед / *(З, ПР)* * р. 11—12: *фразата:* Беят покани Бейзадето, но той се извини, че е забравил у дома очилата, с които чете. — *липсва в З и ПР* * р. 23—25: зад рамото на Цачко чорбаджи ~ Беят се намуси гневно. / зад рамото на Цачко чорбаджи.

— Не възприимам, ефендим!

И пак се потули зад рамото на Цачка чорбаджи.

Беят се намуси гневно. *(З, ПР)*.

Стр. 275, р. 41: *след* «— Хасан ага, иди доведи тука даскал Гатя.» *има следните реплики:* — По-скоричко! притури дядо Матея.

— Без забавление! прибави Митето.

— Дето го найдеш, кажи му, забележи Нечо Трифонът.

— Бързичко, Хасан ага, каза Иван Текерлекът, когато заптието излезе вече. *(З, ПР)*.

Стр. 276, р. 20: то се знае, гони царя / то се знае, който гони царя *(З, ПР)*.

Стр. 277, р. 5—6: — Казвай по-отворено, Варлааме — забележи Мичо Бейзадето / — На това отговори! продума Цачко чорбаджи.

— За което те питат, на него отговаряй — каза Трифонът.

— Казвай по-отворено, Варлааме, забележи дядо Матея. *(З, ПР)*.

Стр. 277, р. 37—38: *след* «прибави Митето» *стоят следните реплики:* — Не се бъркай, дето не е твоя работа, каза дядо Матея.

— Той да си отговаря сам, допълни Трифонът, като погледна барата.

— Така, така, обади се един изгубен глас. *(З, ПР)*.

Стр. 278, р. 7—8: *след* «изкрещя Текерлекът свирепо» *стои репликата:* — Евет, тебе никой те не пита, прибави Павлаки.

(З ПР). * р. 11—12: *след* «защо я залепи на портата твоя» *стои:* — Поради кои причини? — допълни дядо Матея.
— Кажи си правичката — прибави Митето. *(З, П).*

Стр. 278, р. 18: Грях ако има, кажете / Грях ако има на това, кажете *(З, ПР).*

Стр. 279, р. 17: *след* «извика дядо Матея» *стои:* — Кой те пита за Селямсъза? попита Цачко чорбаджи. *(З, ПР)* * р. 24—25. *след* «обади се Селямсъзът» *има следните думи:* — Защото те обиса — забележи някой от тълпата. *(З, ПР)* * р. 38: развика се побеснял / развика се като побеснял *(З, ПР).*

Стр. 280, р. 15: от бледо стана бяло / от бледо, стана червенобяло *(З).*

Стр. 281, р. 13—14: *фразата:* Тази дума беше общепозната ~ наричаха «сатири». — *липсва в З и ПР* * р. 18—19: дето измежду текста беше изписана / дето беше изписана *(З, ПР).*

Стр. 282, р. 13—16: *фразата:* По една случайност ~ бунтовнишки картини. — *липсва в З и ПР* * р. 37: пошепна му тихо / пошушна му тихо *(З, ПР).*

Стр. 283, р. 3 *след* — Хай, дявол да те вземе, Мунчо! *стои* Какво направи? *(З, ПР)* * р. 15: *след* «Избъбра строго поп Ставри» *в З и ПР стои репликата:* — Безумия! — притури дядо Йосю, като въздъхна.

Реално-исторически коментар

Стр. 204. *Джанфез* (пер.-тур.) — тънък копринен плат, тафта; *малакоф* (фр.) — широка рокля с обръчи от тел на полата *мъсър* — плат от Мъсър, от Египет.

Стр. 204. *Нартика* (гр.) — преддверие на храм.

Стр. 204. *Пангар* (гр.) — място в църква, където се продават свещи.

Стр. 206. *Шиндра* (нем.) — малка цепена букова дъска, от едната страна изтънена, от другата с жлеб.

Стр. 206. *Давия* (ар.-тур.) — съдебно дело, процес.

Стр. 207. *Иван Капзамалинът. . .* — капзамалин (ар.-тур.) — бирник.

Стр. 208. *Отнюд* — никак, ни най-малко.

Стр. 209. *. . .Варлаам е чел «Соломонията». . .* — по аналогия с популярната средновековна повест «Александрия» тук така са наречени също популярните разкази за Соломон (вж. бел. към стр. 94).

Стр. 211. *«Солнце позна Запад свой»* — Библия, Псалми, Псалом 104, 19.

Стр. 211. *Джансъз* (тур.) — слаб, безсилен, мършав човек.

Стр. 212. *Уви, няма правда и право имаше нашият незабравим Пишурка, дето възпя в небесен химн отсъствието от земята на тая госпожица! . . .* — Вазов визира стихотворението «Къде се намира правдата?» (1871) на възрожденския стихотворец Кръстьо Пишурка (1823—1875), което има акростих: «Правдата се намира у рай». Това стихотворение е осмяно от Л. Каравелов във фейлетона му «Знаеш ли ти кои сме?» (в. «Свобода», г. II; 1871, бр. 24).

Стр. 212. *Честитият баща дал на рожбата си име Моисей-чо, защото това му напомнило древния еврейски законодател, когото нашла Фараоновица в тръстиката. . .* — Библия, Изход, гл. 2.

Стр. 216. *. . .относително смъртта на Максимилиана в Мексико ~ новоизлязлата картина, представляваща застрелянето на Максимилиана. . .* — след чуждестранната интервенция в Мексико (1861) Наполеон III създава зависима от Франция «империя» начело с ерцхерцога Максимилиан Хабсбургски, скоро свален от националноосвободителното движение.

Стр. 220. *Когато Менчиков на 52 отиде в Цариград и каза на султана. . .* — Меншиков Александър, княз (1787—1869) — руски военен и държавен деец; възглавява през 1853 г. мисията в Константинопол в навечерието на Кримската война.

Стр. 220. *Байст е дълбок дипломат — и с Горчакова са едно. — Горчаков, Александър* (1798—1883), княз — руски дипломат, министър на външните работи (1856—1882), държавен канцлер (от 1867), възглавява руската делегация на Берлинския конгрес (1878).

Стр. 221. *Пророчеството не лъже ~ а бран силная — Русия. . .* / а също и стр. 207: *Мартин Задека право казва ~ бездруго ще се сбъдне.*; стр. 248: *. . .една пророческа книга «Пред-*

сказания славного Мартина Задека, «печатана на руски в миналото столетие ~ и четеше места от нея. . .; стр. 268: *Това и Мартин Задекът пророкува ~ Лилія, я говорю о Франціи. . .*») — Вазов споменава името на швейцарския старец Мартин Задека в няколко свои произведения: «Неотдавна», «Хаджи Ахил», «Чичовци» и «Под игото». Преди това името му срещаме в «Евгений Онегин», глава пета, XXIII:

То был, друзья, Мартын Задека
Глава халдейских мудрецов,
Гадатель, толкователь снов.

Издирванията на съветските библиографи доказват, че Пушкин е визирал книга, която всъщност представлява късна компилация на руски автор. За пръв път на руски език брошурата с предсказанията на Мартин Задека излиза през 1770 г. Ето пълното ѝ название: «Примечания достойное предсказание славного старца Мартина Задека, которое он на сто шестом году от рождения, в Швейцарии при Золотурне, приятелям своим открыл 20 декабря 1769 года» (издано в Санкт-Петербурге). Дълго време се е мислило, че тази брошура с предсказания за падането на турската империя и за съдбата на други държави представлява мистификация на руски автор, която цели да повдигне патриотичното въодушевление по време на Руско-турската война от 1768—1774 г. Оказва се, че книгата наистина е издадена на немски език в Швейцария през 1770 г. и е преведена същата година на руски. Името Задека е заимствувано от философската новела на Волтер «Задиг или Съдбата» (1748). Името е използувано, тъй като споменът за Волтер е бил още жив в Швейцария; новелата на френския писател е също с източен колорит и е представена от автора си като «намерен ръкопис с историята на Задиг»; на древноеврейски «Задиг» («Задек») означава «праведник». В предисловието си към повестта «MMMCDXLVIII (3448 — б. ред.) год. Рукопись Мартына Задека. В 3-х книгах» (М., 1833) руският белетрист А. Ф. Велтман (известен у нас с повестта си «Райна княгиня») разказва, че се запознал в Швейцария с човек, който се представил за внук на автора на брошурата с предсказанието и назовал името му: Ернст Родер.

Честите руско-турски войни в края на XVIII в. и през XIX в. предизвикват множество издания на въпросната брошура, която често влиза като съставен елемент и в по-обемни книги. Очевидно тя добре е играла своята роля за укрепване вярата на войниците в скорошната победа над турската империя. По всяка

вероятност тя е проникнала у нас при някой от походите на руската армия. Вазов твърди категорично, че брошурата, която е притежавал Мичо Бейзадето, е от миналия век. Като имаме пред вид новата ранна датировка на предсказанието, можем да приемем това твърдение за вероятно. Доскоро се смяташе, че тук Вазов е «състарил» нарочно книга от XIX век. Вж. по въпроса по-подробно: Михаил Искрин, «Кто такой Мартын задека?», в сб.: Альманах библиофила. Выпуск второй. Издательство «Книга», Москва, 1975, стр. 169—176.

Стр. 222. *Прусия и Австрия се биха при Садова. . .* — след победата на Прусия в австро-пруската война от 1866 г. е създаден Северногермански съюз на държавите начело с Прусия.

Стр. 225. *. . .цялото му «яково» поколение. . .* — Яков, помладият син на Исаак взема с измама предназначената за големия му брат Исав бащина благословия, като преди това обаче Исав, без да се замисля много-много, е отстъпил с клетва това право срещу «една паница леща» (оттук и известния израз). По-късно от жените му Лия и Рахил и от робините му се ражда многобройно поколение. Синоним на «благословено поколение» (Библия, Битие, гл. 25, 27 и 30).

Стр. 226. *. . .френският пълководец при Аустерлиц. . .* — Наполеон.

Стр. 227. *. . .житието на «Алексей божий человек»* — старобългарски разказ с легендарно-религиозен сюжет, извънредно популярен в годините на робството, познат по множество преписи.

Стр. 238. *Тоя горделив Дарий. . .* — изразът е разпространен под влияние на прочутата средновековна повест «Александрията», където в главата «Поход в Азия» се намира крайно предизвикателното писмо на персийския цар Дарий I до Александър Македонски.

Стр. 238. *Волтерианци. . .* — в повестта Вазов на няколко места говори за «волтерианци», «волтерианство», «волтерианска работа» — като някакъв своеобразен синоним на руското «нихилисти». На това понятие посвещава специална работа акад. Петър Динеков: «Волтерианството» в една българска повест от XIX в., в кн.: «Из историята на българската литература», НИ, 1962 г., стр. 203—209.

Стр. 239. *Титла* — знак върху букви или думи през средните векове за означаване на съкращения от различен вид.

Стр. 243. *Киселев, Павел* (1788—1872), граф — руски държавен деец.

Стр. 244. . . .*първите редове от «Телемаха» Calypso ne pouvait se consoler du départ d'Ulysse и пр.* . . . — първата фраза от известния роман «Приключенията на Телемах» на френския писател Франсоа Фенелон (1651—1715) в превод означава: «Калипсо беше безутешна от заминаването на Одисей.»

Стр. 246. *Liberté* (фр.) — свобода.

Стр. 250. *Цял Севастопол е тук!* — изразът се основава на продължителната героична отбрана на обсадения Севастопол в хода на Кримската война (1854—1855), при която руските военачалници са приложили множество новости — в тактическо и техническо отношение — при воденето на боя.

Стр. 251. *«Горски пътник»* — поема от Георги Раковски — апология на българското хайдутство.

«Бъдъщност» — вестник, издаван от Раковски през 1864 г. в Букурещ *«Глас едного българина»* — публицистична брошура на Г. С. Раковски, издадена в Земун през 1860 г.

«Райна княгиня» — повест със сюжет от българската история от руския писател Александър Велтман (1800—1860), която е била извънредно популярна у нас в десетилетията преди Освобождението в превод на поетесата Елена Мутева.

«Народност» — излизал в Букурещ вестник (1867—1869), орган на Таен български централен комитет.

Мутевски Тонко (р. 1839) — просветен и революционен деец, издал редица книги.

Стр. 251. *Auto de fe* (порт.) — «акт на вярата» — публично изгаряне на еретици и на техните книги през средните векове.

Стр. 257. . . .*ние сме сега като Геновева и детето ѝ в пещерата*. . . — сюжетен момент от популярната възрожденска пиеса «Многострадалната Геновева» от сръбския писател Владимир Йованович (със заимствуване от повестта «Геновева» на немския писател Кръстоф фон Шмид), преведена от Павел Тодоров през 1856 г.

Стр. 264. . . .*подир «со страхом божим»*. . . — сакрална литургична формула, която призовава вярващите към покаяние.

Стр. 271. *«Новий Харун ал Рашид»*. . . —правилно: Харун-ар-Рашид — арабски халиф (786—809) —станал популярен чрез приказките от «Хиляда и една нощ», синоним на добър и справедлив владетел, който се интересува от делничното битие на поданиците си, разхождайки се сред тях преоблечен.

Стр. 274. . . .*имаше глас на един Полифем*. . . — циклоп, ослепен с хитрост от Одисей. При ослепяването си надал силен вик, при който се събрали всички циклопи.

Стр. 276. *Евет* (тур.) — да, така, тъй, наистина.

Стр. 277. *Папурвина* — царевично стъбло.

Стр. 281. *Аждерхан* (пер.) — змей; буен кон.

И В А Н-А Л Е К С А Н Д Ъ Р

(стр. 285)

Повестта е отпечатана за пръв път в отделна книга — № 5 на библиотеката «Духовна пробуда», Издание и печат на П. Беловеждов, Пловдив, 1907. Второто ѝ издание приживе на Вазов е в том XIII на С (отпечатан през 1921 г.).

Тук се печата по текста от С със следните поправки.

Стр. 288, р. 31: «протовестиарий» вм. «протосеваст» (по списъка «По-важни съгледани грешки» от края на *ИА* — този списък не е взет пред вид при редактирането на текста от *С*).

Стр. 295, р. 36: «тоя странен, тържествен женски глас» вм. «тоя стр анен, тържествен глас» (по *ИА*).

Стр. 300, р. 1—2: «с червендалесто, широкочело, продълговато лице» вм. «с червендалесто широко чело, продълговато лице» (по *ИА*).

Стр. 300, р. 25: «1325 година» вм. «1225 година» (по списъка «По-важни съгледани грешки» от *ИА*).

Стр. 300, р. 41: «постави на престола малолетния й син» вм. «постави малолетния й син» (по *ИА*).

Стр. 305, р. 15—16: «и Орлов връх» вм. «и върха Орлов-връх» (по списъка «По-важни съгледани грешки» от *ИА*).

Стр. 311, р. 21—26: «в прекрасните и влажни очи на Красимира.

— Госпожо — с доверчив той Красимира.

Като Теодора, тя ревнуваше Александра» вм. «в прекрасните и влажни очи на Красимира.

Като Теодора, тя ревнуваше Александра» (по *ИА*).

Стр. 313, р. 6—7: «на които преподаваше българска книга» вм. «на които проповядваше българска книга» (по *ИА*).

Стр. 317, р. 14—15: «съзидани в полите» вм. «съзидани с полите» (по *ИА*).

Стр. 317, р. 23—24: «застроени с една малка» вм. «застроено на една малка» (по списъка «По-важни съгледани грешки» от *ИА*).

Стр. 319, р. 20: «калугеринът Теодосий» вм. «един поп Теодосий» (по списъка «По-важни съгледани грешки» от *ИА*).

Стр. 320, р. 3: «дето многобройни адамитски шайки» вм. «дето много адамитски шайки» (по *ИА*).

Стр. 320, р. 3—4: «култа на най-отвратителния разврат» вм. «култа на най-отрицателния разврат» (по *ИА*).

Стр. 323, р. 21: «обикаляше от няколко време» вм. «обикаляше няколко време» (по *ИА*).

Стр. 351, р. 30: «Под западната му стена» вм. «Под западната му страна» (по *ИА*).

Стр. 353, р. 2: «свидетелствуваха за успеха на лова» вм. «свидетелствуваше за успеха на лова» (по *ИА*).

Стр. 354, р. 15: «в своите пъстроцветни гащи» вм. «със своите пъстроцветни гащи» (по *ИА*).

Стр. 363, р. 7—8: «На върха им между зъбците» вм. «На върха между зъбците» (по *ИА*).

Стр. 378, р. 11: «в 1393 г.» вм. «в 1293 г.» (изправена е историческата неточност у Вазов).

Повестта «Иван-Александър» е написана в един период на Вазово увлечение от историята на второто българско царство, време на създаването и на «Светослав Тертер», «Към пропаст», «Борислав», «Ивайло» и «Легенди при Царевец». Тези произведения са предизвиквали още с появата си много спорове, изказвани са различни предположения за подбудите на автора при написването им. Каквито и да са сбаче идейните оценки на тези творби, трябва да се изтъкне, че за Вазов те не са някакъв случаен епизод от творческата му биография. Пред Шишманов той казва: «За да изобразя по-вярно епохата на старото българско царство, която ме беше пленила, и за да се документирам, аз проучих цялата достъпна мен в София историческа литература. . . Това беше един период на голямо увлечение от българската история. Той трая у мене няколко години. В това време аз живях само с българската древност, в която открих една рудница» (Шишм, стр. 250). По това време Вазов посещава неколкократно Велико Търново и в повестта му ще открием множество пластични моменти, които свидетелствуват за опита да пресъздаде в творческото си въображение атмосферата на старата българска столица. Запазено е и едно конкретно свидетелство на Вазов за стремежа му да бъде исторически точен в «Иван-Александър» — писмото му до негови приятел Атанас Илиев от 24 октомври 1906 г. В него авторът задава ред въпроси относно историческите лица и различните религиозни учения. Въпреки това обаче той допуска исторически неточности (вж. реално-историческия коментар към повестта в настоящите бележки).

Вазов осмисля сюжета с оглед на дълбоките, според него, последици от женитбата на застаряващия български цар Иван-Александър с еврейката Сара за българската история. Любовната интрига тук е свързана с големите проблеми на епохата по такъв начин, че нерядко доминира над тях. Това е било посочено още на времето от рецензента Т. Г. Иванов на неизменно поддържащото Вазов списание «Българска сбирка»: «Не можем да се съгласим със заключението на Вазова, че ако не била Сара, не щеше да съществува Мара, която да роди Баязида, и следователно, не щеше да бъде покорено българското царство. Поетът ни описва едно царство тъй развратено от проповедите на адамити и богомили и тъй разнебитено от вътрешни раздори, че все щеше да се намери някой Баязид да го покори. Поне тъй ни учат историческите примери.» Но общата оценка на рецензента е положителна. «Трябва обаче да се признае, че авторът е избрал един много драматичен епизод из нашето минало, обработил го е в

един хубав вазовски език и го е украсил с разкошни описания на търновските дворци и хълмове. И като съзнава омаята на своите чудесни описания, той май увлечено и с особена любов се спира върху тях. Повестта се чете с неотслабим интерес от начало до края. Така прочее Вазов пак ни даде едно изящно художествено творение, възкръсвайки тоя път един тъжен минал исторически живот» (сп. «Българска сбирка», г. XIV, 1907, кн. 3, стр. 198—199).

Една друга страна на повестта обаче е привлякла вниманието на съвременниците. Дори рецензентът на едно инак съвсем миролюбиво списание прави следното заключение: «След прочитането на тази повест из миналото, ний неволно се пренасяме в настоящето и с тъга на сърце виждаме колко голямо сходство има между две тъй отдалечени епохи. Пак царедворство, пак развала, пак извратени боляри, шефове и подшефове на разни партии, пак невеж и политически невъзпитан народ. . .» (сп. «Образование», г. I, 1907, кн. 2, стр. 144 — подписано с инициал Л).

С преработката на повестта в пиеса — «Към пропаст» — това впечатление се засилва. Наистина с поставянето в края на същата тая 1907 г. «Към пропаст» на сцената на Народния театър повестта остава извън вниманието на културната общественост. Но оценките на драмата ни помагат да преценим, как се е възприемал и първообразът. Дори Георги Бакалов, който тогава е критично настроен към Вазов, пише в известната си статия за драмата «Борислав»: «Към пропаст» бе Вазовата критика на държавното управление. Иван-Александър бе лошият монарх, какъвто не трябва да бъде. Всеки се огледа на Фердинанда» (Иван Вазов. Критически етюд. Книгоиздателство «Знание», стр. 44). Към неговото мнение се присъединява Яворов: «Чрез подобна историческа картина. . . той иска да изправи предупредително огледало срещу текущата действителност» (сп. «Мисъл», г. XVII, 1907, кн. 176, стр. 725), а и рецензентите в изданията «Балканска трибуна», «Работнически вестник», «Светлина».

При включването на повестта в изданието на Паскалев Вазов прави минимални поправки, които засягат само отделни думи. В това второ издание не е поместен следващият списък на ползувана от автора литература:

Иречек.
Cantacuzenus.
Nicephorus Gregoras.
Theinez
Даниил, летописец сръбски.

Гласник.
Сырку.
Раковски: О Асеню первому.
В. Берон: Археологически и исторически изследвания за Велико Търново.
Юрдан Георгиев: Описание на Търново.
Н. Начев: Последните дни на българското царство (сказка).
Ат. Т. Илиев:(Сведения по чехски историци за адамитите). Животът на патриарха Евтимий.
Български книжици.
Н. П. Благоев: История настарото българско държавно право.
Добри Ганчев: Борба за самостоятелност (роман).

Варианти в ИА.

Стр. 289, р. 32: свещеник в одежди / в одежди свещеник. * р. 33—34: пошепна няколко думи на ухото. / пошепна няколко думи на ухото, па отиде напред.

Стр. 290, р. 12: по няколко / по няколкото * р. 14: кандилото гореше / кандило гореше.

Стр. 291, р. 41: ще го просвети в зарите / ще го просвети с зарите.

Стр. 292, р. 4: Лицето на Теодора / Лицето Теодорино.

Стр. 294, р. 21: бледния млад болярин / бедния млад болярин * р. 22—23: през едно тясно коридорче / през тясно коридорче * р. 24: изпускаше виделинка / пропущаше виделинка.

Стр. 296, р. 21: виден и богат търговец / виден и богат еврейски търговец * р. 30: в двореца с нея / в двореца заедно с нея.

Стр. 297, р. 8: тревога на душата / тревога в душата * р. 14: му беше чужда / беше му чужда * р. 15 :превърнала в дружба % превърнала на дружба * р. 25—26: с любовни пориви / с любовните пориви * р. 31: привързана към особата / привързана при особата.

Стр. 299, р. 2—3: залепяйки устните си в устата му / залепяйки устата си в устата му * р. 6: от всичките боляри / от сичките

си боляри * р. 18: човек на света / човек в света * р. 31—32: женен тая година / женен нея съща година.

Стр. 300, р. 19: българските царе / българските царета * р. 29: Тая постъпка охлади / Тая постъпка на Михаила охлади * р. 36: и му предложи / и му предложиха.

Стр. 302, р. 33: имаше беседа с болярите си / имаше беседа в палата с болярите си.

Стр. 304, р. 42: Той познаваше всичките недостатки / Той познаваше хубаво сичките недостатки.

Стр. 305, р. 3: Новата Александрова лудория го наскърбяваше / Новата Александрова лудория в домашния живот го наскърбяваше * р. 10—11: твърде светла / твърде видела.

Стр. 306, р. 40—41: с монашеска килия / с монашеската килия.

Стр. 307, р. 14: Коя ще вземе / Кого ще земе.

Стр. 308, р. 16: не смекчи / не омекчи * р. 40: не се опита да / не се опита даже да.

Стр. 309, р. 9—10: ядосан, съжаляващ, че / ядосан, съжалявайки, че * р. 19—20: вдървена тъй, без воля / вдървена тъй, без сила, без воля.

Стр. 312, р. 37: на дърветата / на дръвесата.

Стр. 314, р. 40: че ти си тука / че си тука.

Стр. 315, р. 28: няколко време обърната / няколко време там обърната.

Стр. 316, р. 38: сваляха царе / сваляха царета.

Стр. 317, р. 28: входа на Царевец / входа в Царевец.

Стр. 319, р. 7: бог му се явил насън / бог му се явявал насън * р. 29: адамитите практикуваха пълен комунизъм / адамитите практикуваха един вид пълен комунизъм.

Стр. 321, р. 22—23: от народа се осмели / от народа само се осмели.

Стр. 324, р. 2: с новото си положение / с новото положение.

Стр. 325, р. 31: и за това отреди / и за такъв отреди.

Стр. 326, р. 8: облечени по ловджийски / облечени ловджийски * р. 13: Макар още сутрина / Макар още и сутрина.

Стр. 327, р. 10: би направило неизбежен / би направили неизбежен * р. 22: ти винаги си ми бил / ти винаги ми си бил.

Стр. 328, р. 24: — казвай: «цар» / — а казвай: цар.

Стр. 329, р. 12: излазяха от вратнята / излазяха из вратнята.

Стр. 330, р. 9: па ускори / па ускориха.

Стр. 331, р. 15: се движеше една колесница / се движеше бавно една колесница * р. 37: забулени от омара / забулени с омара.

Стр. 332, р. 34. планинска долина / планинска долинка.

Стр. 333, р. 3: се издигаше кула / се виждаше кула * р. 11—12: от неспоени камъни черкова / от неспоени камъне черковка * р. 22: на жертвоприношения / за жертвоприношения.

Стр. 334, р. 35: пълни с гости / пълни от гости.

Стр. 334, р. 42 — стр. 335, р. 1: със съестни припаси / с естни припаси.

Стр. 335, р. 36: чуваха се наздравици / чуваха се здравици

Стр. 338, р. 1: когато вълк / който влък.

Стр. 340, р. 31: в пароксизъм / в пароксим * р. 34: с ужас жена си / с ужас и жена си.

Стр. 341, р. 6—7: навлякоха расата, прегазиха / навлякоха расата и прегазиха.

Стр. 342, р. 4: Но никой / Но никоя * р. 6: издигаха се и духовни песни: / издигаха се духовни песни!.

Стр. 345, р. 1—2: уверен ли си в хората си? / уверен ли си ти в хората си?

Стр. 348, р. 21—22: на втория кат / на горния кат.

Стр. 349, р. 22: забил горния си облик / забил черния си облик.

Стр. 351, р. 15: из улицата / из улиците * р. 20: окръжена със скали / окръжена живописно с скали * р. 23: по скалите / от скалите.

Стр. 353, р. 30: след вечерята щеше / след вечерята си щеше.

Стр. 354, р. 22—23: в най-сладострастни / с най-сладострастни.

Стр. 355, р. 5—6: Той току-що / Той току.

Стр. 357, р. 34: Играеха куманките / Играяха сега куманките.

Стр. 360, р. 5: да напусне Царевец / да напустне доброволно Царевец * р. 9—10: намираше общо съчувствие / намираше всеобщо съчувствие * р. 11: нова жестокост би дала / нова жестокост въз нея би дала.

Стр. 363, р. 2: на тялото му / на тялото си * р. 6: Покрита беше и / Покрита беше с хора и.

Стр. 365, р. 39—40: причина да остая там / причина да остая вече там.

Стр. 366, р. 17: че ти е подарила / че ти подарила.

Стр. 368, р. 21—22: лъстеше народната му гордост / лъстеше на народната му гордост.

Стр. 370, р. 18:Трапезица чернееше / Трапезица се чернееше.

Стр. 371, р. 34: страничната врата / бочната врата.

Стр. 372, р. 7: изкажете се искрено / искажете го искрено * р. 20: на Иванка Бесараба / на Иванка Бесарабова.

Стр. 375, р. 19—20: заповедите божи и забравя, че / заповедите божии, забравях, че.

Стр. 377, р. 18: дай ръка / дай ръката.

Стр. 378, р. 6: турнах над главата ти / турнаха над главата ти.

Реално-исторически коментар

Стр. 288. *Протовестиарий* (гр.-лат.) — висш сановник в средновековна България, който завеждал царското съкровище.

Стр. 289. *Темпло* (лат.-гр.) — иконостас.

Стр. 296. *Протоспатарий* (от гр.) — началник на дворцовата стража.

Стр. 296. *Миндаловидни* (от гр.) — бадемови.

Стр. 301. *Логотет* (гр.) — помощник на царя.

Стр. 313. *. . .високопросветения Теодосий, ученикът на Григория Сианита ~ Между младите му възпитаници се числеше и знаменитият по-после Евтимий ~ Ето исихасти, ето адамовци. . .* (също и стр. 318: *. . .проповедник на нелепото учение на исихастите, най-крайното и дивашко изражение на богомилската ерес. . .*) — в повестта Вазов допуска на много места една съществена историческа грешка, слагайки едва ли не знак на равенство между исихазма, адамитството и богомилството. Докато последните две са еретически учения, исихазмът става в края на Второто българско царство официално елитно течение в църквата. И именно Теодосий Търновски, в чиито уста тук Вазов влага реплики с хули против това учение, е негов главен разпространител, като ученик на основателя му — споменатия византийски духовник Григорий Сианит.

Стр. 320. *Цитера* (Киферея) — едно от прозвищата на Афродита (от о-в Кифера, известен център на култа към богинята).

Стр. 359. *Кастрофилакт* (гр.) — началник на крепост.

Стр. 363. *Протокелиот* (гр.) — титла на придворен болярин

Стр. 367. *Балван* — много голям камък.

Стр. 371. *Мешин* (тур.) — обработена кожа, обикновено овча.

II.

НОРА

(стр. 383)

Повестта има една-единствена публикация приживе на Вазов: Нора, повест от Ивана Вазов. Библ. «Духовна пробуда» № 8, Издание и печат на Петко Беловеждов, Пловдив, 1908 г.

Невключването на повестта «Нора» в Паскалевите издания на своите произведения говори достатъчно добре за преценката, която Вазов е направил за стойността на тази своя творба. Тя действително е едно от най-слабите му произведения, израз на консервативни страни в неговия мироглед.

Заглавието на повестта е заето от руското театрално заглавие на пиесата «Куклен дом» (1879) на големия норвежки драматург Хенрих Ибсен (1828—1906) — под това заглавие тази пиеса е била поставяна и у нас. «Нора» на Вазов е своеобразен български аналог, без да има, разбира се, тази художествена стойност, на «Кройцерова соната» на Лев Толстой. Тя е един опит да се покаже вредното според Вазов въздействие на модерната литература върху традиционния български семеен морал.

Драмата «Куклен дом» («Нора») е имала изключителна популярност в славянските страни през началото на нашия век (вж. изследването на Б. А. Шайкевич — «Ибсен и русская культура. Очерки», Киев, 1974 г., очерка «Русская «Нора»). У нас деен пропагандатор на творчеството на норвежкия драматург е списание «Мисъл». В тринадесетата годишнина на списанието (1903 г.) например са поместени две статии на Н. Филипов, от които едната е озаглавена: «Ибсеновата Нора». В списанието на Георги Бакалов «Съвременник», г. I, кн. I (20 януари 1909 г.) е поместен отзив за театралната постановка на «Нора» — с Адриана Будевска в главната роля, където се говори за актуалността на поставените в пиесата проблеми.

Повестта на Вазов съвсем неприкрито е една реплика срещу тази мода по Ибсен — за това достатъчно добре говорят редица пасажи в самия текст. Така именно повестта е била схваната и от културната общественост. Изразител на недоволството от Вазовото решение на въпроса за въздействието на Ибсеновата драма става Георги Бакалов. В същата книжка на споменатото списание «Съвременник» той печата обширна рецензия под заглавие «Българската Нора». Заключението му е, че Вазов решава тук проблема в услуга на еснафския морал, че просто не е проявил разбиране на Ибсеновата проблематика. Доста по-мека е рецензията на критика на сп. «Демократически преглед» Алберт Гечев (г. 6, 1908, кн. I, стр. 111—115). Независимо че критичните бележки са подобни на бележките на Бакалов, Гечев изтъква благородните намерения на автора при написването на тази творба.

Все пак очевидно Вазов е бил убеден от критиците си в творческата си несполука.

Стр. 416. *Кок, Пол Шарл де* (1793—1871) — френски писател, автор на повече от 400 произведения, най-вече за похожденията на гуляйджии и ухажори из средата на средната парижка буржоазия. Името му е станало нарицателно за обозначаването на «еротична», «фриволна» литература.

Стр. 416. *Мюрже, Анри* (1822—1861) — френски писател, известен с книгата си «Сцени из живота на бохемата» (1851). По мотиви от нея е създадена прочутата опера на Джакомо Пучини «Бохеми» (1896).

Стр. 416. *Poseur* (фр.) — позьор.

Стр. 418. *Бурже, Пол* (1852—1935) — френски писател; в най-известния му роман «Ученикът» е противопоставен традиционният буржоазен морал и набожност на безсърдечието, според автора, на научното мислене.

Стр. 420. *Алабраце* (рум.) — подръка.

Стр. 422. *Бравирам* (фр.) — пренебрегвам.

Стр. 434. *Афронтирам* (фр.) — не зачитам, отблъсквам.

СЪДЪРЖАНИЕ

I

Неотдавна 7
Митрофан и Дормидолски 5
Немили-недраги 10
Чичовци 20
Иван-Александър 28

II

Нора 38
Бележки 41

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ В 22 ТОМА

ТОМ VI. ПОВЕСТИ

Редактор Славка Иванова
Художник Евгени Клинчаров
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Цветана Арнаудова
Коректор Елена Куртева

Формат 84/108/32; тираж 60 100 екз.; печатни коли 34.50; издателски коли 28.98; л. г. VI/33; изд. № 4023; пор. № 75/1976 г. на изд. «Български писател»; дадена за набор на 16. II. 1976 г. излиза от печат на 30.VI.1976 г.; цена 2.47 лева

ДПК «Димитър Благоев» — София